KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUDI UURIMUSED

III

KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUDI
UURIMUSED

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ТРУДЫ ИНСТИТУТА ЯЗЫКА и ЛИТЕРАТУРЫ

III

ТАЛЛИН 1958

4-21326 IV

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUDI UURIMUSED

III

ЭЭЭНН

TALLINN 1958

Trükitud Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Toimetus-Kirjastusnõukogu otsusel

*

TKN nr. 261

*

Toimetaja E. Sõgel

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
44660

KIRJANDUSLOO KÜSIMUSI

SAATEKS

Käesolev Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimuste kolmas väljaanne on pühendatud eesti kirjanduse ajaloo küsimustele alates rahvusliku kirjanduse tekkimisest kuni meie kaasajani.

Kogumik sisaldab viis artiklit, mis kõik on praegu käsil olevate pikemate monograafiliste uurimuste osad, tavaliselt sissejuhatavad peatükid. Nimetatud uurimused tervikuna valmivad 1958.—1959. aasta jooksul.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Третий выпуск «Трудов Института языка и литературы Академии наук Эстонской ССР» посвящен вопросам истории эстонской литературы, начиная с возникновения национальной литературы и до нашего времени.

В «Труды» включены статьи, представляющие собой в основном вводные главы монографий, работа над которыми продолжается и будет закончена в 1958—1959 гг.

ZUM GELEIT

Die vorliegende dritte Lieferung der Untersuchungen des Instituts für Sprach- und Literaturforschung der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR ist den Fragen der estnischen Literaturgeschichte gewidmet, vom Entstehen der estnischen nationalen Literatur bis zur Gegenwart.

Die Sammlung enthält Aufsätze, alles Auszüge, meistens die einleitenden Kapitel, von längeren monographischen Untersuchungen, die zur Zeit bearbeitet werden. Die erwähnten Abhandlungen werden im Laufe der Jahre 1958—1959 beendet.

EESTI KIRJANDUSE EELAJALOOST JA KREUTZWALDI TEEST KIRJANDUSSE

E. NIRK

1

Varasema eestikeelse trükisõna puhul kirjanduse mõistet kasutades anname viimasele teadlikult niisuguse väljavenitatud tähenduse, et see mahutab õieti kõike, millel kirja ja raamatuga tegemist. See on siin paratamatu, kuna tõeliselt kunstikavatsuslikku ilukirjandust tol ajal eesti keeles üldse veel ei olnudki ja juttu saab olla otseses mõttes ainult kirjanduse eelajaloost, teatavatest ettevalmistusliku iseloomuga nähtustest.

Miks on eesti kirjanduse algus ülepea nii hiline ja vaevaline? Selles asjas ei või tekkida mingeid kaksipidiarvamisi: äärmiselt raskete ajalooliste tingimuste pidurdav mõju on siin käegakatsutav. Feodaalühiskonna oludes olid rahvahulgad kõrgematest kultuurilistest avaldustest täiesti kõrvale tõrjutud — seda muidugi igal pool. Kuid meie maal koosnes valitsev klass pealegi võõraist röövvallutajaist ja seisuslikke vaheseinu kõrgendasid etnilis-keelelised vaheseinad; sealjuures oli too kolonisaatorlik ülemkiht õige pika aja jooksul tegelikult ka ise üpris kultuurikauge, otse barbaarne. Rahva põhimassi suhtes kujutas balti-saksa valitsev vähemik täiesti suletud seisuslikku korporatsiooni, kelle vaadetes oli tähtsal kohal feodaalne rassism. Kui Kreutzwald eesti talupoegade olukorda võrdles ameerika neegerorjade omaga, siis ei olnud selles just väga palju liialdatud [1]. Vahekorrad olid aga muidugi hoopis teravamad ja ähvardavamad, kuna allaheidetud rahvas elas siin ikkagi omal maal, säilitas kõigest hoolimata oma keele ning rahvuslikud traditsioonid, ja kui uskuda Oleariust, siis mäletas veel XVII sajandil oma kunagist vabadust [2]. Eesti talurahva rahulolematus polnud kellelegi mingiks saladuseks ja

[1] Vt. Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskisele 23. VIII/4. IX 1866. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (edaspidi lühendatult KM KO), D-37 : 240.

[2] Vt. Eesti NSV ajalugu. I köide. Eesti Riiklik Kirjastus (ERK), Tallinn 1955, lk. 375.

aeg-ajalt andis ta stiihiliste ülestõusude näol küllalt selget märku oma vaibumatust võitlusvaimust.

Sakste huvides oli kindlustada endale võimalikult täielik ja piiramatu rahva ekspluateerimine, tema vaimne arendamine ei olnud feodaalide ega katoliku kiriku jaoks kuidagi vajalik, vastupidi — see oli isegi ohtlik. Mida rohkem talupoeg sarnanes tööloomaga, seda parem. Nii jäid eestlased ka pärast kristianiseerimist terveteks sajanditeks tegelikult «tsivilisatsioonist» peaaegu puutumata, olid täiesti isoleeritud kõrgematest kultuurilise loomingu vormidest ning avaldustest, milleni nad vaba arengu tingimustes naabritega suheldes oleksid selle aja jooksul tõenäoliselt võinud jõuda. Puhtakujulise talupojarahvana, «maarahvana», elasid eestlased oma sisemiselt enesessesuletud elu välise vägivalla all, hoides otse uskumatu visadusega kinni vanadest tavadest ja tõekspidamistest. Rahva ainsaks poeetilise eneseavaldamise vormiks tollal oli ühelt põlvkonnalt teisele suuliselt edasiantav rahvaluule.

Kõigil maadel, kus aadliseisus oli omamaine, oma rahvast kujunenud, kerkis sellest privilegeeritud keskkonnast ka silmapaistvaid sõnameistreid, kelle teosed varem või hiljem said üldrahvalikuks omandiks ja seega andsid väga palju rahvusliku kultuuri arenguks. Paljudel neist oli tihedaid kokkupuuteid rahvaelu toitva pinnasega, mis andis aineid ja teemasid, lähendas rahvalikule mõtteviisile, rahvaluulele. Kus olud seda vähegi võimaldasid, lisandus nendele aeg-ajalt inimesi ka madalamatest seisustest, tuues endaga kaasa töötavate hulkade närbumatu loomingujõu puhanguid. Midagi selletaolist ei olnud ega saanudki olla «pühal Maarjamaal», kus ülem- ja alamkiht kujutasid endast kaht niivõrd erinevat maailma oma keele, traditsioonide ja elukäsituse poolest.

Lisaks võtame arvesse sellelgi väikesel maal valitsenud feodaalset killustatust, halduslikku ebastabiilsust, lakkamatuid hõõrumisi ja vastuolusid ning sagedasi laastavaid sõdu võõraste võimude vahel. Enamasti tundsid need võimud end siin teatava määrani ikkagi ajutiste peremeestena ja selletõttu valitses arusaadav röövsuhtumine, püüe sellest maast ja rahvast võimalikult palju välja pigistada, mitte aga siinset elu arendada. Kõik see pidi end rängasti tunda andma rahva elus, kelle osaks oli segaste ja veriste aegade keerus enamasti täiesti kaitsetuna taluda kõiki hädasid ja vägivalda.

Kirjanduse tekkimine on enamuse rahvaste juures olnud algselt kõige lähemas seoses usuliste tarvete ja eesmärkidega. Nõnda on see ju ka meil. Kuid siingi näeme kohe põhilist erinevust. Mujal oli ristiusk enamasti pinda võitnud feodaalsuhete loomuliku arenemise tulemusena, hoopis laiemalt rahva sekka levinud ja inimeste mõtteviisi juurdunud kui Eestis, kus katoliku kirik sai tegelikult allaheitmise ning orjuse sünonüümiks ja kohtas just selletõttu võitmatut sisemist vastupanu. Kristlu-

sele vastukaaluks säilitas rahvas oma muistseid usundlikke kujutelmi ja pärimusi, need said isegi uut elujõudu — kuni XV—XVI sajandini kõneldakse tolleaegseis ürikuis eestlaste täielikust usunõmedusest ja nimetatakse neid ikka veel «vastristituiks» [3]. Niisuguses olukorras ei olnud rahva hulgas muidugi mingisugust vajadust usulise lektüüri järele: täiesti võõras oli mitte ainult kirjakunst kui seesugune, vaid võõras ja vaenulik oli ka kirjasõna tuum ja sisu. Lõpuks oli katoliku kiriku poolt otseselt k e e l a t u d rahvakeelsete raamatute väljaandmine, isegi teoste tõlkimine eesti või läti keelde kuni XVI sajandi alguseni — hirmust võimaliku ketserluse ees [4].

Ent uusaeg murdis paratamatult sisse ka Balti mahajäänud maanurka — eeskätt usuliste liikumiste ja võitluste näol. Esiotsa see rahvast kuigi tunduval määral otseselt ei puudutanud, kuid võimu valdajail ja vaimu talitsejail endil osutus nüüd hädavajalikuks tollele ebamääraselt «mittesakslaseks» nimetatud alamale inimolendile lähemale tikkuda, teda tema enese keelemurdes kõnetada, kirikukantslist manitseda. Puhtkiriklikest vajadustest lähtudes hakatigi eestikeelse kirjasõnaga vähehaaval tegelema. Seda ei teinud mitte rahva enese keskelt tõusnud jõud, vaid võõrad kirikumehed. Seda ei tehtud mitte rahva jaoks, kellel kirikukirjanduse vastu ei saanud olla mingit otsest huvi, vaid esiotsa üksnes vaimulike endi kutsetegevuse kergendamise ja hõlbustamise sihiga. Nii sai oma alguse eestikeelne olla tahtev raamat katolitsismi ja protestantismi vahelise võitluse perioodil, arenedes hiljem peaasjalikult luterliku kiriku teenistuses.

Vaimuliku kirjanduse tekkimisjärgul polnud see niisiis veel ülepea määratud rahva jaoks, vaid pool või päris umbkeelsete muulastest pappide tarbeks. Algul ilmusid sõna otseses mõttes kahekeelsed (ka mitmekeelsed) kiriklikud käsiraamatud, veel kaua aega hiljemgi (peaaegu kogu XVII saj.) püsisid saksa- või ladinakeelsed tiitlid, pealkirjad ja selgitused. Sealt siis loeti kirikutesse sunni teel kokkuaetud orjakogudustele hingekosutuseks vaevasel viisil jumalasõna ette — umbes selles laadis, nagu rahvanaljand on jäädvustanud: «Teivas on teie habemes . . .», mis äraseletatult pidanud hoopis tähendama — taevas on teie abimees . . . [5]

Rahvakeelsust taotlev jutlustamine ja XVII sajandil üldiseks saanud nõue, et pastorid mõnesugusel määral koguduse keelt mõistaksid, tähendas ometi ristiusu mõjuvõimu süvenemist. Katoliku-ajal oli lihtsaid inimesi püütud mõjustada peamiselt kirikute ja kloostrite kõrgi suuruse ning kivise vägevusega, sisustuse ja

---

[3] Vt. A. V a s s a r, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos XII—XVI sajandil. Koguteos «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis». ERK, Tallinn 1956, lk. 66.

[4] Sealsamas, lk. 74.

[5] Vt. Eesti rahvanaljandid. ERK, Tallinn 1957, lk. 234.

kirikuriistade sära ning hiilgusega, kombetalituse kireva vaatepildiga — usu otsene sisuline mõju oli tegelikult minimaalne. Reformeeritud kiriku üks peamisi uudsusi oli selles, et ta mõistis ja püüdis ära kasutada s õ n a jõudu; ei leppinud üksnes puhtvälise usukuulekusega, vaid tahtis inimesi sisemiselt alistada.

Niisugune vajadus tingis kirikukirjanduse teatava arenemise ja täienemise, millest säilinud ainese lünklikkuse tõttu on tänapäeval küll üsna raske saada pidevat ja täiesti usaldusväärset ülevaadet. Ometi on meil õige mitmeski mõttes oluline ja vajalik seda materjali tunda. Kui kaugel too kirjasõna ka rahvast ei olnud, kajastab ta samal ajal siiski mingil määral neid omaaegseid vaimseid võitlusi ja mõjustusi, mis ei jätnud puudutamata rahvahulkade elutegelikkust. Tänapäeval tundub ju küll olevat üpris vähe vahet, kas katoliiklus, luterlus või hilisem herrnhuutlus — aga omal ajal tähendasid need usulised liikumised tõelisi murranguid rahva vaimsete mõjutegurite osas ja nendest ei saa ka kirjanduse ajaloolisel jälgimisel mööda vaadata. Selles suhtes oleme sõjajärgses kirjanduskäsitluses olnud seni liiga ühekülgsed ja peaaegu välistanud need kauged eellood kirjanduse ajaloost. Ent on vaja siiski arvestada kõike, mis on tehtud, on vaja silmas pidada nähtuste ajalist järgnevust ja omavahelisi seoseid.

Muidugi on üldjoontes õige, et kirikukirjandus teenis rahvale vaenulikke eesmärke [6]. Kuid see ei tähenda veel, et kirikul ja trükitud raamatul poleks tollal olnud mingit mõju ja osatähtsust rahva elus. Muidugi oli eeskätt rahvaluule see, mis kõige vahetumalt väljendas eesti talurahva ellusuhtumist, ja seda tõepoolest ka kunstilises vormis, milline moment kirikukirjanduse juures õieti kuigivõrd arvesse ei tule. Kui laias laastus kõnelda kahest kultuurist, siis arusaadavalt just rahvaluule ja kirikukirjandus esindavadki neid kaht vastaspoolust. Ent sellega pole küsimus saanud veel lõplikku ja ammendavat lahendust. Sest raamatutes aeti ometi kirjajälgi, ja siin on oma traditsioonid, mõjud ning järgnevus, küllaltki oluline asjaolu kirjanduse kui niisuguse ettevalmistamisel ja kujunemisel [7]. Ja ei puudu eestikeelse kirikukirjandusegi arengus oma sisemised vastuolud ja võitlused, oma tagurlased ja suhtelise rahvalikkuse poole püüdjad (olgu küll peaasjalikult üksnes keeleküsimustes), mida igatahes on vaja arvestada, ehkki see kõik rahvahulkade jaoks jäi tollal hoopis kaugeks ja teadmatuks.

Alles pärast trükitud omakeelse raamatu tekkimist sai kõne alla tulla kirjaoskuse levimine rahva hulgas. Sellele püüdis eriti Rootsi haldusametkond oma korraldustega hoogu anda — peeti

---

[6] Eesti kirjanduse ajalugu I. ERK, Tallinn 1953, lk. 64.

[7] Kirjanduseõpiku uues väljaandes ongi seda juba arvesse võetud — raamat sisaldab E. Sõgeli võrdlemisi üksikasjalise ja objektiivse ülevaate vanemast eestikeelsest kirjandusest (vt. Eesti kirjanduse ajalugu I. ERK, Tallinn 1957, lk. 3 jj.).

hädavajalikuks protestantlike usualuste tundmaõpetamist ka siinse koloniaalprovintsi pärisrahvale. Teiselt poolt taotlesid samade vahenditega oma eesmärke Poola valitsusajal Lõuna-Eestis jesuiidid, keeletundmises oma võistlejaid ületadeski (nagu näitab *«Agenda Parva»*). Seega oleksid siis eestlased just võõraste allutuspoliitikale (eeskätt Rootsi võimudele ja luterlikule kirikule) tänu võlgu kirjaoskuse ja koolide eest, mis täiesti arusaadavalt on iga rahva juures tõelise kultuurielu, sealhulgas ka kirjanduse tekkimise eeltingimuseks. Nii seda kodanlikus ajaloo- ja kirjanduskäsitluses teatavasti püütigi interpreteerida [8]. Faktid jäävad muidugi faktideks, kuid asjade olemuse õigeks mõistmiseks tuleb neile tegelikult siiski vaadata märksa kainema pilguga.

Luterlik kirik oli Rootsi riigis saanud erakordselt tähtsaks sise- ja välispoliitiliseks teguriks, mis teeb täiesti arusaadavaks selle võrdlemisi intensiivse tähelepanu ka allutatud Ida-Balti provintside lihtrahvastiku «harimisele»: otsese surve kõrval oli vajalik tõhustada talurahva ideoloogilise mõjustamise vahendeid [9]. Kool ja trükisõna saigi kiriku käes abinõuks selle ülesande täitmisel.

Esiotsa tähendas maarahva lastele kirjatundmise õpetamine üksnes katekismuse pähetuupimist, mitte aga veel lugemaõpetamist; osa kihelkondade köstreidki, kelle ülesandeks oli õpetuse andmine, olid ise kirjaoskamatud. Esimest kindlamat nõudmist lugemaõpetamise järele märgitakse alles aastast 1678, kuna varem see olnud «igatahes haruldane asi» [10]. Kui leiduski köstriks kõlbav kirjaoskaja, siis oli raske sellele ametimehele eluülalpidamist tagada — mõisnikud juba ei tahtnud mingit ülearust kulu kanda ja osutasid visa vastuseisu. Läbi hädade näib asi sajandi lõpu poole siiski vähehaaval paranevat: kuidas ka kohalikud aadlimehed ja kirikisandad ülaltpoolt tulnud käskudest katsusid mööda hiilida, andis keskvõimu pidev pealekäimine rahva elementaarse õpetuse asjus teatavaid tulemusi. Seda näitab muide ka kõnesoleva aja kesksema teose — Stahli nn. «Käsi- ja koduraamatu» («Hand- und Hauszbuch») korduv väljaandmine, kusjuures raamat on levinud tolleaegse rahvaarvu juures õige tähelepandaval hulgal [11]. «Vana hea Rootsi aja» idealiseerimise vaimus jõudu pingutavad kodanlikud ajaloolased jõudsid oma kir-

---

[8] Vt. Eesti ajalugu III. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1940, lk. 334 jj.; M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1938, lk. 144 jm.

[9] E. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Koguteos «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis», lk. 82, 86 jj.

[10] P. Põld, Eesti kooli ajalugu. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu 1933, lk. 36.

[11] M. Kampmann, Eesti vanima vaimuliku kirjanduse kultuurilooline tähendus. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus», Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1935, lk. 35.

jutustes isegi otseste väideteni, et XVII sajandi lõpul polevat eestlased seisnud sugugi madalamal kultuurilisel tasemel kui rahvas teistes protestantlikes maades [12]. Muidugi on siin tegu õige läbipaistva liialdusega, kusjuures pealegi on jäetud täiesti arvestamata asjaolu, et teistel maadel oli olemas oma rahvusest haritlaskond, kes oli suuteline aktiivseks kultuuriloominguks, kuna Eestis midagi selletaolist ei olnud.

Nendegi kirikliku iseloomuga hariduslike abinõude edukamat ellurakendamist (millele mõned tegelased, nagu väljapaistev koolimees ja õpikute autor B. G. Forselius jt. küll ilmselt püüdsid parima tahtmisega kaasa aidata) takistas iseenesest juba pärisorjusliku süsteemi süvenemine, nn. balti erikorra väljakujunemine Rootsi valitsuse perioodil ja talurahva ekspluateerimise kasvamine [13]. Lisaks tuleb veel arvestada seda asjaolu, et aadliklassi võimu tugevnemisega ei käinud kaasas poliitiline tsentralisatsioon, vaid Eesti ala jäi killustatuks, omavahel lõdvalt seotud administratiivühikuteks. See jätkuv feodaalne killustumus ei olnud takistuseks üksnes maa majanduslikule arenemisele, vaid avaldas otseselt pidurdavat mõju ka eestikeelsete raamatute väljaandmisele ja ühtse kirjakeele kujunemisele. Selletõttu läksid luhta paljudki oma aja kohta edasiviivad püüdlused ja kavatsused, headsoovivad algatused.

Kuna raamatute väljaandmine oli puhtal kujul kiriku asi, Eesti ala aga jäi kahte piiskopkonda (Tallinna ja Riia), siis hakati kummaski soetama vastavas murdes raamatuid. Kujuneva eesti kirjakeele kaheks jagunemisel XVII sajandil olid kaugeleulatuvad pidurdavad tagajärjed peaaegu paari sajandi jooksul. Lõuna-eesti murdes arenes raamatute väljaandmine esiotsa üsna edukalt, kuna ka Riia kindralsuperintendent J. Fischer seda aktiivselt toetas. Vanema ja noorema Virginiuse innuka töö tulemusena ilmusid katekismus, lauluraamat ja «Wastne Testament», millega nn. tartu keel saavutas kaunis tunduva edumaa. Põhjaeesti-keelse kirjanduse väljaandmisel tekkisid aga lahkhelid ja teravad huvide kokkupõrked Tallinna konsistooriumiga, kus tooni andsid kitsa silmaringiga ja äärmiselt konservatiivsed tegelased.

Tüliõunaks sai kirjaviisi küsimus. Riia kirjastustegevuses oli seatud eesmärgiks lõpetada senine järjekindlusetus ja taheti võtta aluseks noore B. G. Forseliuse tunduvalt lihtsam ning stabiilsem kirjaviis. See hinnatav keelearenduslik taotlus põrkas aga Põhja-Eesti pastorite ägedale vastuseisule, kelle kõigutamatuks autoriteediks oli kujunenud H. Stahl. Siin ei olnud mitte tegemist mingi sisulise diskussiooniga, vaid tüli käis eeskätt

---

[12] Vt. Eesti rahva ajalugu II. K./Ü. «Loodus», Tartu 1933, lk. 1134—1135; O. Liiv, Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. Eesti Kirjandus 1934, lk. 228 jm.

[13] Eesti NSV ajalugu I, lk. 321 jj.

piiskopkondade omavaheliste võimu- ja prestiižiküsimuste pärast [14]. Ka oma esialgsest lüüasaamisest hoolimata jätkasid tallinlased visa vastutöötamist, intrigeerimist ja kaebekirjade läkitamist Stokholmi. Kõik see pidurdas parandatud kirjaviisi levimist ja lükkas rohkem-kui pooleks sajandiks edasi ka eestikeelse piibli ilmumise (see oli tervikuna tõlgitud juba 1680-ndail aastail).

Kui vaadata tolleaegseid raamatuid lähemalt ja rohkem kirjandusliku pilguga, siis keele ja kirjaviisi küsimuste kõrval äratavad huvi ning tähelepanu esimesed vaevalised katsed kirikulaulu eestindamise alal. G. Müller oma jutlustes oli võtnud alamrahvalikku kogudust sõidelda lambamäägimist meenutava näotu hääletõstmise pärast [15] — kuid näib, et süüdi polnudki niivõrd kogudus kui keelesõgedate mustade juhtoinaste poolt ümberpandud laulusõnad, kust peale määgimise ei saanud õieti suurt välja tullagi. Proovitagu näiteks ükskõik missugusel viisil laulda 30 a. hiljem Stahli raamatus ilmunud «laulu»:

Se wihmbne pehw ep olle kaugkel / tulle Jesu Christ / armas Jssand / uchtekit pehw lehp mõda / meije otame sund / nink tahaximme hehl meelel pea sunno jures ollema [16] etc.

Nendes saksa koraalide varasemates proosatõlgetes polnud veel ülepea värsimõõdu silmaspidamist ega vihjet riimitaotlusele. Kirikulaulu edasiarenemisele aitas aga otseselt kaasa vahepeal Lääne-Euroopast ka Eestimaale levinud moevool — juhuluuletuste kirjutamine. Selleks on kohalikud saksa ja rootsi autorid kasutanud ladina, kreeka, heebrea, saksa jt. keelte kõrval korduvalt ka maakeelt, ja nendest on meieni säilinud üsna arvukaid näiteid [17]. Komme võttis Tallinnas hoogu 1630-ndatel aastatel, millal alustas tegevust kohalik trükikoda (juhuluuletused jagati tavaliselt peolauas välja nn. šillingtrükkidena), samuti on siis Tallinnas viibinud tolle aja tuntumaid saksa poeete Paul Fleming. Rahva jaoks need värsikatsetused ei olnud kunagi mõeldud, tollal nad ülepea eestlasteni ei jõudnud ja mõistagi ei saanud neil siis ka mingisugust mõju olla. Aga teisest küljest — hilisemad kirjamehed, eesti keeli kirjutamist harrastajad neid

[14] Vt. H. Salu, Eesti vanem kirjandus. Kirjastus «Tõrvik» [Vadstena] 1953, lk. 46. — Varasemate kirjanduslugudega võrreldes, kus on sageli lepitud ainult üksikfaktide registreerimisega, äratab H. Salu ülevaade tõsist tähelepanu selle poolest, et siin on suudetud tolleaegset kirikukirjandust näidata tema ajaloolises arengus, nähtuse põhjuslikus seoses ja järgnevuses, milletõttu üldpilt on hoopis terviklikum. Oluliselt on selleks muidugi kaasa aidanud vastavates Rootsi arhiivides leiduvate materjalide uurimine.

[15] Neununddreissig estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat (edaspidi lühend.: Verh. GEG), XV, 1891, lk. 112.

[16] Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthumbs Ander Theil von M. Henrico Stahlen. Revall Anno MDCXXXVII, lk. 167.

[17] Vt. Eesti kirjandusajalugu tekstides. Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus, Tartu 1932.

tõenäoliselt ometi mõnevõrra tundsid, nii et ka siin teatav järgnevus täiesti ei puudu. Seda enam, et nn. juhuluuletuste autorid saidki tegelikult ka kiriku lauluraamatu parandajaiks — pulmalaulude sepitsemine oli niisiis olnud neile teatavaks eelharjutuseks.

Stahli-päraselt häguse ja võõriku ortograafiaga eesti keelt on nendes luuletustes püütud suruda tolleaegses lääne-euroopa poeesias valitsenud klassitsistlikesse värsivormidesse. Sisuliselt on need katsetused üpris luulevaesed ja eriti arvuliselt ülekaalukate pulmalaulude traditsiooniline temaatika on leidnud paiguti otse frivoolsusse kalduva sõnastuse. See on kohalikku murdesse väänatud omaaegne salongikeel temale iseloomulike konventsionaalsete epiteetide ja meelitussõnadega, mis meie kõrvus kõlavad üsnagi labastena. Arusaadavalt oli juhuluuletuste autoritel suuri raskusi, et nendele puudulikult tuntud keelt luulereeglite alla painutada. Teiste hulgast paistavad siiski tugevamatena silma R. Brocmann ja M. Giläus, kusjuures viimasele on ilmselt abiks tulnud soome keele oskus. Ehkki juhuluuletused ei anna tunnistust erilisest poeetilisest andest ega maitsest, pakuvad nad ometi teatavat ajaloolist huvi värsivormi kasutamise osas. Mood ise sai ametlikult kesta lühikest aega, umbes 30 aastat — siis keelati see kindralkuberneri poolt 1668. aastal sunnitöö ähvardusel kui soovimatu kerjamiskomme (nende värsside eest saadi tavakohaselt õige head tasu). Siiski on juhuluulet säilinud ka Rootsi valitsusaja lõpult, sealhulgas näiteks tuntud anonüümne «Armasz kallisz kuldene Wend», mis muudest trafaretsetest pulmalauludest erineb märksa rahvapärasema laadi poolest [18]. Hoogu on sajandi lõpul saanud ka pühendussalmikute meisterdamine, milliseid avaldati ilmuvate raamatute eesotsas. Lõpuks lähevad Rootsi aega tagasi ka ametliku kroonupoeesia alged, nagu näitavad «Meye Armolikko ning önsa Kunninga (Carl XI) Mattuse Laulud» (1697), mida levitati otseselt talupoegade hulgas — küllap vist püüdega siinse provintsi parajasti hirmsa näljahäda all kannatava pärisrahvagi meelt härdaks ajada idealiseeritud monarhi mälestussalmidega.

Nagu öeldud, aitasid varasemad katsetused juhuluule alal mõnevõrra kaasa kirikulaulude parandamisele. 1656. aastal ilmunud «Neu Ehstnisches Gesangbuch» ligi kahe- ja poolesaja lauluga, milles on taotletud originaali värsimõõtu ja ka riime, tähendas igatahes tolle aja kohta omamoodi saavutust. Paremad tõlked on Brocmannilt, millest paljud püsisid kasutusel kõige hilisema ajani, samuti Giläuselt. Viimane on mitmed laulud tõlkinud soome keelest, ligikaudu pooled aga rootsi keelest [19]. Algupäraste kirikulaulude loomiseks need autorid siiski pole end tundnud kutsutud olevat. Tunduvaks sammuks edasi oli «Ma Kele Laulo Ramat» (1694) juba parandatud kirjaviisis ja üsna

[18] Vt. Eesti kirjandusajalugu tekstides, lk. 44 jj.
[19] H. Salu, Eesti vanem kirjandus, lk. 34.

märgatavalt rahvapärastatud sõnastuses. Enamus nendest lauludest võeti muutmatult või ainult väikeste muutustega hilisematesse väljaannetesse [20].

Omaette nimetamistväärivaks paralleelnähtuseks ja üheks lisatõendiks teatavast kirjanduslikust elavnemisest XVII sajandi teisel poolel võib pidada ka hiljaaegu Saksamaal leitud J. W. Boeckleri eestikeelsete laulude vihikut, mis on trükitud Tallinnas 1678. aastal [21]. Selle kirikutegelase-avantüristi poolt välja antud 6 pikemat vaimuliku sisuga laulu on nii keeleliselt kui ka värsistuslikult tasemelt ligikaudu samalaadsed juhuluule ja esimese riimitud lauluraamatuga.

Olgu küll osas kirikulauludes «endine metsik proosa ümber valatud niisama metsikuisse salmidesse», nagu märkis M. Kampmaa [22], olgu ka vähem konarlikes tõlgetes üpris napilt mingit luulekunsti — siiski võime suuremate reservatsioonideta nõustuda vana kirjandusloolase teisal avaldatud seisukohaga, et eesti keele rakendamisel kunstluule värsitehnikasse, vastava rütmika ja riimitaotluse poolest väärivad kirikulaulud ometi mõnesugust huvi [23]. Siitpeale sai ju rahvale paratamatuks pidev kokkupuutumine nende uute värsikomponentidega, mis aja jooksul ei jätnud oma mõju avaldamata. Selle üheks tõendiks võib muide pidada ka Puhja köstri Käsu Hansu tuntud tartumurdelist nutulaulu, mis on kirja pandud Põhja sõja päevil 1708. a. hukka saanud Tartu linna varemetel [24]. Eeskujuks on sellejuures ilmselt olnud lugu «Jerusalemmi-Lina hirmsast Ärrahäetämissest», mis leidus 1690. a. tartukeelses lauluraamatus. Seda juudi ajaloolase Josephus Flaviuse «Juuda sõja» ühe osa kokkuvõtlikku tõlget on põhjust märkida esimese pikema eestikeelse proosapalana.

Kirikukirjanduse kõige tähelepanuväärsemaks saavutuseks oli kahtlemata piibli väljaandmine eesti keeles, kuigi mitmesuguste eespoolmärgitud ametkondlike intriigide tõttu tunduva hilinemisega — alles 1739. aastal. Vahepeal oli toimunud ränk ja laastav sõda, mis tõi rahvale suuri kannatusi, ent lõpptulemusena andis ometi ajalooliselt edasiviiva lahenduse: Eestimaa liitmine tugevneva Vene riigiga tagas edasise arenemise tingimused vähemalt kestva rahuaja olukorras, nii raske kui rahva seisund muidu ka oli. Ehkki maa administratiivne poolitumine kahe kubermangu vahel jäi püsima, olid need siiski märksa tihedamalt omavahel seotud ja seostusid majanduslikus arengus üha enam. Seega kujunesid objektiivsed eeldused ka Rootsi ajal alanud kahe eesti

[20] H. Salu, Eesti vanem kirjandus, lk. 59.
[21] Vt. P. Ariste, 17. sajandi eestikeelsetest lauludest. Edasi 8. VI 1956.
[22] Eesti kirjandusloo peajooned I, lk. 154.
[23] M. Kampmann, Eesti vanima vaimuliku kirjanduse kultuurilooline tähendus, lk. 36—37.
[24] Iseloomulik on selle kirikuteenri konarlikus värsiharjutuses avalduv hoiak ja suhtumine, kuna teatavasti just luterlik kirik ja vaimulikkond oli eriti venevaenulikult meelestatud (vt. E. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil, lk. 100 jj.).

kirjakeele konkurentsi lahendamiseks. Piibli ilmumisel põhja-eesti keeles oligi selles asjas õige kaaluv tähendus. Siitpeale hakkas põhjamurde alusel ikka enam konsolideeruma ühtne eesti kirjakeel kui rahvusliku kultuuri kujunemise hädavajalik eeldus; kuigi tartu murdes raamatuid (eriti vaimulikke) veel üsna kaua välja anti, oli see määratud siiski aja jooksul vaibuma väheoluliseks kõrvalnähtuseks.

Piibli lugemine saigi olla tolleaegse inimese vaevaga omandatud kirjatundmise kõige kaugemaleulatuvaks rakenduseks. Peale uue testamendi religioossete legendide ja väljamõeldiste pakkus see raamat vanemas osas igatahes rohkesti huvitavaid lugemisi Juudamaa ja selle naabermaade kaugest minevikust, rahva kombestikust, tavandeist ja muistendlikest pärimustest, lõunamaisest loodusest jne. Seal on ka terve hulk kunstilise väärtusega lõike, poeetilise iseloomuga palasid. Samuti pääsesid piibli kaudu levima mõnedki antiikse filosoofia (näiteks stoitsismi) põhiteesid. Oma aja kohta väljapaistev on otseselt originaalist (heebrea ja kreeka keelest) tehtud piiblitõlke väljenduslik tase — esimest korda kohtame eestikeelses trükisõnas seesugust tõepoolest jõulist stiili. Avaldamisele pääsenud redaktsiooni juures tegi peamise töö A. Thor Helle, kelle keeletundmine on olnud tunnustustvääriv.

Mis puutub samaaegsetesse eestikeelse jutukirjanduse algetesse, siis kuuluvad needki oma tooni ja laadi poolest pigem vaimuliku kui ilmaliku kirjanduse valdkonda. Et kogu õpetus- ja «valgustus»-töö tollal (ja veel õige pikka aega edasigi) käis kirikumeeste kaudu, siis määras see muidugi ette ära, kuipalju sealt oodata tohib. Alguseks võib pidada sama Thor Helle keeleõpiku («Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache», 1732) lõppu arvatavasti töö trükkitoimetaja E. Gutsleffi poolt lisatud kümmet dialoogikujulist õpetlikku jutukest — «*Colloquia esthonica* Oder: Einige Gespräche von Unterschiedlichen Sachen auf Ehstnisch und Teutsch». Need on antud paralleelselt kahes keeles, ilmselt keeleõppimise tarbeks, ja kujutavad endast varasema rahvavalgustusliku iseloomuga tarbekirjanduse näidiseid — kõneldakse linaharimisest, mesilastepidamisest, lastekasvatamisest, lugemisoskuse omandamise vajalikkusest jne. Tululikke õpetusi on püütud ühendada pietistlike manitsustega ja serveerida rahvapärasust taotlevas sõnastuses — kohati leidub päris ilmekaid repliike, üsnagi värvikat kõnekeelt. Kuid vaba jutuarendust kammitseb pastorliku moraliseerimise sihitaotlus: see kõik on ikkagi ainult kiriku abiteenistus, ilmalikuks kirjanduseks sõna hilisemas tähenduses ei saa seda pidada. Jutukirjanduse järgnev lisa herrnhuutlike autorite sulest on selles suhtes arusaadavalt veelgi vähempakkuv, kuna vennaksed püüdsid ju ametlikku kirikut oma usuvagadusega üle trumbata ja vaatasid maistest asjadest hoopis kaugemalt mööda.

Kristlus, algselt tekkinud ja kujunenud orjade protestiliiku-

misena, sai hiljem sõjakaks ristikirikuks ja jõudis meie maale juba orjastamise kattevarjuna. Katoliku-perioodil põhjustas see üksnes teatavate segaste ebausukommete tekkimist, hiljem aga, kui rahvas järk-järgult lähemale jõudis algürikuile, ei võinud lihtsatele inimestele jätta teatavat külgetõmbejõudu avaldamata ristiusu need säilinud elemendid, mis pöörduvad vaevatute ja koormatute poole — kristlik armuõpetus. Pole siis imestada, et seesuguse ulatuse võttis herrnhuutlik vagatsusliikumine, ja just vahetult pärast seda, kui omakeelne kirjasõna oli võimaldanud usutuuma lähemalt tundma saada [25]. Ei lepitud enam kohustusliku passiivse jumalaorjusega — januneti otsesemat osasaamist Talle vereohvri lunastusest. Selles laialt levinud, vabal tahtel vastuvõetud liikumises oli omajagu otse algkristlikku usuvaimustust ja patusest maailmast lahtiütlemise õhinat, mis aga muidugi ka vanale rahvausundile ja -luulele andis rängemaid hoope kui kõik pastorite põhjamised, keelud ja sajatused ühtekokku. Vagatsemine võttis vahel äärmuslikke, otse haigluseni ulatuvaid vorme, kuid teiselt poolt kujunes see esialgu ka omalaadseks protestiliikumiseks, mis ei ähvardanud üksnes ortodoksliku luteri kiriku autoriteeti — küllalt sageli tuli ette ka juhtumeid, kus pärisorjadest «prohvetid» otseselt rahvahulki üles kihutasid vihatud mõisasakste vastu [26].

Herrnhuutlaste kirjavarast tunneme tegelikult ainult riismeid, kuna pärast liikumise ärakeelamist tsaari ukaasiga 1743. a. hävitati põhjalikult ka vennaste väljaantud raamatud (nagu Rootsi ajal olid hävitatud katoliiklikud raamatud). On teateid J. Chr. Quanti vanimast eesti juturaamatust (1736) ja tartukeelsest vennaste lauluraamatust (1741), mis pole aga säilinud. See tiitelleheta vagaduseraamatuke, mida tava järgi nimetatakse «Hanso ja Mardi jutuks», on tõenäoliselt välja antud juba tuttava E. Gutsleffi poolt ühel aastal piibliga. Teost iseloomustab herrnhuutlik moraliseerimine, vennastele omane ilmutuslik ärkamiselevus — ei ole õigupoolest suurt tegemist ilukirjandusega sellel väljaandel, millest üsna pika aja jooksul on tahetud lugeda eestikeelse jutukirjanduse algust [27]. Märkimist väärib siiski asjaolu, et nagu vennastekoguduse jutlustajate, nii ka nende kirjameeste seas oli mitmeid eestlasi (Michael Ignatius, Mango Hans

[25] On oluline märkida, et eestikeelse piibli väljaandminegi sai teoks herrnhuutliku liikumise patrooni krahv Zinzendorfi otsesel toel ja vahendusel, kes 1736. a. Eestis viibis. (Vt. V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, Tartu 1889, lk. 64—65).

[26] Eesti NSV ajalugu I. lk. 438 jj.

[27] Vt. K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjevis — Tartus 1898, lk. 193; K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, Noor-Eesti Kirjastus Tartus [1937], lk. 70 jm. — Märksa õigem seisukoht on selles küsimuses olnud esimese eesti kirjandusloo autoril D. H Jürgensonil, kes «Hanso ja Mardi jutu» esitab otseselt kirikukirjanduse rubriigis (vt. Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. GEG I, 3, lk. 62).

jt.), kelle tööd levisid peamiselt käsitsi ümberkirjutatuna[28]. 1747. aastal on Saksamaal välja antud uus tartukeelne vennastekoguduse lauluraamat («*Common Prayer*»), milles võib näha otse veidruseni ulatuvat usuindlust.

Puhtakujuliselt usuasjade teenistuses on kõik muudki tolleaegsed väljaanded, nii näiteks aastast 1740 pärinev «Wiis head jutto...» — äsjailmunud eestikeelse piibli soovitusbrošüür. Ka Tallinnas Köhleri kirjastusel ilmuma hakanud pisuke «Eesti-Ma Rahwa Kalender» (vanim säilinud eks. 1731. a.) avaldas oma lugemislisas esiotsa üksnes piiblipalasid ja ümberjutustusi, seda ka pärast piibli tervikuna ilmumist.

Niisiis kannab kogu eespoolvaadeldud kahesajandiline periood võrdlemisi ühetoonilist ilmet. Välja arvatud vähesed juhuluuletused, kujutab see puhtvaimuliku iseloomuga kirjanduse ainuvalitsemist, jäädes veel üpris kaugele ilukirjanduse valdkonnast. Ometi tuleb siin näha omamoodi seost kirjanduse arengu järgnevate etappidega, kusjuures see seos muidugi on võrdlemisi keerukas ja mitmeti vastuoluline.

Kirik, raamat, kirjakeel, kool, kirjaoskus — kõik see moodustas XVII—XVIII sajandil ühtse küsimuste kompleksi, mida on vaja vaadelda mõlemast küljest: kuivõrd tulemustes on head või halba, edasiviivat või arengut pidurdavat. Senised kogemused on küllalt selgesti näidanud, et ühekülgsuse ja lihtsustamisega ei jõuta kuigi kaugele. Kodanlikus kultuuriajaloos on püütud liigselt üles upitada kiriku teeneid, millega satuti rappa[29], senises nõukogudeaegses käsitluses on aga nende nähtuste suhtes pääsenud domineerima mõnevõrra ebaajalooline hoiak.

Oleme rahuldunud lihtsa skeemiga — talupojad vihkasid kirikut kui mõisa abilist ja rõhumise õigustajat, ei hoolinud kuigivõrd ristiusust jne., mis üldjoontes muidugi vastab tõele. Ent tegelikkuses on asi hoopis komplitseeritum, mitmesuguste omavahel võitlevate vaimusuundade vastastikused seosed ja ülemineku pole sugugi mitte nii lihtsad. Oleme kaunis teadlikult kaldunud alahindama kiriku ja ka vaimuliku kirjanduse omaaegset mõju rahvale, ei ole teinud loogiliselt tõenäolisi järeldusi uskliku mõtteviisi süvenemisest XVII—XVIII sajandil seoses vaimulike püüetega end kogudusele arusaadavaks teha, raamatute ja kirjaoskuse levikuga[30]. Nende mõjude paljasõnaline eitamine aga

---

[28] Vt. R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1936, lk. 249—269, 324—343.

[29] M. Kampmaa jõudis näiteks vanema vaimuliku kirjanduse tähtsuse rõhutamisel selleni, et katsus isegi rahvusliku mõtteviisi tekkimist eestlaste hulgas seletada vana-testamendi prohvetite kõnede mõjuga ja väitis, et kogu eesti rahvaluuletki kandvat «kristlik maailmavaade» (Eesti vanima vaimuliku kirjanduse kultuurilooline tähendus, lk. 38—39).

[30] Niisuguse ühekülgsuse all tundub mõnevõrra kannatavat ka muidu väga tähelepandav ja rikkaliku faktilise materjali poolest hindamisväärne koguteos «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis», millele eespool on korduvalt viidatud.

takistab meil paljude hilisemate vaimsete võitluste õiget mõistmist — ka Kreutzwaldi kirjandusliku võitluse mõistmist, kes ju ennekõike põrkas kitsarinnaliselt kiriklik-palvevendliku mõtteviisi vastuseisule või inertsusele. On vaja näha ka tolle mõtteviisi sügavamaid ajaloolisi juuri.

Jääb muidugi ajalooliseks faktiks, mida ei saa eitada, et kirik tõi raamatu ja kirjakeele, tema egiidi all said alguse rahva jaoks määratud koolid. Ent kui me peame silmas kogu asja funktsionaalset külge tolleaegses ühiskonnas, siis ei tarvitse kiriku teened meid sundida erilisele tänulikkusele. Võõras usk, mis oli peale sunnitud tule ja mõõgaga kui orjastamise otsene kaasnähtus, ei suutnud esialgu oma ladinakeelse palvepobinaga kuigivõrd tungida rahva igapäevasesse ellu. Nüüd aga — vaimulike raamatute, lugemisoskuse, koolide mõjul — algas kirikliku mõtteviisi endisest märksa intensiivsem levimine. Ja kui ka mitte ametliku kiriku kaudu, siis ometi kasvõi selle vastugi sihitud liikumise (vennastekoguduse) vormis. See tähendas aga samaaegselt vana rahvaliku elukäsituse järk-järgulist murenemist, rahvaluule taandumise ja vaibumise algust, mitmete rahvuslike erijoonte nivelleerumise algust. Kõik see ei teinud tollal rahvast mitte kuidagi tugevamaks, vaid nõrgemaks võõraste rõhumise vastu, õõnestas tema sisemisi jõude, muutis vastuvõtlikumaks välismõjustuste (sealhulgas ka assimileerimise) suhtes, aitas sisendada orjuse ja leplikkuse moraali, juhtis mõtte siit ajaliku elu hädaorust hauataguse õndsuse lootusele [31].

Koolide loomist ja inimestele õpetuse andmist tahaksime loomulikult hinnata positiivse nähtusena ja edusammuna, — aga samal ajal tuleb ometi küsida: mis koolid need olid ja milliseid teadmisi sealt saadi? «Koolide» olukorra üldine armetus on üks asi [32]. Teine asi aga see, et ülimaks saavutuseks sai olla üksnes

---

[31] Kõige ilmsem on see ehk just herrnhuutluse juures. Selle liikumise suur osa kirjatundmise levitamisel on vaieldamatu ja võib-olla ulatuslikumgi kui tolleaegseil koolidel — iga usuagara venna ja õe püüe oli end oskajate abiga pühakirjast osasaamisele koolitada. Aga samal ajal on hästi teada vennaste jäigalt eitav ja sallimatu suhtumine kõigesse ilmalikku — rahvaluule ja -kombestiku, pillilugude ja isegi värvirõõmsa rahvarõiva vastu astusid nad leppimatu vaenuga; nad olid ka ilmaliku kirjasõna kõige järjekindlamad vastased, mida Kreutzwaldigi kogemused hiljem küllalt kurvalt kinnitasid. Niisiis: näiliselt nagu aitaks luua eeldusi kirjanduse arenguks, ja samal ajal on selle kõige tõsisemaks piduriks! Seda teist külge küllalt arvestamata on kohati kaldutud herrnhuutlikku liikumist meie kirjandusloos ületähtsustama (vt. G. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus», lk. 66—80. Vrd. ka G. Suits, Eesti kirjanduslugu. I köide. Eesti Kirjanike Kooperatiiv [Lund 1953], lk. 51 jj.), sest püsivamaid jälgi pole vennaksed kirjanduse arenguteele siiski jätnud.

[32] Näiteks selgub 1735/36. a. koolivisitatsiooni protokollidest Liivimaa kohta, et lugedaoskajate arv on üldiselt õige väike (vt. P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 47). Mõisnikud suhtusid kooliasjadesse hoolimatult, riigivõim ükskõikselt, ka pastorid hoidusid enamasti eemale ülearusest tülinast. Vaieldakse rohkem selle üle, kes peaks koolidega seotud kulusid kandma, ja asi lohiseb vanaviisi edasi. Talurahvas, niigi vaevatud ja välja kurnatud, ei osanud

hädavaevane lugemisoskus, pähetuubitud peatükid ja kirikukoraalid. Ja mida andis lugemisoskuski, kui ainsaks eestikeelseks lektüüriks olid jällegi ainult vaimulikud tooted? Niiviisi muutuvad tolleaegse hariduse saavutused fiktiivseiks, võiks isegi ütelda — hariduse vastandeiks: kool ja raamat teenisid üksnes kirikliku vaimu kasvatamist, aga muud rohkemat ei saanud nad üldse anda. Kampmaal on ju teatavas mõttes õigus väites, et lugemisoskuse omandamine juba puhtformaalselt võetuna arendab vaimu ja teritab mõtlemisvõimet[33] — kuid oluline on ometi ka see, mis s u u n a s ta seda vaimu arendab ja mõtlemist juhib. Tõepoolest on ju lugemisoskuse levimine rahva hulgas igasuguse kirjandusliku arengu esimene eeltingimus, ent ärgem unustagem asjaolu, et eesti talupojale ei saanud see peale usuraamatute midagi muud kättesaadavaks teha. Trükiste, kooli ja kirjaoskuse arendava mõju ulatus oli tol perioodil niisiis igatahes äärmiselt piiratud. Kampmaal või mõnel teisel klerikaalse mõtteviisiga tegelasel võis olla võimalik siin suurt edu näha, nad võisid aina rõõmu tunda peatükkide tuupimise intensiivistumisest — kuid meie seda rõõmu niisama reservatsioonideta jagada ei suuda.

Lõpuks veel kirjakeele loomise küsimus, milles ju vaimuliku kirjanduse osa on vaieldamatu: eesti kirjakeel sai seal oma alguse ja kujunes hiljem rahvusliku kultuuri arengu esmajärgulise tähtsusega teguriks. Kuid peame meeles, et kasutuselevõtjaiks olid võõrad, mistõttu see keel oli äärmiselt vigane ja kohmakas, mitmeti vildakatel alustel — ja hakkas selletõttu samaaegselt ka kirjanduslikku arengut pidurdama[34]. See, et kirjakeele lõid võõrad, näib esimesel pilgul langevat nende aktivasse ja peaaegu kinnitavat «kultuurtreegerluse» seisukohta, kuid asjasse süvenemisel näeme ka siin teist tahku. Maale tunginud «usutoojail» ei olnud mingit kiiret eesti kirjakeelega, rohkem kui kolme sajandi jooksul pole sellesuunalistest katsetest mitte märkigi (see oli teatavasti isegi otseselt keelatud) — kuni siis oma huvide kaitsmine muutuvais kirikuoludes sundis peale rahvakeelega tegelemise. Pole mõtet hakata tegema oletusi selle kohta, kuidas oleks lugu siis olnud, kui rahvas poleks võõrasse sõltuvusse langenud. Lähtugem ajaloolisest tegelikkusest, nagu ta oli välja kujunenud ja mis ei jätnud mingit võimalust selleks, et oleks saanud tekkida e e s t-

---

tollest koolist, nagu ta oli, ka suuremat pidada. Suhteliselt parem oli olukord ainult Saaremaal — arvatavasti vennastekoguduste mõjul (vt. tsit. teos., lk. 50). Tollal oli ju Saaremaa superintendendiks saanud herrnhuutlaste mõtteosaline, eespool korduvalt märgitud kirjamees E. Gutsleff, kes võis selleks kaasa aidata. Pole muide võimatu, et tolle koolialase eduga seletub ka edasine literaatide hoogsam esilekerkimine Saaremaal (Willmann, Frey, Luce, viimase algatusel loodud «eesti selts» jne.).

[33] Vt. Eesti vanima vaimuliku kirjanduse kultuurilooline tähendus, lk. 34.

[34] F. Tuglas on igatahes eksinud oma essees «Kirjanduslik stiil», kus ta väidab: «Oli aeg, mil rahva ja vanema vaimuliku kirjanduse keel oli adekvaatne, niisama nagu ka rahva elukäsitus Piibli elukäsitusega tõrkumata ühte langes». (Kriitika I. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu 1935, lk. 57).

laste kirjapandud eesti keel, algusest peale läbi ja läbi rahvapärane. Ometi näiteks Soomes või ka Leedus, mis samuti olid allutatud maad, niisuguseid võimalusi ilmselt oli — seal on varasegi kirikukirjanduse ja kirjakeele loojaiks oma rahva keskelt tõusnud autorid. Milline tähtsus sellel oli, on seletamatagi selge. Et ka võõraste hulgas oli mõningaid salgamatult võimekaid ja suurte teenetega üksikuid mehi, kelle tööle ei saa jätta tunnustust andmata — see on teine lugu. Käesoleval juhul on aga kõnet võõramaalaste tegevusest eesti keele ja kirja alal ning sellesse suhtumisest tervikuna.

Ent kõige selle juures jääb ka meie vanim vaimulik literatuur ikkagi teatavaks kirjanduslikuks eelastmeks, mille arvestamist ja õiglast hindamist nõuab kirjanduse ajaloo objektiivne valgustamine. Üks asja külg on seda kirjandust produtseerinud ja levitanud kirikuvõimude eesmärgid, teine aga nende tegevuse objektiivsed tulemused, kus on nii mõndagi positiivset. Eesti keele ja trükisõnaga hakati tegelema põhiolemuselt rahvale vaenuliku ideoloogia ja moraali sisendamise eesmärkidel — kuid ühtlasi loodi sellega paratamatult, olgu või otse vastu kirikumeeste endi kavatsusi, ka hilisema kirjandusliku arengu teatavaid eeltingimusi. Kulus küll veel palju aega rahva elu edendamisele teadlikult kaasaaitava kirjanduse tekkimiseni, kuid see poleks saanud eelnenud ettevalmistusteta ka korrapealt esile kerkida, ehkki ta tekkis — ja selles ju ongi arengu dialektika — samaaegselt ka võitluses tolle eelnenud perioodi kirjanduse ja kirjakeele vastu. Varem tehtud eeltöid kasutades, võiks ütelda — otse kirikukirjanduse rüpes hakkas tekkima ilmalik kirjandus; rahvavaenuliku ja suigutava suunaga kirjanduse vastukaaluks hakkas hiljem arenema valgustuslik, äratav kirjandus. Just niisuguses dialektilises aspektis ongi võimalik õigesti käsitada seoseid vanema eestikeelse trükisõna ja hilisema rahvusliku kirjanduse vahel [35].

XVIII sajandi viimastel kümnenditel hakkas ühiskondlikus tegelikuses ilmnema mõningaid uusi nähtusi, mis lõpptulemusena ei jätnud ka kirjanduse osas oma mõju avaldamata. Põhiliseks teguriks olid tollal alanud sügavad muutused ühiskonna majanduslikus struktuuris. Ikka tunduvama osatähtsuse said mõisamajanduses kaubalis-rahalised suhted, mis kõnelesid kapitalismi üha hoogustuvast sissetungist ka Baltimaadesse. Selle protsessi enesestmõistetavaks resultaadiks oli vana feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriis, mis antud oludes viis talurahva ekspluateerimise suurenemisele ja klassivastuolude teravnemisele [36]. Kerkis esile mõningaid haritumaid tegelasi valitseva klassi hulgast

[35] Vanematest kirjandusloolastest on sellisele käsitluslaadile lähenenud mõnevõrra Suits, Tuglas ja ka Ridala; kuigi see on olnud rohkem stiihiline dialektika ja seesugusena võrdlemisi järjekindlusetu, väärivad paljud nende seisukohad kahtlemata arvestamist. Domineerivaks oli aga kodanlikul ajal ikkagi kogu kirjandusloo käsitlemine «ühtse vooluna».

[36] Eesti NSV ajalugu I, lk. 488.

(T. G. Eisen v. Schwartzenberg, H. J. v. Jannau, A. W. Hupel jt.), kes astusid üles pärisorjusliku korra kritiseerijatena, olgugi võrdlemisi mõõdukalt, ja ilmutasid mõnevõrra senisest erinevat, humaansemat suhtumist maa pärisrahvasse.

Samal ajal ei jäänud Balti provintsides teatava vastukajata ka valgustuslikest vaadetest mõjustatud ratsionalistlik suund luterlikus kirikus. Selle suuna esindajad püüdsid usu- ning kirikuelu küsimustes seisukohta võtta eeskätt mõistuse ja «loomuliku moraali» alusel, silmas pidades loodusseadusi ja ühiskondliku arengu vajadusi, sellele vastavalt piirates ilmutus-usu osatähtsust. Need mõjud — nii tagasihoidlikud, kui nad olidki — ilmnesid peaasjalikult välismaa ülikoolidest tulnud pastorite kaudu. Sel perioodil on kirikuülemate poolt sageli esitatud kaebusi, et pastorid «tunnevad häbi ristilöödud Kristuse pärast ja jutlustavad vaid «voorusest» ja kaovad oma majatalituse muredesse ära, olles enam põllumehed kui hingekarjased»[37].

Kuigi me ei saa veel kõnelda XVIII sajandi teise poole «eesti kirjanduselust» ilma jutumärkideta, võime ometi ka maarahvale määratud väljaannete osas tähele panna teatavaid muutusi, olgu küll sisuliselt võttes õige tagasihoidlikke.

Omamoodi tähelepandavaks nähtuseks, n. ö. valgustusliku ahetuse esimeseks ilmsemaks avalduseks rahva enese keeles oli 1766. aastal Põltsamaal P. E. Wilde ja A. W. Hupeli koostegevuse tulemusena ilmunud «Lühhike õppetus». Oma põhisisult tervishoidliku iseloomuga, tõi see väljaanne ka üht-teist muud rahvale õpetavalt kasulikku. Ehkki üldtoonilt pastorlik-manitsev, on siin ometi oluline selgesti avalduv rahvasõbralik, eesti talupoegade arenemisvõimet eeldav suhtumine. See on kõige eelnenuga võrreldes uus joon rahvale pakutava vaimutoidu osas. Kuna «Lühhike õppetus» lugejate hulka saadeti väikeste iganädalaste annete kaupa, siis märgib ta ühtlasi eestikeelse perioodika varaseimat katset[38].

1771. aastast alatest läks «Eesti-Ma Rahwa Kalendri» väljaandmine üle Lindforsi kirjastusele, millega kaasnes selle iga-aastase tarberaamatukese mahu suurenemine ja ka sisuline mitmekesistumine. Piibliloolistе katkete kõrval antakse juba rohkem ruumi praktilisemat laadi küsimustele, sajandi lõpu poole tuleb juurde ka kirjandusliku iseloomuga palakesi, jutu- ja salmikatsetusi, teadustatakse lühidalt mõnedest sündinud asjadest (nii isegi Pugatšovi mässust ja Türgi sõjast) jne. Oluline on arvestada seda,

---

[37] O. Sild, Eesti kirikulugu. Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, Tartu 1938, lk. 190.

[38] Vt. ka J. Peegel, Eesti varasema ajakirjanduse progressiivsetest võitlustraditsioonidest, Sirp ja Vasar 16. XI 1956; E. Laugaste, Eestikeelse perioodika 190-aastaseks saamise puhul, Looming 1956, lk. 1647 jj. — Olgu siinjuures siiski tähendatud, et eesti ajakirjanduse alguse lugemist Wilde-Hupeli väljaandest tahaks võtta reservatsioonidega, kuna viimane ikkagi jäi õige lühiealiseks episoodiliseks nähteks, mis pealegi ainult tinglikult kuulub ajakirjanduse valdkonda.

et kalender muude trükistega võrreldes levis märksa laialdasemalt ja jõudis kõige kaugematega kolgasteni. Edaspidi tuli kalendritel muu perioodika puudumisel täita üsnagi tähelepandavat osa ka kirjanduse arengus.

XVIII sajandi lõpul, ilmses seoses ühelt poolt teoloogilise ratsionalismi puhangutega, mis teataval määral avaldus ka senisest intensiivsemas huvitundmises rahva maise elujärje vastu, teiselt poolt järk-järguliste muutustega ühiskonna sisemises struktuuris tekkis uudne kirjanduslik nähtus, millele hiljem on antud õigegi vastandlikke hinnanguid. Kõne on didaktilis-moraliseerivast jutukirjandusest ja selle autoritest, kellest tuntuimad on varasemast järgust Fr. W. Willmann ja Fr. G. Arvelius, hilisemast järgust (juba XIX sajandi algult) J. W. L. v. Luce ja O. R. v. Holtz. Nende tegevusse ja teenetesse on kodanlik kirjanduslugu suhtunud mõnevõrra ülemäärase innustusega, hilisem käsitlus aga vähemalt niisama ühekülgselt mahalööva kriitikaga. Selleski küsimuses on vaja välja jõuda ajalooliselt objektiivse nähtuste hindamiseni.

Kõige varasemais kirjandusloolistes ülevaadetes (D. H. Jürgenson, A. Ahlqvist), on peamisi jutukirjanduse autoreid mainitud tunnustavalt [39]. Oma aja kohta üsnagi asjaliku, nähtuse mõlemaid külgi silmaspidava käsitluse leiame K. H. Hermanni kirjandusloost, kus ei ole põhjust eriti ette heita ilustamist [40]. Hilisemates kirjanduslugudes andis end rohkem tunda ülehindamise tendents: nn. estofiilide teeneid on lastud paista suurematena kui õigus, samal ajal aga negatiivseid jooni ilmselt püütud retušeerida — ühe autori juures vähem, teise juures rohkem. Ühekülgne on selles küsimuses olnud M. Kampmaa [41], aga samuti ka V. Ridala [42]. Neidsamu seisukohti on jaganud rida teisigi omaaegsete kirjandusõpikute autoreid [43]. Selle käsitluse üksikasjalisem analüüs ei kuulu käesoleva töö ülesannetesse ega ole ka hädavajalik, kuna eespoolmärgitud hinnangute piiratusele ja ühekülgsusele on juba õige resoluutselt tähelepanu juhitud J. Käosaare ulatuslikus uurimuses «Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses» [44]. Kuid vulgaar-sotsioloogilise käsitluslaadi tugevate mõjude tõttu jõuti nimetatud töös kahjuks vastupidisesse äärmusse —

[39] Vt. D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. GEG I, 3, lk. 65 ja 71; A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen. 1855. Utgifven på Finska Litteratur-Sällskapets förlag. Helsingfors, 1856, lk. 27. jj. (viimases kõneldakse muide ainult Willmannist ja Lucest).

[40] Vt. K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lk. 204—224, 236 jj.

[41] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I, lk. 179 jj.

[42] V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I jagu. Noor-Eesti Kirjastus, Tartus 1924, lk. 154 jj.

[43] K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, lk. 72—87. H. Jänes, A. Meiessaar jt., Eesti kirjandusluguu I. Eesti Kirjastuse Kooperatiiv Tartus [1937], lk. 27 jj.; J. Roos, Ülevaade eesti kirjandusest. K./Ü. «Loodus», Tartu 1937, lk. 18 jj.

[44] Vt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat I. RK «Teaduslik Kirjandus». Tartu 1949, lk. 105 jj.

peaaegu absoluutse eituseni, mistõttu ka uurimuses antud varasema käsitluse kriitikat saab lugeda üksnes osaliselt paikapidavaks. Siinkohal tuleks esijoones välja astuda just tolle rea aastate jooksul valitsenud ümberhinnangu kõige silmatorkavamate liialduste vastu [45].

Taotlus anda XVIII—XIX sajandi vahetusel tekkinud didaktilis-moraliseerivale jutukirjandusele uus, sotsiaalselt motiveeritum hinnang oli muidugi õige ja vajalik. Ent juba J. Käosaare uurimuse pealkirjas esitatud kategooriline tees näitab ilmset lihtsustust, lähtumist sotsioloogilisest skeemist. Siin on tegemist liiga otsejoonelise ideoloogiliste motiivide jälitamisega ja klassiiseloomu rõhutamisega — nähtuse ajalooliselt õigeks mõistmiseks olnuks vaja märksa avaramat lähenemist ja rea asjaolude arvestamist, mis paistavad olevat unustusse jäänud. Alustades kohe nn. ilmaliku kirjanduse tekkimise fakti endaga, nii väheilmalik kui see teoloogide toodang ka oli. Kõigi võimalike reservatsioonide juures tähendasid kõnesolevad raamatud, võrreldes varasema puht-religioosse lektüüriga, kirjandulikus arengus igal juhul siiski kukesammukest e d a s i, mitte tagasi.

Ei saa midagi ütelda uurija püüde vastu selgesti ära näidata «estofiilide» ühiskondlik-poliitiliste seisukohtade reaktsioonilisi külgi — ent peale selle oli nende vaadetes ja tegevuses oma ajajärgu jaoks ka mõndagi edasiviivat. Ja kuivõrd nad olid kirjamehed, kuivõrd nende raamatutes on tegemist kirjanduse algetega (nii primitiivsed kui need ongi), siis tulnuks rohkem arvesse võtta sedagi võimalust, et kujutatav vähemalt mõnes osas võis isegi vastu autorite kavatsusi tegelikkuse teatavaid külgi õigesti peegeldada ja anda lugejale ainet hoopis teistsugusteks järeldusteks kui taotleti. J. Käosaar on teinud küll mõningaid mööndusi (näiteks Willmanni puhul), kuid ei ole võtnud neid asjaolusid lähemale vaatlusele, ei ole üldse huvitunud kirjandusliku kujutamise elementidest, mis oleks ometi olnud vägagi oluline.

Kui arvestada peaasjalikult ainult moraali, mis juttude rõhuvas enamikus on tõepoolest vastuvõtmatu, ja mitte silmas pidada elu kujutamist, siis ei saa kogu asjast ikkagi päris õiget käsitust. Hüljates selle, mis võiks kuidagi vastu käia läbini eitavale põhiteesile, heidaksime kõrvale nende kirjameeste töö objektiivselt väärtuslikuma osa. J. Käosaare ülevaate poleemiline iseloom ongi viinud ühekülgsele ja lihtsustatud käsitlusele, kuna aga tegelikult sellegi algelise kirjanduse juures asi on märksa keerukam. Olgugi äärmiselt erapooliku prilli läbi ja kitsarinnalise õpetlikkuse vaimus, on ometi ka siin leidnud kajastamist ajajärk temale iseloomulike sotsiaalsete nähtuste ja vastuoludega. Need kirjamehed kuulusid valitseva klassi hulka ja toetusid põhiliselt selle ideoloo-

[45] Sama kontseptsiooni jagas 1953. a. ilmunud «Eesti kirjanduse ajalugu» I (lk. 65). Ka käesoleva töö autor on sel ajal neid vaateid kriitikata korranud.

gilistele positsioonidele, ent nende raamatutest ei järeldu hoopiski, nagu oleks kõik Eestimaal kõige paremas korras ja kooskõlas — niivõrd palju tähelepanu on nad sunnitud pöörama rahulolematusele, tõrksusele, vastuhakkamisele, orjusest põgenemisele... Uurijale hakkas näiteks Arveliuse «Hulkoja» juures silma üksnes vaenulik moraal — ent see jäi märkamata, milline olude kujutus siin on antud, milline alistumatu ja kangekaelse talupoja kuju on Tõnu näol visandatud. Ometi K. A. Hermann oskas seda näha ja esile tuua. Talurahva rahulolematuse mitmesuguste avalduste konstateerimine üksi on ju midagi niisugust, mis hilisemast eestikeelsest kirjasõnast tsensuuri abil täielikult välja roogiti. Tolleaegset olukorda ja autorite hästituntud meelelaadi arvestades tuleb tähele panna just neid väheseid momente, kus nad kasvõi kaudseltki lasevad pilku heita omaaegsele tegelikkusele [46].

Kõnesolevas ülevaates on nähtus ära seletatud väga sirgjooneliselt: balti mõisnikel oli tarvis uut vahendit talurahva vaimseks mõjustamiseks, ja siis see ka tehti — nagu otsese tellimise peale. Kas saab aga nii *eo ipso* eitada iga võimalust, et mõnel käsitletavaist autoreist võis kehtivate olude suhtes olla üksikküsimustes ka eriarvamusi, et nad mõneski asjas vähemalt oma meelest head soovisid? Raske uskuda, et kõik oli oma algusest lõpuni rahvavaenulik, otse kuritahtlik kontseptsioonist teostuseni, nagu näib veendunud olevat J. Käosaar. Ta on seda kirjandust iseloomustanud kui teadlikult ja sihikindlalt vaenulikku üritust, näinud nendes kirjameestes üksnes rõhujate salakavalaid käsilasi, kes igasuguste alatute võtetega katsusid mürgitada rahva teadvust [47]. Tegelikult on aga siiski kaunis raske tõestada, et püüe tolleaegseis ühiskondlik-kultuurilistes tingimustes talupoegadele nende endi keeles raamatuid kirjutada kujutas endast just kõige jõhkramat rõhumise avaldust. Mingil määral pidi see ikkagi tingitud olema ka Läänes valitseva valgustusajastu mõningaist refleksidest, samuti teatavast inimlikust heasoovlikkusest ja tahtest talurahva kasuks midagi ära teha — muidugi nii, nagu autorite seisukoht ja selles keskkonnas valitsev ajavaim seda dikteeris: pastorlikust moraliseerimisest nad palju kaugemale ei küündinud. Mõnel määral on aga ometi nemadki elu varjukülgi näinud, ja vahel harva oma tegelaste suu läbi rahulolematuse hääli kuuldavale toonud — olgu siis või nende «kummutamiseks» [48]. Sakste

---

[46] Nii on Holtz näiteks sõandanud kõnelda isegi talurahva-rahutustest ja nende mahasurumisest sõjaväe abil (vt. Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks, Tallinnas, aastal 1817, lk. 75).

[47] J. Käosaare käsitluse ühekülgsuse kaudseks tõendiks näib olevat seegi, et sama suunda «edasi arendades» läks K. Laignal korda kaunis kerge vaevaga maatasa teha ka O. W. Masingu elutöö (vt. tema artikkel «Estofiilid — balti parunite kuulekad kannupoisid» — Nõukogude Õpetaja 12. I 1951), mille kaitseks nüüd algatajal endal tuli välja astuda (vt. J. Käosaar, O. W. Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos. Sirp ja Vasar 2., 9. ja 16. II 1952).

[48] Vt. [Fr. G. Arvelius] Üks Kaunis Jutto ja Õpetusse-Ramat II, lk. 76 jj.; Fr. W. v. Willmann, Ellamisse-Juhhataja lk. 92 jm.

poole pöördudes on nad viimaseid manitsenud talupoegi oma kaasinimesteks ja toitjateks pidama [49].

Esitatud märkused ei taotle sugugi lihtsalt tagasikiskumist vana suhtumise juurde. Jääb ju ümberlükkamatuks tõsiasjaks, et nii Arveliuse ja Willmanni kui ka Luce ja Holtzi tegevus oma tunduvas osas tahes-tahtmata teenis valitseva klassi huve. On üsnagi tõenäoline, et selle kirjanduse tekkimine just pärisorjusliku süsteemi süveneva kriisi tingimustes ei olnud päris juhuslik, vaid omamoodi ajalooliselt tingitud ja seaduspärane nähtus. Ometi kõige vildaka ja kahjuliku kõrval, mille pärast rahvas mõningaid nendest raamatutest külmalt vastu võttis [50], oli nendes ka paljugi tolleaegsele lugema-hakkajale õpetavalt tulusat ja kirjanduslikultki huvipakkuvat ning suupärast. Nii on Willmanni «Juttud ja Moistatussed», igati sisukam ja rahvapärasem Arveliuse raamatutest, leidnud õigegi head vastuvõttu. Sellest kõneleb kasvõi asjaolu, et teose kaks esimest trükki (1772 ja 1787) on täielikult «ära loetud» ja alles kolmandast trükist leidub säilinud eksemplare, paljud raamatus esinevad motiivid levisid rahvaluulesse [51]. Kaheldamatu on siis nende osa lugemisoskuse edendamisel, huvi tekitamisel «juttude» lugemise vastu.

Tolleaegsed raamatud kandsid ennekõike õpetlikku iseloomu, mida autorid ka otseselt ja varjamatult deklareerisid. Need on ju ikkagi üksnes lugemikud, või kui saab nii ütelda — lasteraamatud, mida arvati küllalt kohaseks täiskasvanutegi jaoks. Teatava määrani tuleb aga hinnata sedagi nappi praktiliste õpetuste pakkumise püüet olukorras, kus isegi kooliskäinuil ei olnud võimalik peale piiblilugude midagi asjalikumat omandada [52]. Et see moraalitendents, mida siinsetele oludele kohandati või ka algupärastesse proosalookestesse põimiti, püsis ikka valitsevate korramõistete raamides — see on muidugi salgamatu ja sellele on üsna õigesti osutatud ka mõneski varasemas käsitluses [53]. Tolleaegsete kirjameeste peapüüdeks oli kooskõlastada kristlikku hingeõnnis-

---

[49] Vt. näit. Fr. W. v. Willmann, Juttud ja Moistatussed kui ka monned õppetussed maja piddamisse pärrast. Tallinn 1804 (saksakeelne eessõna).

[50] Sellest kõneleb Arvelius ise oma jutu- ja õpetuseraamatu teise osa järelsõnas (lk. 153); hiljem on sellele korduvalt tähelepanu juhtinud Masing, eriti oma kirjades mõtteosalistele, näit. J. H. Rosenplänterile 24. VIII 1816 ja Ignatiusele 1818. a. (vt. O. W. Masing's Briefe, an Joh. Heinr. Rosenplänter in Pernau. Erster Band. KM KO, Koopiad, M 90 : 1).

[51] Vt. W. Anderson, Läti mõjust eesti vanemas ilukirjanduses. Eesti Kirjandus 1925, lk. 410 jj.

[52] Kooliolude jätkuvast armetusest XVIII sajandi teisel poolel kõnelevad selget keelt vastavate visitatsioonide andmed (vt. P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 53 jj.). Rahvakool ei saanud areneda pärisorjusliku süsteemi süveneva kriisi tingimustes, mõisnikud kas ignoreerisid selles suhtes antud korraldusi või täitsid neid üksnes formaalselt. Nii peeti siis «kooli» enamasti mõisarehtedes, kus «õppetöö» sai tavaliselt alata alles peale uusaastat, kui viljapeks oli lõpetatud, paljudes kihelkondades polnud aga üldse ühtki kooli.

[53] Näit. A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu 1936, lk. 21.

tust mõistuslikult praktilise rahvaharimisega, mis aga kõik — vastavalt autorite käsitusele ühiskonnast ja erinevate seisuste funktsioonist ning omavahelistest suhetest — oli lõpptulemusena suunatud sunnimaise talupoja lepitamisele tema saatusega [54].

Oma hoiaku ja tendentsi poolest ei satu XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse didaktilis-moraliseeriv jutukirjandus põhijoontes kuigivõrd märgatavasse vastuollu eelnenud ja samaaegse puhtvaimuliku kirjandusega. Viimasega täies sisulises kooskõlas püüab ta pigem illustreerida, näitlikuks teha neidsamu seisukohti, mida jutlustati kirikukantslist: jutu kujul taheti rahvale sisendada sedasama valitsevale klassile kasulikku moraali (Holtz näiteks on sellest üsnagi avameelselt kõnelnud [55]). Erinevus seisabki peaasjalikult esitusvormis, *ilukirjanduslikku kujutamise elemente* kasutamiselevõtmises. Enamasti see puine ja primitiivne illustratiivsus ei ulatu küll tõelise kunstipärasuse läveni, kuid paljudel juhtudel toovad kunstilise esitusviisi alged sellesse lektüüri ometi elutõe killukesi, mis kriitilise suhtumise juures aitavad mõnevõrra mõista ka tolleaegse ühiskonna tegelikku palet. Nii avaldub teataval viisil juba siingi see ilukirjanduse põhiline iseärasus, et kui tagurlikult tendentslik ka ei oleks autori enda suhtumine, tegelikkuse peegelduses peab elutõde ometi mingil määral kajastuma. Selletõttu olid kõnesolevad raamatud eelnenud kirjasõnaga võrreldes ikkagi mingisuguseks edusammuks.

Kuna õpetlikkuse moment oli tolleaegses kirjanduses peamine ja väga rõhutatud (meenutame tuntud vormelit jutukoorukesest ja õpetuseivast), siis oli kunstilisuse osatähtsus küll üsna piiratud. Tõeliselt kunstilisi eesmärke kui niisuguseid neis raamatuis endale veel ei seatudki. Mõne autori juures, näiteks Lucel, on puhtpraktiline õpetus täiesti domineerival kohal. Jutustamine toimub tavaliselt refereerivas laadis, ainult kõige üldisemates joontes teadustamisena — kujutamist selle tõelises mõttes peaaegu ei leiagi. Õpetamise-funktsiooni määrav osatähtsus tingis varasema dialoogi-vormi kõrval eriti mõistujutu, valmi kui valgustusliku kirjanduse kõige iseloomulikuma žanri ulatusliku kasutamise. Selle kaudu arvati lihtsakoelisele lugejale kõige paremini asja selgeks teha ja teda mõjutada võivat. Eeskätt Willmanni ja Holtzi raamatute vahendusel pääsesid esmakordselt eesti talupoja ette aga ka mitmed lääne kirjanduses levinud, juba renessansi- või isegi antiikajast pärinevad jutusüžeed.

Jutuvorm nõudis ka ilukirjanduslikuma värvinguga, väljen-

---

[54] Selles seoses sageli tsiteeritud Engelsi arvamuseavaldus Rochowi ja tema raamatu «Kinderfreund» kohta (Anti-Dühring, Tallinn 1952, lk. 162) on vaieldamatult õige tabav, kuna nimetatud raamat pealegi Arveliusele otseseks eeskujuks on olnud. Kuid olgu siiski tähelepanu juhitud asjaolule, et see lõik Engelsi teoses kannab eeskätt kirjandusliku võrdluse iseloomu ega kujuta enesest taolise kirjanduse üldistavat käsitlust või kokkuvõtlikku hinnangut.

[55] Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks (D. G. Glanströmile pühendatud eessõnas «Au-wäärt ammeti wend!»).

dusvõimelisema, mõnevõrra rikkama ja paindlikuma keele kasutamist kui seda kohtame puhtvaimulikes raamatuis. Siingi annavad endast märku teatavad kunstilisuse alged: on juba põhjust tähele panna ühe või teise autori jutustamise-maneeri ja stiili-erinevusi. Ent arusaadavalt ei olnud tolleaegne kirjanduskeel ikkagi midagi muud kui saksa pastorite poolt kasutatav vigane žargoon, mille ladususest ja rahvapärasusest saab kõnelda üksnes suhtelises tähenduses [56].

Jutujätkude kõrval on varasem kunstluule katsetuste poolest veelgi märksa hõredam ja juhuslikum. Eespool on juba olnud juttu kirikulaulude tõlkimisest ja juhuluuletustest XVII sajandil, viimaseid on mõnevõrra ka hiljem produtseeritud. Lisandus mõni üksik sentimentaalne lauluke («Tio tassane ja helde», teises variandis «Minno rõmo olli Rosi»), äärmiselt abitu saksa ballaaditõlge («Üks hirmus, ja töest sündinud Luggu, ühhest Kornetist») või rokokoolise pastoraali kohalik imitatsioon («Tomas ja Liso»). Üksikuid salmikuid poetus siin-seal ka kõnesolnud lugemisraamatute õpetlikesse jutukestesse. Nendest märksa huvipakkuvam kui ka mitte luuleteosena, siis kummatigi omaaegse elukujutusena on 17-salmiline «Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle», mis ilmutab vaieldamatuid sugulusjooni uuema rahvalauluga.

Samaaegselt Arveliuse ja Willmanniga nägi eesti keele kallal vaeva J. G. Schwabe, kelle taotluseks oli seda värsiks vormida ja siis kalendrisabasse pista. Seal on omajagu otsest leplikkusele ja rahulolemisele manitsemist, näiteks:

Et ma kül üks tallomees,
Siiski mul hea põlli käes;
Leiwal jätko Jummal annab,
Põld mul omma wilja kannab.
— — — — — — — — —
Mis mul wigga ellada? —
Rikkussest ei holi ma.
Kui mul Jummalast on jäetud
Leiba, mis so ossaks seätud [57].

Tõele au andes tuleb tähendada, et ka terve inimiga hiljem üles astunud «Eesti laulik» Jannsen ei ole Schwabest sisu ega vormi poolest nimetamisväärselt kaugemale jõudnud.

[56] Võib kerkida nii mõnigi raskesti lahendatav küsimus tolleaegse kirjanduse stiililiste iseärasuste puhul. Muidugi kaldusid teoloogidest autorid oma jutuharjutusis piiblikeele matkimisele, nagu on näidanud Tuglas (Kriitika I, lk. 61); teiselt poolt oli aga eriti vennastekoguduse-liikumise mõjul säherdune piiblikäändudest ehitud kõnetoon levinudki rahva teatava osa keelepruugis. Ja kes suudaks meile öelda näiteks Holtzi jutukangelase Jaani vanatestamentliku armuavalduse puhul («... et Jummal mind seddawisi sinno jure juhhatand, siis kule mo süddame nou: sa said armsaks mo melest essimessest otsast kui sind näggin...»), kas see on kirjamehe enda kõnelaadi panemine külanoormehe suhu või päris tõepärane kujutus?

[57] Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1796. Aasta peäle (pagineerimata).

Kui aga samaaegse rahvalaulu poole pöörduda, siis kuuleme küll hoopis teisi mõtteid talumehe elujärjest... Mõnevõrra õigemat arusaamist elu tõelisest palgest võime siiski aimata Schwabe «Lapse uinutamisse Laulust», kus ema nutvale väetikesele lausub:

Mis sa tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees,
Kül sa murret sama ruttad
Muidogi, kui olled mees[58].

Olgu märgitud ka P. H. v. Frey tõlkekatsetusi (Witscheli vaimulikest oodidest, vagatseva moraliseerija Gellerti valmidest), mis kogu oma sõnastusliku puisuse peale vaatamata tollal tunnustust ja tähelepanu leidsid. 1806. aastal andis H. Wahl välja sentimentaalseid salmikuid sisaldava vihukese «Monned laulud»; need on küll suhteliselt pisut ladusamad ja vormilt siledamad, kuid siiski üldsõnalised ja isikupärasema ilmeta. Lõunaeesti-murdelise värsi alal on samal ajal katsetanud G. Oldekop ja Ph. v. Roth (viimase laule levis käsikirjaliselt).

Huvipakkuvamad on R. J. Winkleri «Eestima Ma-wäe söalaulud» (1807), mis esindavad teist, mehisemat tooni ja on Napoleoni-vastase sõja otseseks kajastuseks eesti kirjanduses; laialt tuntud lauldavateks lauludeks said näiteks «Nüüd mehhed olgem tuggewad!» ja «Miks meil wessi silmas?» Tegemist on siin küll tõlgetega, nagu ka Winkleri mõtteluules ja valmides («Juttud» 1816) — kuid sellel asjaolul polnud siis erilist tähendust. Oluline on see, et Winkleri värssides juba rohkem tundub mõningaid luule-algeid, püüet tõeliselt poeetilise väljenduse poole, nagu selgesti leiame näiteks luuletuses «Kahhesuggune innimeste surus»:

Teisel ehhitakse au-templid
Mitme kaddund linna müridest;
Teisel valmistakse au-perlid
Tännu pärrast rahwa silma-weest.
Kiwwid juttustawad teise tööd,
Teise au tundwad süddamed[59].

Üldiselt jäi luulekatsetuste osatähtsus varasemas eestikeelses trükisõnas üsnagi tagasihoidlikuks. Tolleaegse kirjandusliku tegevuse põhiliselt õpetliku suuna tõttu ei tuntud ilmselt erilist tungi poeesia poole — seda enam, et autoritel oma kehvavõitu keeleoskuse juures oli tegemist juba enam-vähem korraliku proosalausegi valmissaamisega, mis siis veel värsistamisest kõnelda. Ka olid vanad eesti rahvalaulud (mida kirjamehed kahtlemata tundsid) hoopis erinevad oma poeetilise vormi poolest, mistõttu küllalt alust oli kahtlusteks, kas võõraste sule otsas riimitud salmikute jaoks üldse leidub kuigi soodsat kasvupinda.

---

[58] Eesti-Ma-Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1797. Aasta peäle, lk. 52.
[59] R. J. Winkler, Juttud. Tarto linan 1816, lk. 28.

Kuid ei saa siiski ütelda, et vähesed kirjasõnalise luule avaldused oleksid täiesti mõjutuks jäänud. Sagenev värsside trükkiandmine sajandi algul näib tõendavat teatavat huvitõusu ka lugejate poolt; juba 1814. aastal võis ilmuda esimene eesti luuleantoloogiate eelkäija — Rosenplänteri koostatud vihuke «Lillikessed». Teatavasti hakkas ju sellel ajal toimuma põhjalik murrang ka rahvalaulude vormis, nimelt üleminek vanalt regivärsiliselt laulult uuemale lõppriimilisele rahvalaulule. Selle protsessi mitmete mõjutegurite hulgas üks olulisemaid oli kiriklike ja vennastekoguduse laulude kõrval kahtlemata just trükis avaldatud luule, millest võidi eeskuju leida, nagu on osutatud ka uuemat rahvalaulu käsitlevas eriuurimuses [60].

Mis puutub otseselt rahvaluulesse, siis selle vastu polnud siinseis haritlasringkondades XVIII sajandil veel tekkinud tõelist huvi — ei teaduslikku ega ammugi poeetilist. Üldkehtiv kiriklik suhtumine folkloori oli täiesti eitav, seda jagasid ka eespoolnimetatud pastoritest kirjamehed. Rahvaluule viljastavast mõjust kirjanduse arengule ei saanud niisugustes tingimustes juttugi olla. Juhuslike ülestähenduste tegijad olid kaugel sellest, et mõista vanade eesti rahvalaulude sisulisi ja vormilisi väärtusi — hoopis sagedamini nähti neis üksnes «mittesaksa» talupoegade poolpaganliku arenematuse ja loomupärase rumaluse avaldusi. Ei suutnud seda suhtumist esiotsa kuigi oluliselt muuta ka üksikute välismaalaste, ennekõike Herderi, hiljem Schlegeli huvi ja tähelepanu. Kui sajanditevahetusel kerkiski esile mõningaid rahvaluule ülestähendajaid, kellest tuntuim on Kadrina pastor A. F. J. v. Knüpffer, siis on üsna iseloomulik see, et ta oli küll usin laulude kirjapanija, ometi esiotsa ilma suurema püüdeta nende sisusse ja hindamisse tungida. Aktiivsema ja teadlikuma rahvaluuleharrastuse ajad seisid alles ees. Ei saanud võõraste peades sündida mõtet eesti rahvusliku kirjanduse loomisest rahvaluule alusel — selleks oli vaja uusi jõude ja uusi ühiskondlikke olukordi, milleni jõuti märksa hiljem.

Oleme oma vaatluste järjega üle astunud rahva elus nii olulisi murranguid kaasa toonud XIX sajandi künnisest. Pilk tagasi eelnenule näitab üsnagi pikka, ent kui ebamäärast, katkendlik-kõverikku arengurada! Ei olnud siinkohal ülesandeks seatudki anda sellest mingit detailsemat ülevaate-taolist käsitlust, vaid üksiknähtusi ainult riivamisi puudutava arutluse vormis püütud selgitada oma seisukohti põhilisemates küsimustes, milleta pole võimalik asuda Kreutzwaldi ja tema ajajärgu lähemale jälgimisele. Lehitsesime läbi küllaltki suure hulga maakeelele lähenevas žargoonis trükitud rabedat paberit, ent vähe oli seal püsivamalt pilku paeluvat, ja kirjanduslikku loomingut selle sõna tõelises

[60] Vt. Ü. Tedre, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Dissert. 1955 (käsikiri Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus), lk. 298—300.

tähenduses me õieti veel ei kohanudki. On üksnes asjaarmastajalik eeltöö, sealjuures võõraste, keelt vaevaliselt valitsenud kirikumeeste eeltöö. Nende autorite kogu toodang — see oli kas puhtakujuline kiriklik (või herrnhuutlik) tarbeliteratuur, konventsionaalne juhuluule või siis õpetlik lugemine. Raske on saada siit ka mingit selgemat žanrilist pilti — kunstilises mõttes valitseb alles täielik ähmasus. Veel raskem oleks kõnelda kirjanduslike voolude või meetodi iseloomust, kuigi seda on mõnikord püütud teha ja tahetud osutada mõningatele klassitsismi või sentimentalismi sugemetele [61]. Üldiselt näib, et selle konarliku abituse keskel on vähe põhjust varustada end seesuguste puhtkirjanduslike kriteeriumide ja mõõdupuudega. Sest kunstilist meetodit, žanrinõuete jälgimist, stiilikindlust jne. oleks enneaegne otsida nende autorite juures, kes ju endale õieti oma tegevuses ei seadnudki kunstilisi eesmärke.

Teatav areng, edasiminek on aga kõnesolnud tohutul ajalõigul muidugi olemas. See ilmneb täiesti selgesti juba kirjanduskeeles, ehkki ka XIX sajandi algul ta on veel hoopis viril ja rahvakauge. On vaieldamatu areng Müllerist ja Stahlist Holtzini, Brocmannist Winklerini. Pälvivad tähelepanu ilmalikuma laadiga kirjanduse alged puhtvaimuliku kirjanduse kõrval. Ometi saab aga lõppjäreldus olla üksnes see, et kirjandust selle tõelises tähenduses siiski veel ei olnud, ja sellepärast tuleb kõige eelnenu puhul kõnelda ikkagi üksnes eesti kirjanduse e e l a j a l o o s t. Oli vaja täielikku kvalitatiivset murrangut nii sisus kui vormis, nii autorite päritolus kui mõttelaadis, et võiks alguse saada tõeliselt rahvuslik kirjandus. Niisugune kirjandus, mille loojad juba teadlikult ja järjekindlalt esineksid rahva huvide kaitsjatena, võides seejuures toetuda rahvaluule, -keele ja rahva elutegelikkuse põhjalikule tundmisele. Sinnapoole juhtiski ajaloolise arengu käik.

Juba olid kasvamas ja kujunemas noored jõud, kellest hiljem ühiskondliku vajaduse tõttu said selle suure murrangu ettevalmistajad ja teostajad. Hao mõisa opmanimajas sirgus noor Friedrich Robert Faehlmann. Riias astus oma esimesi samme Viljandimaalt tulnud kirikukellamehe Kikka Jaagu poeg Kristjan Jaak Peterson. Ja toosama eespoolt rahvaluulekogujana tuttav Kadrina Knüpffer oli Jõepere mõisa kingsepa Juhani lapsele pühitsetud ristimisvett pähe riputades andnud Friedrich Reinholdi kõlava saksavärki nime. Juba hakkas too tulevaseks suurmeheks sirguv pärisorja-poeg meelemõistust võtma ja oma õpiliku vaimuga ümbritseva elu olukordi ning sündmusi tähele panema. Sellepärast on ehk õigem ka järgnevat kirjanduslikku elu vaadelda juba üheaegselt noore Kreutzwaldi kujunemisega ja tema väljajõudmisega avaliku ühiskondliku ning kirjandusliku tegevuse teele.

[61] M. Kampmaa on isegi kogu XVIII s. lõpu ja XIX s. alguse kirjanduse paigutanud sentimentalismi rubriiki (vt. Eesti kirjandusloo peajooned I).

Muinasjutte kuulav Aida-Vidri kas mõisa peretoas või sügisõhtuil rehepapi kõrval küdeva ahju ees — eks ole iseloomulik, et just see tuleb ennekõike kujutlusse pärastise kirjamehe lapseaastaile mõeldes. Kes kahtlekski selles, et nimelt rahvaluule tundmaõppimine oli üks esimesi ja olulisemaid vaimseid mõjutegureid Kreutzwaldi elus [62]. Ükski võõras, ükski varasem kirjamees polnud rahva poeetilisest eneseväljendusest nii vahetult osa saanud, sellesse niiviisi lapsest saadik sisse elanud. Seda võiski üksnes pärisorise talurahva enda seast võrsunu, kellel «saksa haisu» küljes ei olnud — sest võõraste nähes-kuuldes ei laabunud laul ega jutt, nagu Faehlmann sellele korduvalt on tähelepanu juhtinud [63]. Laulude üleskirjutamistki käsitas umbusklik talupoeg kui «laulukümnise» nõudmist, nagu Kreutzwald ise oma üliõpilaspõlvest on meenutanud (oli ta ju siis väliselt juba saksasarnane) [64]. Omainimene aga sai kõigist rahva vaimse elu avaldustest omasena osa.

Ühes vaidluses rahvapärimuste üle «Inlandis» oponendi poolt Kreutzwaldile esitatud küsimusele, kust ja kellelt tema teadmised pärinevad, vastab ta iseteadliku lakoonilisusega: r a h v a s u u s t, ning lisab siis selgituseks: «Olen sündinud Rakvere ligidal keset rikast muinaslugude maad ja kuni 15. eluaastani üles kasvanud peaaegu katkematus läbikäimises eestlastega; nii oli mul võimalik mitte ainult siis rahva keelt, kombeid, uskumusi ja muinaslugusid täpselt tundma õppida, vaid mu elutee viis mind ka veel hilisemail aastail Harjus, Järvas, Virus ja Alutaguses eesti rahvaga mitmesuguseisse kokkupuuteisse, kus ma sagedasti juhuseid leidsin, et mõningaid tumedaid noorusmälestusi jälle värskendada, lünki täiendada ja mõningaid fakte õiendada» [65]. Korduvalt on Kreutzwald ka hiljem rõhutanud oma varasest noorusest alanud kokkupuuteid rahvapärimuste maailmaga, kiindumust rahvaluulesse ja selle sügavat mõju temale — nii näiteks «Kalevipoja» esitrüki ja «Ennemuistsete juttude» eessõnas [66],

---

[62] Siinkohal võiks meenutada Kreutzwaldi sõnu tema kirjutatud Faehlmanni eluloost, kus ta sõbra noorpõlve kujutades alla kriipsutab «imepärase muinasjuttude ja vanade lugude maailma» külgetõmbejõudu, kust elavalt vastuvõetud muljed «said temale hiljem — nagu ta ise ütles — «Ariadne niidiks», mille abil ta rahva siseelust päevavalgele tõi peidetud varandusi, mida senini keegi ei tundnud». (Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. Verh. GEG II, 4, lk. 8. Vrd. Maailm ja mõnda. ERK, Tallinn, 1953, lk. 15). — Eks sobi need sõnad ju sama hästi ja ehk pareminigi ka Kreutzwaldi enda kohta.

[63] Näit. oma muistendite sissejuhatavas osas (Verh. GEG I, 1, lk. 38).

[64] Mittheilungen über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, Verh. GEG II, 2, lk. 45. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 106).

[65] Nochmals eine Erklärung über die Labyrinth-Frage. Inland 1844, nr. 51, vg. 814. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 86).

[66] Kalewipoeg, eine Estnische Sage. Dorpat 1857. *Vorwort*, lk. IX. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 327); Eestirahva Ennemuistesed jutud (1866), lk. VI.

«Tuisulaste» sissejuhatavas osas[67] jm. Viimases on ta küll ka ühtlasi kahetsust avaldanud selle pärast, et poisikesena ei osanud alati mitte küllalt teraselt vanu lugusid tähele panna ja meelde jätta.

On üsnagi tähendusrikas asjaolu, et nii Faehlmann kui Kreutzwald võrsusid just arvatava ürgse Viru rahvaluule-keskuse vahetus ligikonnas, kus suulise sõnaloomingu päritud ja improviseeritud avaldused olid tollal veel täiesti elavad — kuivõrd neid polnud suutnud kõrvale tõrjuda maad võttev vagadusliikumine. Teame isegi mõningaid konkreetseid isikuid, kellele pärastine kirjamees veel oma vanapõlves tänuga tagasi mõtles. Seal on Kaarli mõisateener Kotlep juhtinud poisikest Kalevipoja nähtavatele jälgedele ja küllap sinna juurde mõnda muudki jutustada teadnud. Seal meenub «Rootsi rüütliks» nimetatud rändav kerjuslaulik — ilmselt küll rohkem improviseerija, mitte mingite muistsete kangelaslaulude esitaja[68].

Rahva luulemaailm oli omapärane, rikas ja mitmekesine. Isegi kohalik pastor — juba korduvalt meenutatud teenekas Knüpffer — suhtus sellesse märksa teisiti kui balti kirikumeeste rõhuv enamik, kes oma sõgedas sallimatuses ei näinud muud kui «pordulaule» ja «paganlikku lori». Kadrina Knüpffer oli hoolikas koguja, kes alati paberit ja tinapulka kaasas kandnud, et rahvasuust üles märkida teda huvitavat materjali[69]. Nähtavasti polnud heasoovlikul hingekarjasel toda eemalepeletavat ja vaikimasundivat «saksa haisu» — tema laulukogu kasvas suureks ja tähelepanuväärseks (üle 600 numbri); see andis põhilise materjali hilisema H. Neusi väljaande «Ehstnische Volkslieder» jaoks ja sellega tuli tegemist teha ka Kreutzwaldil. Muide oli Knüpffer üks esimesi, kes soovitas rahvalaulu vormi silmas pidada ka eestikeelses kunstluules[70] ja on ka ise selles laadis katsetanud[71]. Üsna põhjendatud võivad olla oletused, et Knüpffer mõnel määral ehk noorele Kreutzwaldilegi eeskuju andis teadlikumaks tähelepanuks rahvaluule vastu, selle kogumiseks ja kirjapanemiseks.

Kuivõrd küll vanematekodus valitsev alandlik ja vaga vaim sobis rahvaluule ilmaliku ja rõhumisevastase põhihoiakuga, seda ei tea arvata. Et perekond vagalaste hulka kuulus, selles ei ole aga mingit kahtlust. Nii on näiteks säilinud Põhja-Eesti herrn-

---

[67] Maa-rahva Kasuline Kalender 1859, lk. 1—2. (Vrd. Fr. R. Kreutzwald, Jutud, ERK, Tallinn 1953, lk. 366—367).

[68] «Rootsi rüütlile» on Kr. muide tahtnud omistada tuntud improvisatsiooni «Wana aeg olli waeno aega» (vt. Kr-i kiri Faehlmannile 6. IV 1845; Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, Õpetatud Eesti Selts, Tartu 1936, lk. 61). Kr-i andmeil kõneleb sellest laulikraugast ka Neus oma rahvalaulude väljaande eessõnas (vt. Ehstnische Volkslieder I, 1850, lk. XIII).

[69] Vt. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil. Reval 1853, lk. III (Vorrede).

[70] Beiträge ... IX, 1817, lk. 13 jj.

[71] Vt. A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu, lk. 34.

huutliku liikumise väljapaistvama lihtrahvaliku tegelase Kulli Jüri kiri Kingisepa Juhanile aastast 1799, kus nooremale usuvennale jagatakse isalikke manitsusi ja meenutatakse ka ta vagasid vanemaid [72]. (Et need ususidemed olid tihedad ja püsivad, seda näitab ka hilisem vennastekoguduse hoolekandja Genge otsene vahendus ja kaasabi noorele Kreutzwaldile edasiõppimise võimaluse leidmisel.) On muide teatud kinnitada, et just Kadrina kandis oli tollal herrnhuutliku liikumise üks tugialasid [73]. Vagade vanemate vooruse-eeskujust kõneleb ka üks noore kirjamehe saksakeelne luuletus «Mein Vaterhaus»:

Frommer Eltern Beispiel, Tugend,
Wies dem Kinde seinen Pfad [74]

— kusjuures G. Suits arvab, et küllap too «rada» viis poisikest sageli pühapäeviti koos isa-emaga Lepna palvemajja [75].

Näib olevat enam kui tõenäoline, et ka perekonna need kauaaegsed kirjatundmise-traditsioonid, millest pärimusteadete järgi on võidud kõnelda [76], seostusid kõige vahetumalt just herrnhuutlike hardusetraditsioonidega. Aga ei vist enam söega puupilpale kriipsutades harjutanud kirjakunsti Kaarli mõisa aidamehe poeg, nagu seda teati pajatada eelpõlvede kohta. See võis olla kas «ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele», välja annud 1795. aastal O. W. Masing — «Õppetaja Lügganduse Kirriko päel Allutagguse maal» —, või mõni teine tollal ilmunud aabitsatest, millest Vidril tuli hakata ema Anne juhatusel esimest kirjatarkust kokku veerima. Oma ainumale lapsele tolle tarbliku raamatukese ostmiseks nõutavad kopikad pidid vagameelsel mõisateenril ometi leiduma.

Milliseid avastusi selle värskeltomandatud lugemisoskusega edasi tehti, sellegi suhtes peame piirduma üksnes oletustega — varasemate eesti keeles kirjutanud autorite lugemisest sel ajal ei ole mingeid teateid. Mõni Arveliuse või Willmanni raamatuke võis siiski näppu ulatuda. Tolle koduõpetuse tõenäoliseks ülimaks saavutuseks on aga päris põhjendatult arvatud herrnhuutlikule vaimule vastavat hoolsat pühakirja lugemist [77]. Sellele näib osu-

---

[72] Vt. G. Suits, Kreutzwaldi eluloo algallikail. Looming 1931, lk. 1073—74.

[73] G. Suits, Nuori Kreutzwald. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1953, lk. 21. — See raamat koosneb tegelikult juba 1930-ndail aastail «Loomingus» ilmunud artikleist; siinkohal on viidatud ainult niisugustele hilisematele täiendustele, mida artiklites ei leidu.

[74] KM KO, F 116, M 1:5 (Vrd. Fr. R. Kreutzwald, Laulud, ERK, Tallinn 1953, lk. 322).

[75] Nuori Kreutzwald, lk. 28. — Palvemaja-käikudest leidub vihje ka Kr-i kirjas Faehlmannile 22. VIII 1843 (Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 38).

[76] M. Kampmann, Lisandusi Fr. R. Kreutzwaldi eluloole. Olion 1932, lk. 5.

[77] G. Suits, Kreutzwaldi varasemaist õpiaastaist. Looming 1932, lk. 696.

tavat ka piiblimotiivide, sealt võetud võrdluste ja kõnekäändude sagedane esinemine Kreutzwaldi hilisemates töödes ja kirjades [78]. Ja kahtlemata tolle iseäraliku raamatu lugemine andis paljugi — seal avanes terve kirev ja kummaline omaette maailm kõige mitmekesisemate sündmuste ja arvutute inimkujudega, kirgede ja võitlustega, imede ja õudustega.

Üsnagi vastukäivate mõjude ristumist võime konstateerida Kreutzwaldi lapsepõlvest alates. Ühelt poolt rahvaluule ja paljud rahva elutegelikkuse avaldused, töötavatele inimestele osakssaava rõhumise ja ülekohtu pildid ümbritsevast igapäevasest elust — teiselt poolt aga vaga ja mõisaustav kodu. Sest nagu jumalavallatuid mõtteid, nii ka olemasolevat maist elukorda arvustavaid kõnelusi-mõlgutusi on raske oletada sunnismaisest kingsepast algul aidameheks, siis kõrtsipidajaks, lõpuks mõisavalitsejaks üleneva Juhani peres, kus juba rohkem kui üks põlv oli sundija-ameteid peetud [79]. Saksad on korduvalt näidanud oma rahulolemist hoolsa ja püüdlik-ausa alama suhtes — nii sellega, et ta poja vadereiks soostusid olema kaks aadlisoost isikut, kui ka sellega, et lesk mõisaproua Jõeperest Kaarlisse üle kolides ka Kingsepa Juhani koos tema perega kaasa viis ja uues kohas paremasse ametisse seadis. Kirjaski on mõisaproua armulikult tunnustanud aidamehe Juhani ja pereemanda Anne teenistusustavust ning agarust [80]. Ja lõpuks kõneleb ju sellest kõige selgemat keelt 1815. aastal antud vabakiri, mis algab sõnadega: «Zur Belohnung langer treu geleisteter Dienste . . .» Ei olnud siis Kreutzwaldil ses suhtes oma kõige lähemate omaste ringist vist küll võimalik leida iseseisvamale kriitilisele mõtlemisele julgustavaid eeskujusid. Võiksime ütelda, et usklike ja allaheitlike mõisateenrite lapse kujunemine selleks, kelleks ta sai — see oli ennekõike tema enese asi: sattunud pooleldi õnnekombel pisut avaramale arenguteele, kasvas ta peagi üle oma kodumiljööst ja selle päritud elukondlikest traditsioonidest.

Nagu öeldud, pidi ümbritsev elu oma nähtustega, talurahva süveneva vaesuse ja kasvava rõhumisega pärisorjusliku korra kriisi tingimustes vajutama nooruki hinge juba varakult mõnevõrra teistsuguseid muljeid ja tähelepanekuid. Nendest sügavamaid järeldusi teha suutis ta muidugi hoopis hiljem.

Mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
Kuis päris põlves rahvast piinati — [81]

seda ei ole Kreutzwald kirjameheks saades unustada võinud. Pärisorjuse-aega iseloomustades kõneleb ta teisal: «Rahwas olli

[78] Vt. L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus, Tartu 1932, lk. 17 jj.

[79] Vt. A. Annist — G. Saar, Kreutzwald, Jean Paul ja Witschel. Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus., Tartu 1936, lk. 37.

[80] G. Suits, Kreutzwaldi eluloo algallikail. Looming 1931, lk. 1075.

[81] Viru lauliku laulud. Kokupannud ja väljaannud F. R. Kreutzwald. Tartus 1865, lk. 95.

wannal põlwel mõisnikkude pärris ja seädust möda iggal ühhel mõisnikkul wolli ning melewalda omma pärris orjaga kõik tehha, mis ta agga isse tahtis; sellepärrast müdi innimesi iggal aastal otsekui lojoksid, ehk wahhetati mõnda meest obbose ehk jahhikoera wasto, ehk pinati neid muido sõggedal kombel. Kohtoseadusest ei petud paljo koskil luggo, waid iggaüks pärris-rahwaperremees wallitses omma meelt möda» [82].

Veel vanas eas on Kreutzwald meenutanud oma lapsepõlvepäevilt mõndagi sündmust talurahvale osakssaanud viletsusest ja ülekohtust — olgu see siis oletatavate heinavarguse-süüdlaste piinamine ja alusetu karistamine haagikohtuniku poolt [83], oma pere hädapäraseks hingespidamiseks leivavilja laenuks nuruvad nälginud talupojad mõisaaida ees [84], õigusenõudjate ja Peterburis kaebamas käijate Kärneri-Hansu jt. vangistamine, peksmine ning «tühjale maale» saatmine [85] vms. Neid nii püsivalt mälus elanud tähelepanekuid võib pidada küllaltki intensiivseteks mõjuteguriteks.

Peale selle teame juba lapseealise Kreutzwaldi olevat üsna kriitilise pilguga jälginud «taevaskäijate» usuhullustus-liikumist, samas kuuleme aga ka kaugemate rahvusvaheliste sündmuste kajastusi — ajal, kus Napoleoni armee tungimine Venemaale tekitas ärevust ja elevust, sakste hirmu ja osa talurahva ajutisi petlikke lootusi [86]. Küllap võiks olla mõndagi isiklikult läbielatut ka «Paari sammokese» nii selgelt ja konkreetselt kujutatud sõjaaegses episoodis. Ent siin sünnitab arvatava võõra väe tulek üksnes paanilist peakaotust, kuni asjad selguvad — Vene väesse aga suhtutakse usalduslikult kui ikka omasse, sellesse kaitsvasse jõudu, nagu ta esindub Kreutzwaldi teisteski teostes [87]. Juba 1816. a. petliku priiuse andmise päevist oskas Rakvere köstrikooli kasvandiku terane silm ja kõrv märgata ning meelde jätta talurahva tõelisi meeleolusid ja neid kõhklusi, millega seda muutust vastu võeti [88]. Niisugused on iseloomulikumad meile tuntud faktid ja asjaolud, mis kahtlemata pidid mõju avaldama noore Kreutzwaldi vaadete ja mõtteviisi arengule.

Kui tahaksime pilku heita tulevase kirjamehe sügavamat hin-

---

[82] Sippelgas. Essimene jäggo. Tarto linnas 1843, lk. 4.

[83] Vt. Kr-i kiri G. Schultz-Bertramile 3. III 1870, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.

[84] Kr-i kiri A. Schiefnerile 23. IV 1857. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, ERK, Tallinn 1953 (edaspidi: Kirjavahetus III), lk. 73.

[85] Kr-i kõne käsikiri 12. XII 1877. KM KO, F 24, M 63 : 20. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 411).

[86] Die Himmelsgänger. Käsikiri KM KO, ÕES, M. A. 69 : 12. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 87 jj.). — Sõjaaegseist meeleoludest vt. ka ülalmärgitud kõnest (Maailm ja mõnda, lk. 412).

[87] Paar sammokest rändamise-teed. Üks elopuu küllest nopitud mälestuseleht. Tartus 1853, lk. 30—36.

[88] Kõne 12. XII 1877 (Maailm ja mõnda, lk. 411). — Igatahes ei näi ta mõndagi teadvat tollest rõõmuhõiskamisest, millest Kr-i eluloos paiatab M. J. Eisen (vt. Tähtsad mehed I, Tartus 1883, lk. 63—64).

gelist isikupära kujundanud teguritele, siis selle kohta tabame ainult paar vihjekest. Ühes kirjas sõber Faehlmannile kurdab Kreutzwald juba varasest noorusest alguse saanud raskemeelsuse kalduvuse üle[89]. Hoopis hilisemas läkituses Schultz-Bertramile teeb ta samasuunalise vihje oma Kullervo-loomusele, kõneleb «võltsimatu turaani vere» pärandist ja «valesti kiigutatu» (orjuses sündinu?) varasest east alguse saanud sisevastuoludest[90]. Teisest küljest võiksime aga vist leida midagi Kreutzwaldist endast ka Suntsi Reinu noorpõlve kujutuses — viimase lapseliku meele unistuslikes tajumustes, kiindumises loodusesse ja üldse kogu ellusuhtumises oleks nagu tunda meie tumemeelse «turaanlase» päikeselisemat, unistav-luulelist hingepoolt. Ja siia juurde veel tubli annus Kreutzwaldi endagi meelest nii rahvuslikult iseloomulikku pilkelusti ja «koerahambalikku» sõnateravust[91], poleemilist löögivalmidust. — Eks kõigest sellest juba hakkagi ilmsemaks kooruma kirjaniku tunnuslikumad temperamendi ja isikupära tahud, mis hiljem nii iseloomulikult avaldusid tema elus ja töös, tema kirjanduslikus võitluseski.

On muide küllalt sageli õigusega tähelepanu juhitud sellele, et mitte ainult folkloori sugemete meeldejätmine, vaid ka elava, sõnarikka, kujundlik-kõnekäänulise väljendusviisi omaksvõtmine algas lapsepõlvest peale, mõisa- ja külarahvaga läbikäimises. Siit teatav kalduvus isegi krõbedate ja teomehelik-tüsedate väljendite kasutamisele, mida sageli kohtame Kreutzwaldi kirjavahetuses, mõnikord ta teostegi lehekülgedel. Võõrakeelne haridus ei suutnud temas kuidagi vähendada omasusetunnet koduse rahvakeele suhtes, armastust selle tabava sõna, nükkelise ütlemisviisi ja satiirilise teravuse vastu, mis mõnikord küünib otse väljendusliku ülemeelikuseni.

Jah, ei olnud eesti kirjanduse rajajal võimalust omakeelses koolis käia — valitseva kihi keeles kulges kogu tema haridustee köster Göödki elementaarkoolist kuni ülikoolidiplomi saamiseni. Sest nii vilets ja vaene kui oli olnud rahvale määratud koolide olukord, nii püsis ta peaaegu muutumatuna. Eesti kooli ajalugu XIX sajandi algul, enne ja pärast «priikslaskmist» — see on peaasjalikult kirikhärrade ja mõisnike, konsistooriumide ja rüütelkondade vastastikuste kemplemiste kroonika, kus kummagi poole eesmärk on saada koolikorralduses endale võimalikult suur mõju ja sellejuures mitte mingisuguseid omapoolseid kohustusi kanda. Arvutul hulgal on esitatud igasuguseid projekte, statuute, märgukirju, kaebusi ja määrusi, lõpmatult moodustatud kõiksugu komisjone, komiteesid jne. Aga ikka oskasid need, kellest

[89] Vt. Kr-i kiri Faehlmannile. 24. XII 1842, Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 17.

[90] Vt. Kr-i kiri Schultz-Bertramile 17. I 1874, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.

[91] Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esthen. Inland 1837, nr. 12, vg. 200. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 63).

koolide olukord kohapeal sõltus — pastorid ja mõisnikud — ühel või teisel viisil kõrvale põigelda. Pärast pärisorjuse vormilist kaotamist leidsid viimased koguni, et koolide ülalpidamine olevat üldse talupoegade endi asi[92]. Ikka raskemasse olukorda langev rahvas nägi selles ainult uut lisakoormat, ja võimatute olude tõttu ilmnes kooliasjanduses täielik seisak ning isegi tagurpidiminek[93].

Ei kujutanud endast midagi eriti hiilgavat madalama järgu saksakoolidegi enamik, kus käisid peaasjalikult linnakodanike ja eesti päritoluga «väikesakste» (Kleindeutsche[94]) lapsed. Rakvere kreiskoolist ei ole Kreutzwaldil olnud meenutada midagi paremat peale mõne veidravõitu episoodi[95]. Lisaks olgu meelde tuletatud, et kuigi koolis tema edasijõudmist loeti kõikepidi heaks, on tal endal hiljem korduvalt põhjust olnud kurta oma nigelavõitu põhiteadmiste pärast. Kreiskoolide õppeprogrammidest teame, et sealgi kuulus aukoht usuõpetusele ja piiblilugudele.

Tõenäoliselt võis Friedrich Reinholdilt tollal küllalt pingutusi nõuda, et oma keelevilunumate klassikaaslastega sammu pidada — mingeid erilisi kõrvalhuvisid või -harrastusi, vähemalt Rakvere-päevilt, oleks raske eeldada. Tallinna kaubakontori õpilaseks saadetud poisist arvab M. Kampmaa küll kinnitada võivat, et tolle hinge täitnud aina «luule ning aated» ja sellepärast lugenud ta muudkui raamatuid, «kus iial mahti sai»[96]. Mida ta sellal just lugema juhtus, selle kohta ei leidu ometi mingeid usaldusväärsemaid tunnistähti.

Märksa olulisem mõju kujunevale noorukile on igatahes olnud kokkupuuteil vanemate uues elukohas Ohulepal vana Toa-Jaagupiga («Nissi vanaga»). Seda huvitavat ja omapärast kuju on Kreutzwaldil põhjust olnud õige sageli meelde tuletada, oma juttudegi tegelaseks põimida. Küll mõisateenri ametis vanapõlve jõudnud mees ei olnud hoopiski mingi tavaline teenrihing ega härraste armuosaline: Jakob Fischer saanud noormehena isegi ränga peksunuhtluse ja jäänud terviselt põduraks, ent veel surivoodilgi oli tal küllalt kangust sakstele kadu ennustada[97]. Tõenäoliselt on ka Kreutzwald tema hoiakust midagi omaks võtnud. Veel olulisem on vana jutu- ja laulumehe mõju rahvaluulele lähendamisel — oma elava fantaasia ja sügavalt luulelise natuuriga oli ta folkloori ainete suurepäraseks vahendajaks. Tema teated mitmesugustest rahvapärimustest on Kreutzwaldil, nagu ta hiljem märkis, lasknud «mõnegi sügavama pilgu heita eesti rahva

---

[92] P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 75.
[93] Sealsamas, lk. 85.
[94] Niisugune oli tollal «kadakate» poolametlik nimetus.
[95] Vt. näit. Kr-i kiri G. Schultz-Bertramile 10. V 1860, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.
[96] M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II, lk. 32.
[97] Vt. KM Rahvaluule Osakond, ERA II 77, lk. 633—638 (Nissi).

iseärasustele»[98]. Traditsiooniliselt märgitakse Toa-Jaagupit seoses Kalevipoja-pärimustega, sest temalt olevat Kreutzwald meelde jätnud terveid lugusid, mis hiljem eeposes kasutamist leidsid[99].

Kui tagasi tulla eestikeelse kirjasõna olukorra juurde, siis kõnesoleval ajal, möödunud sajandi kahel esimesel kümnendil, tekkis siin kaunis tähelepandav elavnemine. See ei olnud ilmselt mitte juhuslik, vaid teataval viisil reformidega seotud. Ei suurenenud märgatavalt mitte üksnes ilmuvate eestikeelsete trükiste arv, vaid eelnenuga võrreldes on tunda ka juba mõnevõrra uut hingust, julgemaid mõtteid ja kaugemaleulatuvaid soove. See on loomulik pärast G. Merkeli ja Chr. J. Petri tähelepandavaid esinemisi siinse pärisrahva ja tema olukorra kohta, mille juures tuleb allpool veel lähemalt peatuda.

Juba 1806. aastal olid Oldekop ja Roth katsetanud lõunaeesti-keelse ajalehega «Tartoma Rahwa Näddali-Leht», mis aga peatselt langes järsult katkestava konfiskatsiooni alla (ühe krahv Buxhoevdenit riivava kirjapala pärast[100]) ja on siiamaani tundmatuks jäänud. Lisaks senisele ainsale kalendrikesele hakkas ilmuma uusi — nii 1805. aastast alates Tallinnas Gresseli juures ja tartukeelne algul Grenziuse, hiljem Schünmanni väljaandel. Peame silmas, et samal ajal ilmusid juba eespool kõne all olnud Luce ja Holtzi raamatud, Wahli ja Winkleri värsikatsed. 1813. aastal hakkas Rosenplänter Pärnus välja andma oma almanahhi «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache», milles rõhutati eesti keele parema tundmaõppimise ning arendamise vajadust, ning üks anne (XI, 1817) oli isegi otseselt mõeldud eesti keele lugemikuks kohalikele gümnaasiumidele. Luce algatusel oli 1817. aastal Kuressaares loodud *Arensburgische Ehstnische Gesellschaft*[101]. Samast ajast on meil teateid esimeste eestikeelsete näitemängu-katsetuste kohta Tallin-

---

[98] Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg, 1854, lk. 9.

[99] G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen. Verh. GEG V, 4, lk. 10 jj.; U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano. Helsingissä 1905, lk. 31; V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, lk. 262—263; M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II, lk. 31 jne.

[100] Vt. H. Helm, Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1936, lk. 12.

[101] Nagu selgub «Beiträge» XII vihus avaldatud põhikirjast (lk. 10 jj.), oli Luce ja kaheksa Saaremaa pastori poolt asutatud seltsi peamiseks eesmärgiks sõnavaralise ja keeleteadusliku ainese kogumine — niisiis polnud see mitte otseselt kirjandusliku iseloomuga ettevõttena kavatsetud. Kuressaare seltsi nimetamine kirjandusseltsiks meie kirjandusluguides on ilmselt hilisem lisand, mis nähtavasti sai alguse A. Ahlqvisti ülevaatest («Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta», lk. 30), kus seltsist kõneldakse *Virolaisen Kirjallisuuden Seura* nime all. Sealt jätkab juttu Eesti kirjanduse seltsist K. A. Hermann oma «Eesti kirjanduse ajaloos» (lk. 238) jt.

nas ja Pärnus [102]. Masing avaldas oma «Estnische Originalblätter für Deutsche», seejärel «Pühhapäwa Wahhe-luggemissed» (1818) ja paar aastat hiljem hakkas käima tema «Marahwa Näddala-Leht». Selsamal ajal kirjutas noor Kr. J. Peterson oma luuletused, mis küll avalikkuse ette ei pääsenud, ja avaldas Rosenplänteri almanahhis eestikohastatud kommentaaridega «Finnische Mythologie» (1821).

Võib liialdamata ütelda, et selle võrdlemisi lühikese ajavahemiku jooksul toimus kirjanduslikul alal rohkem kui kogu eelnenud sajandi jooksul. Kuid see elavnemine oli paraku ajutine, need algatused ja üritused jäid suuremas osas rahvast üpris kaugele — olud ja eeltingimused polnud veel hoopiski jõudnud kujuneda suurema ühiskondlik-kultuurilise liikumise jaoks. Ajutisele elavnemisele pidi paratamatult järgnema tagasiminek süveneva poliitilise reaktsiooni õhustikus, ka ei olnud mingi tõeline vaimne edenemine mõeldav maast «vabastatud» talurahva järsult halveneva olukorra juures. Peale selle muutus järjest rangemaks tsensuur, mida selgesti näitab kasvõi Masingu võitlus oma nädalalehe eluõiguse eest. Riigivõimu poolt seatud tõkkeile lisandusid kohalike balti aadlike poolt tehtud takistused, kes haistsid õige tagasihoidlikeski talurahva valgustamise püüetes otsest ohtu oma ekspluataatori-huvidele.

Mida teadis, kuivõrd võiski kõigest sellest teada vanemate palvevendlike sidemete abil uuesti haridusteele pääsenud Kreutzwald, kes 1819. a. jaanuarist alates viibis Tallinnas kubermangu koolidevalitsuse direktori Chr. v. Stackelbergi otsese hoole- ja armuosalisena [103]? Õpingud kreiskoolis, täiendav koolitus pedagoogikas eriõpetaja juhtimisel, pealesunnitud vagadusharjutused kõrge kostiandja kojas — vaevalt said nooruki kirjanduslikud huvid tollal erilist hoogu võtta. Tõsi küll, Kreutzwald oli tema enese hilisemate andmete järgi juba 1818. aastal tasapisi tegelema hakanud rahvalaulude kirjapanemisega [104], ent mingit kaugemaleulatuvat kirjanduslikku eesmärki tal sellega siis ilmselt veel ei olnud. Nüüd nõudis õpingute jätkamine endale jälle kogu tähelepanu.

Stackelberg oli Pestalozzi õpilane ja innustunud pooldaja,

---

[102] Vt. selle kohta lähemalt: R. Kangro-Pool, Eesti teater algaastail. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tallinn MCMXLVI

[103] Dir. Stackelberg ja samuti ka praost Holtz kuulusid muide 1819. aastal haridusministri korraldusel Eestimaal loodud külakoolide asutamise ja valitsemise komiteesse, mille üheks ülesandeks oli ka kõlblike koolmeistrite saamine (vt. P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 74—75). Küllap siis sellest tekkiski too seminari-plaan, tänu millele osutus võimalikuks Kreutzwaldi kooliskäimine. Ilmselt sellesama asjaoluga seletuvad ka Holtzi keeleõpetuse-retked Tallinna, mida varasemais käsitlustes on tahetud ikka näha otsekui vana auväärse kirikisanda ja kirjamehe mingi suure ohvrimeelsusena (vt. G. Suits, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 601).

[104] Vt. arvustuse käsikiri «27 alt(?) Estnische National Lieder, aus dem Munde des Volkes gesammelt durch Dr. H. v. Jannau». KM KO, ÕES, MA. 169 : 3.

kuulsa koolimehega (kelle tutvusest kroonitud peadki lugu pidasid) ka isiklikult kokku puutunud [105]. Kuid samal ajal erines pietismi kalduv Tallinna koolidirektor siiski märksa oma valgustusliku põhihoiakuga šveitsi eeskujust. Kreutzwald, kelle hilisemas mõtteviisis on ilmseid Pestalozzi mõjustusi (kohusetunne ja inimsõbralik meelsus ennekõike on temagi elukäsituse moraalseteks nurgakivideks), eriti aga tema vaadetes kasvatusküsimustele [106], näitab samal ajal oma autobiograafilises visandis üsnagi läbipaistvalt iroonilist suhtumist Stackelbergisse [107].

Vagaduse pealesundimine tulevastele koolmeistritele oli direktorihärra jumalakartliku katuse all tõenäoliselt väga intensiivne, aga selle mõju põikpäisele külanoormehele on nähtavasti olnud pigem vastupidine. Palvevenna poeg, kasvanud kõige varasemast noorusest alates vagatsevas õhkkonnas, saanud nüüd lisaks veel erilise süvendatud vagaduse- ja alandlikkuse-stuudiumi osaliseks, kujunes Kreutzwald otsekui kõige selle kiuste mõttetute usudogmade, välise silmakirjaliku kombetäitmise, kiriku, pappide ja palvevendade kurjaks vastaseks (ehkki ta end päriselt lahti ei ütelnud kristluse moraaliõpetuslikust tuumast). Aga see ei ole muidugi esimene sellelaadne juhtum — kas polnud ka Giordano Bruno ja Voltaire oma noorpõlves jesuiitide kasvandikud? Küllap nende kujunemine toimuski otse antagonismi printsiibil: mida rohkem usku peale suruti, seda vähem järele jäi.

On põhjendatult juhitud tähelepanu sellele, et Tallinna kreiskoolis, kus Kreutzwald õppis, valitses tollal siiski mõnevõrra erinev vaim kui direktor Stackelbergi majas [108]. Eeskätt Jonas Lundbergi ratsionalism usuküsimuste, moraali ja filosoofia käsitlemisel pole ilmselt Kreutzwaldi puudutamata jätnud — kuivõrd ta tollal muidugi üldse huvituda suutis maailmavaatelistest probleemidest. Samuti tohiks olla tõenäoline, et Kreutzwald just Lundbergi mõjul tutvus Witscheli ratsionalistliku usulüürikaga — «Morgen- und Abendopfer in Gesängen» kuulus siis kahtlemata tema lektüüri hulka ja ta on neid tõlkima hakanud juba kreiskooli päevil või varsti pärast lõpetamist [109].

Igatahes näeme juba teatavaid teisesuunalisi mõjusid, mis toetasid loomulikult tekkinud siseprotesti välise vagatsus-liialduse vastu. Ja väärib tähelepanu, et kui pansionikaaslane Fabian Andressohn pani püüdliku usinusega maakeelde ümber direktorihärra enda kirjutatud vaga manitsusraamatukese («Essimenne

---

[105] G. Suits, Nuori Kreutzwald, lk. 61 jj.

[106] Vt. A. Elango, Fr. R. Kreutzwaldi seisukohti rahvahariduse ja kooli küsimustes. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38. Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. ERK. Tallinn 1955, lk. 71—92.

[107] *Curriculum vitae.* KM KO, F 64, M 1 : 4. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 6).

[108] G. Suits, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 598—599.

[109] G. Suits, Nuori Kreutzwald, lk. 74. — Korrigeerimist vajab siis G. Saare seisukoht, kes paigutas selle tõlkimise Kr-i vanapõlve (vt. A. Annist — G. Saar, Kreutzwald, Jean Paul ja Witschel, lk. 75).

Luggemisse-ramat Lastele», 1820), siis pöördus Kreutzwald Schilleri mässuliste «Röövlite» poole. Sellest oli põhjustatud üks tema koolipõlve huvitavam meile teadaolev kirjanduslik episood, mis omamoodi tähistab ka Kreutzwaldi kirjandusliku võitluse algust, proloogi hilisematele kokkupõrgetele tagurliku suuna esindajatega. Vahetult on see seotud Holtzi eesti keele õpetusega ja tema osa hindamisega tulevase Viru lauliku kirjanduslikul kujunemisel.

Versiooni, et just Holtz juhtinud oma kasvandikke saksa klassika tõlkimisele, laskis käibele G. Blumberg. «Kirjaliku ülesande moodustasid tihti vabad tõlked saksa klassikutest, mis loomulikult väga edendavad olid,» teadustab väimehelik biograaf [110]. Sellele teatele toetudes ning suguluse-autoriteeti usaldades teeb G. Suits siit küllaltki kaugeleulatuvaid järeldusi [111]. Sedasama on korratud teisteski omaaegsetes kirjandusloolistes käsitlustes [112]. Ei tea, kuidas on nende andmete usaldatavusega — Kreutzwaldi enda autobiograafiline visand näitab küll Holtzi mõnevõrra teises valguses. Tundub, et Blumberg, kes isegi oma äia nime ära vassis (muudest tema «teenetest» kõnelemata), on ka siin midagi segi ajanud, asja vääralt interpreteerinud, ja see segiajamine on juba traditsiooniks kujunenud. Kodanlik kirjanduslugu haaras sellest ebafaktist kinni arusaadava agarusega, kuna see täielikult vastas tolleaegsele «ühtse voolu» kontseptsioonile, mille järgi nn. estofiilid olidki eesti kirjanduse rajajad ja Kreutzwald nende õpilane ning töö jätkaja.

Laskem parem kõnelda Kreutzwaldil endal, keda meil on põhjust kõige rohkem uskuda. Ei ole ta tundnud vajadust erilist tänumeelt üles näidata, vaid tähendab varjamatu irooniaga: «Vana Keila praost Holtz, omal ajal tuntud kui suur keelemees ja kuulus kirjanik, oli eesti keele õpetamise oma peale võtnud, tuli seks otstarbeks kaks korda nädalas linna, tuupis meile Stahli grammatika pähe (*sic!*) ja andis kirjalikke töid üles; tema parandused olid klassikalised, mis vähegi rahvapärast sisse oli lipsanud, kustutati maha, meie pidime karmilt kirjakeele järele käima» [113]. Nii hindab asjaosaline ise Holtzi «klassikalist» keelekursust. Ja kui ta ühes hilisemas kirjas Faehlmannile ütleb endal täiesti puuduvat teadmised emakeele grammatikast [114], siis peab ka G. Suits konstateerima: «On nagu oleks pärastine Kreutzwald hoopis unustanud vana Holtzi ebaeesti keele õpetuse» [115]. Ning

---

[110] Dr. Reinhold Friedrich (!) Kreutzwald's Leben. Verh. GEG, XXI, I, lk. 72. Vrd. ka: Materialen zu einer Lebensskizze F. R. Kreutzwalds. KM KO, F 64, M 2:2.

[111] G. Suits, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 601.

[112] Vt. näit. M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II, lk. 32; L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 83 jm.

[113] *Curriculum vitae* (vt. Maailm ja mõnda, lk. 6).

[114] Kr-i kiri Faehlmannile 24. XII 1842. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 17.

[115] G. Suits, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 601.

tõepoolest — mida kasulikku võisidki vigase ja võõrapäraseks moonutatud kiriklaste keele pärimused anda rahva hulgast tulnud noormehele, kes oma loomuliku vaistu järgi kindlasti oskas praostlikust kirjamehest paremini ja õigemini kirjutada?

Nüüd siis lähemalt neist saksa klassika tõlkeharjutusist, mis kasvandiku kirjanduslikku maitset nii jõudsalt arendanud. «Ükskord juhtus mulle see õnnetus», meenutab Kreutzwald ise, «kui meile dialoog oli üles antud, et ma Schilleri «Röövlitest» ühe stseeni vabalt ümber panin, mis eest ma [Holtzilt] karmi noomituse sain ühes härra koolidirektori järelkäivate manitsustega, et sedavärki paganlikkude raamatute lugemine ühele tulevasele kooliõpetajale ei kõlbavat» [116]. Seesugune oli tegelik olukord ja rohkem tollest kirjanduslikust stuudiumist midagi ei kõnelda. Paistab olevat kaunis ilmne, et noore Kreutzwaldi kirjanduslikud huvikallakud kujunesid pigem praosti-isandast teejuhataja kiuste kui tänu tema suunamisele ja abile. Möödas olid küll nood ajad, kus Schilleri revolutsioonilise tsitaadi pärast võidi Siberisse saata (nagu oli juhtunud ühe Eestimaalt pärineva üliõpilasega 1798. aastal, marutagurliku Paul I ajal) [117], — vahepeal oli Schillerile siin püstitatud isegi esimene mälestusmärk maailmas (1813. a. Puhtus). Kuid ilmselt pidas valitsev mentaliteet teda endistviisi halba mõju avaldavaks, ohtlikuks kirjanikuks.

Eelnenu ei anna meile küll alust väita, nagu poleks Kreutzwaldi koolipõlves võidud saksa luule tõlkimisega mingil määral tegelda (Holtz on ju ka ise värsside eestindamisega katsetanud); küsitavaks tuleb aga siiski pidada G. Suitsu oletust, et hiljem «Angervaksades» avaldatud kuus Schilleri ja Goethe luuletuse tõlget pärinevat «Holtzi klassist» [117a]. Sellega on vasturääkivuses juba värsivihiku eessõnas antud (küll õige umbkaudne) ajaline viide, mis ilmselt osutab üliõpilasaastaisse [118]. Samuti ei leia me Kreutzwaldi kirjades, kus nendest varasematest tõlkekatsetest kõneldakse, ainsatki vihjet kreiskooliajale või Holtzi suunamisele [119]. Ilmselt tuleb ettevaatusega võtta neid kaua ühest käsitlusest teise kandunud hüpoteetilisi väiteid.

[116] *Curriculum vitae* (vt. Maailm ja mõnda, lk. 6).

[117] Vt. A. Behrsing, Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig 1928, lk. 60.

[117a] Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 602.

[118] Seal kõneldakse kolm korda üheksast aastast (lk. 2), «Holtzi klassini» oli aga «Angervaksade» ilmumisel tagasi juba üle 40 aasta! Ka Blumbergi eespoolmainitud biograafilises visandis märgitakse, et need luuletõlked olevat peaaegu 30 aastat seisnud (Verh. GEG XXI, 1, lk. 80).

[119] Vt. Kr-i kiri J. Krohnile 21. III 1869, KM KO, reg. 1931/31; Koidulale 8. IV 1870. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus [Tartus 1911], lk. 47. — Kreutzwaldi teoste väljaandes on «Angervaksade» eessõna kommenteerimisel (vt. Maailm ja mõnda, lk. 483) nendelesamadele kirjadele viitamisega aga just tahetud kinnitada väidet, et need tõlked olevat tehtud kreiskooli-ajal! Sama väide esineb ka *Curriculum vitae* kommentaarides (lk. 461), samuti kronoloogilistes ja biograafilistes andmetes, mis on lisatud artiklite kogumikule «Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus» (ERK, Tallinn 1953), lk. 211.

Püsima jääb aga oluline fakt, et noor Kreutzwald juba kreiskoolipäevil luges Schillerit, tõenäoliselt siis ka Goethet ja ehk teisigi väljapaistvamaid saksa autoreid, kelle mõju tema kirjanduslike vaadete kujunemisele ja samuti tema hilisemale loomingule on olnud õige tunduv. Ent nooruki kirjanduslik maitse oli veel küllaltki arenematult ähmane ja laialivalguv, nii et Schilleri kõrval võis vähemalt niisama mõjukana figureerida Witschel oma ratsionalistlike vaimulike oodidega, ja lõpuks veel vaga Jeenoveva, kelle haleda ja kannatusrikka elukujutuse tõlkimine kuulub Kreutzwaldi enda hilisema kinnituse järgi samuti kreiskooli aega, 1820. aastasse [120]. Tolle teatega on küll mõningaid küsitavusi, kuna 1842. a. ilmunud «Wagga Jenowewa» kujutab endast 1838. aastal G. Marbachi poolt avaldatud vastava rahvaraamatu vaba tõlget (viimast on Kreutzwald ka otseselt oma töö eeskujuks nimetanud [121]). Muidugi ei võinud ta siis tõlkida kreiskoolis s e d a, küll aga vahest mõnda teist (lühemat?) juttu Jeenovevast, mida osaliselt ehk hiljem kasutas. Kahjuks on kirjavahetus D. H. Jürgensoniga (kus sellel teemal lähemalt kõneldakse) säilinud ainult osaliselt ja ei võimalda siin riivatud küsimusse tuua vajalikku selgust.

Pöördumine mainitud sentimentaalse jutu poole, milles idealiseeritakse usklikult alistuva armastuse, kannatlikkuse ja lootuse jõudu, näitab jällegi mõnevõrra erisuunalist mõju. On arvatud, et tolle loo kerkimisel Kreutzwaldi kirjanduslikule vaatepiirile võis kaasa kõnelda «herrnhuutlik vagatsemise ja haletsemise vool» [122]. Härdusjuttudel kui hiljem laiema leviku saanud kirjanduslikul nähtusel siinkohal lähemalt peatumata tahaks märkida üksnes seda, et tõenäoliselt Jeenoveva-lugu paelus Kreutzwaldi pigem oma süžee ja sündmustiku kui vaimse hoiakuga. Peame nimelt silmas, et ta oma trükis ilmunud ümbertöötuses on tollele legendile püüdnud anda mõistusepäraselt usutavamat ilmet, välja jättes ja teisiti valgustades mõningaid üleloomulikkuse momente. See näib tõendavat kirjamehe teatavat rahulolematust raamatus leiduva ülespuhutud usuhärdusega [123].

Ülevaatlik pilk noore Kreutzwaldi kirjanduslikku maitset suunanud mõjuteguritele näitas, et need tõepoolest olid õige eripalgelised. Peame ennekõike arvesse võtma rahvaelu tegelikkuse pinnalt võrsunud laule ja jutte, siis piiblit ja arvatavasti muidki vaimulikke raamatuid, edasi saksa klassikalist kirjandust, ratsionalistlikke usumõtisklusi ja halearmsat lugu vaga Jeenoveva aja-

---

[120] Vt. Vaga Jeenoveva ajalik eluaeg, Tartu 1878, lk. II. (Vrd. ka käsikiri KM KO, F 63, M 4 : 27).

[121] Vt. Kr-i kiri D. H. Jürgensonile 30. V 1841. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 185.

[122] G. S u i t s, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1933, lk. 603.

[123] Vt. ka S. H o l b e r g, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus, Tartu 1933, lk. 9.

likust elust. Ent kuidas oli siis varasema ja kaasaegse eestikeelse jutukirjandusega ja sealt saadud mõjudega?

«Faehlmann ja Kreutzwald lugesid mõlemad oma kooliaastail eestikeelsed ilmlikud raamatud läbi», kinnitab K. Mihkla. «Nende kaudu nad õppisid emakeeles oma mõtteid väljendama»[124]. Kahjuks ei ole autor vajalikuks pidanud oma väidet kuidagi tõestada, ja seda olekski raske teha. On muidugi päris tõenäoline, et nad mõndagi lugesid ja küllap sealt ka üht-teist õppida võisid, ehkki mõlemad virulased juba oma sünnipära ja keeletundmise tõttu nn. estofiilidest ees olid. Poleks ometi mõistlik siin täiesti eitama hakata teatavat traditsioonide järgnevust — kuigi oma küpsemas tegevusjärgus rahva enda keskelt tõusnud kirjameestel tuli nii mõndagi sisu ja vormi «traditsiooni» ka suure vaeva ja visadusega väärama hakata. Aga niisugune on juba kord arengu seaduspärasus.

Ainult O. W. Masing on kuju, kelle tunduva positiivse mõju kohta nii Faehlmanni kui Kreutzwaldi otseselt antud hinnangud ja allakriipsutatult austav suhtumine ei jäta mingit kõhklust[125]. Ennekõike Masingu tänulikeks õpilasteks ja töö jätkajateks on mõlemad end tunnistanud, ja viimasega võrreldes oligi teistelt vanematelt autoritelt üpris vähe eeskujuks võtta.

Masing kui pastor-valgustaja paistab tänapäeva inimese silmis otsekui kahest täiesti erinevast poolest koosnevat. Üks on edumeelne mõtleja ja progressi eest väljaastuja, kes siiralt ja aktiivselt püüdis kaasa aidata vaimuvalguse levimisele ja nii sageli esines seisukohtadega, mis teeksid au igale uusaegsele haritud inimesele. Ent samaaegselt oli see kirikumees, kes paralleelselt valgustuslike ülesastumistega usinalt koostas ja oma elu lõpuni avaldas piiblilugusid ning toimis praostiametis. Seesugune vastuoksus tundub mõnevõrra ootamatuna ja isegi ebaloogilisena — kuid tegelikult on Masing tollele ajale õige iseloomulik kuju. Oma maailmavaates oli ta need kaks komponenti teataval viisil suutnud kokku sobitada ja ilmselt ei näinud siin mingit ülepääsmatut vasturääkivust[126]. Ettehaaravalt tähendagem, et kuigi mitte just samasugune, ometi ligilähedane on lugu Kreutzwaldi endaga, kes ju ka ei suutnud kõigele vaatamata religiooniga lõpparvet teha.

Masingu kirjamehetegevuse olulisem osa langes tema hilise-

---

[124] K. Mihkla, Vanima ilmliku kirjanduse mõjust. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus», lk. 64—65.

[125] Vt. näit. Faehlmanni kõne ÕES-i aastakoosolekul 1848. a. (KM KO, ÕES M. A. 170 : 25); Kr-i kirjad Faehlmannile 1. VI 1839, 22. VIII 1843, 12. VI 1849 (Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 4, 38, 153) jm.

[126] Olgu muide märgitud, et kirikuloolises hinnangus olevat Masing püüdnud «ka piiblilugu käsitleda ratsionalistlikkude põhimõtete järgi» (O. Sild, Eesti kirikulugu, lk. 192). Seda teades on vist kergem mõista kirikutegelast, kes rahva hulka saadetud kirjutustes otseselt välja astub usuliialduste vastu või jutustab hoiatava loo arutu piiblipruukimise tõttu peast ogaraks läinud vanast talumehest («Sündinud asjad»)!

masse eluperioodi, tollesse eespoolmärgitud kirjanduslikku tõusujärku sajandi esimestel kümnenditel. Nii andis ta 1816. aastal välja iseäraliku ja huvitava teose «Ehstnische Originalblätter für Deutsche», kus sakste suureks hämmastuseks võttis ette arutleda kirjanduslikke ja filosoofilisi probleeme maarahva madalakspeetud keelemurdes, taotledes esseistlikku stiilisädelevust, tsiteerides antiikautoreid ja valgustusfilosoofe. Midagi selletaolist ei arvatud küll sinnamaani pärisorjade keeles üldse võimalik olevat välja ütelda! Olgugi see raamatuke oma tiitliga härraste poole pööratud, äratab igal juhul siiski tähelepanu Masingu töö järsk erinevus kogu oma hoiaku poolest nn. estofiilide hädaabi- «valgustusest». Aga saksad mõistagi tõrkusid säherdust lektüüri vastu võtmast. Või veel — lugeda mõttetarku arutlusi nende kõnelevate tööloomade keeles, kellele tõrksa meele pärast nii sageli tuli lasta kõvasti naha peale anda, lugeda kesteab sihukesi asju, millele iga paruni mõistus omaski keeles ei paindunud... Ja muidugi polnud veel lugejaid nendest, kelle nahka alles mõisatallis pargiti. Mis ime siis, et «Originalblätter'i» esimene anne jäi ühtlasi ka viimseks — Masingu-taoline elutark mees oleks pidanud seda ette nägema. Kuid tema oli omamoodi idealist selle sõna paremas tähenduses, niisamuti kui Pärnu tuttav Rosenplänter oma «Beiträgega», mis aastast aastasse ilmus väljaandja enda kulul ainult mõnekümne tellijaga. Ka koos viimasega plaanitsetud «Kritisches Journal der ehstnischen Sprache und Literatur» leidis eelkuulutusel üksnes külm-tõrjuvat suhtumist ja jäigi selletõttu ilmale tulemata. Siiski oli Masing esimene, kes eelnenud ja kaasaegsed eestikeelsed raamatud nii sisu kui keele poolest oma väljaastumistes ja kirjades terava kriitika alla võttis, olles koos Rosenplänteriga meie kirjanduskriitika teerajajaks [127].

Loomulikuks järjeks pidi nüüd muidugi olema vahetu pöördumine rahva enda poole — kui suurte raskustega see ka seotud oli — et pakkuda hariduslikult seisundilt äärmiselt mahajäänud inimestele võimalust mööda õpetlikku lugemist. Nii tulidki välja «Pühhapäwa Wahhe-luggemissed» — «oma aja kohta huvitav raamat, täis lõbusat tuju rahvalikus stiilis ja kujutuse konkreetsust ja elusust. Ses jutustatakse kaugetest maadest, nende maade imeväärilistest rahvastest, loomadest ja looduse nähtustest — kõik, mis omane võis olla lihtsa lugeja uudishimu äratama ja meelekujutust liikuma panema» [128]. Järgnes «Marahwa Näddala-Leht», esimene tõeliselt pikemat aega püsinud perioodiline väljaanne, mille mõju oli kahtlemata veelgi ulatuslikum. Ei olnud tolleaegsetes tingimustes küll võimalik seda arendada ajaleheks tänapäevases mõttes. Masingu leht sai peaasjalikult välja astuda

[127] Vt. J. Käosaar, Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses, lk. 104—105; J. Käosaar, O. W. Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos. Sirp ja Vasar 9. II 1952; V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika tekkimine XIX sajandi esimesel poolel. Looming 1956, lk. 999 jj.

[128] V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, lk. 185.

rumaluse ja ebausu vastu, «sisaldas mõistlikke õpetusi ja ajaviiteliselt huvitavaid teateid kodumaa «sündinud asjust» ja välismaa juhtumistest, jutustas silmaringi avardavaist leiutistest, selgitas loodusnähtuste imesid»[129]. Ei ole raske näha, et Kreutzwald oma valgustuslikus publitsistikas Masingu eeskuju järgis, mida ta ka ise otseselt on märkinud[130].

Ehkki Masingu töö põhiliselt ei kanna belletristlikku iseloomu, on ta tolleaegses eestikeelses kirjanduses õieti ainus (peale tundmatuksjäänud Petersoni), kelle juures vaatamata kirjakeele kohmakusele märkame isikupärast väljendusvõimet, ainult temale omast ütlemisviisi, elavuse ja tabavuse püüet. Ta tegi ära tähelepandava töö keelearenduse alal, viis kirjanduskeelt suure sammu rahvapärasuse poole, kõrvale jättes tarbetuid saksapärasusi — oli ju pooleestlasest Lohusuu köstripoeg lapsest saadik rahvakeeles täiesti kodus, mida ei saa öelda teiste tolleaegsete kirjameeste kohta. Masing tõi kirjakeelde rohkesti uusi sõnu, rahvaomaseid ütlusi ja kõnekäände, tema lauseehitus on märksa nõtkem ja ilmekam. Õigusega on akadeemik Wiedemann märkinud Masingu suurepärast „praktilist keeletundmist, avaldades arvamist, et ta eesti keelt valdas nii täielikult nagu mitte ükski kirjamees enne ja ainult vähesed pärast teda[131]. Selleski suhtes võime Masingut kahtlemata Kreutzwaldi tähtsaimaks õpetajaks pidada.

Ent pidi kuluma veel palju aastaid, enne kui Kreutzwald jõudis avaliku tegevuse alguseni eesti kirjamehena. Kreiskoolipoisi sulekatsetused jäid vähenõudlikeks eelharjutusteks, millele ei järgnenud pidevamat loomingulist tegevust. Algkooliõpetajast Tallinnas, koduõpetajast Peterburis, siis Tartu üliõpilasest ei tea me midagi üksikasjalisemat eestikeelse kirjatöö jätkumise kohta. Rahvalaule on ta küll suvevaheaegadel kogunud, nagu näitavad osaliselt säilinud kirjapanekud, mõningal määral arvatavasti ka luuletõlkimisega tegelnud. Omaenda poeetilised mõtted ja meeleolud on aga tollal paberile pudenenud hariduskeeles — saksa keeles. Sõnatult mööda ei saa sellestki.

Koolmeistriks saksa algkoolis oli siis vahepeal jõudnud direktor Stackelbergi hoolealune, üksnes hea juhuse tõttu kreiskoolihariduse saanud noormehel polnud väljavaadetki edasi pääseda gümnaasiumi. Varanduslik seisukord iseendast sulges ukse, peale selle oli 1820. aastal kehtimapandud uues koolikorralduses eriti silmas peetud koolide jaotust seisuste järgi ja kõigekõrgema käsukirjadega kohustatud vastavaid võimufunktsionääre hoolega selle järele valvama, et talupoegade lapsed ei tükiks gümnasiumidesse[132]. Kõneldes hiljem «köitest ja kammitsatest», mis küla-

[129] G. Suits, Eesti kirjanduslugu I, lk. 86.
[130] Vt. Ma-ilm ja mõnda mis seal sees leida on. Eessõna, lk. 2.
[131] F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Pétersbourg, 1875, lk. 35.
[132] P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 90.

vainult targema rahva seltsi ihkava eesti poja jalga kinnitasid [133], mõtles Kreutzwald tõenäoliselt ka sellele ajajätkule oma elust.

«Noore Kreutzwaldi vähesest seltskondlikust kodunemisest hoolimata liitsid need Tallinna aastad teda ikka lähemalt balti saksa hariduseluga,» arvab G. Suits. «Raamatud, õpingud, teenistustunnid, siduvad kokkupuuted, ümbritsevad linnamõjud — kõik see edendas tahes või tahtmata ta eluväärtuste saksastumist. Tihedalt koos surus saksa linnaelement, painas balti võim ja vaim iga madalast maarahvastikust tulnuka pääle. Ja iga linnastuva pärismaalase omakasu nõudis seisuslikult, varanduslikult, hariduslikult prestiižilt üleoleva elustiiliga kohanemist, sarnanemist» [134]. See aitab mõnevõrra selgitada koolipõlves emakeelseid suleharjutusi teinud Kreutzwaldi ajutist siirdumist saksakeelsete värsisepitsuste alale. Mingeid sihiselgema rahvusliku mõtteviisi algeid võib tema juures tollal vaevalt eeldada, puudusid ka intensiivsemale rahvakeelsele kirjanduslikule tegevusele julgustavad tegurid ja eeskujud — polnud näha niisugust eelkäijat Kalevit, kelle jälgedesse algaja literaat oleks võinud astuda [135].

Kaldumine kirjasõnalisele eneseväljendamisele oma õpingute keeles on seda mõistetavam, kui arvestada võõraste valduses vinduva tolleaegse eesti kirjakeele olukorda. Kõnelemata otse pealesuruvatest assimileermistendentsidest — enamik hilisemaist rahvuslikugi mõttelaadiga meestest jäi teatavasti saksa keele juurde, sellel on täielik ülekaal Faehlmannigi sule all. Kui kodune ja armas ka oli emakeel lapsepõlvest saadik kõnelises tarvituses — haritlaskeeleks oli ta alles kujunematu ja küündimatu. Ikka tuli koolitatud meestel oma mõttekäikude vabamaks väljendamiseks appi võtta saksa keel, või siis visati mõlemaid segamini, nagu Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuses. Veel aastakümneid hiljem näeme, et ka Koidula ja Kreutzwaldi mõttevahetus ikka jälle saksa keelele libiseb, eriti kui vaja täpsemat, subtiilsemat sõnastust abstraktsemat laadi küsimuste arutlemisel. Mis teha — see oli omamoodi ajalooline paratamatus, ja selles mingit saksiklust näha oleks ebaõiglane.

Kreutzwaldi varaseim meile tuntud ilukirjandusliku ilmega katsetus saksa keeles on 1820. aastast pärinev poeetiline proosakatkend Toa-Jaagupi tundlevast noorpõlvest, viiulimängust tormise mere kaldal ning unistustest metsaüksinduses [136]. See tahaks nagu olla heatuttavliku vanakese mälestuste edasiandmine, kuid mõnevõrra kõrgendatud kirjanduslikus toonis. Pole muidugi võimatu, et antud kujutuses kajastub rohkem noore Kreutzwaldi

---

[133] Kr-i kiri J. Hurdale 23. IV 1862, KM KO, F 43, M 10 : 27.

[134] G. Suits, Noor Kreutzwald literaadilisandikuna. «Looming» 1933, lk. 707.

[135] Vrd. Kr-i tuntud avaldust kirjas Koidulale 17. III 1868, Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus [Tartus 1910], lk. 115.

[136] Leidub: G. Blumberg, Quellen und Realien, lk. 10 jj.

enda sisemaailm, samuti ka tollal vastuvõetud kirjanduslikud mõjud. Selles palakeses on tahetud ühelt poolt näha Macphersoni «Ossiani laulude» vastukaja [137], teiselt poolt aga eeldatud pigem saksa esiromantikute ja eeskätt Herderi mõju, kelle mõttesalmegi Kreutzwald on oma noorpõlve märkmikku ära kirjutanud [138].

Niisama omaenda jaoks, ilma avaldamisplaanideta, hakkas Kreutzwald ka saksakeelseid värsse kirjutama. Oli ju eestikeelse luule osas varasemate katsetustega eriti kesine järg, kusjuures trükitud salmikud pealegi täielikult erinesid rahva enda laludest. Noor Peterson oli küll tolleks ajaks kirja pannud oma hõõguva mõtte madalakspeetud maarahva keele taevanitõusvast igavikupüüdlusest ja kõik oma värsid emakeeles ning rahvalaulule lähenevas laadis kirjutanud. Ent paraku — «Riia kellamehe poja kõrgepingelised laulud olid niivõrd kõrvale põiganud P. H. v. Frey avaldatud poeetikast «Beiträges», et Rosenplänter neid trükkida ei riskinud» [139], seda enam, et ka Masing nende väärtusi näha ei osanud. Kõrgeim omakeelne olemasolev poeetiline eeskuju jäi niisiis Kreutzwaldile tundmatuks. Ja hoopiski taltsam, vaiksetesse mõtisklustesse või romantilistesse minevikukujutlustesse kalduv on Kreutzwaldi saksakeelne noorpõlveluule võrreldes Petersonile omase torm-tunglusega ja julgete mõtete paatosega.

A. Annist, kes esimesena kirjanduslikule avalikkusele tutvustas kõnesolevat vähetuntud osa Kreutzwaldi loomingulisest pärandist, on seda täiesti põhjendatult seostanud saksa (resp. baltisaksa) luule tolleaegsete avaldustega [140]. Nii lüürika-katsetustes kui ka hilisemates ballaadides ja juhuluuletustes on noor Kreutzwald jälginud traditsioonilist temaatikat ja kujundusvõtete iseärasusi. Ühelt poolt ilmnevad pseudoklassitsistlikud eeskujud, avaldudes antiikmütoloogia nimede ja piltide kasutamises, sõnastuse üldises kõrgestiilsuses, võrdlemisi kulunud «ilusate» metafooride ja perifraaside rohkuses. Teiselt poolt on tunda idüllilis-sentimentaalse, esiromantilise luulekooli vastukajasid (näiteks luuletustes «Das Vaterhaus», «Die Zeit des Gesanges»); sisuliselt huvipakkuvam on «Der Gottesdienst» selles avalduva deistlik-valgustusliku usuvaatega. Paiguti on aga juba selles noorpõlveluuleski esile tunginud nukrusse kalduvaid üksinduse- ja kaduvuse-meeleolusid, mida on tasakaalustada püütud religioossete mõtisklustega. Oma ballaadid on Kreutzwald kirjutanud küll kohalikul ainestikul, aga moodi läinud saksa ballaadiluule järele-

---

[137] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 138—139.

[138] G. Suits, Noor Kreutzwald literaadilisandikuna. Looming 1933, lk. 804—805.

[139] G. Suits, Eesti kirjanduslugu I, lk. 114.

[140] Vt. A. Anni, Kreutzwaldi saksakeelsed ballaadid. Eesti Kirjandus 1926, lk. 562—567, 629—634; A. Anni, Kreutzwaldi noorpõlv ja saksakeelne lüürika. Eesti Kirjandus 1930, lk. 305—319, 370—378. Vrd. ka G. Suits, Kreutzwaldi kujunemisest ja Viru lauliku eelharjutustest. Postimees 1930, nr-d 198—200.

aimuseks jäävad ometi needki nii sisu kui vormi poolest. Kõigis kõnesolevais värssides on tublisti konventsionaalset suuresõnalisust ja kulunud šablooni, millele lisandub üldist keelelist ja värsitehnilist kohmakust — sest saksa keeleski ei tundnud autor end tollal veel kuigi vabalt [141]. «Ta haridussaksikud värsiharjutised jäid omaduslikult üsna verevaeseks, ei siginud õpitud keeles arvuliseltki kuigi jõudsasti. Vähenõudlikuks eralõbuks harrastas meie literaadilisandik saksakeelset salmimist. Luuletajataoliseks avalikuks etteastumiseks puudus tal kaua eneseusaldus» [142]. Peale 1836. a. «Refractoris» ilmunud üksiku juhuluuletuse on ta alles 1846. a. algupoolel avaldanud rea asju «Inlandis», kuid suuremat tunnustust ära teenimata. Vastupidi: luuletuse «Das Vaterhaus» kohta võttis E. Meyer koguni sõna teravalt iroonilisteks märkusteks [143]. See eemalepeletav vastuvõtt on nähtavasti päriselt lõpu teinud Kreutzwaldi niigi ikka enam harvenenud katsetustele saksakeelse värsi alal. Ometi on mainitud episoodist ilmselt tõuke saanud tema üks võitlevama hoiakuga luuletusi «Die Poesie der Esthen», mis varsti sellejärel «Inlandis» ilmus [144].

Kõnesolnud osa Kreutzwaldi kirjanduslikest eelharjutustest pakub põhiliselt ikkagi üksnes loomingu-biograafilist huvi kui tõend teatavast suunast vastuvõetud mõjudest ning nende iseloomust. Eesti kirjanduse jaoks oli nende tähendus õige tagasihoidlik — teine asi muidugi, kui nad ligikaudu selsamal tasemel oleksid eesti keeles kirjutatud. Viru lauliku arengus on aga ka nendel nooremaea katsetustel mingi osa olnud (mõningad nendest leidsid hiljem autori enda tõlgituna ka otseselt koha «Viru lauliku lauludes») ja neid on vaja arvestada tema elutöö paremaks mõistmiseks. Nende raskustegi mõistmiseks, mis tulevase väljapaistva kirjamehe teel seisid keele ja ehk meelegi kiskumisel erinevatesse suundadesse.

Ei viinud Kreutzwaldi siiski saksastumise poole järgnev elukulg, ehkki see oli tollal pisut paarematesse oludesse pääsenud eestlaste jaoks peaaegu kirjutamata seaduseks kujunenud. Ilmselt olid tema juured selleks liiga tugevalt rahvalikku pinnasesse tunginud, et tavalise «väikesaksa» kombel oma sugu ja sünnipära maha salata. Üheks tähtsamaks toeks võis kahtlemata olla katkematu side vanematekoduga maal, kus ta veetis oma puhkeaja, puutus kokku rahvaeluga ja tollal üsna täies elujõus oleva rahvaluulega (nii kuuleme näiteks hiljem «Wina-katkust», et töögi juures

---

[141] Kirjas Faehlmannile 24. XII 1842 (F-i ja Kr-i kirjavahetus, lk. 17). märgib ta, et pidi end veel ülikooliaastailgi hoolikalt saksa keeles täiendama.

[142] G. Suits, Noor Kreutzwald literaadilisandikuna. Looming 1933, lk. 805.

[143] Vt. Inland 1846, nr. 19, vg. 463—464.

[144] Inland 1846, nr. 24, vg. 578. — Hiljem on Kr. sellele kriitikale vihjanud veel oma epigrammides (Inland 1846, nr. 38, vg. 911—912), mis omakorda kutsusid välja uue, sapiselt iroonilise ja otse mõnitava kirjutuse E. Meyeri poolt («Inländische Xenien». Inland 1846, nr. 45, vg. 1077—1078).

siis veel laule leelutati [145]). Ohulepa kanti viitavad aastakümnetegi tagant mitmed tähendused rahvauskumustele ja muinasaja pärimustele — nii muistsele Jaanilinnale (Varbola linnusele), kust öösiti kostnud «vana aja kurja», sõda ja verevalamist kaebava marduse kisendus, sammaldunud kivikalmetele, hiitele ja pühakspeetud puudele [146]. Rahvaluule ja need muistse paganusaja kauged järelkajad pidid noores koolmeistris tahtmata äratama iselikke mõtteid ja vastustnõudvaid küsimusi selle maa ja rahva minevikust, sütitama tema romantilist kujutlust, erutama aastasadade sügavikku vajunud tundmatu ja salapärase maailma veel nähtavate jälgedena. Need elamused jäid Kreutzwaldi teadvuses püsima, teda tugevamini oma rahvaga sidudes, ning kerkisid aastate möödudes jõuliselt esile tema loomingus, eeskätt «Kalevipojas».

Maal liikudes oli tal küllalt võimalust ka rahvaelu jälgida, ja süveneva viletsuse pildid ei saanud puudutamata jätta ergavaimulist haritlast. Küllap tohime vist ka «Ühe öö-pildi» noort koolmeistrit mingil määral autori enda tolleaja kujuks pidada tema sügava kaasatundmisega õnnetuile inimestele, keda rõhumine ja vaesus on viinud äärmise vaimutuimuse ning moraalse laostumise seisundini [147].

Kui veel peatuda Kreutzwaldi Tallinna-aastail, siis pole päris huvituseta ära märkida tema kokkupuuteid tolleaegse teatriga. Hilisemast kirjavahetusest kuuleme, et ta on jälginud laialdaselt tuntud jandimeistri A. F. F. v. Kotzebue kaastegevusel asutatud asjaarmastajate-trupi etendusi, muuhulgas ka esimesi eestikeelseid näidendiettekandeid; «Pärmi Jaago unenäo» eestinduse mäletab ta muide päris õnnestunud olevat [148].

Pärast koduõpetaja-aastat Peterburis läks lõpuks jaanuaris 1826 täide Kreutzwaldi ammune soov, milleks ta oli end visalt pingutanud juba mõnda aega: sooritanud nõutavad sisseastumiseksamid, immatrikuleeriti ta Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks.

Mõnevõrra ühekülgselt on G. Suits oma käsitluses valgustanud Vene riigi pealinnast tulijat, liigse püüdlikkusega rõhutanud Kreutzwaldi saksapärasust ja venevõõrastust [149]. Vene kee-

---

[145] Wina-katk. Üks tähhele pannemise wäärt jut, mis wanna ning noore rahwale juhhatusseks ja kassuks wälja on antud. Tarto linnas, 1840 aastal, lk. 26.

[146] Vt. Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, lk. 2, 9, 146—147 jm.

[147] Üks öö-pilt. Maa-rahva Kasuline Kalender 1853, lk. 8 jj.

[148] Kr-i kiri Schultz-Bertramile 23. II 1864, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23. — «Nii sisutult-banaalset turukaupa, kui Kotzebue siin pakkuski, oli ta tolleaegse vähenõudliku balti seltskonna kirjanduslikule maitsele ometi tunnustatud suuruseks ega jätnud selliselt mõju avaldamata teadmisehimulisse noorde Kr-igi», märgib L. Tohver (Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 73).

[149] «Ta baltlik-protestantlikule harjumusele oli loomulik ühendada tsaariarmule kapituleerunud riigiustavust saksa saavutiste austusega, mille teiseks pooleks oli slaavi tõu ja kreeka-katoliku kommete võõristamine» (Kreutzwald Tartus. Looming 1934, lk. 444).

legi suhtes on teda tahetud kujutada täieliku ignorandina, ehkki seda oli kogu aeg kreiskoolis õpitud ja kuigi Kreutzwald enne Tartusse tulemist oli ju lootust hellitanud v e n e arstiteaduse akadeemiasse astuda [150]. Ühekülgne saksa-sõltluse allakriipsutamine ja kõigest venelikust isoleerituse toonitamine igal sammul on ilmselt niisama vähe põhjendatud kui noore Kreutzwaldi kujutamine algusest peale kannatlik-alistuvana, lisaks äärmiselt eluarana ja saamatuna — nagu poleks sel mehel tõelist noorust olnudki. G. Suitsu võime vähestestki teatmetest omaaegset elupilti rekonstrueerida on vahel otse imetlusväärne, aga tema «noor Kreutzwald» näib küll olevat kohe siia ilma tulnud viiekümneaastase erakliku norutajana. Ometi on meil alust kujutleda Kreutzwaldi Tallinnas, Peterburi päevail ja üliõpilasaastail hoopis nooruslikumana ja elurõõmsamana, nagu lasevad paista mõningad teadupärased faktid ja ta endagi üksikud hilisemad vihjed [151].

Hoopis küsitavamaks jääb küll, kas leidub alust oletada Kreutzwaldi mingit osanemist dekabristlikust mõtteviisist — ainuüksi sellepärast, et ta just ülestõusule eelnenud ajal aasta Peterburis viibis [152]. Kui me ka päris nõus pole arutlustega, nagu oleks juba maast-madalast kasvatusega sisendatud truualamlikkus Kreutzwaldi igasuguse rahulolematuse-vaimu nakatuse vastu immuunseks muutnud [153], siis peame ometi arvesse võtma dekabristide liikumise enda vandeseltslikku iseloomu ja rahvakaugust. Tõsi, me teame, et väljapaistvate dekabristide seas oli ka Eestist pärinevaid mehi (W. Küchelbecker, A. Rosen, samuti dekabristide eelkäija T. E. Bock); tunneme mõnede dekabristide-kirjanike Eesti-ainelisi teoseid, milles väljendub elav osavõtt siinse pärisrahva kannatustest ja võitlustest [154]. Teame lõpuks eestlastest lihtsoldatitegi hulgas olnud sellest liikumisest osavõtjaid, kes ka otseselt rahva seas on rahulolematust õhutanud [155]. Kuid samal ajal peame arvestama eesti talurahva naiivseid lootusi ja usaldust

---

[150] Vt. *Curriculum vitae.* Maailm ja mõnda, lk. 7. Samast selgub ka, et Kreutzwald Peterburi akadeemiasse ei pääsenud oma maksualuse seisuse tõttu, nii et M. J. Eiseni, V. Reimani, K. A. Hermanni, J. Hurda, V. Ridala jt. teated tema lühiajalisest õppimisest seal on alusetud ja näivad põhjenevat mingil arusaamatusel.

[151] Vrd. näit. kirjas G. Schultz-Bertramile 26. II 1860, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.

[152] Niisugusele võimalusele on kaude viidatud mõnedes Kr-i 150. sünniaastapäeva puhul ilmunud kirjutustes, näit. L. R a u d, Fr. R. Kreutzwaldi elu ja tegevus (albumis «Fr. R. Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis». ERK, Tallinn 1953, lk. 10), samuti nende ridade autori poolt kirjutatud Kr-i teostekogu eessõnas «Friedrich Reinhold Kreutzwaldi elu ja looming» (Laulud, lk. 13).

[153] Vt. G. S u i t s, Kreutzwaldi üliõpilasaastaist. Looming 1934, lk. 596.

[154] Näiteks Küchelbeckeri «Ado», Bestužev-Marlinski teekonna-kirjeldus «Reis Tallinna» ja rida jutustusi.

[155] Eesti NSV ajalugu I, lk. 594.

keskvõimu vastu, mida üsna tõenäoliselt jagas ka noor Kreutzwald. Peavaenlaseks ja otseseks rõhujaks oli ju mõisnik — keisri armulikul käsul sai aga rahvas isegi pärispõlvest priiks kuulutatud. Nüüd järsku aadlimeeste relvis väljaastumine tsaarivõimu vastu — kas suutis kõige selle juures näha toimunu tõelist tuuma rõhutud rahvakese poeg, kelle tolleaegset poliitilist teadlikkust meil ei tarvitse ülehinnata? Pigem küll kutsusid need sündmused temas esile võõristavat arusaamatust. Seda mõtlema ei sunni üksnes mõned hilisemad kroonulik-konventsionaalsed värsid [156], vaid ka üliõpilasaegsesse märkmikku kopeeritud üle 17 veeru ulatuv hale saksakeelne kaebelaul Aleksander I surma puhul [157]. Vaevalt oleks seesugust tsaaripühitsust vajanud ülestõusule kaasatundja.

Kreutzwaldi üliõpilaspõlv sattus pealetungiva reaktsiooni perioodi, mis avaldus kõigil elualadel ega jätnud puudutamata ka siinseid provintse. Ikka nähtavamaks saav tagurpidikiskuv suund oli hakanud ilmnema varsti pärast sõda Napoleoni vastu ja süvenes nüüd troonivahetuse tõttu veelgi. See andis end tunda ka Tartu ülikoolis. Varem oli siin tooni andnud rektor Parrot' ja kuraator Maximilian Klingeri vabameelne vaim, üliõpilaskonnas oli avaldunud teatavaid demokraatlikke ja opositsioonilisigi tendentse [158]. Kuid juba 1817. aastal oli «tormi ja tungi» tegelasena tuntud Klinger pidanud oma koha loovutama vagale Kuramaa vürstile ja tsaari ihukaitseväe kindralile Carl Lievenile, valgustuslikku vabameelsust ja humaansust toonitava Parrot' asemel oli saanud rektoriks «lojaalseid riigialamaid» kasvatav (ehkki muidu silmapaistev ajaloolane) G. Ewers. Üliõpilaskonda püüti igati sisendada jumalakartlikkust ja riigiustavust, väliseltki peale suruda Nikolai I valitsusajale nii iseloomulikku univormi. Üsna Kreutzwaldi üliõpilaselu algusse langes äsjaste veriste sündmuste saatel troonile astunud isevalitsejale truudusevande andmine, mida iga studioosus pidi ka oma allkirjaga kinnitama [159].

Niisugused olid üldjoontes Kreutzwaldi akadeemilise õpiaja valitsevad välistingimused. Ent kõigele vaatamata oli Tartu ülikool kõnesolevaks ajaks ometi saavutanud juba õige väljapaistva teadusliku taseme ja kuulus kahtlemata tooniandvamate õppeasutuste hulka tolleaegses Vene riigis. Ei olnud nii kerge lämmatada ka siin algusest peale juurdunud vabameelset vaimu ja maha suruda üliõpilaskonna huvisid poliitiliste küsimuste vastu, millest kõneleb oma memuaarides näiteks N. I. Pirogov — Kreutz-

---

[156] Näit. tervitusluuletuses «Tarto Alma materile. Wiekümne aasta lõppetuse rõemo-pühhal. Sel 12. Teetsembril 1852».

[157] KM KO, F 116, M 1 : 5.

[158] Igatahes on varsti pärast troonileastumist Tartust läbi sõitnud Nikolai I leidnud küllalt põhjust väljendada oma rahulolematust linnas valitsevate meeleoludega (vt. Eesti NSV ajalugu, I, lk. 589).

[159] G. Suits, Kreutzwaldi üliõpilasaastaist. Looming 1934, lk. 596.

waldi kaasaegne Tartu ülikooli kasvandik ja hiljem väljapaistev õppejõud[160].

Sellel üldiselt süngevõitu ja raskel ajajärgul hakkas ometi kujunema midagi täiesti uut ka eesti kultuuriloos ja ühiskondliku mõtte arengus — esialgu küll täiesti märkamatuks jääv. kuid seda tähendusrikkam tuleviku jaoks. See oli esimeste eesti haritlasnoorurite käeandmine, rahva enda hulgast esile kerkinud valgustatumate jõudude liitumine esimeseks rahvusliku mõtteviisiga ringikeseks.

Kui hõre, hajali ja ebamäärane oli kõik veel olnud tolle ajani! Kui üksi, lahus üksteisest ja oma rahvastki olid seisnud algavad kirjamehed... Teame ju üheaegselt väikeses Tartus ja üsna kitsas akadeemilises peres olnud Faehlmanni ja Petersoni — aga pole meil mingit vihjetki nende tutvusest või lähemast suhtlemisest. «Surma varjule minema» pidi siis peatselt too tulise sõna ja ohjeldamatu meelelaadiga «maarahva laulja» — aga ei teadnud tema hukkumist kurtagi noor Kreutzwald, kelle saksakeelsed värsid leinavad hoopis varalahkunud balti-saksa noorpoeeti Rydeniust... See kõik on nii iseloomulik tollele ajajärgule, kus üksikute hariduslätteile pääsenud maarahvaliku päritoluga noorukite meeled-mõtted ekslesid otsekui mingis loomise-eelses ürgudus.

Ja sellepärast äratabki erilist tähelepanu nüüd Faehlmanni ümber kogunenud ringike — nii kitsuke, kui ta ka oli ja nii kahetsetavalt vähe, kui me tema kohta ka teame. Igal juhul tähendas see eesti rahvuslike jõudude teadlikuma konsolideerumise algust, mõttekaaslaste kogunemist, keda liitis armastus oma paljukannatanud kodumaa ja sugurahva vastu. Ei olnud need enam «armsa maarahva» hingepäästmise pärast nõutlevad balti kirikisandad, vaid selle rahva enda esimesed kõrgema hariduse lätteile jõudnud pojad. Ja kui sümptomaatiline seegi — nende seas polnud ainsatki pastoriametisse pürgijat, kirikumõisniku voldilise kuue kandidaati (varem oli ka Peterson oma teoloogia nurka visanud) — kogu nende tähelepanu oli pööratud maapealsetele asjadele, rahva elule ja tema tulevikule.

Kreutzwald on Faehlmanniga tutvunud õige peatselt pärast Tartusse saabumist, 1825. a. lõpul. Küllap võis tal varemgi mingit aimu olla vanemast tohtriteadust õppivast virumaalasest[161].

[160] Н. И. Пирогов, Вопросы жизни. Дневник старого врача, lk. 301. — Olgu siinkohal tähelepanu juhitud ka Kreutzwaldi teise kaasüliõpilase, armeenia uuema kirjanduse rajaja Hatšatur Abovjani Tartu-päevikule (1830—1836). Kahjuks on see praegu meile veel keeleliselt kättesaamatu, kuid M. Saginjani teateil sisaldab palju huvitavat tolleaegse Tartu ülikooli kohta.

[161] Traditsiooniliselt tuttav kreiskoolipoiste «Viru vande» andmine Rakvere linnamäel (Faehlmann, Kreutzwald, Nocks) on aga küll ammugi osutunud üksnes kirjanduslikuks legendiks: Faehlmann oli Rakverest Tartu gümnaasiumi siirdunud juba enne Kreutzwaldi koolitee algust. Mingi sellelaadne episood võis ehk võimalik olla hiljem, üliõpilaspõlves — ent asjaosalised ei ole sellest midagi jutustanud. Jääb üksnes V. Reimani mõttekujutus ja Kr. Raua söejoonis.

Neid lähendas see kokkukuuluvustunne, milles rahvuslikul päritolul oli ilmselt oluline tähendus, ja kujunes mehiseks poolehoiuks ning sõpruseks, kui selgus huvide ja mõttelaadigi sugulus. Ennekõike sai ühendavaks teguriks mõlema elav huvi eesti rahvaluule, samuti keele ja kirjanduse vastu. Kumbki oli varem rahvaluulega tegelnud ja see võis sageli olla omavahelise keskustelu aineks; nagu võib mõista Kreutzwaldi kirjutatud Faehlmanni eluloost, on ühine huvi rahvaluule vastu olnudki lähema tutvuse lähtekohaks [162]. Kreutzwaldil oli tollal juba olemas kena kogu laule, mida ta ka üliõpilasena suvevaheaegadel pidevalt täiendas. Viru ja Harju sugemeile lisandus kirjapanekuid vanemate uue elukoha Viisu mõisa ümbrusest Järvamaal, peale selle on ta käinud laule kogumas Tormas ja Laiuselgi [163].

Kreutzwald astus küll *Estonia* korporatsiooni, kuhu kuulusid ka Tallinna kreiskoolist tuttavad D. H. Jürgenson ja Ph. J. Karell, samuti kaks Virumaalt pärit arstiksõppijat Kirnbach ja Malström, kes uustulnukale olevat algul sõbramehelikku materiaaset abi osutanud [164]. Kuid ilmselt olulisema mõjuga oli siiski sõprus väljapoole korporatsioone jäänud Faehlmanniga. Nad saavutasid täieliku üksmeele ja vastastikuse usalduse üldisemates eluküsimustes, ehkki nende sõprus kunagi ei ole ulatunud sentimentaalsete südamepuistamisteni isiklikes asjus [165]. Kindlameelne, väljakujunenud isikliku ja rahvusliku väärikustundega Faehlmann oli alles oma teed otsivale nooremale tudengile tõeliseks toeks ja eeskujuks. Nende teadvuses kerkis rahvusliku kuuluvuse küsimus kui loomuliku tõe ja õiguse küsimus, kui elementaarse autunde käsk: mitte häbeneda ega salata oma madalakspeetud sünnipära.

Tollal oli aga paremale järjele pääsenud eestlaste saksastumine, oma rahvale seljapööramine liigagi igapäevane nähtus, ja see ümberrahvustumise protsess üha süvenes. Seda tingis aasta-

---

[162] Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. Verh. GEG II, 4, lk. 26. (Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 32).

[163] Vt. U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano, lk. 33. Vrd. samuti E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald folkloristina. Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. ERK, Tallinn 1952, lk. 51.

[164] G. Suits, Nuori Kreutzwald, lk. 139.

[165] Vt. Kr-i kiri E. Sachssendahlile 24. IV 1850. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, ERK, Tallinn 1956 (edaspidi: Kirjavahetus II), lk. 248. — «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuse» eessõnas (lk. VI) on M. Lepik tähelepanu juhtinud asjaolule, et Kr. peatselt pärast sõbra surma viimase eluloo skitseerimisele asudes on esitanud oma kirjades E. Sachssendahlile terve rea niisuguseid Faehlmanni isiklikku elu puudutavaid küsimusi aastailt 1825—1833, mille põhjal kirjavahetuse väljaandja arvates nende tutvus oli tollal veel «õige pealiskaudne ja kauge». Ilmselt seletub asi pigem küll Faehlmanni loomupärase tagasihoidlikkusega, kes oma isikliku elu üksikasju ei armastanud ka kõige lähedasemate sõprade ees välja laotada. See ei saanud aga olla mingiks takistuseks seltsimehelikule vahekorrale, millel oli palju laiem ja püsivam alus. (Olgu võrdluseks viidatud teisele, päris kummalisena näivale faktile: 1839. a. palub kallis sõber Jürgenson Kr-i lahkesti teatada, kuidas olevat tema eesnimed, mida siis Kr. ka ilma kuidagi solvumata teeb!).

sadade jooksul juurdunud tava ja arusaamine balti seisuseühiskonnas, kus mõisteid «eestlane» ja «talupoeg» käsitati sünonüümidena. Inimene, kes polnud enam talupoeg ja oskas isegi saksa keelt tõngata, oli päris siiralt veendunud (nagu Vilde «Mahtra sõjas» vana mõisateener), et temagi kuulub nüüd sakste juurde. Ülejooksikud leidsid pilkamist mõlemalt poolt, ja ka Kreutzwald on üliõpilaspõlves endale ära kirjutanud tollal käsikirjana ringelnud koomilise värsisepitsuse «Die Oberpal'se Wreinsafft», milles ülalt alla vaadates veidras saksa-eesti segakeeles tõgatakse talupojast saksaks kippumist[166]. Neil rahvusliku ärasalgamise troostituil aegadel suutis Faehlmann oma sõprusringis teistsugust vaimu sisendada, nagu Kreutzwald veel eluloojakulgi on meenutanud.

«Juba neil viletsail päevil, kus Eestlased siin ja seal suuremat auu taga ei nõudnud, kui võerast keelt rääkides ja võera rahva riideid kandes, oma sündimist ärasalgada, seisis meie unustamata Dr. Faehlmann ja paar tema ligematest sõbradest seal, kus nende loomulik paik oli. Meie lipu kiri oli «Tõsidus»: ükski ei tohtinud salgada, k e s, ehk k u s t sugust ta sündinud oli, niisama vähe teisiti rääkida, kuda ta kellestki asjast oma silmaga nähes märkanud, ja mis hiljem lühikene mõtlemise arvus tõtelikuks näitnud»[167]. Nagu selle avalduse viimane osa lubab arvata, võeti siin nõuks tõe lipu all välja astuda muudegi konventsionaalsete valede vastu, ainult omaenese kogemust ja asjast arusaamist usaldades[168].

Kui saksastumine juba iga linnakodaniku, väikepoodniku, käsitöölise ja alama ametmehe jaoks oli kujunenud peaaegu enesestmõistetavaks, siis seda enam haritlasele, veel kõrgemast haridusest osasaanule. Vähe, väga vähe küll ülepea oligi eesti päritoluga üliõpilasi vene keiserlikus Tartu saksa ülikoolis selle tegutsemise esimestel kümnenditel; veel vähem jäi järele neid, kes akadeemia kodanikena ja oma hilisemas elus end eestlasteks pidasid. Rahvusevahetus toimus siin suurema valuta — nagunii saksa koolis ettevalmistuse saanud saksa nimedega eestlasi tegi üliõpilaskuub enam-vähem ühetaolisteks kõigi teistega. Kaugemaleulatuvaid rahvuslikke vastuolusid ei saanud õieti ollagi niikaua, kui alamrahva mass endast veel mingit rahvust ei kujutanud ja üksikutel *Alma materini* jõudnud «madala» päritoluga noortel puudus rahvuslik eneseteadvus ning mõtteviis. Kõike seda on vaja eriti teraselt silmas pidada, et vääriliselt hinnata toimuvate muutuste esiotsa nii silmapaistmatut algust.

Tollel ajal valitsevates tingimustes ei olnud Faehlmanni ümber

---

[166] G. S u i t s, Kreutzwald ja rahvuslik esiärkamine. Looming 1934, lk. 828.

[167] Kr-i kiri Viru Kalevipoja Seltsile 29. I 1878, KM KO, F 63, M 5 : 2.

[168] Iseloomulik tõeloosung — sellesama leiame ju ka ainsalt K. J. Petersoni kujutavalt pildilt: «Veritas» on seal kui elu juhtmõte välja tõstetud. Ja Peterson oligi esimene eestlasest haritlane, kes noorusliku trotsiga oma talupoeglikku päritolu otse demonstratiivselt rõhutas.

kogunenud sõprusringil mõistagi mingit võimalust kaugemale nähtavateks eneseavaldusteks. See oli ju tegelikult illegaalse iseloomuga ringike, mille kohta alles aastakümneid hiljem Kreutzwald on üksikuid vihjeid teinud. Otseselt ei tea me osavõitjaidki. G. Suits on arvanud, et D. H. Jürgensoni ja J. J. Nocksi kuulumises sellesse ringi ei saa olla kahtlust, arvestades kõigi omavahelist tihedat kontakti ja sõprust ning kindlat rahvuslikku mõtteviisi. (Viimase side võis siiski olla ainult kaudne, kuna ta oli Tartust juba varem lahkunud.) Küsitavamaks on peetud Karelli osavõttu. «Ei käinud *Estonia* senioriks sobinud isikuomadused küllalt kokku Faehlmanni suunaga, Kreutzwaldi mentaliteediga», kõhkleb Suits [169]. Ometi vana koolivend, õpingutekaaslane ja heasoovlik sõbramees oli temagi, kes teatavasti ka oma hilisemale hiilgavale karjäärile vaatamata päriselt kunagi ei võõrdunud eesti asjadest, vaid säilitas elava osavõtlikkuse ja kontakti ega keelanud vajaduse korral oma kaasabi. Nii poleks siis alusetu eeldada ka üliõpilasaastate lähemaid sidemeid, ja seda eeskätt just Kreutzwaldi kaudu [170]. Vähemalt kaudselt pidi selle ringiga seotud olema küllap ka Kreutzwaldi eespoolmainitud kursuse- ja toakaaslane J. Kirnbach, kelle nime muide leiame ka ÕES-i varasemate liikmete hulgast [171].

Aeg-ajalt kogunenud sõprade omavaheliste arutluste aine ja suuna kohta saame küll üksnes oletusi teha. Kreutzwaldi kirjast soome ajaloolasele Yrjö-Koskisele teame, et tegeldi «spetsiaalselt eesti huvidega», kusjuures osavõtjad «oma parema jõu selleks rakendasid, et põlatud eestlaste rahvust jälle teatud ausse tõsta» [172]. On küllalt tõenäoline, et seal noorusliku hooga kuuldavale toodi hoopis julgemaid mõtteid kui asjaosaliste hilisemas literaaditegevuses trükki võis pääseda või erakirjadessegi usaldati üles panna «mustade kabinettide» päevil. Igatahes pidi ju olema õige tugev see äratus, et Kreutzwald siit kogu oma elutööks ja -võitluseks sai jõudu ammutada ja veel vanaraugana nagi kunagist noorpõlvesõprust seesuguse tänuliku hardusega meelde tuletas.

Kui mitte juba varem, siis sellel ajal kindlasti pidi Kreutzwald tundma õppima ka Garlieb Merkeli teoseid, maakeelse nigela pastorliku «valgustuse» kõrval nii erandlikuna esileulatuva tõelise valgustaja ja uusaegse elukäsituse esindaja raamatuid. Merkelit on õigusega esile tõstetud kui siinsete põlisrahvaste kaugema mineviku ümberhindamise algatajat, kes andis esimese tõsisema hoobi reaktsioonilisele balti-saksa ajalookontseptsioonile. «Äratatud Locke'i, Pope'i, Rousseau', Herderi jt. inimese-

---

[169] G. Suits, Kreutzwald ja rahvuslik esiärkamine. Looming 1934, lk. 830.

[170] Vt. selle kohta ka: A. Lüüs, Philipp Karelli elu ja tegevus. Eesti Kirjandus 1926, lk. 545—555.

[171] Vt. Verh. GEG I, 1, lk. 16.

[172] Kiri 23. VIII/4. IX 1866; KM KO, D-37 : 240. Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 377.

armastusest ja primitiiv-oludegi vooruste mõistmisest, näib tema esimene olevat, kes (*Liivimaa esiajas*) avab ka meie muinsusest kõnelevad vanad kroonikud suure sümpaatiaga maa seni poolinimestena põlatud pärisrahva vastu. Nii jutustab ta edasi ka need (ja koguni eriti need) teated, mis kujutavad nende rahvaste minevikku ta heledamast küljest, nende muistsest jõust, kombeist, kultuurist — kõigest sellest, millest senised ajaloolased olevat tahtlikult vaikinud, sest et «igaühel neist oli peaasjalikult tegemist ainult tema rõhujate tegudega ja Saksa röövliriigi saatusega» (Vorrede). Nii äratatakse uuesti mälestusse soome soo ja eestlaste muistne iseseisvusaeg kogu oma suuruses, mis tal säilinud andmete põhjal üldse võimalik anda»[173]. Tolleaegsetele haritlastele muidu üldiselt omaste vaadete järgi (mida jagas isegi veel Masing) oli vanades eestlastes nähtud ikkagi ainult barbaarset tõugu, kellele «usuvalguse» andmine oli teutooni rüütlite suur ajalooline teene. Nüüd iseloomustati aga seni metslastena kujutatud eestlasi peaaegu antiik-kreeklaste taolise kultuurrahvana, kuna senised «kultuuritoomisega» uhkeldajad ise osutusid röövleiks ja barbariteks.

Rüütli- ja papivaenulise noorusliku publitsisti püüe pöörata ajalookäsitust Baltimaade põlisrahvaste kasuks pidi leidma elavat vastukaja eesti üliõpilasringi liikmete südameis. Üleva ja suurejoonelise muinasmineviku ning sellele järgnenud orjusesajandite piina ja alanduse vastandamine, kogu ajaloolise ülekohtu tunnetamine sai siitpeale üheks kujuneva rahvusliku teadvuse põhikomponendiks, vabastusliikumise ajalooliseks põhjenduseks ja toeks.

Merkeli noorpõlveteoste ilmset mõju on märgata samuti H. G. v. Jannau (pärisorjuse kriitikuna tuntud Laiuse pastori järglase) traktaadis «Über die Grund- und Ursprache der Ehsten», mis ilmus 1828. a. «Beiträges» (v. XIX) ja — nagu Rosenplänteri almanahh tervikuna — ei võinud jääda Faehlmannile ja Kreutzwaldile tundmatuks[174]. Need Muinas-Eesti kujutlused on küll paljuski kaugel teaduslikust tõetruudusest, kuid oluline on eeskätt see julgustav mõju, mis neil oli hilisemas rahvuslikus ärkamises, rahvusliku kultuuri ja kirjanduse kujunemisel võitluses rõhujate kultuuri vastu. Oluline on siit alguse saanud austav suhtumine rahva ja tema heroilise mineviku, rahvuslike traditsioonide, muinasluule jne. vastu, millel oli nii erakordselt suur tähendus kogu rahvusliku liikumise perioodi ühiskondlikus ja vaimses elus[175].

---

[173] A. Annist, Muinsusromantika osast Eesti arengus. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus», lk. 84—85.

[174] Näiteks Faehlmanni biograafias tsiteeritud kirjakillus 1833. aastast (vt. Maailm ja mõnda, lk. 39) kõneldakse «Beiträgest» ja selle väljaandmise olukorrast kui hästituntud asjust.

[175] A. Annisti ülaltsiteeritud artiklis, vaatamata selle läbini idealistlikele lähtealustele ja otse bravuurselt natsionalistlikule hoiakule, on siiski antud

Võime pidada täiesti tõenäoliseks, et Merkeli teoste kõrval tunti samuti J. Chr. Petri raamatut «Ehstland und die Ehsten». Viimase autor ei olnud küll mitte niisuguse vägeva jõuga publitsist kui Merkel (keda hiljem «ajakirjanduse Simsoniks» on nimetatud), ent ta oli kogu oma käsitluse keskendanud just eestlastele ja kõneles sealjuures rohkem kaasajast, väljendades oma sügavat sümpaatiat selle rahva ja leppimatust tema rõhujate vastu.

Merkel, Petri jt. tundsid humanistidena kaasa orjastatud eesti talurahvale ja püüdsid siiralt asuda rahvahulkade seisukohale. Nad mõistsid aadli ja talurahva lepitamatuid vastuolusid ja õigustasid talupoegade üksikuid väljaastumisi enese kaitseks, ehkki nad eeskätt keskvalitsuse reformidele lootes ei toetanud revolutsioonilist arenguteed. «Merkeli ja Petri vaated avaldasid tugevat mõju kõigile XIX sajandi eesti valgustajatele. Neis vaadetes avaldub juba enam või vähem selgesti see peamine, mis on iseloomulik eesrindlikule ühiskondlikule mõttele Eestis XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi 70—80-ndate aastateni: 1) võitlus pärisorjuse ja selle igandite vastu, kapitalismi vabama arengu eest; 2) võitlus balti aadli privileegide, nn. balti erikonna vastu . . .; 3) usk eesti rahva võimetesse ja tulevikku, siiras püüd kaasa aidata nende võimete arengule ja parema tuleviku kujunemisele» [176]. Meie pärastised valgustajad-suurmehed suhtusid eelkäijate muinsuse-ihalusse küll mõnevõrra kainemalt (eriti just Kreutzwald) ja olid ajaloolisele tõele lähemal kui romantiliselt innustunud Merkel, kuid ühine on nende kõigi valgustajalik hukkamõist ja kirglik meelepaha rahva orjastamise ning julma rõhumise vastu. Ja tuleb ütelda, et ei Faehlmann, Kreutzwald ega hiljem isegi Jakobson saanud endale selle väljendamisel lubada Merkeli ägedust ja teravust (viimase raamatud olid ilmunud välismaal) — ei oma saksakeelses publitsistikas, veel vähem otseselt rahva hulka saadetavates töödes.

Kreutzwaldi kirjanduslikust kujunemisjärgust ülikooliaastail on veel eriti oluline silmas pidada tema intensiivset lugemishuvi dokumenteerivaid märkmeid ja väljakirjutusi [177], samuti teadet väljapaistva filoloogi prof. C. Morgensterni loengute külastamise kohta [178]. Eriala-stuudium ei suutnud rahuldada tohtriameti taotleja enesetäiendamishuvisid. Nii on ta siis kuulanud ka kirjanduse ja kunstiajaloo õppejõu ettekandeid esteetikast, «Nibelungidest» ja «Faustist» (mille lõpetamisel Goethe tollal alles töötas). On väljaspool kahtlust, et ta sellel ajal ühtlasi jätkas saksa kir-

---

kaunis tõepärane psühholoogiline motiveering asjaolule, et kauge ja ebamäärane muinasaeg suudab esiletungivale rahvuslikule mõtteviisile pakkuda hoopis rohkem tuge kui hall ja armetu «lihtminevik», milles ei nähtud midagi suurt, eeskujuandvat, julgustavat tuleviku jaoks.

[176] Eesti NSV ajalugu I, lk. 553.

[177] Vt. KM KO, F 116, M 1 : 5.

[178] G. Blumberg, Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben, lk. 72.

janduse lugemist, tutvus Goethe ja Schilleri kõrval lähemalt ka Lessingi ja Herderiga, samuti terve rea moodiminevate romantikutega. Tähelepandav on ometi Kreutzwaldi eriline kiindumus Schillerisse, kes näib talle Goethestki südamelähedasem olevat [179]. Mäletame juba kreiskoolipäevist tutvust «Röövlitega», mida Engels teatavasti on iseloomustanud kui teost suuremeelsest noorest inimesest, kes kuulutas avaliku sõja kogu ühiskonnale [180]. Schilleri parimad teosed sisendasid protesti ilmalike ja vaimulike võimude vastu, seisusevahede ja silmakirjaliku klerikaalse moraali vastu. On õigusega rõhutatud, et niisuguse kirjanduse lugemine «arendas Kreutzwaldis mitte ainult kirjanduslikku maitset, vaid kasvatas temas ühiskondlikku võitlejat» [181].

Morgensterni loengute peamine tähtsus on aga selles, et need (eriti «Nibelungide» käsitlus) on ilmselt pinda valmistanud ka eesti rahvuseepose mõtte idanemisele — seda enam, et juba tollel ajal oli tehtud katseid (muide nimelt Morgensterni endise õpetaja Fr. A. Wolfi poolt) seletada eeposte tekkimist väiksemaist rahvapärimuslikest ühikutest [182]. Ei saa küll anda mingit kindlamat vastust küsimusele, kas Faehlmann ja Kreutzwald juba ülikooliajal rahvaluule ainestikku sõeludes mõlgutasid mingist suuremast kirjanduslikust üritusest, kuid seda on igatahes peetud võimalikuks. Pärast tutvumist Petersoni tõlgitud «Soome mütoloogiaga» ja seal esinevate vihjetega Kalevipojale, mõlemale virumaalaselegi lapsepõlvest saadik tuttavale hiidvägilasele, võisid nende mõtted tõepoolest selles suunas liikuma hakata [183]. Pealegi kui silmas pidada, et rahvuseeposte küsimus oli tolleks ajaks Lääne-Euroopas eriti elavaks muutunud [184]. Ei tea küll midagi just eepose-kavatsusest, aga Kalevipoja-lugude kirjapanemisest (olgu ka eituse-vormis) on ometi juttu juba ühes Faehlmanni 1833 a. kirjas Kreutzwaldile [185], s. t. varsti pärast viimase Võrru asumist, otsekui ilmse jätkuna varasematele mõttevahetustele sel teemal. Ka «Kalevipoja» esitrüki eessõnas märgib Kreutzwald, et ta kangelasloo jaoks juba ülikoolipäevil ainest kogunud [186]. Vii-

---

[179] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 83. — Schilleri mõju on siinseis provintsides üldse väidetud tollal olevat märksa suurem Goethe omast (vt. A. Behrsing, Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung, lk. 63).

[180] К. Маркс-Ф. Энгельс, Об искусстве. Сборник. Гос. Изд. ИСКУССТВО, Москва—Ленинград 1938, lk. 298.

[181] E. Sõgel, Eesti rahva suur kirjanik. Looming 1953, lk. 1476.

[182] Vt. R. Viidalepp, Kreutzwald — eesti folkloristika rajaja. Koguteos «Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus», lk. 97.

[183] G. Suits, Kreutzwald Tartust lahkumisel. Looming 1935, lk. 82.

[184] Vt. A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu, lk. 7 jj., samuti A. Anni, «Kalevipoja» eelkäijaid ja paralleele Kesk- ning Põhja-Euroopas, Eesti Kirjandus 1933, lk. 401—412.

[185] Tsiteeritud Faehlmanni biograafias (vt. Maailm ja mõnda, lk. 39).

[186] Kalewipoeg, eine Estnische Sage. *Vorwort,* lk. VIII (vrd. Maailm ja mõnda, lk. 327). — Juba varemgi leiame samasihilisi väiteid Kreutzwaldi kirjades, nii näit. kirjas E. Lönnrotile 20. II 1851 (Kirjavahetus II, lk. 393) jm.

mast väidet tuleb ehk küll võtta mõninga ettevaatusega (niisugune eeltööde teadliku alguse kaugemale tagasiprojitseerimine võis tingitud olla ka aktuaalsete kirjanduslike võitluste kaalutlustest), kuid igatahes oli õigus G. Suitsul, kui ta kahtluse alla seadis «selle klišeeks kulunud vaate, nagu oleks alles Lönnroti eeskuju ja *Kalevala* ilmumine Eestis tähelepanu pööranud *Kalevipojale* kui eepose ainele» [187].

Nii näeme juba Tartust Võrru asuva Kreutzwaldi olevat paljuski orienteeritud ning ette valmistatud sellele kirjanduslikule ja ühiskondlikule tegevusele, mis lähemate aastakümnete jooksul sai igapäevase pingelise kutsetöö kõrval tema peamiseks elusisuks. Ta oli küll veel kirjanduslikult täiesti tundmatu oma uude ja püsivamasse elukohta suundudes, kuid ta viis endaga kaasa ideid ja kavatsusi, kogemusi ning teadmisi, mis said aluseks kogu tema kultuurilisele pioneeritööle ja võitlusele tõelise kirjanduse loomise eest.

3

Et selgemini mõista neid eeldusi, mille tõttu just Kreutzwald võis kujuneda rahvusliku kirjanduse tekkeperioodi keskseks ja tähtsaimaks jõuks, selleks vajame mingit üldisemat ettekujutust oma ühiskondlikku ja kirjanduslikku teed alustajast. Püüdkem seepärast lisaks eelnenud põgusele arenguloole visandada tema vaadete ja mõtteviisi kokkuvõtlikku iseloomustust. Kuigi meil on üsna napilt andmestikku Kreutzwaldi esimeste Võru-aastate kohta (avalikult ta veel ei esinenud, tolleagesest kirjavahetusest tunneme kahjuks ainult üksikuid pudemeid), tahaksime ometi enne tema tegevuse konkreetsele vaatlusele asumist kasvõi punktiirjoonega ära märkida teatavaid maailmavaatelisi ja kirjanduslikke p õ h i s e i s u k o h t i, mis on talle algusest peale omased.

Teatavasti ei astunud Kreutzwald avaliku elu areenile ebaküpse noorukina, vaid juba väljakujunenud isiksusena, kellel oli oma enam-vähem kindel vaade ja suhtumine kõigisse ümbritseva elutegelikkuse nähtustesse. Inimesena oli ta seejuures üldiselt järjekindel, ei muutnud kergesti omaksvõetud seisukohti. Nii ei olegi tema vaadetes võimalik märkida mingeid järske murranguid, täheldada mingeid lausa põhilisi erinevusi ühel või teisel eluperioodil. Kreutzwald jäi ikka ja alati iseendaks, tema vaadete stabiilsus on tähelepandav ja mõne Schultz-Bertrami taolise tuisupea siia-sinna rähklemist vaatas ta kõrvalt iroonilise muigega. Sellega pole hoopiski öeldud, et ta päriselt ühel kohal

---

Kuid et kindlat rahvuseepose mõtet tollal veel polnud kujunenud, seda näitab selgesti Kreutzwaldi poolt 1836. a. kirjutatud ballaad Kalevipojast (vt. Eesti Kirjandus 1926, lk. 633—634; KM KO, F 63, M 3, 174—175), kus hiiu kuju tõlgendus täiesti kardinaalselt erineb eepose kangelasest.

[187] G. S u i t s, Kreutzwald ja esimene rahvuslik etapp. Looming 1934, lk. 1188.

seisis — see käiks ju iseendast täiesti Kreutzwaldi mõtteviisi vastu, mis nõudis pidevat edasiliikumist, ajaga kaasasammumist. Tema vaated, nii ühiskondlik-poliitilised ja filosoofilised kui ka kirjanduslik-esteetilised kahtlemata arenesid ja täienesid, mõnes suhtes isegi õige tunduvalt, muutusid märksa selgemaks ja radikaalsemaks, kuid see täienemine ja areng toimus eespoolkäsitletud varasemal elujärgul omaksvõetud põhiliste tõekspidamiste alusel. On sellepärast küllalt põhjust ühiskondlik-kirjanduslikku tegevust alustajale omaseks pidada neid peamisi seisukohti, millel ta püsis kogu oma pika ja töörohke elu jooksul. Seda Kreutzwaldi maailmavaate põhituuma on vaja üldjoontes tunda ja mõista, et paremini aru saada ka tema kirjanduslike võitluste sisust ning tähendusest järgnevatel aastatel ja aastakümnetel.

Kreutzwald on ennekõike v a l g u s t a j a — see on põhiline ja määrav nii tema teoreetilistes vaadetes kui ka praktilises tegevuses. Ta on valgustaja kõigile kodanlikele valgustajatele omaste tugevuste ja nõrkustega. Selleks tugevuseks oli valgustajalik ratsionalism, usk inimmõistuse jõusse ja elu üldisesse progressi, siit lähtuv võitlus vaimuvabaduse ja hariduse eest ebateadlikkuse ning rahvahulkade tahtliku rumaldamise vastu ühiskonna reaktsiooniliste jõudude poolt. Peamiseks nõrkuseks aga valgustajalik idealism, sotsiaalse arengu põhitegurite mittemõistmine või liiga ühekülgne mõistmine, võitluste piiramine üksnes vaimsete võitluste sfääriga. Võib vist ütelda, et nõrkus ja piiratus andis end kõige märgatavamalt tunda otseste ühiskondlik-poliitiliste küsimuste juures, muidugi seda enam, et välised survevahendid sundisid siin nagunii suuremale tagasihoidlikkusele. Hoopis resoluutsem oli Kreutzwaldi antiklerikaalne hoiak, väljaastumine kiriklaste pimestamistegevuse ja rõhumise õigustamise vastu, ehkki ta religioosse mõtteviisi kammitsaid ei suutnud ka ise lõplikult kõrvale heita. Mis puutub aga Kreutzwaldi kirjanduskäsitusse ja loomingulisse praktikasse, siis näib just siin tema võitlus uue eest olevat kõige järjekindlam ja kaugeleulatuvam; nimelt siin võis ta end näidata oma kõige tugevamast küljest — kuigi valgustusliku eesmärgi prevaleerimine tingis ka mõningat ühekülgsust esteetilises suhtes (eriti varasemal tegevusjärgul).

Niisuguse rõhuasetusega ei ole kuidagi tahetud vähendada Kreutzwaldi osatähtsust eesrindliku ühiskondliku mõtte arengus, vaid üksnes tugevamini alla kriipsutada seda, et tegemist on eeskätt ikkagi k i r j a n i k u g a, mis ajaloolaste arvukates käsitlustes on mõnikord kippunud liigselt varju jääma või nagu ära ununema.

Kodanluseaegsed uurijad on arusaadavatel põhjustel tegelnud peaasjalikult Kreutzwaldi maailmavaate nõrgemate külgedega, nii näiteks eriti tema religioossuse probleemidega [188]. Kaas-

[188] J. A u n v e r, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade. Eesti Kirjandus 1923, lk. 244—255, 313—323; S. H o l b e r g, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade jm. Selle suuna olid juba varem algatanud Kreutzwaldi käsitlemisel

aegse marksistliku käsitluse eesmärgiks on olnud anda Kreutzwaldi ühiskondlik-poliitilisest ja filosoofilisest maailmavaatest täielikum ning tõepärasem pilt [189]. Ehkki ka nõukogude uurijad ei ole seni päriselt suutnud vältida mõningat ühekülgsust ja ülepakkumist (eriti Võru Voltaire'i liig hoogsal lähendamisel materialismile ja ateismile ning isegi revolutsioonilisele demokraatiale), on meil igatahes antud juba põhiliselt õiged ning usaldusväärsed lähtepunktid Kreutzwaldi vaadete ja tegevuse ajalooliselt objektiivseks mõistmiseks.

Kahtlemata oli Kreutzwaldi maailmavaate kujunemise aluseks ümbritsev tegelikkus, tolleaegse Eesti ühiskonna elu, mida ta lapsepõlvest alates põhjalikult tundis. Isiklikele tähelepanekutele ja järeldustele lisandus rahvaluule kui rõhutud hulkade elukäsituse vahetu poeetiline väljendus, mille põhihoiak on alati sihitud võimutseva sotsiaalse ebaõigluse vastu. Noore Kreutzwaldi elukäik oli tal võimaldanud lähedalt tundma õppida nii küla kui mõisat, nii maakonna- ja kubermangulinna kui ka tsaari-impeeriumi metropoli — seega saada teatav läbilõige kogu oma kaasaegsest ühiskonnast alt kuni ülimate tippudeni. Kooliaastaist alates oli ta süvenenud eesrindlikku saksa kirjandusse, ta omandas loodusteadusliku hariduse Tartu ülikoolis, mis tolleks ajaks oli saavutanud küllaltki väljapaistva teadusliku taseme. Elavnevate ilukirjanduslike huvide kõrval teame Kreutzwaldi tähelepanu teadlikumast keskendumisest just ülikooliaastail otseselt maailmavaatelistele küsimustele.

On võidud konstateerida eeskätt saksa valgustuslike autorite mõju, mis Kreutzwaldi vaadete kujunemisele on olnud küllaltki oluline. Erilist tähelepanu on pälvinud J. G. Zimmermanni teravalt kirikuvastane, ehkki mitte ateistlik teos «Ueber die Einsamkeit», mille juurde on juhtinud oma loengutes prof. Cichorius [190]. Sellest on innustunud lugeja teinud rohkesti väljakirjutusi, nagu nähtub järelejäänud pabereist [191]. «Küllap on Zimmermann noores Kr-s leidnud vastuvõtliku õpilase oma hüpohondriliselt filosooflevaile meeleoludele. Eks ole küllalt tuttav Kr-i hilisem irooniline suhtumine jumaluse kolmainsusse, tema sapisus pietistliku papivagaduse ja vaimuvalgust kitsendavate kirikumüüride vastu» [192].

M. J. Eisen (Tähtsad mehed I, lk. 47—102), V. Reiman (Kivid ja killud I, Tartus 1907, lk. 129—172), A. Jürgenstein, M. Kampmann jt.

[189] G. Naan, Eesrindliku ühiskondliku ja filosoofilise mõtte ajaloost Eestis, Eesti Bolševik 1951, nr. 18, lk. 24 jj.; E. Jansen, Kreutzwald kui valgustaja-demokraat (koguteos «Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus», lk. 7—35); E. Sõgel, Eesti rahva suur kirjanik, Looming 1953, lk. 1475—1502; E. Jansen, Fr. R. Kreutzwaldi ühiskondlik-poliitilised ja filosoofilised vaated. Dissert. 1954 (käsikiri Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus) jm.

[190] Vt. L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 60.

[191] KM KO, F 116, M 1 : 5.

[192] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 61.

Peame muidugi arvesse võtma seda asjaolu, et saksa valgustus ei suutnud mitmesugustel ühiskondlik-ajaloolistel põhjustel (eeskätt saksa kodanluse poliitilise ja majandusliku nõrkuse tõttu) tõusta kunagi seesugusele tasemele nagu prantsuse valgustus. Saksa valgustajate vaadetes oli materialismi elementide osatähtsus väiksem, nende suhtumine religiooni probleemidesse konservatiivsem jne. Seda silmas pidades saame paremini mõista ka Kreutzwaldi seisukohtade kujunemist.

Ei ole mingit kahtlust selles, et Kreutzwaldile kõige lähedasem on olnud deistlik mõtteviis. Kodanlikus käsitluses püüti kangesti rõhutada tema kaldumist teismi suunas ja korrutati «sügavusklikust» meelelaadist [193] — ehkki sellega on üpris raske seostada põhiliste «usutõdede» pea peale pööramist ja otse nende üle irvitamist, mida Kreutzwald endale sageli on lubanud. Meie tähelepanu pälvivad arusaadavalt rohkem need jooned, milles tuleb näha Kreutzwaldi deismi objektiivselt edasiviivat sisu [194]. Ratsionalistlik usukäsitus lubas tal ilma mingi kõhkluseta tunnustada objektiivset reaalsust ning selles valitsevaid kindlaid seaduspärasusi, ja näha just mõistuses, loodusteadustes jne. teed «jumalatundmisele». Reserveerinud jumalale küll kõige oleva liikumapanija osa, eitas ta samal ajal mingi kõrgema jõu alatist osavõttu maailma asjadest. Kreutzwaldi deismi sotsiaalseks funktsiooniks oli võitlus valitseva feodaal-klerikaalse ideoloogia vastu, kusjuures jumala formaalset tunnustamist võis kasutada välise kilbina kaitseks pappide rünnakute eest, sisemiselt aga sellega rahustada omaenda südametunnistust. Sest objektiivselt võttes on Kreutzwaldi maailmavaates materialistlikke ja ateistlikke sugemeid ometi rohkem kui ta ise oleks sellest söandanud enesele aru anda. On vaja õiglaselt hinnata nende vaadete murrangulist tähendust tolleaegses olukorras, kus võimutsev kiriklik mentaliteet pidas mõistust kõige kurja juureks, loodusteadusi ja ülepea kogu ilmalikku tarkust vanakuradi enese ahvatluseks ja kätetööks, olukorras, kus «ateist» tähendas peaaegu sedasama mis röövel ja «materialisti» ei peetud palju paremaks kõrilõikajast.

Muidugi jäi Kreutzwald järjekindlast materialismist tegelikult veel õige kaugele, ehkki võime temalt rohkesti leida inimlikule mõtlemisviisile loomuomase n. ö. stiihilise materialismi avaldusi. Kuivõrd tal on aga olnud puhtakujulisemaid filosoofilisi huvisid, siis osutavad need eeskätt Kanti, Fichte ja Schellingi poole, kelle aega (oma «kassiahastusliku» kaasajaga võrreldes) ta on rõhutatult s u u r e k s nimetanud [195]. Teoloogilisele maailmavaatele oma «natuurfilosoofilist» maailmavaadet vastandades on ta loomulikult silmas pidanud viimase mõiste šellinglikku tähendust.

---

[193] Vt. eriti J. A u n v e r, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade.

[194] Vt. E. J a n s e n, Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. Koguteos «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis», lk. 144 jj.

[195] Kr-i kiri G. Schultz-Bertramile 12. IV 1864, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.

Engels, andes natuurfilosoofiale ammendava kriitilise iseloomustuse, on ometi näidanud ka selle objektiiv-idealistliku süsteemi omamoodi edasiviivat osa ajal, kus eksperimentaalne loodusteadus veel ei suutnud anda teaduslikku selgitust paljudele loodusnähtustele ja nendevahelistele seostele [196]. Eriti on Engels märkinud natuurfilosoofia püüet tõusta kõrgemale lihtsast faktide empiirilisest kirjeldamisest, mida muide otseselt on rõhutanud ka Kreutzwald Faehlmanni eluloos, kõneldes Schellingi natuurfilosoofiast ja selle mõjust kadunud kaimu vaadetele [197]. Ühtlasi on meile hästi teada Kreutzwaldi hilisem tuline poolehoid evolutsiooniteooriat toetavale loodusteadlasele M. J. Schleidenile ja elav huvi inglase H. Th. Buckle'i materialistlikest seisukohtadest lähtuva kultuuriajaloo käsitluse vastu, mis sisuliselt võttes on küllalt ilmseks tõendiks mõningast edasiliikumisest, vähemalt teatavatest sümpaatiatest materialistlikule teadusele.

Üldiselt ilmsesti ei olnud filosoofia kui niisugune Kreutzwaldi kuigi tugev külg, ta ei ole nendesse mõistetesse ega probleemidesse eriliselt süvenenud. Selletõttu ongi ta oma mõtteavaldustes sageli õige vastuoluline ja raske oleks siin eeldada mingit täiesti terviklikku vaadete süsteemi. Kuigi Kreutzwald end kord mõõdaminnes isegi materialistiks nimetas [198], ei tarvitse meil seda ometi kohe uskuma jääda — sest üldiselt kaldus temagi materialismis harjumuspäraselt nägema midagi madalat, kõrgete ideede ja ülla vaimsuse vastaspoolust. Kreutzwaldi filosoofiline autodidaktika oli küllalt pinnapealne selleks, et lasta end paeluda ilusa ja hästikõlava nimega natuurfilosoofiast, ilma et oleks suutnud näha tolle idealistliku süsteemi ebajärjekindlust ja piiratust. Või tuleks õigemini ütelda, et niisugune süsteem oligi kõige sobivam sellele, kes loodusteaduste siira austajana ometi samal ajal ei suutnud end lõplikult lahti ütelda religioossetest pärimustest. Tema valgustuslik mõistus tõmbas loodusteadusliku materialismi poole, romantilise põhikoega ja vastavail eeskuju-allikail toidetud psüühika aga ei tahtnud nii kergesti loobuda vanadest illusioonidest, kõrgelennulisena näiva idealismi kõmpidest — seda enam, et vähemalt Kreutzwaldi noorpõlves oli materialistlik filosoofia mahajäänud olukorras ega suutnudki tegelikult vastuvõetavaid lahendusi pakkuda.

Seda maailmavaate sisemist vastuolulisust on vaja objektiivselt näha ja mõista. Ühekülgse tsitaatide väljanoppimisega on võimalik Kreutzwaldi näidata kas lausa vagamehena või siis peaaegu materialistina — nagu ongi tehtud. Tegelikult aga elasid ühes ja selleesamas inimeses koos mõlemad poolused, kusjuures kord tõusis esile üks, kord teine. Muidugi paelub meid eeskätt ja nõuab erilist tähelepanu see, mis Kreutzwaldi maailma-

[196] Vt. F. Engels, Ludwig Feuerbach ja saksa klassikalise filosoofia lõpp. RK «Poliitiline Kirjandus», Tallinn 1946, lk. 40.
[197] Vt. Maailm ja mõnda, lk. 30.
[198] Kr-i kiri Th. Beisele 29. I 1860. Kirjavahetus II, lk. 584.

vaates oli tema kaasajale uut ja edasiviivat, ent sealjuures ei tule varjata ega sootuks maha vaikida ka seda, mis teda veel sidus vanaga. Ajaloolised teened ei vähene sellega kuidagi, vaid üldpilt saab hoopiski veenvam ja me suudame märksa sügavamalt mõista neid raskusi ning kogu seda komplitseeritust suure kultuuritegelase vaimses elus ja ühiskondlik-kirjanduslikus tegevuses, mida muidu kaldume nägema ühes või teises suunas lihtsustatult.

Ümbritseva elutegelikkuse kogemustest ja valgustuslikust humaansuseideest kasvas välja Kreutzwaldi leppimatu suhtumine võimutseva sotsiaalse ebaõigluse vastu. Valgustaja-demokraadina astus ta välja eeskätt pärisorjuse ja selle igandite vastu eesti ühiskonnas, feodaalse seisuslikkuse ja rahvusliku rõhumise ning alavääristamise vastu. Ta sai küllalt selgesti aru, et talurahva äärmise viletsuse ja eestlaste üldise majandusliku ning kultuurilise mahajäämuse põhjuseks pole mitte mingi arenemisvõimetus, loomupärane laiskus või rumalus, millest nii sageli tavatsesid kõnelda ja kirjutada mõisnikeklassi ideoloogid, vaid ränk pärisorjuslik kurnamine. Kreutzwaldi järsult eitav suhtumine nn. sünnipärastesse ideedesse oli sisuliselt suunatud nii feodaalse rassismi kui ka ortodoksliku kiriku pärispatu-dogma vastu.

Nagu nägime, kujunes varakult välja Kreutzwaldi rahvuslik teadvus, millega seostus lahutamatult kõigi inimeste võrdsuse ja vendluse idee. Ta mõistis Eesti ajalugu kui rahvahulkade orjastajatevastase võitluse ajalugu, kuigi ei jõudnud niikaugele, et näha selles võitluses ühiskondliku arengu põhitegurit. Kreutzwald on küll nii mõnigi kord osutanud rahva ülestõusudele kui tema murdmatu vaimu ja elujõu avaldustele, ent ometi polnud tal kunagi mõttes kutsuda rahvahulki üles jõuga välja astuma rõhujate vastu. Tema kui valgustaja mõttelaad oli teine, ta pidas ühiskonna edasiliikumise põhiteguriks hariduse levitamist rahvahulkades. Täie veendumusega uskudes progressi ja tunnustades vajadust selle eest võidelda, nägi ta niisugust edasiviivat võitlust siiski peaasjalikult i d e e d e võitluses, vanade ja uute tõekspidamiste vahelises võitluses. Kreutzwald ei suutnud mõista, et vana, iganenud sotsiaalse süsteemi hävitamiseks on õigustatud ja seaduspärane rõhutud rahvahulkade revolutsiooniline vägivald — ta lootis, et vanast saadakse üle majanduslike ja õiguslike olude järkjärgulise mõistliku parandamisega ja esijoones inimeste teadmiste kasvu, haridusliku taseme tõusu kaudu. Temale on iseloomulik just veendumus, et «pole ühtki teist teed meie olude parandamiseks kui mõistlik vaimne haridus»[199]. Niisugune on olnud Kreutzwaldi püsiv seisukoht tema tegevuse algusest peale.

Ent võitluses pärisorjuse ja feodaalse ideoloogia vastu oli ometi vägagi oluline see, kuivõrd kõrgelt Kreutzwald hindas haridust ja eesrindlikke vaateid ning nende ümberkujundavat tähendust ühiskonna elus. Just vankumatu usk vabameelsete, valgus-

[199] Kr-i kiri J. Kölerile 31. I 1867, KM KO, F 70, M 1 : 8.

tuslike ideede ja teadmiste jõusse kandis kogu tema ühiskondlikku ja kirjanduslikku tegevust, andis talle tuge ja kindlust tema võitluses rahva haridusliku edu takistajate ja kirikliku vaimupimestuse vastu. Pidades teadmiste valguse rahva hulka viimist igasuguse edu tagatiseks, nägi Kreutzwald hariduse levitamises ja koolide olukorra parandamises muidugi ka rahvusliku kirjanduse arenemise ja elujõu eeldust. Sellepärast ongi tema arutlustes ja mõtteavaldustes kirjanduse küsimused sageli otseselt seotud koolikküsimustega.

Pärast petlikku «priikslaskmist» talurahva olukord tegelikult märksa halvenes ja muutus otse talumatuks. Niisugustes tingimustes ei saanud muidugi juttu olla ka rahvahariduse ja üldse vaimse elu edenemisest — pigem tuli ilmsiks vastupidine tendents. 20-ndate aastate teisel poolel ja 30-ndate aastate algul avaldus see nii eestikeelsete raamatute väljaandmise tagasiminekus [200] kui ka kooliasjanduses. Teame, et sel ajal «koolid» mitmel pool endistviisi asusid suitsutaredes või rehetubades, kusjuures õpetust anti enamasti südatalvel pärast uusaastat 10—12, paiguti aga ainult 5—8 nädala jooksul. Kaugeltki mitte kõik koolmeistrid ei tunne ise kirjutamiskunsti, rehkendada oskavad õieti vähesed. Ei puudu juhus, kus kohalik hariduseasutus on saanud ulualuse mõisa kõrtsis ja koolmeistrina tegeleb «kohakaasluse alusel» kõrtsmik ise viinavalamise vaheajal... Samal ajal vaidlevad maaisandad selle üle, kas maksab ülepea vaeva näha talupoegadele koolihariduse andmisega, kuna neil nagunii puuduvat vajalikud võimed selle vastuvõtmiseks. Teisalt tõsteti aga otsekui pilkeks kisa «üleharimise» (Überbildung) ohust, mis tekitavat talupoegades tõrksust mõisavanemate vastu ja kihutavat neid oma seisusele selga pöörama — üldse piisavat täielikult üksnes jumalasõna õpetamisest [201]. Selles seoses omandab erilise tähendusrikkuse fakt, et esimene tõenäoliselt Kreutzwaldi sulest pärinev kirjutus Merkeli ajakirjas 1836. aastast on sisuliselt just sihitud nende pentsikute «üleharimise» hädalduste vastu: ta kaitseb kihelkonnakoole parunite etteheidete eest, nagu võõrutaksid koolid talupoegi tööst ja kasvataksid neist päevavargaid [202]. Sellessamas valguses võttis Kreutzwald koolikküsimuse paari aasta pärast kõne alla ka «Inlandis» oma sõnumikus Põlva kihelkonnakooli kohta [203]. Võime siis ütelda, et oma publitsistlikku tegevust Kreutzwald alustaski nimelt väljaastumistega *rahvale hariduse andmise eest*, mis on nii iseloomulik temale kui valgustajale.

Järgnesid kirjutused eesti rahvaelust ja -kombestikust, mis otseselt või kaudselt tahtsid olla vastukaaluks võõraste poolt avaldatud vassimistele või tahtlikele halvustele. Nende sõnavõttude

[200] Vt. R. Antik, Eesti raamat 1535—1935. Tartu 1936, lk. 27.
[201] P. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 86—87.
[202] Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland 1836, nr. 48.
[203] Inland 1838, nr. 13, vg. 202.

opositsiooniline põhihoiak on küllaltki ilmne[204], vaatamata ka kõigile tsensuuri-kärpimistele, ja pahameel ülemkihis tülika talupoja-päritoluga kreisiarsti üle on olnud suur. Nagu Kreutzwald üle 30 aasta hiljem Koidulale kirjutab, pannud härras-patsientuur ta boikoti alla ja isegi väljasaatmise-ähvardused ei ole puudunud[205].

Tagantjärele võib muidugi alati soovida enamat — kuid ei saa üheltki kultuuritegelaselt rohkem nõuda, kui ta võis anda konkreetsetes ühiskondlik-ajaloolistes tingimustes, olles muidugi mingil määral paratamatult piiratud oma keskkonna teatavate traditsioonide ja tõekspidamistega. Kreutzwald oleks võinud jääda ka ainult korralikuks provintsitohtriks, ja kes oleks saanud talle midagi ette heita. Kõik, mis ta on aga üle selle teinud, see on tema elu aegumatu kangelastegu. Jäädes truuks Tartu sõprusringis kindlakskujunenud rahvuslikele ja vabameelsetele vaadetele, ei lasknud Kreutzwald end kiskuda saksastumise ja filisterluse sohu, enese ja ümbritsevaga leppimisele, mille poole nii ränga jõuga surus kogu tolleaegne elutegelikkus, vaid pingutas oma eesmärkide poole, liikus pidevalt vastu voolu, kui raske ja esiotsa peaaegu lootusetu see ka poleks olnud.

1830-ndad aastad, korrakem seda veel, kujutasid eesti asjade arengus silmanähtavalt mõõnajärku. «Faehlmanni ja Kreutzwaldi esimene eestlasena aatlemine Tartus oli sündinud ergutavate ajendreflekside ristluses. Siis saatis ja soendas meie aatekaimude rahvuslikult ärkavat noorusindu veel see balti pastoriparemiku eestlusharrastus, mis oli pärit valgustusest ja reformide elevusest. Kreutzwaldi Tartust lahkumine sattus ühte seniste estofiilsete mõjujõudude tuntava nõrgenemisega», konstateerib G. Suits[206]. Ja tõepoolest — 1832. aastal suri Masing, jäi seisma Rosenplänteri «Beiträge». Kuressaare selts kiratses küll hädavaevalt edasi, kuid kuna ta seisis kõrval suurematest keskustest ja oli ülepea vähese kandejõuga, siis pole see ringike ka kunagi midagi olulist korda saatnud[207]. Vanad tegelased varisesid, kuid uusi edasiviivaid jõude s e l l e s t keskkonnast polnud enam tõusmas (välja arvatud mõnevõrra hilinenud Ravila krahv P. Mannteuffel oma paari vanaea katsetusega). Ülikoolilinnas ei tuntud maa põhi-

---

[204] Ei ole raske näiteks Merkeli mõttekäikude vastukaja märgata taolistes avaldustes vana rahvausundi kohta, et «võidetud ja allasurutud rahvas raudse järjekindlusega oma õnneliku esiaja kommete ja eelarvamuste küljes ripub, mälestus endisest vabadusest ja iseseisvusest seob end nagu väänkasv sagedasti kõige tühisemate asjade külge, mis just seeläbi väärtuslikuks saavad ja hilisemaile põlvkondadele, kel suurest minevikust enam aimugi ei ole, edasi pärandatakse...» — Beitrag zur Mythologie der Ehsten. Inland 1838, nr. 9, vg. 130. (Vrd. Lisand eestlaste mütoloogiale. Maailm ja mõnda, lk. 76).

[205] Kr-i kiri Koidulale 1. X 1869, Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 386.

[206] Esiärkamine vastoludes. Looming 1935, lk. 328.

[207] Vt. A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta, lk. 81.

elanikkonna vastu mingit erilist huvi. Ajutine ratsionalistlike mõjude järk usuelus oli juba minevikku läinud ja täie võimu sai jälle luterlik ortodoksia. Veelgi tumedam oli see periood poliitilises mõttes. Pärast 1830. a. revolutsioonisündmusi Euroopas, pärast Poola ülestõusu verist mahasurumist ei võidud mõteldagi mingist vabamast väljaastumisest või mõtteavaldusest Nikolai I kaikarežiimi tingimustes, kes pealegi just balti parunlust pidas oma paremaks käeks. Ei olnud niisiis mingis mõttes soodus Kreutzwaldi avaliku kirjamehetegevuse algusjärk.

Mis puutub Kreutzwaldi üldistesse arusaamadesse kirjanduse ülesannetest, siis pole raske näha nende otsest seost tema valgustusliku maailmavaatega. Kogu tema töös, eriti aga just avaliku tegevuse varasemal perioodil, on domineerival kohal äratuslik, valgustuslik eesmärk. Mitte niivõrd elunähtuste kunstilise reprodutseerimise tung ei ajendanud Kreutzwaldi kirjamehetegevust, kui just tahe kaasa aidata viletsuses ja harimatuses vaevleva rahva edenemisele. Ei surunud talle sulge pihku mitte üksnes poeetilise eneseavaldamise tarve, vaid esijoones ikkagi patriootiline ja inimlik kohusetunne: kui mitte õnnekombel hariduse osaliseks saanud eestlased oma rahvale ei kirjuta, kes peaks siis seda tegema? Ei olnud siin mingit auahnust ega edevust, mis vahel olulist osa mängis muulastest literaatide tegevuses, vaid vajadus oma sõna kaasa rääkida üldise tähtsusega asjus. Suuri kunstilisi eesmärke seada oligi tollal raske — juba lugejate endi pärast, kellele peale pastorlike õpetus- ja manitsusraamatukeste polnud seni muud lugemisvara kuigi nimetamisväärselt osaks saanud. Ehkki oma sisult ja hoiakult nendest märksa erinev, kandis ka Kreutzwaldi kirjamehetegevus esiotsa peaasjalikult valgustuslik-õpetlikku ilmet. Kuivõrd ta anda suutis ka kujundilis-elamuslikku jutukoorukest, see oli siis n. ö. pealekauba.

Nagu nägime juba eelnenud ülevaatest, oli Kreutzwaldil küll üsna varasest noorusest peale loomupärane tung kirjanduse poole — mitte ainult lugemisele, vaid ka aktiivsele loomingulisele tegevusele. Need olid esialgu õige mitmesuunalised selgema eesmärgita katsetused, kõikumised arenematu emakeelse kirjasõna ja hariduskeele vahel. Noorpõlve kõige vahetumad eneseavalduse püüded ei leidnud siis paraku loomulikku väljendusteed, mida vananeval kirjanikul on hiljem olnud küllalt põhjust kahetseda [208]. Ei olnud juba tublisti üle keskea kaldunud mehel, kellena ta oma peateosed lõi, enam seda kujutlusevärskust ega nooruslikku hoogu, mida ta oleks soovinud. Aga selle asemel oli ometi rohkesti kogemustest ammutatud elutarkust ja küpse inimese vaimukindlust, mida pole põhjust vähem hinnata.

Kreutzwaldi vaated kirjanduse ühiskondlikule tähendusele on lahutamatult seotud kogu tema rahvavalgustusliku elutööga,

[208] Vt. Kr-i kiri Koidulale 17. III 1868, Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 115.

tema kirjanduskäsituse aluseks on väljakujunenud maailmavaatelised põhiseisukohad. Uskudes valgustajana progressiivsete ideede ühiskondlikku elu ümberkujundavasse jõusse, rakendas Kreutzwald oma kirjandusliku loomingu nende ideede teenistusse, et kasvatada lugejat ja mõjustada ühiskonna arengut paremuse suunas. Mõistes ümbritseva tegelikkuse ja selles valitsevate seaduspärasuste tundmaõppimise tähtsust, seadis Kreutzwald kirjandusliku tegevuse eesmärgiks kujutada tõepäraselt elu ja väljendada oma arusaamist sellest. Astudes välja pärisorjuse ja selle igandite vastu, rahva julmade rõhujate ja pimestajate — balti mõisnike ja kiriklaste vastu, lähenes ta oma kirjandusliku tööga rahvahulkade vabadusliikumisele.

Kreutzwaldi kirjanduslike vaadete juures on vaja arvesse võtta ka tema üldist kirjanduslikku eruditsiooni ja sisuliselt hinnata vastuvõetud väliskirjanduslikke mõjusid. Selle kohta on L. Tohver (Raud) avaldanud omal ajal põhjaliku uurimuse «Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist», mis teatavaist metodoloogilistest puudujääkidest hoolimata annab küsimusest tohutul faktilisel materjalil põhineva ülevaate. Nende andmete alusel on olnud küllalt põhjust imestleda Kreutzwaldi kirjanduslike huvide ulatuse ja mitmekülgsuse üle «tolles balti saksluse kitsarinnalisust õhkuvas ümbruskonnas» [209]. Siinkohal huvitavad meid eeskätt muidugi need tõenäolised lugemisalad, mis olid talle tuntud juba kirjandusliku tegevuse algul.

Kuna Kreutzwaldi kui iseõppija klassikaline koolitus oli paratamatult puudulik, siis tema antiikkirjanduse harrastusi ei ole põhjust võrrelda Faehlmanni või Petersoni omadega. Muidugi oli ta ülikooli sisseastumiseksameiks usinalt läbi võtnud ka nõutavad rooma ja kreeka autorid — ent kes teaks päris selgesti öelda, kui palju see teda just kirjanduslikult arendas ja rikastas. Eksamil tuli hakkama saada ladinakeelse kirjatööga, mis näitab, et algteadmised igatahes ei võinud *Alma materisse* püüdlejal puududa. Päris jäljetult ei ole siis hädapärane klassika-stuudium tema kirjanduslikustki kujunemisest mööda läinud, aga ka mingeid lähemaid tutvusi pole tal selles valdkonnas ilmselt saanud sigineda: siin-seal esinevad vihjed jäävad rohkem üksikuteks juhuslikeks kildudeks [210].

Peamine ja määrav osa Kreutzwaldi kirjanduslikul vaatepiiril on olnud ikkagi saksa autoritel, teistel aga suhteliselt tagasihoidlikum ja üksnes saksa keele vahendusel, nagu teame juba tema keeleoskusegi kitsusest [211]. Kuid mitte üksnes keeleline kät-

---

[209] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 134.

[210] Sealsamas, lk. 48 jj.

[211] Siin näib küll olevat ka mõningaid «lahtisi otsi». Juba eespool on olnud juttu lahkarvamustest vene keele oskuse ulatuse üle. Olgu lisaks tähelepanu juhitud veel ühele Kreutzwaldi vihjele vene ajakirjade lugemisest (vt. kiri Schiefnerile 23. IV 1857, Kirjavahetus III, lk. 74). Prantsuse keelt ei ole

tesaadavus ja saksa haridusega antud kultuuriorientatsioon ei juhtinud Kreutzwaldi eeskätt saksa kirjanduse juurde — peame arvesse võtma ka tolleaegse saksa kirjanduse vaieldamatut hiilgeosa maailmakirjanduses.

See humanistliku saksa kirjanduse väljapaistvate kujude galerii algab Herderi ja Lessingiga, kellesse Kreutzwald suhtus suure respektiga ja kelle mõju temale on olnud õige tunduv nii maailmavaatelistes kui ka kirjanduse spetsiifilistes küsimustes. Tõenäoliselt on ta just Herderilt omaks võtnud seisukoha, et rahvusliku kirjanduse aluseks on rahvaluule, ja küllap on teda mõjustanud ka Lessingi elulise tõepärasuse nõuded. Nende mõlema autoriga on Kreutzwald tutvunud üsna varakult, nagu näitavad ka väljakirjutused noorpõlve-märkmikus [212]. Juba eespool on korduvalt juttu olnud Schilleri ja Goethe loomingu tundmaõppimisest, kusjuures täiesti põhjendatuks võib pidada arvamust, et Kreutzwald sellesse on süvenenud eriti üliõpilasaastail [213]. «Angervaksade» eessõnas, avaldades esmakordselt oma eestindusi Schilleri ja Goethe luulest, rõhutab ta, et need kaks on «Saksamaa laulikute taeva külles kõige heledamad tähed, kelle hiilgust aastat ega aasta-saead ei jõua kustutada» [214].

Suurte saksa klassikute mõju Kreutzwaldisse on arvatud avalduvat ennekõike selles klassikalises vaimus, «mille eesmärgiks oli inimjõudude harmoonia, üldinimlikkude ideede taotlus — täiuslik ja kõigekülgselt väljaarendatud inimene. Selgus, rahu, mõõdukus, ebakõladest hoidumine, suursuguse ja õilsa ihalemine oli selle vaimu iseloomulikke tunnuseid» [215]. Siia tuleb aga tingimata lisada, et Goethe ja eriti Schilleri nn. tormi ja tungi perioodi loomingu paremik sisendas rahulolematust ja leppimatust nende oludega, mis takistasid inimese vaba arengut, protesteeris türannia ja seisuslike vaheseinte vastu, kutsus välja astuma õigluse eest, kuigi see «mäss tegelikkuse vastu» jäi ajaloolistel põhjustel sageli ebamääraseks ja lootusetuks.

Valgustusliku ratsionalisti kõrval on Kreutzwaldis alati elanud tundleja ja romantik. Juba üliõpilaspõlves on see teda lähendanud tollal väga populaarsele Jean Paul Richterile [216], hiljem romantilise luulekooli esindajatele, kellest Kreutzwaldi eriliseks meelisautoriks on olnud ungari päritoluga austria poeet

---

Kr. teatavasti koolis õppinud ja ta on ka ise tunnistanud, et prantsuskeelsed raamatud on tema jaoks kasutud (kiri Faehlmannile 5. VI 1845, Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 66) — hiljem kirjas Yrjö-Koskisele 5/17. IX 1867 kinnitab ta siiski end prantsuskeelsest kirjast jagu saavat.

[212] KM KO, F 4, M 1 : 3 ja F 116, M 1 : 5.
[213] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 95.
[214] Angervaksad. Üks laulu krantsikene, mis Viru-laulik väljaannud, Tartus 1861, lk. 4.
[215] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 96.
[216] G. Suits, Nuori Kreutzwald, lk. 144.

N. Lenau [217]. Viimast tuleb tema individualismi ja pessimistliku maailmavalu peale vaatamata kindlasti lugeda progressiivse suunaga romantikute hulka: Lenau ründas katoliiklust ja feodalismi, esines oma loomingus isegi võitluselekutsetega rõhumise ja ebaõigluse vastu. Veelgi enam on Kreutzwaldi selles suunas mõjustanud Napoleoni-vastase saksa vabadussõja laulikute, eeskätt W. Hauffi sõdurlikud värsid. Ent küllalt vähenõudlik on ta olnud ulatuslikku tähelepanu osutama ka saatusetragöödiate sepitsejale E. Chr. v. Houwaldile [218] ja mõnele teisele niisama vähetähtsale autorile. Need harrastused on jätnud nii Kreutzwaldi kirjanduslikesse vaadetesse kui ka loomingusse tunduvaid jälgi. Ta oli näiteks arvamisel, et romantiline ja sentimentaalne inimesi ikka ja alati paratamatult kaasa kisub [219], ja romantiline saatuse-teema on leidnud koha «Kalevipojaski».

Puhtakujulist romantilise suuna esindajat on omal ajal tahetud näha ka Heines, kelle osatähtsus Kreutzwaldi vaimses elus pole olnud väike. On küll arvatud, et tema Heine-imetlus on mõnevõrra hilisem, kuna kõik olemasolevad tõlkedki pärinevad vanapõlvest [220]. Kuid teades, et Heine teosed olid tsaaririigiski korduvalt otsese keelu all, tuleb siin silmas pidada puhtväliseid survetegureid [221]. Kreutzwaldi hindav suhtumine Heinesse ei seletu üksnes imetlusega suure poeedi vormivirtuooslikkuse üle, mida ta on korduvalt väljendanud, vaid ka viimase loomingu võitlevas hoiakus, satiiris ja iroonias on ta leidnud kahtlemata väga palju endale vaimulähedast. On küllalt põhjust Heine kaudset mõju arvata suuremaks, kui see otseselt ilmsiks tuleb. Ja kui tuntuim Heine-uurija Franz Mehring pidas suhtumist Heinesse kindlaks progressiivsuse katsekiviks, siis on Kreutzwaldi suhtumine igatahes üsna tähendusrikas.

Ilmset huvi on Kreutzwald tundnud teistegi noor-saksa luuletajate, nii näiteks väljapaistvaks kodaniku- ja revolutsioonilüürika loojaks kujunenud F. Freiligrathi vastu. Elava kaasatundmisega suhtusid noor-saksa laulikud ka teiste rõhutud rahvaste vabadusliikumisse, nii näiteks lõid nad luuletusi 1830. a. Poola ülestõusu puhul — paar niisugust on ka Kreutzwald endale ära kirjutanud [222].

Võrdlemisi põhjalikult tuntud saksa kirjanduse kõrval on

---

[217] Vt. G. Suits, Lenau «Viru lauliku lauludes». Eesti Kirjandus 1914, lk. 59—62.

[218] Vt. L. Tohver, Kreutzwaldi näidenditõlked, võrreldud originaalidega. Eesti Kirjandus 1930, lk. 417—434, 520—530.

[219] Kr-i kiri G. Schultz-Bertramile 23. II 1864, KM KO, ÕES M. A. 169 : 23.

[220] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 121.

[221] Ka Heine tööde tsenseerimisel ilmutati tollal ülimat agarust — ühest taolisest anekdootlikust juhtumist oma Peterburi-ajast (NB!) kõneleb Kr. muide kirjas E. Sachssendahlile (28. XII 1854; Kirjavahetus II, lk. 365): Heine valimiku värssidest tõmmati igalt poolt armastus ja suudlus kui moraalivastased nähtused halastamatult maha!

[222] KM KO, F 63, M 3 (lk. 52).

Kreutzwaldi silmapiirile teistest rohkem ulatunud inglise kirjandust, kuna seevastu prantsuse vaimumaailm näib olevat talle peaaegu täiesti võõraks jäänud. Kuulsatest inglastest on Kreutzwald enam või vähem põhjalikult tutvunud Shakespeare'i, Sterne'i, Goldsmithi, Scotti ja Byroniga, kellest igaühel on olnud talle midagi pakkuda [223]. Eriliselt on rõhutatud Macphersoni «Ossiani laulude» mõjusid, võib-olla isegi liialdavalt [224]. Tollal nii menuka Scottiga on Kreutzwald tutvunud juba varakult ja nende juures on võimalik tähele panna teatavaid ühiseid jooni [225]. Kui siia lisame lääne kirjandusest veel kaheldamatult tuttava Cervantese, siis üldistes joontes sellega oleksidki piiritletud värske Võru tohtri peamised lugemisalad.

Ent vene kirjandus? — «Kui mitte varem, siis vähemalt ülikoolis õppimise ajal ja vahetult sellele järgnevail aastail tutvus Kreutzwald vene eesrindliku kirjanduse (Puškini, Gribojedovi jt.) tähtsamate töödega», on E. Sõgel kindlas kõneviisis oletanud [226]. Otseselt on seda küll raske faktidega tõestada, sest teadupärast on Kreutzwald must-valgel vene kirjandusest maininud möödaminnes üksnes Krõlovi valme ja ise tunnistanud, et vene keel ja kirjandus üldse on tema jaoks «böhmische Dörfer» [227]. Kui tohib piltlikku väljendust nii sõna-sõnaliselt võtta, siis see ei tähendaks küll teadmiste täielikku puudumist, vaid pigem nende ähmasust ja ebaselgust. Kodanluseaegsete uurijate püüe igal võimalikul viisil alla kriipsutada Kreutzwaldi kaugust kõigest venepärasest on liiga läbipaistvalt tendentslik ega ole kooskõlas mõningate kaudsete andmetega.

Tuleb küll leppida sellega, et lähemad sisulised kokkupuuted vene kirjandusega olid võimalikud üksnes saksakeelsete tõlgete vahendusel, ent need võimalused olid tollal üsnagi ulatuslikud. Venemaa juhtiv osa võidukas Napoleoni-vastases koalitsioonis oli äratanud Läänes ja eeskätt Saksamaal senisest märksa elavamat huvi vene rahva ja tema vaimse elu vastu, mis avaldus ka varem peaaegu tundmatu vene kirjanduse tõlkimises. Oluline koht oli selles vahenduses Vene riigis elavatel saksa literaatidel, kelle vastavad teened ei ole seni veel küllaldaselt valgustamist leidnud. Nii teame näiteks, et juba Kreutzwaldi üliõpilasaastail oli kättesaadav C. Fr. v. Borgi koostatud mahukas kaheköiteline vene luule antoloogia «Poetische Erzeugnisse der Russen»

---

[223] L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, lk. 135 jj.

[224] Vt. näit. A. Annist, «Kalevipoja» sissejuhatus. *Litterarum Societas Esthonica 1838—1938 Liber Saecularis.* Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Tartu 1938, lk. 24—38.

[225] Pole muide huvituseta märkida sedagi, et Scott alustas oma kirjanduslikku teed sellesama Bürgeri ballaadi «Lenore» tõlke avaldamisega (1795), mille üle poole sajandi hiljem (1851) eesti keeles välja andis ka Kreutzwald (see oli temalgi esimene omaette värsivihik — siis ka midagi debüüdi-taolist). Samuti on Scott teatavasti tegelnud rahvalaulude kogumise ja avaldamisega.

[226] Eesti rahva suur kirjanik. Looming 1953, lk. 1477.

[227] Kr-i kiri G. Schultz-Bertramile 3. III 1870, KM KO, ÕES, M. A. 169 : 23.

(I 1820, II 1823). Tartu literaat P. O. v. Götze avaldas 1828. a. Stuttgartis vene rahvalaulude ulatusliku valimiku «Stimmen des russischen Volk's», samal aastal ilmus Tallinna ajakirjas «Esthona» heas tõlkes Puškini «Bahtšisarai purskkaev». Teame vene kirjanduslikust ringist (Vojeikova salongist) Tartus ja ka Kreutzwaldi otsese õppejõu prof. J Chr. Moieri tihedaist sidemeist sellega. Tallinnas andis K. Knorring 30-ndate aastate algul välja oma sarja «Russische Bibliothek für Deutsche», kus ilmus Puškini «Boriss Godunov», Gribojedovi «Häda mõistuse pärast», Žukovski jt. vene kirjanike teoseid[228]. Peaaegu selsamal ajal ilmusid Tartu ülikooli õppejõudude poolt toimetatud otseselt vene kirjandust ja kunsti tutvustavad aastaraamatud[229]. Gogoli, Puškini, Krõlovi jt. töid avaldas ajakiri «Refractor», millele ka Kreutzwald kaastööd on teinud. On muidugi iseküsimus, kui kaugeleulatuvaid järeldusi kõigest sellest just saab teha, ent pole kuidagi tõenäoline, et Kreutzwaldil puudus igasugune ettekujutus vene kirjandusest.

Kreutzwaldi kirjanduslikud huvid, kui arvestada nii faktiliselt tõestatavat lugemust kui ka teatavaid tõenäosusi (täielikku pilti on muidugi tagantjärele üldse äärmiselt raske saada), on olnud igatahes üsnagi laialdased. Vastuvõetud mõjude osas võib sellejuures küll märgata õige eritasemelist kõikumist. See torkas silma juba kooliaastaist, seda näitavad samuti ülikooliaegsed märkmed ja väljakirjutused, hilisemadki vihjed ja motiivid. Tõeliste suurvaimude kõrval on ta tähelepanu sageli pälvinud paljud mööduva tähtsusega kujud ja kujukesed, keda meil muidu poleks mingit põhjust meelde tuletada. See on üks jooksva kirjanduselu tavalisi nähtusi, mille üle pole põhjust eriti imestada. Oluline on aga see, et oma kirjanduslikku teed alustav Kreutzwald kahtlemata oli teataval määral tuttav tolleaegse maailmakirjanduse väljapaistvamate esindajatega ja paljusid nendest tundis ilmselt üsna põhjalikult, mis loomulikult ei jäänud kajastumata tema kirjanduslikes vaadetes ja loomingulises tegevuses. Kreutzwaldi eruditsioon on olnud oma aja kohta tähelepanuväärne, see näitab tema intensiivseid kirjanduslikke huvisid ja harrastusi ning püüet suurte sõnameistrite loomingu kaudu sügavalt tungida teiste rahvaste vaimsesse ellu.

Võiksime niisiis teha järelduse, et Kreutzwaldi kirjanduskäsitus on tingitud tema valgustuslikust maailmavaatest (mille kujunemisel muidugi kirjanduse osa oli samuti väga oluline) ja hinnatavaist väliskirjanduslikest mõjudest. Humaansuse ja vabameelsuse vaim on see peamine, mida temas kasvatasid ja süvendasid teiste rahvaste kirjanduse parimad esindajad. Nad juhtisid ühtlasi rahva elu kujutamisele ja elulise tõepärasuse taotlemisele,

---

[228] Vt. V. Miller, A. S. Gribojedovi «Häda mõistuse pärast» Tallinna väljaandest. Looming 1954, lk. 887.

[229] Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands.

rõhutasid rahvaluule tähtsust kirjandusele ja andsid eeskuju rahvaloomingu ainete kirjanduslikuks kasutamiseks. Kõik see aitas oluliselt kaasa Kreutzwaldi seisukohtade kujunemisele, mis said hiljem väljenduse tema võitluses eesti rahvusliku kirjanduse loomise eest.

Vastuolud ja võitlus tolleaegses eestikeelses kirjasõnas võimutseva reaktsioonilise suunaga oli paratamatu, sest vanade vaadetega literaatidel ja nüüd esilekerkivail uutel kirjameestel olid otse vastandlikud arusaamised rahvale määratud väljaannete funktsioonist ning iseloomust. Oma tegevuse algusest peale erinesid Faehlmann ja Kreutzwald täielikult nendest, kellel rahvale kirjutamise põhiliseks eesmärgiks oli kirikliku vaimu ja orjameelse alistumise jutlustamine. Suigutamise ja lepitamise asemel oli nende püüdeks lugejat äratada, mõtlema panna, edasiliikumise teed osutada. Rahvale vaenulikelt positsioonidelt lähtunud kirjandusele vastukaaluks hakkasid nad arendama rahva huve teenivat kirjandust, mis polnud mitte üksnes eestikeelne, vaid sõna täies tähenduses e e s t i k i r j a n d u s nii keele kui meelegi poolest.

Rahulolematus vanaga on uute radade rajamise esimeseks eelduseks. See rahulolematus tolle kirjandusega, mille nad eest leidsid, oli uutel kirjameestel peagi kujunenud küllalt teadlikuks. See algas võõraste poolt loodud kirjakeelega, mis niivõrd ilmselt lahku läks elavast rahvakeelest. Tärganud rahulolematus leidis tuge Masingu kirjutustest, kus oli ka kriitiliselt astutud omaaegse kirjanduse keelelise ja sisulisegi viriluse vastu. Masing ise oligi õieti varasemaist kirjameestest peaaegu ainus, kellelt võidi otseselt õppida ja eeskuju võtta. Sest ka Masing ei kuulunud tegelikult enam vanasse suunda, ja tema rahulolematus eesti kirjanduse senise olukorraga oli üks peategureid, mis lähendas teda noortele jõududele. Kui lisame Faehlmanni ja Kreutzwaldi tuntud hinnanguile ka Jürgensoni Masingut esiletõstva suhtumise tema kirjandusloo visandis [230], siis on meil küllalt alust kinnitada, et esimene eesti noorte haritlaste rahvuslik ring tunnustas Masingut kui teenekat kirjanduslikku eelkäijat (ehkki mitte mõningate reservatsioonideta).

Tõsi küll, siiralt heasoovlikke mehi oli olnud ka muulastest kirjameeste hulgas, kes olid rahvaluulet kogunud, õpetlikke raamatukesi soetanud ja eesti keele arendamise kallal oma päid vaevanud. Kahtlemata oli nendegi tegevuse tulemustes mõnda, millele Faehlmann ja Kreutzwald võisid toetuda — ja väliselt võib isegi näida, et nad lihtsalt jätkasid nn. estofiilide tööd, nagu see kodanlikus kirjandusajaloo käsitluses kas otseselt või kaudselt tavaliselt jäigi kõlama. Ometi tuli rahva enese hulgast tõusnud kirjanike tegevuses algusest peale ilmsiks sügav sisuline muutus, kvalitatiivne erinevus, olgu ka esiotsa vaevalt märgatava ten-

[230] Vt. Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. GEG I, 3, lk. 69—70.

dentsina. Terve nende elukogemuste ring, hoiak ja mõttelaad oli paljuski hoopis erinev, sest nende ja rahva vahel ei olnud seisuslikke ega rahvuslikke eraldavaid vaheseinu. See avaldus nende suhtumises nii oma kirjandusliku tegevuse eesmärkidesse kui ka rahva suulisse luuleloomingusse.

Uute jõudude äratuslik ja valgustuslik püüe sihtis kaugemale kui see oleks saanud omane olla võõrastele; nende tegevusel olid r a h v u s l i k u d tõuketungid ja eesmärgid, milleni ei võinud jõuda parimadki balti rahvasõbrad. Tõusnud rahva enda hulgast, said nad ka tõelisteks rahva esindajaiks, ei püüdnud ülapoole ega kippunud valitseva kihi hulka: esimeste rahvusliku mõtteviisiga haritlastena kujunesid nad rahva huvide väljendajateks ja kaitsjateks. Kirjasõna sai neile kui valgustajatele oma eesmärkide taotlemise tähtsaimaks vahendiks, kuivõrd valitsevad olud seda muidugi kasutada võimaldasid.

Mis puutub rahvaluule pärimuste kogumisse ja tundmaõppimisse võõraste poolt, siis oli see parimalgi juhul kandnud üksnes teadusliku huvi pitserit, ilma kaugema sihi või tähenduseta selle rahva enda jaoks. Varasema eestikeelse kirjasõna ja rahvaluule vahel tegelikult p u u d u s s e o s: enamik raamatukirjutajatena ülesastunud mehi ei mõistnud ega tunnustanud üldse rahvaluulet kui poeetilist nähtust (isegi Masing kaasa arvatud), ja otseselt rahvaluule küsimustega tegelejadki olid mõne üksiku erandiga üpris kaugel selle kunstilise olemuse taipamisest (Frey oma «poeetikaga» on siin tüüpiline näide). Faehlmanni ja eriti just Kreutzwaldi osaks sai kõrgemale tõusta nende varasemate, enam-vähem sihitute eeltööde järgust, ja viia rahvaluulega tegelemine uuele astmele — rahvapärimusliku ainestiku rakendamisele rahvusliku kirjanduse teenistusse, millele sellega alles rajatigi tõeliselt püsiv alus.

Tuleb ütelda, et eesti kirjanduse ajaloo kodanlikus käsitluses on tavaliselt lähtutud vaikivast eeldusest, nagu oleks meie kirjandus järk-järgult välja kasvanud üksnes varasema trükitud kirjasõna traditsioonidest; niisugune vaade on kestnud Hermannist kuni sõjajärgsel ajal paguluses ilmunud ülevaadeteni. Seesama seisukoht paistab läbi nendeski kirjanduslugudes, kus on antud rahvaluule käsitlus (Kampmaa, Ridala, Tuglas): viimane seisab ees täiesti eraldatuna, kuna aga trükitud kirjandust on vaadeldud tema pidevas järgnevuses. Ka esimesed nõukogudeaegsed kirjandusajaloo katsed ei suutnud selles osas teha kuigi märgatavat edusammu. Tegelikult tuleks aga varasema trükitud kirjasõna ja rahva suulise poeetilise loomingu osatähtsust ning omavahelist suhet rahvusliku kirjanduse tekkimisel näha ja esile tuua hoopis teisiti [231]. See on suur ja põhimõtteline küsimus, mis vajab

[231] Seda ongi E. Sõgel püüdnud teha 1957. aastal ilmunud «Eesti kirjanduse ajaloo» I osa uues väljaandes, kus varasema kirjanduse ülevaade on viidud rahvaluule käsitluse ette ja viimane eelneb seega otseselt rahvusliku kir-

konkreetset ja üksikasjalist käsitlemist. Selge on aga igatahes see, et rahvusliku kirjanduse tõeline algus on seal, kus mitmesuguste eeskujude ja laenude kõrval leiab kirjanduses väärika koha rahvaluule, mis lõpuks ju andiski esimesed täiesti algupärased suurteosed meie kirjanduses.

Pilku tagasi heites kolmesajandilisele eesti kirjanduse eelajaloole ja Kreutzwaldi kirjanduslikule kujunemisjärgule püüdkem teha sellest kõige üldisemat järeldust ja kokkuvõtet.

Tahaks veel kord alla kriipsutada nähtuste, nende seoste ja ajaloolise arengu dialektilise mõistmise tähtsust. On selge, et omaaegses seisuslik-feodaalses ühiskonnas orjastatud eesti talurahvas ja rahvuselt ning keelelt võõras kolonisaatorlik ülemkiht kujutasid endast kaht vastandlikku jõudu, kaht lepitamatut leeri. Ent samal ajal nii rõhujad kui rõhutavad, nii maaisandad kui nende õigusteta alamad — vaatamata kõigele tõekspidamiste, huvide ja taotluste vastandlikkusele — moodustasid ometi sellesama ühiskonna, olles selle lahutamatuteks osadeks ja sõltudes üksteisest. Tõsi, see sõltuvus oli mõlemapoolselt täiesti erinev oma iseloomult, kuid ta oli reaalselt olemas. Ülemkihi kogu heaolu, jõukus, ühiskondlik-poliitiline positsioon jne. olenesid ju täielikult maa allarõhutud pärisrahvast kui kõigi materiaalsete väärtuste loojast. Nimelt enneköike sellel põhjusel oldi sunnitud tema eest teataval viisil «hoolitsema» — mitte ainult, et ta füüsiliselt päris välja ei sureks, vaid tuli katsuda talle ka omamoodi «vaimuvalgust» anda. Esijoones mõeldi selle all ristiusu tõekspidamiste sisendamist, mis teenis puhtakujuliselt feodaalset ideoloogiat. Sellest püüdest — suurendada rahvahulkades oma vaimset mõjuvõimu — saidki katolitsismi ja luterluse vahelises võitluses teoks esimesed rahvakeelsed kirjasõna katsed, hiljem hakati tegelema koolikũsimustega jne. See kõik oli esialgu äärmiselt armetu ja ilma mingi olulise tähenduseta rahva jaoks, kuid ajajooksul hakkas siit siiski midagi arenema ja rahva hulgas leidsid pinda — sellejuures ka mitmesuguste komplitseeritud vaheastmete (näiteks vennasteliikumise) kaudu — nendeltsamadelt alustelt lähtunud mõjustused. Sest nagu ühiskonna klassid on omavahel paratamatult seotud, nii on seda ka nende erinevad kultuurid, mida lõpuks ei lahuta mingi ületamatu tõke. Sellepärast tuleb objektiivselt arvesse võtta kõiki tõenäolisi kokkupuutepunkte ja vastastikusi mõjustusi — ühelt poolt kiriku ja vaimuliku lektüüri teatavaid mõjusid rahva mõtteviisile ja folkloorile, teiselt poolt aga ka mõningaid tahestahtmatuidki rahvaliku elukäsituse kajastusi (olgu kasvõi taunivas valgustuses) põhiliselt rahvakaugete ja reaktsioonilise hoiakuga literaatide raamatu-

---

janduse tekkimise perioodile. Kuigi ka siin võib esitada mõningaid vastuväiteid, on niisugune materjali paigutus endisest sisuliselt õigem ja otstarbekohasem.

tes. Ei olnud ju kultuuriküsimusteski ainumäärav mitte ühe või teise tegelase hea- või pahasoovlikkus, kuigi see konkreetsel üksikjuhul muidugi oma mõju avaldas, vaid lõpptulemusena ikka seesama vastastikune sõltuvus. Sellega seletub ka teatavate uute omaduste ja nähtuste tekkimine rahvale määratud lugemismaterjalis, nii näiteks ilmaliku kirjanduse alged pärisorjusliku süsteemi kriisi perioodil. Ikka suuremat osa hakkas raamat omandama rahva elus, ja raamatukirjutajad püüdsid sellele elule mõnevõrra lähemale tungida. Ent kulus veel aastakümneid, enne kui kapitalistlike suhete süvenemisega tekkisid vastavad ühiskondlikud eeltingimused tõeliseks kvalitatiivseks murranguks — rahvusliku kirjanduse ja kultuuriloomingu iseseisva arengu alguseks seoses eesti rahvuse kujunemisega, rahvusliku ärkamisega. Niiviisi omandasid eestikeelne kirjasõna, kool, raamat, mis olid alguse saanud valitseva kihi ideoloogia levitamise vahendi ja vormina, aja jooksul järk-järgult uue ja lõpuks esialgsele täiesti vastandliku sisu.

Kreutzwaldi avaliku kirjandusliku tegevuse algus langes nimelt sellesse murrangulisse järku. Tänu mõnesuguste soodustavate tingimuste kokkusattumisele, veel rohkem aga isiklikele vaimsetele ja moraalsetele omadustele oli temast kujunenud mitmekülgselt haritud, valgustusliku ning vabameelse mõtteviisiga ja arenenud rahvusliku teadvusega inimene, kes oma laia kirjandusliku eruditsiooni juures ühtlasi sügavalt mõistis ja väärtiliselt hindas rahvaluulet. Selletõttu olid tal olemas eeldused, et täita suurt ja väljapaistvat osa eesti rahvusliku kirjanduse ajaloos. Muidugi oli ka Kreutzwaldi arengukäik täis raskusi ja vastuolusid, nii mõneski suhtes seadis ta oma sammu otse pärimuste ja keskkonna mõjude kiuste, ja lõpuks ei suutnud ka tema korraga lõplikult kõrvale heita kõike vana. Oma aja tingimustes esindas ta aga uut nähtust meie maa kultuurielus ja tõusis tekkiva eesti kirjanduse kesksekс kujuks. Kreutzwaldi suure elutöö peamiseks sisuks sai võitlus rahvusliku kirjanduse loomise ja arendamise eest, võitlus rahvale vaenuliku suunaga kirjanduse vastu, sest viimane ei lakanud hoopiski järsku olemast, vaid püsis esialgu isegi suures ülekaalus. See raske ja komplitseeritud kirjanduslik võitlus ootab alles üksikasjalisemat käsitlemist.

РАННЯЯ ЭСТОНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ПУТЬ КРЕЙЦВАЛЬДА В ЛИТЕРАТУРУ

Э. НИРК

Резюме

Эстонская национальная литература возникла в сравнительно позднее время. Непосредственной причиной этого были крайне неблагоприятные общественно-исторические условия. Феодальная верхушка в Эстонии сложилась из немецких рыцарей-крестоносцев, вторгнувшихся в страну в начале XIII века под предлогом насаждения христианства. Сословные различия углублялись в силу языково-этнических отличий. Колонизаторский класс помещиков Прибалтики относился к коренному населению с позиций феодального расизма, будучи сам в течение долгого времени по существу весьма варварским.

Стремясь к наиболее полной и неограниченной феодальной эксплуатации крестьянства, ни правящая верхушка, ни служащая ее интересам церковь на первых порах не думали о распространении грамоты среди народа. Трехвековой период католицизма (с начала XIII до начала XVI века) не дал ни одного произведения на эстонском языке — из страха перед ересью церковь запрещала издание книг на народном языке. Ясно, что при таком положении христианская вера, насильно навязанная поработителями, оставалась по своему содержанию совершенно чуждой народу. И только боязнь сурового наказания заставляла людей внешне исполнять ее обряды.

Проявлением духовной жизни, поэтическим выражением чаяний и надежд угнетенного эстонского крестьянства был фольклор, устно передаваемый из поколения в поколение. До XIX века он фактически и представлял собой подлинную эстонскую «литературу», противостоя церковной литературе, служащей интересам поработителей.

Борьба между католицизмом и лютеранством заставила духовенство обратиться к более понятному массам письменному и печатному слову. В 1535 году появился первый эстонско-немецкий протестантский катехизис. К народному языку, в целях усиления своего влияния, прибегали также и иезуиты. Первоначально церковная литература вообще не предназначалась для народа, а лишь для облегчения профессиональной деятельности иноземного духовенства. Так как в течение ряда веков и книги писали почти без исключения иноземцы, то язык ранней церковной литературы был крайне искажен: эстонский язык пытались втиснуть в рамки грамматики немецкого и латинского языков.

Тем не менее, с точки зрения истории литературы нужно в определенной степени учитывать и наиболее раннюю церковную литературу. Эстонским языком и книгопечатанием на этом языке

начали заниматься сперва церковнослужители с целью навязывания народу враждебной ему идеологии. Вместе с тем, они неизбежно создали, возможно и вопреки своим намерениям, известные предпосылки и для последующего литературного развития в виде книжного языка, распространения грамотности и т. д. При этом получили свое начало, формировались и литературные традиции, которые восходят к тому более позднему времени, о котором можно уже говорить как о времени, когда начинается национальная литература. Конечно, эту преемственность и эти связи между ранней и новой литературой нужно понимать диалектически: новая литература формировалась, опираясь в определенной степени на более ранние произведения, на подготовительную работу, проделанную до нее, но в то же время она формировалась также и в борьбе против многих традиций формы и содержания старой литературы. В своем развитии и сама церковная литература не была свободна от противоречий и борьбы, ограничивавшихся в основном сферой языка. Во второй половине XVII в., в период шведского господства, по сравнению с предыдущими периодами, произошли значительные сдвиги в культурной жизни местной провинции. Попытки дать местному населению какое-то образование были обусловлены прежде всего стремлением упрочить господствующее влияние лютеранской церкви, как церкви шведского государства, однако объективные результаты этого имели, без сомнения, прогрессивное значение. Создание школ для народа и участившееся издание книг способствовали распространению грамотности. Следует оценить положительно и работу по упорядочению правописания, а также педагогическую деятельность Б. Г. Форселиуса. С другой стороны, разделение Эстонии в период господства шведов на два епископата повлекло за собой разделение складывавшегося литературного эстонского языка на два языка (североэстонский язык и южноэстонский язык), что в течение двух столетий тормозило его развитие. Распри между епископатами из-за власти и престижа также были серьезным препятствием для издания эстонских книг.

Наряду с развитием литературного языка в XVII в. обращают на себя внимание первые попытки перевести на эстонский язык церковные хоралы, а также написанные не эстонцами, но на эстонском языке так называемые стихотворения к случаю. Малозначащие с поэтической стороны и далекие от народа (стихотворения к случаю в то время вообще до народа не доходили), они все же представляют некоторый исторический интерес в смысле использования эстонского языка в новых формах стихосложения, отличавшихся от народных песен. Причитание эстляндца эстонца Кясу Ханса времен Северной войны в основном следует форме церковной песни.

Присоединение Эстонии к крепнущему русскому государству в 1710 году объективно имело прогрессивное историческое значение, так как стране, до этого служившей ареной почти беспре-

рывных феодальных войн, был обеспечен двухвековой мир. Хотя положение крестьянства по-прежнему оставалось крайне тяжелым, и крепостной гнет усилился, со временем возникли некоторые предпосылки как для экономического, так и для культурного развития эстонской нации. Начал утверждаться единый литературный язык как важный компонент в развитии национальной культуры. В связи с этим надо считать заметным событием выход в свет в 1739 году библии на эстонском языке, что было самым значительным достижением церковной литературы и серьезно способствовало формированию единого литературного языка. Что касается зачатков эстонской повествовательной литературы в первой половине XVIII в., то и они по своему содержанию принадлежат скорее к религиозной, чем к мирской сфере. Значительную роль в их возникновении сыграло движение гернгутеров.

Во второй половине XVIII в. в связи с явлениями кризиса крепостничества и некоторыми отголосками рационализма эпохи просвещения в области литературы, предназначавшейся для эстонского крестьянства, возникли новые явления. Была сделана попытка выпустить периодическое издание на эстонском языке («Lühhike õppetus» — «Краткое поучение» Вильде—Хупеля, 1766), увеличились и разнообразились литературные приложения к календарям и т. д. Позднее местными прибалтийскими пасторами и их единомышленниками издается дидактико-морализирующая повествовательная литература. В буржуазной Эстонии литературные заслуги этих так называемых эстофилов (Арвелиус, Вильман, Люце, Гольц и др.) превозносились выше, чем они этого заслуживали, затем, однако, отношение к ним стало слишком односторонне отрицательным. Конечно, их образ мыслей и проповедуемая ими мораль в подавляющем большинстве произведений были реакционными, но поскольку здесь мы имеем дело с зачатками художественного изображения жизни (пусть даже с весьма примитивными), то в этих книгах по-своему отразились и некоторые общественные противоречия того времени. Возникновение повествовательной литературы светского содержания в этот период было, несмотря ни на что, известным шагом вперед, к подлинной литературе. По сравнению с дидактико-морализирующей прозой поэтические опыты конца XVIII — начала XIX вв. более редки и случайны и их значение для народа совсем ничтожно.

Можно сказать без преувеличения, что все то, что было написано на эстонском языке до начала прошлого века, представляет собой по существу дилетантскую подготовительную работу, проделанную к тому же слабо владевшими эстонским языком служителями церкви. Конечно, в течение рассмотренного нами длительного периода времени можно отметить некоторый прогресс: это ясно проявляется, например, в развитии литературного языка, а также в возникновении зачатков светской литературы наряду с религиозной. Но литературы в полном смысле этого

слова все же еще не было, и все то, о чем здесь шла речь, можно рассматривать лишь как предысторию эстонской литературы. Необходим был полный качественный перелом как в происхождении и образе мыслей авторов, так и в содержании, и в форме произведений, для того чтобы могла получить начало настоящая национальная литература — такая литература, зачинатели которой уже сознательно и последовательно выражают интересы широких масс народа, опираясь при этом на основательное знание народной жизни и народной поэзии. Ф. Р. Фельман, К. Я. Петерсон и Ф. Р. Крейцвальд, чей жизненный путь начался на рубеже XVIII и XIX веков, подготовили и осуществили позднее этот решительный перелом.

Из многочисленных высказываний самого Крейцвальда явствует, что устная народная поэзия уже с ранней юности глубоко на него влияла и формировала его духовный мир. Сын крепостного, он рос среди народа, приобщаясь к сокровищам народного поэтического мира, чего нельзя сказать ни об одном из литераторов неэстонцев — его предшественников.

Но в родном доме будущего выдающегося деятеля, по-видимому, господствовал совсем иной дух, так как его родители принадлежали к гернгутерам и были покорными слугами помещика. И среди первых литературных влияний самым очевидным было воздействие библии. Таким образом, можно констатировать, что уже с самых ранних лет Крейцвальд испытывает различные и противоположные влияния: с одной стороны, воздействие повседневной действительности с ее картинами произвола над угнетенным крестьянством, свободолюбивой народной поэзии, с другой — влияние семейных традиций благочестия и послушания. Эту противоположность влияний мы видим в развитии Крейцвальда и позднее, во время обучения в Раквереском и Таллинском уездных училищах. У молодого человека, который отчасти по счастливой случайности вступил на более широкий путь развития, было достаточно духовной самостоятельности и моральной твердости, чтобы, воспринимая положительные и плодотворные влияния, не поддаваться навязываемым ему догмам реакционного мировоззрения.

Образование Крейцвальд получил на неродном языке и в атмосфере чуждых культурных влияний, — однако это обстоятельство не отгородило его от родного народа и его жизни, не могло ослабить его любовь к родному языку. В то время, в первой четверти прошлого века, произошло некоторое общее оживление интереса к эстонскому языку и эстонской литературе, значительно выросло число печатных изданий и, по сравнению с предшествующим периодом, чувствовались свежие веяния. Особо нужно отметить альманах «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache», вышедший под редакцией И. Х. Розенплэнтера, и деятельность О. В. Мазинга. Последний издавал популярные книги для чтения и в 1821—1825 гг. редактировал газету

«Marahwa Näddala-Leht» («Крестьянский еженедельник»). Однако это оживление, связанное с формальной отменой в Эстонии крепостного права, оказалось временным из-за начавшегося по всей самодержавной России усиления реакции. Условия и предпосылки для большого общественно-культурного движения еще не успели сложиться.

Пятнадцатилетним юношей Крейцвальд стал уже записывать народные песни, продолжая делать это и в дальнейшем во время приездов в родительский дом на каникулы. В период учебы в Таллине Крейцвальду как кандидату в учителя настойчиво старались привить религиозные убеждения, однако результат от этого получился скорее противоположный: наперекор всему из Крейцвальда в конце концов сформировался последовательный противник церкви и ханжества. Вероятнее всего, что он, будучи еще школьником, в вопросах религии и морали уже усвоил основы рационалистического мышления. В круг его чтения входила и рационалистическая религиозная лирика Витшеля («Morgen- und Abendopfer in Gesängen»). Еще более важное значение имело раннее знакомство Крейцвальда с творчеством Шиллера и попытка перевести сцены из «Разбойников», за что юноше было сделано строгое внушение со стороны его набожных учителей. В связи с этим отметим, что в более ранних версиях явно переоценивалось значение преподавания эстонского языка О. Р. Гольцом для литературного формирования Крейцвальда. На самом же деле его интересы развивались скорее в противовес учителю, чем благодаря руководству последнего.

Свои поэтические размышления и настроения молодой Крейцвальд первоначально пытался выразить на немецком языке. Будучи учителем Таллинской немецкой начальной школы, а затем в течение года домашним учителем в Петербурге и, начиная с 1826 года, студентом в Тарту, он создал лирические стихотворения и баллады, а позднее также и стихотворения к случаю. Сочиняя стихи на немецком языке, Крейцвальд, очевидно, следовал примерам немецкой литературы, поскольку в описанное время эстонский литературный язык был еще неразвит, и стихотворное наследство единственного настоящего поэта — умершего молодым Петерсона — не было напечатано и оставалось неизвестным. Ранние поэтические опыты Крейцвальда на немецком языке свидетельствуют о влиянии главным образом поэтических школ псевдоклассицизма и раннего романтизма.

Однако связи молодого интеллигента со своим народом и родным языком были достаточно прочны, чтобы помешать ему стать на путь онемечивания, обычно ожидавший в то время почти всех эстонцев, вырвавшихся из крестьянского сословия. В университетском городе Крейцвальд сразу же вступил в контакт с бывшим на несколько лет старше его Фельманом, который со своим уже сформировавшимся чувством личного и национального достоинства стал для еще ищущего свой путь соратника опорой и приме-

ром. Вокруг Фельмана и сгруппировался тогда первый тесный дружеский кружок эстонских студентов, и эта первоначальная национальная ячейка имела необычайно большое значение для духовного развития Крейцвальда. По всей вероятности, в этом кружке знакомились также с изданными на рубеже XVIII и XIX веков просветительно-публицистическими произведениями Г. Меркеля и И. К. Петри, выступавших против господствующих в Прибалтике порядков и с глубокой симпатией относившихся к коренному населению — эстонцам и латышам.

Поступление Крейцвальда в университет совпало с резким обострением политической реакции в России после восстания декабристов. Однако Тартуский университет к тому времени достиг уже весьма выдающегося научного уровня, и укоренившийся здесь дух вольномыслия не так легко было подавить. Все это имело существенное значение и для Крейцвальда. Наряду с основными занятиями по медицине он следит за лекциями выдающегося филолога профессора К. Моргенштерна по эстетике, о «Нибелунгах», «Фаусте» и усердно пользуется богатой университетской библиотекой.

Как можно было бы охарактеризовать основные мировоззренческие и литературные позиции Крейцвальда в то время, когда он, став врачем, переехал из Тарту в Выру и вступил на порог широкой общественной деятельности?

Крейцвальд прежде всего просветитель, со всеми сильными и слабыми сторонами, присущими всем буржуазным просветителям того времени. Его сильные стороны — это просветительский рационализм, вера в силу человеческого разума и во всеобщий прогресс и проистекающая отсюда борьба за духовную свободу, просвещение, борьба против темноты и умышленного одурачивания народных масс реакционными силами общества. Основные его слабые стороны — это просветительский идеализм, одностороннее понимание факторов социального развития, ограничение борьбы лишь сферой идейных битв.

Основой для формирования мировоззрения Крейцвальда было обстоятельное знание общественной жизни тогдашней Эстонии, а также его занятия народной поэзией, поэтически выражавшей жизнь угнетенных народных масс. В годы учебы он углубился в прогрессивную литературу, а также получил в Тартуском университете естествоведческое образование. В студенческие годы он ознакомился с работами литераторов-просветителей (например, с произведением И. Г. Циммермана «Ueber die Einsamkeit»), что особенно укрепило его антиклерикальные позиции. Хотя Крейцвальд и не сумел полностью отказаться от некоторых религиозных представлений, его деистические позиции в условиях того времени все-таки имели переломное значение. Свое мировоззрение писатель сам охарактеризовал как натурфилософское, причем симпатии его со всей очевидностью склоняются к естественнонаучному материализму .

Выступая против существующего социального неравенства, в первую очередь против крепостничества и его пережитков в современном ему обществе, против феодальной сословности и принижения национального достоинства эстонцев, Крейцвальд считал основным фактором развития общества распространение просвещения в народных массах. Несмотря на ограниченность этого взгляда, в тех конкретных исторических условиях он все-таки означал большой шаг вперед. Именно незыблемая вера в знания, вера в силы просветительских и вольнолюбивых идей — вот что характерно для всей общественной и литературной деятельности Крейцвальда. Характерны также его первые выступления (в местной немецкой периодике в 1836 и 1838 гг.), посвященные положению народной школы.

Позиции Крейцвальда в вопросах литературы находятся в прямой связи с его просветительским мировоззрением. Особенно на раннем этапе его общественной деятельности у него преобладало стремление литературным словом способствовать всестороннему развитию народа, прозябающего в бедности и темноте.

На формировании литературных взглядов и вкусов Крейцвальда сказалась, без сомнения, его эрудиция в области иностранной литературы — для своего времени широкая и разносторонняя. Центральное место при этом занимала немецкая литература (Гердер, Лессинг, Гёте, Шиллер, Гейне и др.). Крейцвальд сравнительно хорошо изучил и английскую литературу (Шекспир, Скотт, Байрон и др. в переводах на немецком языке). Вероятным нужно считать и его знакомство с важнейшими представителями русской литературы, произведения которых в Эстонии того времени публиковались в многочисленных немецких изданиях. Творчество великих мастеров слова других народов развивало в нем дух гуманизма и свободолюбия, направляло его к изображению жизни народа и к достижению жизненной правдивости, давало пример использования в литературе материла народной поэзии.

Как по своему мировоззрению, так и по литературным представлениям Крейцвальд (так же как Петерсон и Фельман) в корне отличался от тех современных и предшествующих им прибалтийских авторов, у которых в их писаниях для народа основной целью была проповедь клерикального духа и рабской покорности. В противовес убаюкивающей и примиряющей литературе, он в своих произведениях стремился пробудить читателя, заставить его думать, указать ему путь к прогрессу. Вследствие этого неизбежно должна была возникнуть острая борьба между двумя литературными направлениями, в которой Крейцвальд и сформировался позднее как основоположник эстонской национальной литературы. В его литературной деятельности наблюдаются два совершенно новых момента, отсутствовавших даже у самых доброжелательных немецких прибалтийских авторов, а именно: 1) народные цели и национальный образ мыслей и 2) использо-

вание в качестве источника национальной литературы мотивов народной поэзии.

В середине XIX века в связи с ростом капиталистических отношений создаются соответствующие общественные условия для решительного качественного перелома — для начала развития самостоятельной национальной культуры и литературы, неотделимой от формирования эстонской нации и национального пробуждения. Именно на этот переломный период и пришлось начало литературной деятельности Крейцвальда. Благодаря совпадению удачно сложившихся обстоятельств и еще более благодаря личным духовным и моральным качествам, он сформировался как всесторонне образованный, просветительски и вольнолюбиво настроенный человек с развитым национальным самосознанием, который, наряду со своей большой литературной эрудицией, глубоко понимал и по достоинству оценивал народную поэзию. Вследствие этого Крейцвальд имел все предпосылки для того, чтобы сыграть выдающуюся роль в истории эстонской литературы, чтобы стать центральной фигурой возникающей эстонской национальной литературы.

DIE VORGESCHICHTE DER ESTNISCHEN LITERATUR UND KREUTZWALDS ENTWICKLUNG ZUM DICHTER

E. NIRK

Zusammenfassung

Die estnische nationale Literatur entstand verhältnismässig spät. Den Grund dazu muss man in den äusserst schweren sozialen und geschichtlichen Bedingungen suchen. Die feudale Oberschicht wurde zu Beginn des 13. Jahrhunderts von den unter dem Vorwand der Christianisierung ins Land eingedrungenen deutschen Kreuzrittern gebildet, demnach vergrösserte auch die Verschiedenheit in der Sprache und im Volkscharakter wesentlich den Standesunterschied. Die baltischen kolonisatorischen Gutsbesitzer blickten auf die unterworfene einheimische Bevölkerung vom Standpunkt des feudalen Rassismus herab, obwohl sie selbst längere Zeit barbarisch waren.

Um einer möglichst vollständigen und unbegrenzten feudalen Ausbeutung der Bauern sicher zu sein, tat weder die herrschende Oberschicht noch die ihr untergebene Kirche etwas für die geistige Entwicklung des Volkes. Aus der Periode des Katholizismus (vom Anfang des 13. Jahrhunderts bis zum Anfang des 16.) stammt kein einziges estnisches Werk — die Herausgabe von solchen war von seiten der Kirche wegen möglicher Ketzerei sogar direkt verboten. Es ist selbstverständlich, dass unter diesen Bedingungen die mit

der Knechtschaft Hand in Hand gehende und dem Volk aufgezwungene Religion dem Volk innerlich vollständig fremd blieb; nur die Furcht vor harter Strafe zwang die Menschen zur Ausübung ihrer äusserlichen Gebräuche und Riten.

Zum Ausdruck des geistigen Lebens der estnischen Bauern und zur poetischen Äusserung ihrer Erwartungen und Hoffnungen wurde die Folklore, die auf mündlicher Wiedergabe beruht. Tatsächlich war die Folklore bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts die einzige Art der estnischen „Literatur", da sie den direkten Gegensatz zu der in den Diensten der Unterjocher stehenden kirchlichen Literatur bildete.

Doch der Kampf zwischen dem Katholizismus und dem Luthertum zwang auch die Geistlichkeit zum Gebrauch von Hand- und Druckschriften, die dem Volk verständlich waren. 1535 erschien der erste estnisch-deutsche protestantische Katechismus. Auch die Jesuiten machten zur Verstärkung ihres Einflusses von der nationalen Volkssprache Gebrauch. Die handschriftlichen Hilfsmittel und Druckschriften waren zuerst gar nicht für das Volk, sondern für die ausländischen Geistlichen zur Erleichterung ihrer Berufstätigkeit bestimmt. Da die Bücher auch jahrzehntelang beinah ausnahmlos von Fremden geschrieben wurden, so war die geistliche Literatur sprachlich anfangs äusserst fehlerhaft; man versuchte, die estnische Sprache in den Rahmen der lateinischen oder deutschen Grammatik hineinzuzwängen.

Immerhin muss man, vom literaturwissenshaftlichen Standpunkt aus gesehen, auch die ältere Kirchenliteratur in Betracht ziehen. Die sich mit der estnischen Sprache und Literatur beschäftigenden Geistlichen setzten sich das Ziel, dem Volk eine ihm feindlich gesinnte Ideologie einzuimpfen. Damit aber schufen sie, womöglich sogar gegen ihren eigenen Willen, durch Verbreitung der Schriftsprache und Schriftkundigkeit gewisse Vorbedingungen zur Entwicklung der Literatur. So nahmen schon hier eigene literarische Traditionen ihren Anfang, die bis zu der Zeit fortdauerten, in der man schon vom Beginn einer nationalen Literatur sprechen kann. Dieses Aufeinanderfolgen der alten und neuen Literatur und das Verhältnis zwischen den beiden müssen vom dialektischen Standpunkt aus betrachtet werden: die neue Literatur entfaltete sich wohl auf Grund der früheren Arbeiten, zu gleicher Zeit aber auch im Kampf gegen viele sich auf Inhalt und Form beziehende Traditionen der älteren Literatur.

Auch in der kirchlichen Literatur gab es Widersprüche und Kämpfe, obwohl diese sich meistens auf die Sprache beschränkten. In der zweiten Hälte des 17. Jahrhunderts, zur Zeit der Schwedenherrschaft, fanden im Vergleich mit der vorhergegangenen Periode bemerkenswerte Fortschritte in der Kultur statt. Obwohl die Versuche, die Bildung der Einheimischen zu heben, in erster Linie der Festigung der lutherischen Kirche als der schwedischen Staatskirche galten, waren sie zweifellos von fortschrittlicher

Bedeutung. Die Verbreitung des Lesens und Schreibens wurde durch die Gründung von Schulen und durch die Herausgabe von Büchern wesentlich gefördert; besonders muss B. G. Forselius' Tätigkeit auf dem Gebiete der Sprache und des Schulwesens entsprechend gewürdigt werden.

Zur Zeit der Schwedenherrschaft war Estland aber in zwei Bischofssitze geteilt, was auch die Teilung der estnischen Schriftsprache in Nordestnische und Südestnische zur Folge hatte und somit die Entwicklung der Sprache hemmte. Der Streit der Geistlichen beider Bistümer um Macht und Ansehen hinderte die Herausgabe von Büchern.

Aus dem 17. Jahrhundert stammen auch die ersten Versuche, Choräle zu übersetzen, und eine Reihe von Fremden aufgeschriebener estnischen Gelegenheitsgedichte. Obwohl diese Lieder keinen dichterischen Wert besitzen und nicht volkstümlich sind, erwecken auch sie einiges geschichtliches Interesse in Bezug auf den Gebrauch der estnischen Sprache in Versen, die sich von Volksliedern merklich unterscheiden. Auch das aus der Zeit des Nordischen Krieges stammende Klagelied des estnischen Küsters Käsu Hans hat die Form eines Kirchenliedes.

Die im Jahre 1710 vollzogene Angliederung Estlands an das immer mächtiger werdende russische Reich war von fortschrittlicher historischer Bedeutung, da sie dem bisher von Feudalkriegen verheerten Land einen zwei Jahrhunderte dauernden Frieden gewährte. Obwohl die Lebensverhältnisse der Bauern ebenso schwer blieben und auch die Unterdrückung der Leibeigenen sich weiterhin vertiefte, entstanden im Laufe der Zeit Bedingungen, die für die Esten eine Entwicklung der wirtschaftlichen und kulturellen Verhältnisse erhoffen liessen. Ein wichtiger Faktor in der Entwicklung der nationalen Kultur war die Entstehung einer einheitlichen Schriftsprache. Daneben war von grosser Bedeutung auch das Erscheinen der estnischen Bibel im Jahre 1739 als die bemerkenswerteste Leistung der Kirchenliteratur, die zur Entwicklung einer einheitlichen Schriftsprache entscheidend beitrug. Was aber den Beginn der estnischen Prosa in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts betrifft, so muss man zugeben, dass diese mehr zur geistlichen als zur weltlichen Literatur gehörig zu betrachten ist — eine grosse Rolle bei ihrem Entstehen spielte die herrnhutische Bewegung.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, im Zusammenhang mit der Krise im leibeigenschaftlichen System und mit der Widerspiegelung des aus dem Zeitalter der Aufklärung stammenden Rationalismus im kirchlichen Leben, drangen neue Elemente auch in die dem estnischen Bauerntum zugängliche Literatur ein. Man versuchte es mit estnischen periodischen Ausgaben — «Lühhike öppetus» — «Kurze Lehre» von Wilde-Hupel im Jahre 1766; die literarischen Beilagen zu Kalendern wurden reichhaltiger und

verschiedenartiger. Späterhin erschienen von ortsansässigen baltischen Pastoren und ihren Gesinnungsgenossen geschriebene belehrende und moralisierende Prosaschriften. Zur Zeit der bürgerlichen Regierung wurde das Verdienst der sogenannten «Estophilen» (Arvelius, Willmann, Luce, Holtz u. a.) überschätzt, später aber viel zu einseitig verneint. Selbstverständlich ist die Denkart der genannten Autoren und auch die von ihnen gepredigte Moral meistens reaktionär, doch da man es hier mit Keimen künstlerischer Lebensdarstellung zu tun hat (obwohl diese recht primitiv sind), so findet man auch in diesen Büchern die Widerspiegelung einiger in der damaligen Gesellschaft herrschenden Widersprüche. Die Entstehung der weltlichen Prosa bedeutete damals zweifellos einen gewissen Fortschritt. Neben der belehrenden und moralisierenden Prosa bleibt die Poesie am Ende des 18.Jahrhunderts und zu Beginn des 19. mehr im Schatten und ist daher für das Volk von einer viel geringeren Bedeutung.

Man kann ohne Übertreibung sagen, dass alles, was in estnischer Sprache bis zum Anfang des vorigen Jahrhunderts geschrieben worden war, eigentlich nur dilettantische Vorarbeit ist, die ausserdem noch von den die Sprache kaum beherrschenden Geistlichen herstammt. Natürlich wird im Laufe des von uns betrachteten langen Zeitraums ein gewisser Fortschritt bemerkbar: dieser offenbart sich z. B. deutlich in der Entwicklung der Schriftsprache und im Entstehen der ersten Anfänge der weltlichen Literatur neben der geistlichen. Doch von einer Literatur im eigentlichen Sinne des Wortes konnte doch nicht die Rede sein; all das vorher genannte ist nur als Vorgeschichte der estnischen Literatur anzusehen. Die Entstehung einer wahrhaft volkstümlichen Literatur — einer Literatur, deren Schöpfer schon bewusst und konsequent die Interessen des Volkes ausdrücken und sich zu gleicher Zeit auf die genaue Kenntnis des Volkslebens, der Sprache und Folklore stützen können — setzte einen vollständigen qualitativen Umschwung sowohl in Bezug auf Inhalt und Form wie auch auf Abstammung und Denkart der Verfasser voraus. Fr. R. Faehlmann, K. J. Peterson und Fr. R. Kreutzwald, die um die Jahrhundertwende geboren wurden, bereiteten vor und verwirklichten diesen entscheidenden Umschwung.

Aus zahlreichen eigenen Erklärungen Kreutzwalds ist zu ersehen, dass die Folklore ihn schon von den ersten Jugendjahren an stark beeinflusst und seine geistige Welt gestaltet hat. Als Sohn eines Leibeigenen wuchs er inmitten des Volkes auf, und ihm erschlossen sich alle Reichtümer der poetischen Welt des Volkes, was man von keinem der früheren fremdnationalen Literaten sagen kann.

Im Heim des zukünftigen grossen Meisters herrschte jedoch ein ganz anderer Geist, da seine Eltern zu den Herrnhutern gehörten und unterwürfige Gutsdiener waren. Auch die ersten literarischen Einflüsse stammen wahrscheinlich von der Bibel her. So kann

man schon von Kreutzwalds ersten Jugendjahren an die Kreuzung von recht widerspruchsvollen Einflüssen feststellen: einerseits Bilder aus der Wirklichkeit — von den viel Unrecht erleidenden unterdrückten Bauern — und aus der freiheitsliebenden Folklore; anderseits aber Traditionen der in der Familie herrschenden Frömmigkeit und Treue den Gutsbesitzern gegenüber. Diese sich widersprechenden Einflüsse machen sich auch später in Kreutzwalds Entwicklung bemerkbar — zur Zeit seines Studiums in den deutschen Kreisschulen zu Rakwere und Tallinn. Doch der Jüngling, dem sich wie durch einen glücklichen Zufall der Weg zu einer höheren Bildung erschloss, besitzt genügend geistige Selbständigkeit und moralische Festigkeit, um guten und segensreichen Einflüssen zugänglich, sich nicht den aufgezwungenen Dogmen einer rückschrittlichen Weltanschauung zu unterwerfen.

Seine Bildung erhielt Kreutzwald in einer fremden Sprache und er war dem Einfluss einer ihm fremden Kultur ausgesetzt — dennoch entfremdete das ihn nicht seinem eigenen Volk und verringerte auch seine Liebe zur Muttersprache nicht. Zu jener Zeit — im ersten Viertel des vorigen Jahrhunderts — fing man an, sich lebhafter für die estnische Sprache und Literatur zu interessieren, immer mehr Bücher wurden gedruckt, und es war ein erfrischender Lufthauch in der Literatur zu spüren. Beachtenswert ist hier die Tätigkeit O. W. Masings und der von H. J. Rosenplänter herausgegebene Almanach («Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache»). O. W. Masing war der Herausgeber von populären Lesebüchern und der Zeitung «Marahwa Näddala-Leht» («Wochenblatt des Landvolkes») von 1821—1825. Doch die im zaristischen Russland einsetzende reaktionäre Bewegung unterbrach die durch die formale Abschaffung der Leibeigenschaft verursachte Belebung in Estland; auch waren die Vorbedingungen für eine umfassendere gesellschaftlich-kulturelle Bewegung nicht reif genug.

Schon mit 15 Jahren begann Kreutzwald mit dem Aufschreiben von Volksliedern, diese Tätigkeit setzte er auch während seines Sommeraufenthalts bei den Eltern fort. Während seiner Schuljahre in Tallinn bemühte man sich, in ihm als zukünftigen Schullehrer religiöse Überzeugungen zu erwecken, wodurch aber gerade das Gegenteil erreicht wurde: Kreutzwald wurde später ein konsequenter Gegner der Kirche und der Frömmigkeit. Wahrscheinlich hatte er sich schon während seiner Schulzeit eine in Glaubens- und Moralfragen rationalistische Denkweise angeeignet.

Von noch grösserer Bedeutung aber war Kreutzwalds frühzeitige Bekanntschaft mit Schillers Werken und sein Versuch, eine Szene aus den «Räubern» zu übersetzen, wofür der Jüngling von seinen frommen Lehrern scharf gerügt wurde. Im Zusammenhang damit ist zu bemerken, dass der Einfluss von O. R. Holtz, auf den literarischen Werdegang Kreutzwalds in früheren Abhandlungen offen-

sichtlich überschätzt worden ist: tatsächlich entwickelten sich seine Interessen gerade in der entgegengesetzen Richtung von denen seines Lehrers.

Poetische Gedanken und Stimmungen wurden vom jungen Kreutzwald anfangs in seiner Bildungssprache — dem Deutschen — ausgedruckt. Als Lehrer an der Tallinnschen deutschen Elementarschule und als Hauslehrer in Petersburg, ab 1826 als Student der Tartuer (Dorpater) Universität, hat er lyrische Gedichte, Balladen und später auch Gelegenheitsgedichte verfasst. Literarischen Vorbildern nachahmend, schrieb Kreutzwald seine Gedichte in deutscher Sprache; die estnische Schriftsprache war in jenen Tagen noch unentwickelt, und das poetische Erbe des einzigen wirklichen, jung verstorbenen Poeten Peterson war nicht gedruckt worden und daher unbekannt geblieben. In den früheren Gedichten Kreutzwalds sind grösstenteils Einflüsse der pseudoklassizistischen und vorromantischen Schule zu bemerken.

Doch das Band zwischen dem jungen gebildeten Mann und seinem Volk und der Muttersprache war stark genug, um ihn nicht den damals so gewohnheitsmässigen Weg der Verdeutschung gehen zu lassen, was mit den meisten dem Bauernstand entkommenen Esten geschah. In der Universitätsstadt machte Kreutzwald sogleich mit dem einige Jahre älteren Faehlmann Bekanntschaft, der durch seine Persönlichkeit und durch sein voll entwickeltes nationales Selbstbewusstsein dem sich erst seinen Weg bahnenden Gefährten als Stütze und Vorbild diente. Um Faehlmann versammelte sich damals der erste Freundschaftskreis estnischer Studenten, der für die geistige Bildung Kreutzwalds von grosser Bedeutung war. Wahrscheinlich lernte man in diesem Zirkel auch die zur Zeit der Jahrhundertwende erschienenen aufklärenden publizistischen Werke G. Merkels und J. Chr. Petris kennen, die scharf wider die im Baltikum herrschenden Verhältnisse auftraten und mit der einheimischen Bevölkerung — den Esten und Letten — sympathisierten.

Der Anfang von Kreutzwalds Studentenzeit fiel mit der der Erhebung der Dezembristen folgenden Reaktion zusammen. Doch die Tartuer Universität hatte damals schon eine recht bemerkenswerte wissenschaftliche Höhe erreicht und der schon stark Wurzel fassende freie Geist war nicht so leicht zu unterdrücken. All das war für Kreutzwald von grosser Wichtigkeit. Neben seinem medizinischen Grundstudium besuchte er auch die Vorlesungen des bedeutenden Philologen Prof. K. Morgenstern über Ästhetik, das «Nibelungenlied» und den «Faust» und machte von der reichhaltigen Universitätsbibliothek eifrigen Gebrauch.

Wie könnte man den weltanschaulichen und literarischen Standpunkt des sich zur ärztlichen Praxis aus Tartu nach Võru (Werro) begebenden und an der Schwelle öffentlicher gesellschaftlicher Tätigkeit stehenden Kreutzwald charakterisieren?

Kreutzwald war zuallererst Aufklärer, dem auch alle Mängel und Vorzüge der bürgerlichen Aufklärer seiner Zeit eigen waren. Seine Stärke lag im aufklärerischen Rationalismus, im Glauben an den Menschenverstand und an den allgemeinen Fortschritt; daraus ergab sich der Kampf für die Bildung und die Freiheit des Geistes, gegen die Unwissenheit und absichtliche Verdummung der Volksmassen seitens der rückschrittlichen gesellschaftlichen Mächte. Seine wesentliche Schwäche aber lag in seinem aufklärerischen Idealismus und im einseitigen Begreifen der Faktoren der sozialen Entwicklung; auch beschränkte er seinen Kampf nur auf die geistige Sphäre.

Kreutzwalds Weltanschauung entwickelte sich auf Grund einer gründlichen Kenntnis des damaligen estnischen sozialen Lebens. Dazu kam noch die Beschäftigung mit der Volksdichtung, die in poetischer Form das Leben der unterdrückten Volksmassen darstellte. Während seiner Studienzeit beschäftigte er sich mit der humanistischen Literatur und als Mediziner bekam er eine naturwissenschaftliche Bildung. In den Universitätsjahren lernte er die Werke vieler Aufklärer näher kennen (z. B. J. G. Zimmermanns Werk «Ueber die Einsamkeit»), das ihn in seiner kirchenfeindlichen Haltung noch mehr bestärkte. Obwohl sich Kreutzwald von einigen religiösen Vorstellungen nicht vollständig lossagen konnte, war sein deistischer Standpunkt in den damaligen Verhältnissen dennoch von umschwungbringender Bedeutung. Der Schriftsteller selber nannte seine Weltanschauung naturphilosophisch, wobei er offensichtlich mit dem naturwissenschaftlichen Materialismus sympathisierte.

Kreutzwald kämpfte gegen das soziale Unrecht, in erster Linie gegen die in der damaligen estnischen Gesellschaft herrschende Leibeigenschaft und deren Überbleibsel, gegen die feudalen Standesvorurteile und die nationale Diskriminierung der Esten. Als Grundbedingung der gesellschaftlichen Entwicklung sah Kreutzwald die Verbreitung der Bildung an. Obwohl diese Ansicht einseitig war, bedeutete sie in den damaligen konkreten historischen Bedingungen doch einen grossen Fortschritt. Der feste Glauben an die Macht des Wissens und aufklärerischer und liberaler Ideen charakterisierte Kreutzwalds gesamte gesellschaftliche und literarische Tätigkeit. Auch seine ersten in den Jahren 1836 und 1838 in hiesigen deutschen periodischen Ausgaben veröffentlichten Artikel über den Stand der Volksschulen sind für ihn charakteristisch.

Kreutzwalds Standpunkt in Fragen der Literatur steht in direkter Verbindung mit seiner aufklärerischen Weltanschauung. Besonders zu Beginn seiner öffentlichen Tätigkeit stand an erster Stelle der Wunsch, mit Hilfe der Literatur dem in Armut und Unwissenheit lebenden Volk zu helfen.

Die für seine Zeit bemerkenswert genaue und weitgehende Kenntnis der ausländischen Literatur hat zweifellos die Entwick-

lung seiner literarischen Ansichten beeinflusst. In dieser Hinsicht hat gerade die deutsche Literatur eine bedeutende Rolle gespielt (Herder, Lessing, Goethe, Schiller, Heine u. a.). Mittels der deutschen Sprache hat Kreutzwald auch die englische Literatur ziemlich gründlich kennengelernt (Shakespeare, Scott, Byron u. a.). Wahrscheinlich ist es, dass er auch die bedeutendsten Vertreter der russischen Literatur, deren Werke damals oft in deutscher Sprache herausgegeben wurden, kannte. Das Schaffen anderer grosser Dichter vertiefte Kreutzwalds Humanität und Freisinnigkeit, leitete ihn zu wahrheitsgetreuen Lebensschilderungen und regte ihn zur Anwendung von volkstümlichen Elementen an.

Kreutzwald unterschied sich, ebenso wie Peterson und Faehlmann, sowohl in der Weltanschauung als auch in seinen literarischen Ansichten gründlich von seinen zeitgenössischen und auch älteren baltischen Autoren, deren Hauptziel die Verbreitung von kirchlichem Geist und sklavischer Ergebung war. Er war bestrebt, als Gegengewicht der einlullenden und versöhnlerischen Literatur eine den Interessen des Volkes dienende, aufmunternde und zur allgemeinen Entwicklung anregende Literatur zu schaffen. Daher war ein erbitterter Kampf zwischen den beiden literarischen Richtungen unvermeidlich, wodurch Kreutzwald zum Begründer der estnischen nationalen Literatur wurde. In seiner literarischen Tätigkeit gibt es zwei wichtige Momente, die sogar den wohlwollendsten baltisch-deutschen Autoren fremd waren, nämlich 1) volkstümliche Ziele und eine nationale Gesinnungsart, 2) der Gebrauch von folkloristischen Stoffen in der nationalen Literatur.

In der Mitte des 19. Jahrhunderts, mit der Vertiefung der kapitalistischen Beziehungen, verursachten die entsprechenden gesellschaftlichen Bedingungen einen qualitativen Umschwung — den Beginn der selbständigen nationalen Literatur und Kultur, im Zusammenhang mit dem Entstehen der estnischen Nationalität und dem nationalen Erwachen.

In diese Epoche des Umschwungs fällt der Beginn von Kreutzwalds schriftstellerischer Tätigkeit. Dank dem Zusammenfallen einiger günstiger Bedingungen, mehr aber noch dank den eigenen geistigen und moralischen Eigenschaften, hatte er sich zu einem vielseitig gebildeten, freiheitsliebenden und national empfindenden Menschen entwickelt, der neben seiner weitläufigen literarischen Gelehrsamkeit auch tiefes Verständnis für die Volksdichtung hatte. Daher besass Kreutzwald die nötigen Voraussetzungen, um eine hervorragende Rolle in der estnischen Literaturgeschichte zu spielen und zum Mittelpunkt der estnischen nationalen Literatur zu werden.

JAKOB TAMM KRIITIKAS JA KIRJANDUSLOOS

R. ALEKÕRS

Möödunud sajandi viimase kümnendi algusaastail ilmus Tartus luulevalimik, mille tiitellehelt võib lugeda: «Ärganud hääled. Luuletanud Jakob Tamm. Esimene anne. Tartus. Trükitud K. A. Hermanni juures. 1892.» Samal aastal järgnes «Ärganud häälte» II anne, sama kirjastuse väljaandel, ehk nagu esilehel seisab: «Trükitud K. A. Hermanni kirjadega.» Need väiksekaustalised luulevihikud, millest esimese mahuks — kaasa arvatud sisukord — on 103 lehekülge, teisel — 100, on jäänud ainukesteks autori, Jakob Tamme enda poolt välja antud luulekogudeks.

Sel ajal, 1892. aastal, ei olnud Jakob Tamm, kellel eluaastaid oli pisut üle kolmekümne, enam algaja ega eesti luulepõllul tundmatu autor. Ei, tal oli selja taga kümmekond aastat kestnud tegevus luuletajana. J. Tamm oli näidanud end juba küpse, sealjuures omapärase luuletajana, oli esinenud kui ballaadide «Orjakivi», «Ärkvel», «Odavad orjad», «Urgas» ja õnnestunud valmide ning lüüriliste luuletuste autor. Jakob Tamm oli tuntud nimi saksa ja vene klassikalise luule tõlkijana. Tema algupärandeid ja tõlkeid oli ilmunud juba üsna rohkesti ajalehtede ja ajakirjade veergudel, tema poolt tõlgitud M. Lermontovi «Laul Vene tsaarist Ivan Vassiljevitšist, tema noorest ihuhoidjast ja vahvast kaupmehest Kalašnikovist» oli ilmunud eri raamatukesena. Jakob Tamm, kes «Ärganud häälte» ilmumise ajal töötas Eesti Aleksandrikooli õpetajana, oli lugejate poolt armastatud luuletaja. Tema saavutustesse suhtus tunnustavalt ka kaasaegne kriitika, hinnates teda kui tuumaka, tabava rahvaliku sõnaga meistrit.

Kaasaegses arvustuses on korduvalt väljendatud usku J. Tamme talendisse, veendumust selle edaspidisesse arengusse ja on ennustatud tema nimele püsivat ja väljapaistvat kohta eesti kirjandusloos.

Peab aga ütlema, et «Ärganud häältes» ei kajastu veel see arengutee, millele Jakob Tamm oli jõudnud oma luulekogude ilmutamise ajaks, see on 1892. aastal. «Ärganud hääled» annavad ülevaate autori varasemast loominguperioodist: I anne sisal-

dab ajavahemikus 1881—1883 loodud luuletusi, II andesse on koondatud laulud aastaist 1884—1886. Sellisena on need kaks luuletuskogu, mis tänapäeval on muutunud bibliofiilseteks haruldusteks, tähtsad autori iseloomustamisel tema kujunemisjärgus.

Jakob Tamme elutee lõppes luuletaja olles oma parimas meheja loomingueas. Ajavahemik, mis piiritleb tema kirjanduslikku tegevust, ei ole just väga ulatuslik — see hõlmab aastaid 1881 kuni 1907. Sellesse, ümmarguselt võttes veerandsajasse aastasse aga langevad tähtsad sündmused eesti rahva ühiskondlik-poliitilises ja kultuurilises elus; neil aastail teeb silmapaistva arengu läbi ka meie kirjandus.

I.

XIX sajandi teisel poolel toimub kapitalistlike suhete kiire arenemine, millega kaasneb hoogne klassiline diferentseerumine. Üleminek raharendile, eriti aga talude päriseksostmine, mis hoogustus Lõuna-Eestis iseäranis 1860-ndail, Põhja-Eestis 1880-ndail aastail, põhjustas Eesti külas suhteliselt jõuka peremeeste-kihi kujunemise. Samal ajal tuli aga arvukalt lisa maaproletariaadi ridadesse, kellest suur hulk, leidmata tööd maal, siirdus linna.

Sajandi kolmandal veerandil olid vastuolud eesti rahvuse piirides siiski veel sellised, et need ei kujunenud oluliseks tõkkeks üldrahvalikule võitlusele balti erikorra ja rahva igipõlise rõhuja — balti-saksa mõisniku vastu. Seda enam, et see võitlus ei olnud ainuüksi majanduslikku laadi, vaid haaras täie ägedusega ka poliitilise ja kultuurilise elu rinnet, rahva võitlust oma kultuuri ja hariduse eest. Ajavahemik 1860-ndatest aastatest kuni 1880-ndate aastate algupooleni tähistab eesti rahvusliku liikumise tõusuaega, milles esikohal on rahva võitlus feodaalkorra veel säilinud igandite vastu, rahvusliku kultuuri, kunsti, kirjanduse eest. Selles võitluses olid juhtival kohal talupojad ja eesti noor intelligents — külakoolmeistrid ja üksikud, suure vaevaga keskkooli või ülikoolini jõudnud ja oma rahvusele truuks jäänud eesti haritlased.

1880-ndad aastad toovad kaasa ülevenemaalise majanduskriisi, maa ostu- ja rendihindade tõusu, talumajapidamiste massilise laostumise. Samal ajal kujuneb maal välja kulaklik ladvakiht, kes kõrvuti balti-saksa mõisnikega asus külakehvistut kurnama. 1890-ndate aastate teine pool tähistab Eestis majanduslike ja sotsiaalsete vastuolude tähelepandavat süvenemist. 1890-ndate aastate teisel poolel hoogustus tööstuse, eeskätt suurtööstuse areng. Käsikäes sellega teravnesid klassivastuolud ja laienes ning intensiivistus töölisliikumine. Töötava rahva vabadusvõitluses, tema võitluses mõisnike, tsarismi ja kapitalistide vastu asub juhtivale kohale töölisklass. Käesoleva sajandi algusaastal toimub juba töölisliikumise ühendamine marksismiga. Ning 1905.—1907. aasta revolutsioonis on ülestõusu kandvaks ja

juhtivaks jõuks linna- ja maaproletariaat, kuna kodanluse poliitikas avaldus reaktsiooniline, balti-saksa mõisnikega kokkulepet taotlev hoiak.

Sellised on kokkuvõtlikult sõnastatuna tolle ajajärgu ühiskondlik-poliitilise olukorra ja selle arengu põhijooned, milles elas ja töötas Jakob Tamm ning mis oli suurte, murranguliste sündmuste aeg eesti rahva elus. Jakob Tamme vahekord oma ajaga, rahva parimate püüdlustega, ta võitlusega ühiskondliku ja kultuurilise elu rindel on põhiliselt võttes küllaltki selgejooneline.

Jakob Tamme kasvu- ja kujunemiseaastad langevad rahvusliku liikumise tõusuperioodi, aega, millal täis rahvuslikku vaimustust ja kõrgendatud meeleolus löödi kaasa paljudele rahvuslikele ühisüritustele, aega, millal rajati rahvusliku kirjanduse esimesi tähiseid.

Tema sünniaastal oli just lõpule jõudnud «Kalevipoja» trükkimine eesti-saksa keeles, ning järgmisel, 1862. aastal, ilmus eepose eestikeelne rahvaväljaanne Soomes. Mõne aasta pärast jõuavad trükituna lugejate kätte «Eesti rahva ennemuistsed jutud»; L. Koidula annab välja oma tulisõnalised isamaahümnid ja looduslaulud kogudena «Vainu-lilled» ja «Emajõe ööbik». Jakob Tamme poisikesepõlve langevad sellised sündmused, nagu esimene üldlaulupidu (1869), võitlus eestikeelse keskkooli — Eesti Aleksandrikooli asutamise eest, Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine (1871) ja palju muid ühiseid ettevõtteid, mille eesmärgiks oli rahvusliku kultuuri arendamine.

Rahvusliku liikumise hariastmele C. R. Jakobsoni «Sakala» ilmumise aastail (1878—1882) elas noor Jakob Tamm kaasa Tartus Õpetajate Seminari kasvandikuna, M. Veske õpilasena. Neisse aastaisse langeb tema luuletaja-tee algus: 1881. aastaga on dateeritud ta esimesed lüürilised ja eepilised luuletused ning mitmed tõlked vene ja saksa keelest. Järgmisel aastal kirjutab noor luuletaja sellised laulud, nagu «Päikesele», «Sulele», «Taganege!», «Eestimaale», milles tuliste, tundepingest tulvil sõnadega kuulutab end võitlejaks «hella Eestimaa» eest, tõstab mõõga vägivalla ja rahva orjastajate — balti-saksa mõisnike vastu. Need J. Tamme esimesed luuletused kannavad selgesti rahvusliku ärkamise aja pitserit: erk kaasaelamine rahva võitlusele, romantiliselt varjundatud sõnastus, pateetiliselt rõhutatud tundeelu avaldused.

Kuid Tartumaalt pärineva, külakehviku perekonnast võrsunud luuletaja loomingus avaldub juba esimestel aastatel joon, mis on vägagi oluline kirjaniku edasises arengus. See on võime tähele panna ja realistlikult kujutada üksikuid konkreetseid nähtusi rahva elus, üksikasjaliselt peatuda ja välja maalida nähtusi, mis iseloomustavad kaasaja elu mitmesuguseid külgi. Selle parimaks näiteks on «musta aja mälestused» — laulud nagu «Kask», «Kõrts» ja teised pärisorjuse aega kujutavad elupildid. Küllap selle võime olemasolu tõttu J. Tamm rahvusliku liikumise langu-

seperioodil ei laskunudki lamedasse epigonismi, vaid arenes edasi sisulis-ideelise tuumakuse ja suurema vormimeisterlikkuse suunas.

Töötades kooliõpetajana Pilistveres ja Põltsamaal nägi J. Tamm sotsiaalsete vastuolude teravnemist eestlaste hulgas 1880-ndail ja 1890-ndail aastail, samuti ka seniste ühisürituste karilejooksmist. Sügavalt vapustab teda C. R. Jakobsoni, Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, J. Kunderi ja M. Veske surm: üksteise järele varisevad manalasse need rahvusliku liikumise suurkujud — ajavahemikus 1882—1890, see on vähem kui kümne aasta jooksul! Venestusreformidest tingitud üldises masenduses oli peamiseks lohutuseks see, et need reformid aitasid tihendada kontakti vene kultuuri ja kirjandusega — asjaolu, millel oli Jakob Tamme suhtes viljastav tähendus.

1890-ndail aastail pääseb eesti kirjanduses valitsema kriitiline realism. Jakob Tamm, kes oma eepikas ei piirdunud mitte ainult feodalismi jäänuste paljastamisega, vaid kunstilise mõjukusega oli asunud kajastama ka juba kapitalismi arengust tingitud vastuolusid, teeb selle kirjanduse arenguprotsessi edukalt kaasa. Tema loomingus, milles romantiliste sugemete kude aeg-ajalt jälle nähtavale tuleb, võis juba 1880-ndail aastail märgata realistlikkude tendentside pidevat süvenemist; 90-ndate aastate algupoolel aga astub J. Tamm esile kui realistliku meetodi vajadusest teoreetiliselt teadlik kirjanik, nagu see ilmneb selgesti tema sellekohastest väljendustest.

Oma elu viimases järgus töötab J. Tamm Väike-Maarjas sealse kihelkonnakooli juhatajana. See aeg — ligi poolteist aastakümmet — tähendab revolutsioonilise liikumise tõusuperioodi kuni Stolõpini reaktsiooni alguseni. Tõsi küll, oma põhiolemuses progressiivselt meelestatud Jakob Tamm ei mõista proletariaadi võitluse ja revolutsioonilise liikumise eesmärke ega poolda selle võitluse taktikat. Oma ilukirjanduslikus loomingus läheb ta ajajärgu suurtest, teravatest poliitilistest võitlustest peaaegu täiesti vaikides mööda. Viimastel eluaastatel on J. Tamme pilk pööratud kaasaja või mineviku k u l t u u r i e l u sündmustele või siis, kui tegu oli otseste sotsiaalpoliitiliste küsimustega, sellistele nähtustele, mis antud momendil olid juba lakanud olemast esmajärgulise tähtsusega.

Kasvades ja kujunedes oma aja tingimustes, on J. Tamm samal ajal andnud omalt poolt mõndagi ajajärgu üldise ilme kujunemisele. Seda kindlasti juba oma tegevuse läbi pedagoogina, veel rohkem aga luuletajana. J. Tamm oli tihedalt seotud laiade hulkade huvidega, ta elas ihu ja hingega kaasa rahva püüdlustele ja jälgis pidevalt, erksa vaimu ja sooja südamega rahva elu arengut, rahva saatust, tema võitlust parema, inimväärse elu eest, inimese parema kasvamise eest. Muidugi ei saa alati päri olla tema seisukohtadega ega rahul olla teega, mida mööda ta taotses sammuda. Kuid see kõik ei muuda seda tõsiasja, et Jakob Tamme loomingus peegeldub tihe ja elamuslik side rahva eluga,

selle mitmesuguste avaldustega ühiskondlikul ja kultuurilisel rindel.

Nagu ülal märgitud, avaldas Jakob Tamm oma eluajal eri väljaannetena kaks vihikut «Ärganud hääli». Käsikirjades leiame esialgselt korrastatuna luuletused ka «Ärganud häälte» järgnevateks anneteks, kuid nende trükkimiseni sellisel kujul ei ole autor jõudnud. Enamik J. Tamme algupäraseist luuletustest ja tõlgetest ilmus kaasaegse ajakirjanduse veergudel, osa aga jäigi käsikirjadesse.

Pärast autori surma ilmus kolmeliikmelise toimkonna (J. Jõgever, Jakob Liiv, A. Jürgenstein) ja Eesti Kirjanduse Seltsi sekretäri J. V. Veski poolt koostatud J. Tamme eepilise luule valimik «Jakob Tamme Lugulaulud» (1914). See 495-leheküljeline üldiselt võttes hoolikalt ja vajaliku tekstikriitikaga koostatud valimik sisaldab ballaade ja teisi jutustavasse žanrisse kuuluvaid luuletusi — nii Jakob Tamme algupärandeid kui ka tõlkeid vene ja saksa keelest. Mõnikümmend J. Tamme luuletust on leidnud koha ka antoloogiate lehekülgedel, näit. M. J. Eisen, «Uued Eesti luuletused» (1888), K. E. Sööt ja G. Suits, «Eesti luule» (1910), A. Kaarna, «Eesti luuleilm» (1913), J. Kärner, «Sadaviiskümmend aastat eesti luulet» (1936), samuti koolilugemikkudes.

Nõukogude Eestis on ilmunud valimik «Jakob Tamm. Ballaadid ja valmid» (1951), mille koostaja on millegipärast jäänud anonüümseks. See valimik sisaldab kakskümmend neli pala. kusjuures on peetud sobivaks ballaadide ja valmide hulka paigutada ka niisugused luuletused, nagu «Dr. Fr. R. Kreutzwaldi mälestusele» ja «Sõtta». Raamatukesse on võetud rida valme — «Jakob Tamme Lugulauludes» valme ei leidunud —, kusjuures mitmed on sellised, mis on esmakordselt lähema vaatluse alla võetud alles nõukogude kirjandusteaduses («Kärbsed ja ämblikud» jt.). Valimiku puuduseks on see, et sealt on välja jäetud mitmed suure kunstiväärtusega ja J. Tamme loomingu karakteriseerimiseks tingimata tarvilikud ballaadid (näit. «Kurja küüsis»). Seetõttu jääb üldmulje kirjaniku eepilisest luulest ühekülgseks. Kahtlemata on valiku teostamisel ebasoodsalt kaasa kõnelnud tol ajal valitsenud vulgaarsotsioloogiline suhtumisviis.

Paarkümmend J. Tamme luuletust, niihästi eepilisest kui lüürilisest žanrist, leidub «Eesti luule antoloogias» (I, 1955). Jakob Tamme osa antoloogias on juba tunduvalt paremini koostatud kui «Ballaadid ja valmid». On siiski kahju, et — tõenäoliselt piiratud ruumi tõttu — välja on jäänud rida luulepärle, mis oleksid pidanud leidma koha antoloogia veergudel. Öeldu käib eriti lüürika kohta. Ka ei tohi pidada lubatavaks omavolilist kärpimist stroofide väljajätmise teel, nagu näeme seda luuletuses «Ahervars» (tervelt kuues kohas!). Selle tegumoega on kustutatud hulk kunstiväärtuslikke värsse. Ka tekstikriitiline külg jätab siin tublisti soovida.

Niisiis valimik «Ballaadid ja valmid», veerandsada luuletust

«Eesti luule antoloogias» I ja paarkümmend luuletust kooliõpikuis ning -lugemikes — kusjuures neiski korduvad ühed ja samad palad —, see ongi kõik, mis viimaste aastate jooksul on J. Tamme loomingust trükis avaldatud. Ja seda on muidugi vähe! Liiatigi olukorras, kus ammugi on käibelt kadunud «Ärganud hääled» ja «Jakob Tamme Lugulaulud». Viimaseid võib õnnekombel leida ehk veel mõnes üksikus raamatukogus või mõne bibliofiili riiulil. Enamik neis leiduvaid luuletusi on tarvis uuesti välja anda. Lisaks neile on vaja lugejaile kättesaadavaks teha ka see suur osa Jakob Tamme lüürikast, rida eepilisi luuletusi ning hulk luuletõlkeid, mis seni on asjata oodanud väljatoomist ajaleheveergudelt või käsikirjadest.

2.

Kuna J. Tamme luuletustest on tema eluajal eri väljaannetena avalikkuse ette jõudnud vaid väike osa ja seegi ainult paaril korral, siis on ka arusaadav, et kriitilised sõnavõtud tema loomingu kohta ei ole arvukad. Eeskätt saab neist kõnelda «Ärganud häälte» ilmumise, mõnel määral ka posthuumuselt väljaantud «Jakob Tamme Lugulaulude» puhul.

«Ärganud häälte» ilmumisel võetakse sõna «Olevikus» (1892, nr. 27). Pealkirja all «Ärganud hääled» vaadeldakse siin Jakob Tamme luulevalimiku esimest annet. Arvustuses esitatud hinnangud, samuti sõnastuse laadki lubavad oletada, et nimetähtede «A. J.» taga peitub A. Jürgenstein. Kriitik avaldab siirast heameelt selle üle, et luuletaja on hakanud oma laulusid, mis seni laialipillatult ajalehtedes ilmunud, kogutuna välja andma. Ta tunnustab Jakob Tamme andekust, tema luuletuste — nii algupäraste kui ka tõlgete — vormilist meisterlikkust, kusjuures lauliku peamist tugevust näeb ta jutustavas luules. Mitmed selles tabavas, asjatundlikus kriitikas esiletoodud hinnangud ja üldistused on arvestatavad tänapäevalgi. Lühemate, ühtlasi ka üldsõnalisemate arvustustega esinevad anonüümsed kriitikud ajalehtedes «Valgus» ja «Postimees». Esimeses neist — «Valguses» 1892, nr. 28 — vaadeldakse «Ärganud häälte» I annet, «Postimehes» 1892, nr. 128 — I ja «Postimehes» 1892, nr. 221 — II annet. Neiski arvustustes suhtutakse luuletustesse kiitvalt — tõstetakse esile laulude sisulist tuumakust, ladusat, korralikku värssi, head keelt. Kirjutistest õhkub varjamatu heameel, et sellel tõelisest luulest nii kasinal ajal oli J. Tamm andnud midagi niisugust, millel on kestev väärtus.

Neist sõnavõttudest on oma tooni poolest tunduvalt erinev 1892. aasta «Oleviku» kaht numbrit — 43, 44 — läbiv arvustus «Jakob Tamme luuletused «Ärganud hääled» II.» Kriitika autor («k.») märgib, et «Ärganud häälte» II andes esinevad «algupäralised tundelaulud» on «niisamasugused keskmise väärtusega mõttelaulud, nagu suurem osa tundelaulusi esimeses andes».

J. Tamme lauludes mõtted ei ole «mitte iseäranis uued», ütleb karm kriitik, lisades, et «tundelaulude poolest ei too teine anne midagi uudist ei ka midagi paremat, kui esimene anne»[1]. Lugulaulude kohta — neis leiab arvustaja «enam uudist» — teeb ta mõnegi märkuse, milles ei puudu tõetera. Näiteks ei loe arvustaja luuletusi «Väike Virtsjärv», «Ahervars» ja «Palk» ballaadide hulka, vaid peab neid värsistatud juttudeks. Tuleb nõus olla väitega, et «Ärganud häälte» II andes ilmunud valmidest parimad on «Punik» ja «Siga». Märki tabab ka etteheide selle kohta, et kohati esineb lauludes keelelisi konarusi ja et laulik mõnigi kord eksib «grammatika ja loogika seaduste vastu»[2]. Näidetena tuuakse M. Lermontovi «Borodino» tõlge II andest. Samal ajal esitab kriitik aga selliseid mõtteid ja hinnanguid, mis mõjuvad lausa kõrvahoobina. Selles osas on tunde- ja mõttelüürika segiajamine, õigemini nende täielik samastamine, veel üsna väike vääratus. Palju halvem on lugu seal, kus kriitik peab võrdlemisi halle laulukesi «Mülgas» ja «Allik» II ande lüürika parimateks saavutusteks[3], loeb õnnestunud ballaade «Orjakivi» ja «Ärkvel» «palju vähema väärtusega» töödeks kui I andes ilmunud «Soendid» ja «Hundikarjus»[4], ülistab võrdlemisi kesist, ülespuhutud tunnete ja sõnastusega lüüro-eepilist laulu «Kaugelt koju» kui üht kõige paremat saavutust, milles luuleline mõte olevat «liigutav ja vaimuülendav»[5]. Üldse jääb selles sõnavõtus kõlama mingi halvustav toon. Kriitik sorib-norib pisiasjade kallal ja, unustades täielikult eesti kaasaja luule olukorra, esineb igasuguste kõrgele kruvitud pretensioonidega. Samal ajal aga ta enese hinnangud, ja seda just olulistes punktides, ei ärata suuremat usaldust. Küllap kõige selle tõttu kõlabki sümpaatsena toimetuse järelmärkus: «Siin on, nagu näha, palju peenemat sarja tuulamiseks tarvitatud, kui muidu viisiks on. Mis jääks küll siis sarja alla, kui mõned teised värsked luulekogud seesugusest sarjast läbi lastaks?»[6]. Selguse huvides võiks vahest ehk veel lisada, et käesoleval juhtumil on see sari olnud tükati koguni ummistunud, tükati aga jälle hoopis auklik.

Posthuumselt ilmunud valimiku «Jakob Tamme Lugulaulud» väljaandmise puhul 1914. aastal avaldati «Postimehes» 1914, nr. 289 kirjutis pealkirjaga «Jakob Tamme lugulaulud». See kannab esijoones informatiivset laadi: lugejaid tutvustatakse valimiku sisuga ja koostamise põhimõtetega, tehakse teatavaks luulekogu otstarve ja isegi selle «kuulmata odav hind» — 1 rubla... Kirjutises valgustatakse ka väljaande redaktsioonilisi printsiipe, — asjaolu, millest võib järeldada, et selle autoriks on olnud lugu-

[1] k., Jakob Tamme luuletused «Ärganud hääled» II. «Olevik» 1892, nr. 43.
[2] Sealsamas.
[3] Sealsamas.
[4] Sealsamas.
[5] Sealsamas, nr. 44.
[6] Sealsamas.

laulude koostamisega tegelnud isik. Tõenäoliselt märgivadki initsiaalid «J. W.» artikli autorina luulekogu koostajat J. V. Veskit.

Mis puutub Jakob Tamme elu ja loomingut käsitlevaisse ülevaatlikesse kirjutistesse, siis tuleb kõigepealt märkida ajakirjas «Linda» 1899, nr. 15 pealkirja all «Jakob Tamm» ilmunud artiklit, mis avaldati koos kirjaniku fotoga (viimase on teinud luuletaja Peeter Jakobson, üks Väike-Maarja «parnaslasi»). Ülevaate autori nimetähtedest «A. J.», reast seisukohtadest ja stiilist võib arvata, et siingi on tegu A. Jürgensteiniga. Artiklis tuuakse lühidalt andmeid kirjaniku eluloost ning iseloomustatakse siis tema loomingut. Jakob Tamme osa eesti luule arengus tuuakse esile ünagi tabavalt. Näiteks märgib autor, et Koidula, Kreutzwaldi, Veske, Lipu jt. järgi hakkasid mitmed «vähemate annetega mehed suures kõrges kõnes, tundmuste üleskruvimises, luuleilu otsima»[7], kuna aga eepiline luule oli vähe edenenud. Artiklis tõstetakse esile, et just selles, eepikas, nimelt lugulaulude ja valmide viljelemises seisab J. Tamme tugevus ja tema osa eesti luule edasiviimisel. Soojade sõnadega hindab kirjutise autor niihästi lugulaulude ja Krõlovi valmide tõlkeid kui ka J. Tamme sulest ilmunud algupäraseid ballaade ja valme, aga samuti ka «õpetliku ja võrdleva sisuga» tundelaule. Kõige selle, esijoones ballaadide ja valmide kohta ütleb A. J.: «Selles asjas ei ole temale (J. Tammele — *R. A.*) teist luuletajat Eesti vaimuväljalt naljalt kõrvale seadida»[8]. Artikkel on märkimisväärsemaid ülevaate-kirjutisi J. Tammest luuletaja eluajal.

Järgmisel aastal pärast Jakob Tamme surma, niisiis 1908. aastal, ilmub A. Jürgensteini sulest kirjutis «Jakob Tamm ja tema luuletused». See on pikem uurimus, mis ilmub «Eesti Kirjanduses» ja läbib neli ajakirja numbrit[9]. Avaldatu kujutab endast esimest pikemat kirjutist J. Tammest, olles ühtlasi tänapäevani tähelepanuväärsemaid ülevaateid luuletaja elust ja loomingust. See on ümmargune monograafiline käsitlus, milles käsikäes elulooga vaadeldakse luuletaja kujunemisteed ja tema loomingulisi saavutusi vastavates arengujärkudes.

A. Jürgenstein on kujukalt ja teravalt joonistava sulega autor, mis ilmneb ka kõnesolevas kirjutises.

Samal ajal paistab ta ülevaade J. Tammest silma rikkaliku faktilise materjali poolest. Kirjutise autoril on olnud kasutada mitte ainult kaks vihikukest «Ärganud hääli», vaid tal on olnud ilmselt käepärast kogu Jakob Tamme käsikirjaline pärand, mis sel ajal oli juba üle antud Eesti Kirjanduse Seltsile. A. Jürgenstein oli isiklikult tuttav Jakob Tammega, — see asjaolu kajastub ka paljudes kirjutises esitatud huvitavates ja väärtuslikes eluloolistes andmetes.

---

[7] A. J., Jakob Tamm, «Linda» 1899, nr. 15, lk. 233.

[8] Sealsamas.

[9] «Eesti Kirjandus» 1908, lk. 232—239, 270—280, 331—337, 361—370. Ilmunud ka raamatus: A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd, 1919, lk. 5—60.

A. Jürgensteini kirjutis on sõnastatud sügava sisse- ja kaasaelamisega luuletaja isikusse ja loomingusse, ja, nagu öeldud, on tema uurimuse tugevaks küljeks faktide rohkus. Viimastel on vaieldamatu väärtus tänapäevalgi. Mitmetestki tõsiasjadest on autor teinud õigeid ja paikapidavaid järeldusi.

Näiteks toob ta õigesti esile saksa ja vene klassikalise luule mõju kui ülitähtsa teguri Jakob Tamme arengus. Ta juhib tähelepanu J. Tammele kui kirjanikule, kellel on tähtis koht eesti luule, eeskätt eepiliste žanride arendajana, hindab ta vormilist meisterlikkust — ta värsside rütmi ja puhtaid, kõlavaid riime. Nii mõnelgi puhul on kirjutise autor asjalikult märkinud romantilise ja realistliku elemendi puutekohti J. Tamme ballaadides.

Samal ajal aga kannatab A. Jürgensteini ülevaade paljude õige tõsiste puuduste all. Nii mõneski küsimuses jääb tema poolt J. Tammest loodud pilt ühekülgseks. Ja seda sugugi mitte ainult pisiasjades, vaid küllaltki põhilistes küsimustes. Oma uurimuse kirjutamise ajal töötab A. Jürgenstein juba Tartus Eesti Rahvameelse Eduerakonna häälekandja «Postimehe» toimetuses ning paljuski annab see asjaolu end tunda ka kõnesolevas ülevaates. Viimane kannab ilmset reaktsioonilise ideoloogia pitserit.

A. Jürgensteini käsitluses joonistatakse pilt J. Tammest kui luuletajast, kes on süvenenud oma koolitöösse ja mingisse müstilisse rahvaluulemaailma, kuid kes kuigi suurel määral ei ole tundnud huvi kaasaegse ühiskondliku elu ega poliitilise võitluse vastu. Niisuguse pildi maalimisega tuleb ülevaate autor võrdlemisi lihtsalt toime. Artiklis ei ole vaatluse alla võetud suurt osa ajakirjanduses ilmunud või käsikirjades leiduvaid J. Tamme luuletusi, nimelt selliseid, kus kirjanik küllaltki teravalt kujutab kaasaja ühiskondlik-poliitilise elu küsimusi ja tõstab kõrgele võitluse lipu — näiteks «Eestimaale», Taganege!» jt. Pole kuidagi tõenäoline, et A. Jürgenstein neid laule luuletaja järelejäänud käsikirjades ei märganud.

Muidugi, A. Jürgenstein ei tihka hoopis vaikides mööda minna niisugustest trükis ilmunud lauludest, milles Jakob Tamm käsitleb klassivastuolusid — sellistest nagu «Röövli heategu», «Odavad orjad», «Rongatsi Mats», «Sõida põrgu!» ja mõnedest teistest. Kuid neist läheb ta üsna kergelt, otsekui riivates, üle. Sealjuures ei vaatle ta neid kui ühiskondlike olude kujutusi, vaid eeskätt kui selliseid, milles on tegemist rahvaluule-ainesega, nimelt müstilise, salapärase luulemaailmaga. Mõnikord, näiteks pikema lugulaulu «Sõida põrgu!» puhul, saadakse asjast üle paari halvustava lausega. Nimelt leitakse, et lugulaul «vähe korda on läinud», et lugu on «ühetooniliselt, igavalt jutustatud, ilma luuleliste ilukohtadeta» ja et selle «aine ei ole oma keerulisse sisu pärast sugugi lugulauluks kohane» [10]. Teatavasti seob J. Tamm oma bal-

[10] A. Jürgenstein, Jakob Tamm ja tema luuletused, «Eesti Kirjandus» 1908, lk. 364.

laadis mõisniku ja kupjaga terve rea tabavaid olustikupilte, mille kaudu avaneb feodalistlik ekspluateerimissüsteem külaühiskonnas. A. Jürgensteinile aga on mõisnik vaid «tige mõisa herra» [11].

Samal ajal, teiselt poolt, tõstab ülevaate autor oma käsitluses tulipunkti niisugused J. Tamme ballaadid, milles on ülekaalus mingi fantastiline rahvapärimuslik aines. Nende juures peatutakse märksa pikemalt ja kogu käsitluse toonist on tunda, et kirjutise autor on siin sattunud oma õigesse sõiduvette. Ja kuidas ka mitte? Annavad ju need ballaadid võimaluse näidata, nagu oleks J. Tamme põhiolemuseks huvi fantastilise, see on — müstilise vastu... Lugulaulu «Merehaldija abikaas» analüüsib A. Jürgenstein üksikasjaliselt — osade kaupa, tuues näiteiks rohkesti värsse. Ta väidab, et see lugulaul paistab «üle teiste välja» ja et see näitab Jakob Tamme «tema võimise tipul» [12]. Üldse olevat see laul «haruldase tundmusega ja õnnega kirjutatud», eelkõige aga tulevat tähele panna seda, et «Tamm on siin omas elemendis: surelikul ei lähe mitte korda viimsete saladuste eest linikut tõsta. Katsub ta seda, on see tal hukatuseks» [13].

Niisiis — A. Jürgenstein tõmbab võrdsusmärgi ühelt poolt müstika ja teiselt poolt rahvaluules avalduva salapärasuse, üleloomuliku, fantastilise vahel; ta näeb J. Tamme põhiolemust tema kallakus müstilisse, avaldugu see siis tema luuleloomingus või isiklikus elus. Ja oma põhikäsitluse ning rea järeldusi ja tõlgendusi taandabki ta sellele joonele, mis peavad meile silme ette manama J. Tamme kui kaasaja ühiskondlikest probleemidest kõrvalehoiduva, müstilist ja viirastuslikku harrastava luuletajaisiksuse. Siit saabki alguse too J. Tamme omamoodi ainulaadne saatus meie kirjanike peres: A. Jürgensteini poolt kätteulatatud müstikupassiga tuleb J. Tammel aastakümneid käia läbi eesti kirjandusloo.

A. Jürgensteini kirjutis on jäänud kuni tänini kõige ulatuslikumaks ülevaateks J. Tamme elust ja loomingust. Poole sajandi jooksul, mis meid praegu lahutab luuletaja surmast, on ilmunud nii mõnedki J. Tamme elu ja kirjanduslikku tegevust käsitlevad kirjutised — kirjandusloolistes ülevaadetes, kooliõpikuis, antoloogiates. Kuid kõik need on kokkusurutumad kui A. Jürgensteini ülalvaadeldud uurimus, enamasti aga kujutavad nad endast koguni lühikesi, kuni paarileheküljelisi käsitlusi. Sealjuures toetuvad nad, ühed rohkem, teised vähem, A. Jürgensteini artiklile. Ja olulisemas osas on neile omased ka samad voorused ning nad kannavad edasi ka samu puudujääke. Niisugused on M. Kampmann-Kampmaa, V. Ridala, K. Mihkla, J. Roosi ja teiste kirjandusloolaste ülevaated J. Tammest.

Võtame näiteks ühe tähelepandavama sellistest ülevaadetest —

---

[11] A. Jürgenstein, Jakob Tamm ja tema luuletused. «Eesti Kirjandus» 1908 lk. 364.

[12] Sealsamas, lk. 334.

[13] Sealsamas, lk. 336.

«Jakob Tamm» M. Kampmanni ulatuslikus teoses «Eesti kirjandusloo peajooned». Selleski on palju õiget ja tänapäevalgi hinnatavat: siin näidatakse J. Tamme osa vene mõjude levitamisel eesti kirjandusse, antakse J. Tammele õige koht eesti luule arengus eepiliste žanride — ballaadi ja valmiviljelejana, tõstetakse J. Tamme esile ka lüürikuna, ja tundub, et viimast tehakse isegi mõnevõrra markantsemalt kui A. Jürgensteini poolt. Samal ajal aga võib M. Kampmanni kirjutise pealiskaudselgi vaatlemisel otsekohe märgata, et materjalis, millest töös üldistusi tehakse, on suuri lünki, seda niihästi eepika kui ka lüürika käsitlemisel, — palju väärtuslikke laule on vaatlemisorbiidist välja jäänud. J. Tamme lugulaulude ainestikku klassifitseerib M. Kampmann järgmiselt: ajaloo sündmused (näiteks «Antiokus»), tõsised sündmused («Adam Hapu», «Ahervars», «Röövli heategu»; isegi «Eksiteel» loetakse siia), rahvausundilised ained («Soendid», «Kurja küüsis»), rahvajutu ained («Vanne», «Orjakivi»), värsistatud muinasjutud või nende riismed («Kuldking»; siia on paigutatud ka «Odavad orjad», «Sõida põrgu!»), vaba fantaasia tooted («Valge vesilill») jne.[14] Kuid M. Kampmann ei lausu kuskil ainustki sõna sellest, mida see ainestik oma o l e m u s e l t kujutab; ta ei näe J. Tammes feodalistlike või hoogsalt arenevate kapitalistlike suhete kriitikut. Luuletaja ühiskondlik-poliitilist ehk, nagu M. Kampmann ütleb, «isamaalist seisukohta» iseloomustab ta lõigus «Musta aja mälestused». Ta väidab, et luuletaja isamaaline seisukoht väljendubki ülalnimetatud laulurühmas, millises laulikule kangastuvad kurvad pildid teopõlvest[15]. Ülevaate autor aga leiab otsekohe lohutava väljapääsu: «Ent need mälestused ei ärata luuletaja rinnas mõistmatut viha kaasaegsete sugupõlvede vastu. Kurvad kujud tükivad tal vägisi silme ette, kuid ta ei taha selle pärast leinata, mis on läinud, vaid praegust põlve parandada»[16]. Sellele lisandub omapärane järeldus: «Seepärast pöörab ta mõisale selja ja läheb kurvalt valda vaatama»[17]. Ning edasi: «Ka hilisemal ajal pole mustadest isamaalistest mälestustest puudus. Seal on eestlaste eneste vastastik tühine kirumine ja totrus, mis veelgi segab selget vaimu, kuid see ei hävita edutööd, sest vaim on saanud vabaks, rahvuslik elulootus on ärkvel»[18]. Et aga kogu see «kirumine» kasvab välja klassivastuolude pinnalt, samuti et J. Tamm oma luules neid vastuolusid vaieldamatu selgusega esile toob, — sellest ei kuule me käsitluses midagi.

Ka M. Kampmann, toetudes A. Jürgensteinile, teeb J. Tammest panteisti ja müstiku. Juba alguses märgib M. Kampmann, et J. Tamme elu «saatsid juba sündimisest peale müstilised tähed»,

---

[14] Eesti kirjandusloo peajoooned. Näidete varal seletanud M. Kampmann. Teine jagu [3. tr] Tartus, 1933, lk. 228.
[15] Sealsamas lk. 231.
[16] Sealsamas lk. 232.
[17] Sealsamas.
[18] Sealsamas.

ning toob selle kinnituseks ära vana targa eide «imeliku ennustuse»: «Poisist saab suur mees, sest Kaksikud on keskhommikus» [19]. Edaspidi J. Tamme eluloo, eriti aga loomingu käsitlemisel viib M. Kampmann «otsad» ilusasti kokku, näidates, kuidas sõna sai lihaks... Ta kirjutab: «Luuletaja pilk aimab ülemaailmlikku kokkukõla ning meie ühendust loodusega, lilledega, puudega, iga rohuliblega ja koguni kividega. Selline vaade loodusele annab Tamme iseloomule müstiliselt tumeda, kuid külgetõmbava joone, mis läbib kogu ta luulet tuntavalt ja suureneb vanaduses» [20]. Kõike seda, osalt isegi samade sõnadega, leiame kirja panduna juba A. Jürgensteini ülevaates «Jakob Tamm ja tema luuletused» [21]. Nagu A. Jürgenstein, nii leiab ka M. Kampmann, et müstitsism on romantismi oluliseks tunnuseks; samal ajal aga peetakse võimalikuks väita, et oma müstitsismiga, oma «värvirikaste ja viirastavate kujutluste abil, mis rahvaluulest pärit, tõi Tamm meie romantikasse rohkem rahvuslikku elementi, tegi ta meile omasemaks, kodusemaks» [22]. Ka M. Kampmann järeldab rahvaluules leiduva salapärase elemendi käsitlemisest ühtlasi autori enese müstitsismi, öeldes J. Tammest, et ta «on omandanud r a h v a l u u l e m a a i l m a v a a t e» [23], ja ülevaadet lõpetavas lauses öeldakse: «Romantilises ajastus on Tamm eesti suurim müstik...» [24].

Peamiselt A. Jürgensteinile ja M. Kampmannile toetudes ja mõningaid uusi, omapoolseid andmeid lisades kirjutab 1928. aastal J. Tammest lühiülevaate «Eesti biograafilises leksikonis» J. V. Veski, «Jakob Tamme Lugulaulude» koostaja ja trükki toimetaja [25]. Ligi kümmekond aastat hiljem avaldab Arnold Liiv, J. Tamme õpilane Väike-Maarja kihelkonnakoolist — ajakirjas «Kodu» 1937, nr. 14 — oma endisest õpetajast artikli «Jakob Tamme surmast 30 a. möödunud». Mõlemas kirjutises jätkatakse A. Jürgensteini ja M. Kampmanni traditsiooni, näidatakse J. Tamme kui laulikut, kes — J. V. Veski sõnade järgi — «üksnes mõningas loos» kajastab oma kaasaegset elu ja kes on «istutanud eesti kirjandusse tugeva viirastusliku, müstilise joone, mis oli sügavalt juurdunud tema hinges...» [26]

Ülalvaadeldud tööde näol oli tegu enam-vähem tervikuliste ülevaadetega luuletaja elust ja loomingust. Nende kõrval on ilmunud mõned artiklid, mis ei ole mõeldud süstemaatiliste ülevaade-

---

[19] Sealsamas, lk. 225.
[20] Sealsamas, lk. 231.
[21] Vt. «Eesti Kirjandus» 1908, lk. 238 ja 235.
[22] Eesti kirjandusloo peajooned II, lk. 232.
[23] Sealsamas. — Minu sõrendus. R. A.
[24] Sealsamas, lk. 233.
[25] J. V. V., Tamm, Jakob, Eesti biograafiline leksikon, Tartu, 1926—1929, lk. 507—509. Lk. 509 märgitud allikate hulgas ongi nimetatud A. Jürgensteini ülalkäsitletud artiklit ja M. Kampmanni «Eesti kirjandusloo peajoonte» II jao 2. trükki.
[26] Sealsamas, lk. 508.

tena Jakob Tammest, vaid milliste eesmärgiks on tuua lisaandmeid luuletaja elukäigu ja kirjandusliku tegevuse valgustamiseks — olgu siis artikkel tervikuna pühendatud Jakob Tammele, olgu selles J. Tammest juttu koos teiste luuletajatega. Märkida tuleb eeskätt kaht kirjutist, üks neist 1920-ndate, teine 1930-ndate aastate lõpust: Jakob Liivi «Väike-Maarja parnass» ja B. Kangro «Uusi andmeid Jakob Tammest».

Artiklis «Väike-Maarja parnass»[27] toob Jakob Liiv, üks «parnaslasi», kes Väike-Maarjas elades oli tihedas läbikäimises Jakob Tammega, mõnegi väärtusliku lisandi viimase elu, vaadete, luuletegevuse kohta. Näiteks selgitab ta J. Tamme ballaadide «Ettetähendus» ja «Ristid» ainestiku päritolu ja valgustab tolleaegse luule päevaküsimusi ja probleeme. Mõnel puhul aga tekib J. Liivi väidete suhtes tahtmatult teatud umbusaldus. Nende ridade kirjutajal käepärast olevad teised andmed ei kinnita näiteks neid kohti artiklis, milles kõneldakse J. Tamme ihnsusest[28] või tema etteheiteist J. Liivile viimase revolutsioonilise meelsuse pärast[29]. Ilmseks «teeneks» osutub ka J. Liivi jutt J. Tamme kaldumisest spiritismi[30], — millega tõmmatakse veel kord tugev, kuid väär lisajoon Jakob Tamme kui müstiku näoilme väljamaalimisel.

Tõsi küll, tänapäeval äratab emigreerunud B. Kangro hoiak nõukogude inimestes ilmset võõristustunnet. Kuid ei saa salata, et oma ligi paarkümmend aastat tagasi kirjutatud artiklis «Uusi andmeid Jakob Tammest»[31] toob ta J. Tamme kaasaegsete poolt saadetud kirjade, mõnede suuliste mälestuste ja muude materjalide põhjal avalikkuse ette rea väärtuslikke andmeid. Paljugi sellest, mida B. Kangro oma uurimuses esitab — alates J. Tamme elutee algusest kuni selle lõpuni — mõjub uudsena ja värskena ning on J. Tamme kui inimese ja kui luuletaja õigeks mõistmiseks väga tarvilik. Sellised on näiteks andmed, mis puutuvad J. Tamme vanemate elu- ja töökohtadesse, ta noorpõlve ja kooliaastaisse Koopsis, Kirepis, Tilgal või ka hilisemasse elusse Väike-Maarjas. Olemasolevate materjalide valgusel võime aga öelda, et B. Kangro kirjutisse on kahjuks lipsanud ka mõned väärad andmed. Kõige enam pahandust tekitavaks on osutunud Väike-Maarjas arenenud J. Tamme armuloo ebaõige kujutamine[32]. Nagu varasemadki J. Tamme biograafid, ei suhtu ka B. Kangro vajaliku kriitikaga luuletaja kaasaegse J. Sõsteri poolt antud teatmelisesse materjalisse, nagu see ilmneb näiteks J. Tamme viimaste elupäevade kirjeldamisel[33].

---

[27] «Eesti Kirjandus» 1930, nr. 1.
[28] Sealsamas, lk. 20.
[29] Sealsamas, lk. 21.
[30] Sealsamas, lk. 20.
[31] «Eesti Kirjandus» 1939, nr. 6, lk. 241—249.
[32] Sealsamas, lk. 246 jj.
[33] Sealsamas, lk. 241—242.

Toetudes, tõsi küll, osalt ebausaldatavatele allikatele, jõuab B. Kangro ühes punktis tähtsatele, otse pöörettekitavatele järeldustele. Oma kirjutise algul küll mõningaid reservatsioone tehes, hiljem aga neid sinnapaika jättes peab ta nimelt tarvilikuks korrigeerida A. Jürgensteini käsitust J. Tammest kui müstikust[34], samuti ka V. Ridala seisukohta, mille see on esitanud oma «Eesti kirjanduse ajaloos» III, väites, et J. Tamm «spiritistilist kunsti harrastama hakanud»[35]. B. Kangro leiab õigusega, et kujutus J. Tammest kui müstilisest luuletajast ei vasta tõele[36]. Tegelikult ei korrigeeri B. Kangro sellega ainuüksi A. Jürgensteini ja V. Ridalat. Õieti on lugu selline, et ülalnimetatud V. Ridala teoses leidub küll tsiteeritud väide spiritistliku kunsti harrastamisest[37], aga just V. Ridala ülevaade on erandlik selles mõttes, et siin müstikast on väga vähe juttu, kuigi autor, nagu ta isegi märgib, oma käsitluses toetub A. Jürgensteinile. Kuid V. Ridala kõnesoleva väite positiivne tähendus, nagu näeme, seisab selles, et see osutus üheks otseseks tõukeks võtta revideerimisele meie kirjandusteaduses üldkäibele läinud väärkontseptsioon.

Seega alles 1939. aastal, see tähendab rohkem kui kolmkümmend aastat pärast luuletaja surma, tuleb esmakordselt kuuldavale hääl, mis nõuab, et heidetaks kõrvale kujutus J. Tammest kui müstikust, — koos pildiga, mis kujutab kirjanikku pika musta habemega[38]. Seadapuhku jäid B. Kangro mõtted selles suunas kahjuks vaid proklamatsiooniks. Näidata luuletaja tõelist olemust ja õiget luuletajapalet, anda temast õige, tegelikkusele vastav portree, — seda B. Kangro veel ei suutnud. Selleks oleks olnud vajalik põhjalikum tutvumine kirjaniku eluloosse ja loomingusse puutuvate andmetega, eeskätt aga ta loomingu selle osaga, mis on laialipillatuna ajakirjanduse veergudel või käsikirjades.

Niisiis, kui öelda kokkuvõtlikult, iseloomustab nõukogude-eelseid käsitlusi J. Tammest ühelt poolt see, et neis on toodud rohkesti luuletaja elukäiku ja loomingut valgustavat faktilist materjali. Sellest omab erilist, otse asendamatut väärtust see osa, mis toetub Jakob Tamme kaasaegsete isiklikkudele kokkupuutumistele kirjanikuga. Neist andmetest ei saa ega tohi mööda vaadata J. Tamme uurijad ka tänapäeval. Samal ajal, teiselt poolt, on need käsitlused siiski jäänud ühekülgseks. Üheks põhjuseks siin on kasutatud andmete lünklikkus, — asjaolu, mis end eriti otsustavalt tunda annab luuletaja loomingu vaatlemisel. Käsitlused piirduvad peamiselt «Ärganud häältes» ja «Jakob Tamme Lugulauludes» ilmunud luuletustega. Juhul, kui ongi hangitud lisa

---

[34] Sealsamas, lk. 241.
[35] Sealsamas, lk. 242.
[36] Vt. sealsamas.
[37] V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu III. Tartu, 1929, lk. 43.
[38] B. Kangro, Uusi andmeid Jakob Tammest, «Eesti Kirjandus» 1939, nr. 6, lk. 242.

kadunud kirjaniku käsikirjalistest materjalidest, siis on seegi toimunud kuidagi ühekülgselt, kusjuures võeti eeskätt seda, mida saadi mingil määral kasutada toena soovitud kontseptsiooni jaluleupitamisel, — nagu võib selgesti märgata näiteks A. Jürgensteini juures. Ebatäielik materjal ja ebakriitiline — võib-olla ka sihilik — suhtumine mõningaisse allikaisse kujunes J. Tamme nõukogude-eelse käsitluse peamiseks puudujäägiks. J. Tamme käsitlus koolutati kodanlusele meelepäraselt ühekülgseks: J. Tammest tehti ühiskondlik-poliitilistest küsimustest kõrvalseisev luuletaja, panteist ja müstik. Selles ongi nõukogude-eelsete kontseptsioonide väärolemuse tuum.

3.

Jakob Tamme elulooliste ja loomingualaste materjalide täielikum kogumine, nende teaduslik läbitöötamine ning nende põhjal õigete üldistuste tegemine on jäänud nõukogude kirjandusloolaste ülesandeks. Ja tuleb öelda, et üht-teist ongi selles osas juba tehtud. Uurimuste tulemusi on avaldatud trükis, kusjuures vastavates artiklites on püütud kirjaniku elu ja loomingut valgustada ning lahti mõtestada marksistlikelt positsioonidelt lähtudes. Kooliõpikuis või kirjandusülevaadete-käsitlusi, ajakirjanduse veergudel aga on avaldatud rida kirjutisi, milles on püütud süveneda mitmesugustesse J. Tamme loominguga seotud probleemidesse.

1946. aastal ilmus «Eesti kirjanduse ajaloo» III osana V. Alttoa ülevaade «Rahvuslik ärkamis- ja venestusreformide aeg 1885—1894», milles leidub ka peatükk «J. Tamm». Artiklis toetutakse ilmselt A. Jürgensteini ja M. Kampmanni kirjutistele ja tegelikult jätkatakse põhilises osas ka nende poolt kirjandusteadusse istutatud traditsioone.

Tõsi küll, V. Alttoa on loobunud J. Tamme otseselt atesteerimast kui müstikut. Kogu ülevaates leidub õieti ainult üks lause, mis sellele võiks vihjata, nimelt: «Tamme viirastuslikud nägemused on samast õuduste maailmast, mille on loonud hirmu all elava rahva vaevatud fantaasia»[39]. Kuid, nagu ülal märgitud, kujutab «müstika» endast vaid mündi üht poolt. Mündi teiselt poolelt vaatab meile vastu mõiste — «ebasotsiaalsus». Ja käibelelastud võltsmündi seda külge näidatakse üsna selgesti ka V. Alttoa käsitluses.

Enesestmõistetavalt ei tähenda kirjanduse marksistlik käsitlusviis seda, et iga hinna eest tuleb kirjanikke näidata ühiskondlik-poliitiliste võitlejatena, isegi neid, kelle loomingus selliseid suundi üldse ei avaldu ... Kuid J. Tamm ei kuulu selliste kirjanike hulka. V. Alttoa aga käsitleb J. Tamme loomingu põhiolemust selliselt nagu ta eelkäijad nõukogude-eelsel perioodil. Nendega võrreldes

[39] V. Alttoa, J. Tamm. Eesti kirjanduse ajalugu III, Tartu, 1946, lk. 139.

ei ütle ta palju sellist, mis oleks oluliselt uus. Näiteks vaatleb ta ballaade samast aspektist, millest M. Kampmanngi: nende «ainestik on domineerivalt muinasjutuline» [40], või «on saadud rahvajuttudest» [41] ja muudki taolist. Siingi on nähtud ainestikku puht-formaalsest küljest, tungimata asja sisusse, ainestiku olemusse. Rida paremaid ballaade, nende hulgas just suur osa teravalt ühiskonnakriitilisi, on jäänud üldse nimetamata. Oma eelkäijate vaimus väidab V. Alttoa: «Ainuke rahvuspoliitilist probleemi käsitlev luuletus on ballaad «Ärkvel» [42].» Kõneldes «musta aja mälestustest» öeldakse, et neis kajastub «kirjaniku suhtumine mineviku ühiskondlikusse ebaõiglusesse» ja et need laulud ei ole «kättemaksule virgutavad...» [43] Et aga J. Tamm on kirjutanud arvuka hulga ballaade, valme ja lüürilisi luuletusi, milles kajastas oma kaasaja ühiskondlikku olukorda või — eriti noorpõlves — kirjutas mitmeidki võitlusseõhutavaid värsse, et J. Tamm oli luuletaja, kes pidevalt jälgis kaasaja elu ja kajastas ka oma paljudes lauludes aktuaalseid ühiskondlik-poliitilisi, kultuurialaseid ja rahvuslikke küsimusi, — sellest ei kuule me ülevaates midagi.

Lühikesi ülevaate-artikleid Jakob Tammest on ilmunud allakirjutanu sulest — mitmes kooliõpikus või -lugemikus, alates 1950. aastast. Neis on püütud üle saada senisest ühekülgsusest J. Tamme käsitlemisel. Nende, põhiliselt võttes ühes ja samas laadis koostatud kirjutiste iseloomustamiseks olgu peatutud viimati-ilmunud ülevaate juures — «Jakob Tamm», mis ilmus «Eesti kirjanduse ajaloo» III köites (1953).

Tuleb aga otsekohe öelda, et viimane ülevaade samuti kui eelmisedki ei rahuldanud autorit juba kirjutamise ajal, kõnelemata praegusest.

Tõsi küll, artiklis on, arvestades J. Tamme luule tegelikku olemust, tahetud rõhutada tema loomingus avalduvaid realistlikke tendentse, näidata J. Tamme kui teadlikku realismi poole pürgivat kirjanikku. Toetudes J. Tamme loomingule tervikuna, arvestades nii kogudes ja ajakirjanduse veergudel ilmunud luuletusi kui ka kirjaniku käsikirjalist pärandit, on püütud esile tõsta J. Tamme lauludes tähelepandaval määral esinevat ühiskonnakriitikat, olgu see sihitud veel valitsevate feodalistlike või juba hoogsalt arenevate kapitalistlike suhete pihta. Käsitluses on tahetud silmas pidada esijoones ainestiku sisulist olemust, selle sotsiaalset mõtet ja funktsiooni oma kaasaja suhtes. Ühe järeldusena on püütud alla kriipsutada seda, et senine kontseptsioon J. Tammest kui müstikust ja asotsiaalsest luuletajast pole tegelikult õige.

Nende eesmärkide taotlemine tohiks olla küll vajalik ja õigus-

[40] Sealsamas, lk. 138.
[41] Sealsamas, lk. 139.
[42] Sealsamas.
[43] Sealsamas, lk. 140.

tatud. Kuid ühtlasi peab kahjuks tunnistama, et samal ajal on kõnesolevas ülevaates satutud teele, mis — võrreldes seniste käsitlustega J. Tammest — osutub äärmuseks teises suunas.

Artikkel on kirjutatud ja on ilmunud ajal, millal kunsti ja kirjanduse küsimuste käsitlemisel vohas lihtsustamine ja jäme sotsiologiseerimine, ajal, millal mitmeti ilmnes õige arusaamise puudumine kirjanduse kui kunsti olemusest. Kirjandust kiputi vaatlema eeskätt kui ajaloo illustratsiooni, püüti kõiki jõude pingutades leida kirjanduslikust teosest esijoones teemasid ja neid alla kriipsutada. Mineviku kirjanduse vaatlemisel seati üheks põhieesmärgiks realistliku käsitluse, eeskätt kriitilise realismi või selle elementide avastamine, kõige selle käsitlemisse aga, mis endast kujutas fantastilist ja üleloomulikku, suhtuti kuidagi kartlikult.

Nendest kontseptsioonidest ja tavadest juhindudes toimus ka J. Tamme loomingu analüüsimine, kusjuures õige tunduvas osas tuli silmas pidada otseselt kooli õppeprogrammi sellekohaseid nõudeid. Samal ajal oli kombeks rakendada töödes meetodit, mille järgi nähtusi vaadeldi «ülalt alla», see on — teatud «valmis ja üldiste tõdede» teenistusse tavatseti sobitada faktid. Kõik see jättis tahes-tahtmata oma jälje ka kõnesolevale ülevaatele.

Üheks tolleaegsete seisukohtade avaldumise vormiks on J. Tamme ballaadiloomingu jaotamine kaheks rühmaks: rahvalikud lugulaulud ja folkloristlikud ballaadid[44]. Esimestes on, nagu ülevaates öeldakse, «kokku sulatatud ühelt poolt mingi rahvaluuleline pärimus, teiselt poolt aga külaelu ning allasurutud rahvakihtide elu realistlik kujutamine»[45] («Röövli heategu», «Odavad orjad» jt.). Niisugustest peamiselt ongi ülevaates juttu. Teisest liigist — folkloristlikkudest ballaadidest, milles ülekaalus on salapärane ja fantastiline või on fantastilise rahvapärimuse vormis käsitletud mingit üldinimlikku teemat — minnakse mööda ühe lühikese lõiguga; selles on nimetatud vaid — kaks pealkirja[46]. Seega selle osa asemel, ilma milleta kirjaniku iseloomustamine polę üldse mõeldav, on jäänud vaid värvitu laik. Selline käsitlusviis osutus antud tingimustes paratamatuks veel pärast seda, kui 1951. aastal ilmunud valimiku «Jakob Tamm. Ballaadid ja valmid» anonüümses järelsõnas oli antud selge, õige ja tabav otsus: «Müstikaks karakteriseeritud element Tammel pole aga tegelikult midagi muud kui rahvaluuleline fantaasia»[47].

Käsitluse põhiline osa sisaldub peatükis, mis kannab iseloomulikku pealkirja: «J. Tamme luuleloomingu temaatika.» See koosneb kolmest alaosast, nimelt: «Mõisnikevastase võitluse

---

[44] Eesti kirjanduse ajalugu III, Tallinn, 1953, lk. 23.
[45] Sealsamas, lk. 24.
[46] Sealsamas, lk. 23—24.
[47] Jakob Tamm, Ballaadid ja valmid, Tallinn, 1951, lk. 92.

teema»[48], «Kapitalistliku ekspluateerimise paljastamise temaatika. «Odavad orjad»»[49] ja «Ühiskondlike pahede paljastamise temaatika J. Tamme valmides. «Punik»»[50]. Tähendab, lähema vaatluse alla on võetud vaid sellised «rahvalikud lugulaulud» ja valmid, milles kajastuvad klassivastuolud ja ühiskondlik kriitika otseselt. Selline puhttemaatiline käsitlusviis ja ülalnimetatud teemade ainutähtsustamine on tõrjunud vaateringist kõrvale hulga teisi küsimusi haaravaid luuletusi, — nii üldisi kasvatuse ja moraaliprobleeme käsitlevad eepilised või lüürilised laulud, toreda, rahvaliku jutustamisoskusega loodud, folkloristliku fantaasia valda haaravad ballaadid, osa õnnestunud valme, samuti armastus- ja looduslüürika lähema vaatlemise. Käsitletavates luuletustes vaadeldakse ainuüksi nende temaatikat, tuuakse esile ainuüksi neid osi ja värsse, milles leidub klassiühiskonna kriitikat (näit. valmi «Punik» analüüs[51].)

Niisugune lähenemine ainele ei ole soodustanud ega innustanud vormiprobleemide analüüsimist, žanride käsitlemist, rütmi, riimi ja üldse kunstimeisterlikkuse lähemat vaatlemist. Vormilise külje jaoks ei ole leidunud muud, sobivamat kohta kui «Kokkuvõte», kus seda puudutatakse vaid paari lühikese lõigu ulatuses, muidugi vaid üldsõnaliselt.

Ja nii on meil siingi jälle ees — üks pool J. Tammest. Muidugi mitte enam see pool, mida agarasti püüti valgustada kodanlikes kirjanduslugudes, vaid teine külg. Kuid käsitluses, mis taotleb anda terviklikku ülevaadet J. Tamme elust ja loomingust, viib ühekülgne väärtustamine poolikule, üldkokkuvõttes ebaõigele tulemusele.

Mis puutub J. Tamme loomingu probleeme käsitlevaisse kirjutistesse nõukogude kirjandusteaduses, siis neid, nagu ülal märgitud, on ilmunud mitu. Kõigepealt tuleb siin nimetada O. Kuninga 1948. aastal avaldatud artiklit «Folkloor sotsiaalse kriitika vahendina Jakob Tamme luules»[52]. Materjal, mis artiklis vaatluse alla võetakse ja millest järeldusi tehakse, on küll kaunikesti piiratud. Ometi on järeldused enamasti tabavad ja Jakob Tamme kui kirjanikku ja ühiskonnakriitikut õigesti iseloomustavad. Vastupidi idealistlikkudele kontseptsioonidele pööratakse kirjutises tähelepanu ka rahvaluulelise ainestiku sisulisele olemusele — folklooris avalduvale rahva maailmavaatele, reaalse elu-olu peegeldumisele, klassivastuolude kajastumisele — nii nagu see kõik väljendub ka J. Tamme luuleloomingus. Tõsi küll, ka O. Kuningas ei näi veel päris kindel olevat selles, kuidas on lugu

---

[48] Eesti kirjanduse ajalugu III, Tallinn, 1953, lk. 25.
[49] Sealsamas, lk. 27.
[50] Sealsamas, lk. 28.
[51] Sealsamas, lk. 29.
[52] «Looming» 1948, nr. 2.

J. Tamme müstikaga. Näiteks ütleb ta: «Romantikutega jagab Tamm ka kalduvust müstitsismi...»[35]; aga ta teeb otsekohe reservatsiooni, jätkates samas vahetult: «... osalt on müstilised sugemed Tamme lauludes siiski ainult paratamatuks butafooriaks folkloristlike teemade käsitlemisel...»[54]. Kuid artikli autor väidab, et oma loomingu selle osaga, mis valgustab klassivastuolusid, J. Tamm kujunes realistlike traditsioonide elustajaks meie luules. See järeldus, mis iseloomustab J. Tamme osa eesti luule arengus, on sõnastatud küll ehk liiga tagasihoidlikult, kuid siiski õigesse suunda hoides.

Pealkirja all «Jakob Tamme võitlev luule» ilmus nende ridade kirjutaja sulest artikkel ajalehes «Nõukogude Õpetaja»[55]. Selles on püütud valgustada seda osa J. Tamme luulest, millest kodanlikes käsitlustes on enamasti vaikides mööda mindud, see on — ühiskonnakriitilisi ja võitlevaid värsse. Käsikäes sellega oli eesmärgiks kummutada väärkontseptsioon J. Tammest kui väljaspool aega ja ruumi elanud luuletajast ja müstikust. Ei puudu võimalus, et J. Tamme ühiskonnakriitilise ja võitleva poole rõhutamise tõttu artiklis on see külg jäänud liigselt kõlama, võib-olla ehk iseloomulikuma või kaugelt teiste joonte üle valitseva joonena Jakob Tamme luuletajanäos...

Suhteliselt rohkesti on pühendatud tähelepanu ühele tähtsale lõigule Jakob Tamme kirjanduslikus tegevuses — nimelt tema osale vene kirjanduse tõlkijana. Käsikäes sellega on jälgitud vene kirjanduse mõjusid tema enese algupärasele loomingule. E. Pringi ja nende ridade kirjutaja sulest ilmus 1951. a. ajalehe-joonealune «Jakob Tamm A. Puškini loomingu vahendajana»[56]. Järgmisel, 1952. aastal ilmus ajakirjas «Looming» samade autorite artikkel «Vene kirjanduse mõjust Jakob Tamme loomingus»[57].

Esimeses kirjutises valgustatakse peamiselt J. Tamme tegevust vene kirjanduse tõlkijana, kuna J. Tamme oma loomingus ilmnevate vene mõjude jälgimine on tagaplaanil. Viimases artiklis — «Vene kirjanduse mõjusid Jakob Tamme loomingus» vaadeldakse — üksikautorite järgi — vene kirjanduse tõlkimist J. Tamme poolt; kuid samal ajal püütakse selgitada ka vene kirjanduse mõjusid J. Tamme kujunemisele ja ta algupärasele luuletegevusele, — seda eeskätt tema poolt tõlgitud kirjanike loomingu kaudu.

Artikli «Vene kirjanduse mõjusid Jakob Tamme loomingus» autorid seadsid eesmärgiks vaadelda kirjanduslikke mõjusid lahutamatus seoses kirjaniku maailmavaate kujunemisega, kirjaniku

---

[53] O. Kuningas, Folkloor sotsiaalse kriitika vahendina Jakob Tamme luules. «Looming» 1948, nr. 2, lk. 245.
[54] Sealsamas, lk. 245.
[55] «Nõukogude Õpetaja» 1951, nr. 1 (5. I).
[56] «Edasi» 1951, nr. 10 (12. I).
[57] «Looming» 1952, nr. 5.

loomingu ideelise sisuga, seoses konkreetsete ajalooliste tingimustega. Kirjutises jõutakse järeldusele, et vene kirjandus avaldab J. Tamme (osalt ka kogu eesti kirjanduse) arengule küllaltki mitmekülgset mõju. J. Tamme maailmavaate kujunemine, tema arenemine teadlikuks realismi viljelejaks, ballaadi- ja valmižanri rakendamine, mõnesuguste väljendusvahendite kasutamine, — nende ja mitme teise sellise momendi suhtes on rea vene kirjanikkude mõju J. Tammele tõepoolest vaieldamatu. Niisugustena tulevad arvesse näiteks Tolstoi ja Gogol, Puškin ja Lermontov, Krõlov ja Koltsov. Nende ridade kirjutaja oli varemgi kuulnud või lugenud sellest, et vene kirjandus on J. Tamme tugevasti mõjustanud. Kuid alles konkreetsel tegelemisel küsimusega selgus selle tõeline tähendus ja olemus. Kirjutise ilmumise puhul autoritele — suusõnaliselt — tehtud etteheide, et vene mõjude näitamisega olevat artiklis liiale mindud, ei ole küll põhjendatud.

Samal ajal on artikkel võib-olla ära teeninud süüdistuse teises suunas, nimelt — J. Tamme kirjanduslike mõjustuste ühekülgses valgustamises. Teatavasti on J. Tamm üsna rohkesti tõlkinud ka saksa kirjandust, Schilleri ja Uhlandi ballaade, Goethe ja eriti Heine lüürikat, ning on vastu võtnud küllaltki märkimisväärseid mõjustusi ka sealtpoolt. Kõigest sellest aga minnakse artiklis mööda kas hoopis vaikides või ainult paarirealiste tähendustega — seda niihästi kõnesolevas artiklis kui ka samade autorite teistes kirjutistes. Artikli teiste ilmsete viitulöömiste hulgas olgu märgitud näiteks lugulaulude jaotamist folkloristlikeks ballaadideks ja rahvalikeks lugulauludeks [58], esimeste liiga põgusat ja ülelibisevat vaatlemist jms.

Nõukogude ajal avaldatud kirjutisi J. Tammest kokkuvõtlikult hinnates tuleb öelda, et neis on veel suur osa sellist, mida ei saa õnnestunuks pidada, kuid on ka mõndagi, millel ei puudu õiget suunda näitav tähendus. J. Tamme elu ja loomingut käsitlevais ülevaatekirjutistes käiakse kas nõukogude-eelseil aastail sissetallatud radasid või tammutakse puht-temaatilise käsitlusviisi umbtänavais. See osa neis ülevaadetes, milles tuuakse esile uudset materjali, märgib küll ehk mõnesugust edasiminekut J. Tamme uurimises, kuna aga kõik muu jääb suuremal või vähemal määral vaateringist välja, siis kipub luuletaja ja tema loomingu käsitlemine jääma sageli ühekülgseks. Parem on lugu nende töödega, milles jälgitakse J. Tamme kirjandusliku loominguga seotud probleeme. Siin on omaette võetuna mõndagi sellist, milles on tabatud märki või on jõutud sellele õige lähedale. Öeldu kehtib muidugi niikaua, kuni ei rutata ainuüksi antud artiklis vaadeldud materjali põhjal tegema üldistusi J. Tamme kogu loomingu kohta. Ja ei saa salata: see oht on igatahes olemas.

Selle ohu olemasolu on täiesti arusaadav. Kuni meil on ole-

[58] Vt. «Looming» 1952, nr. 5. lk. 564.

mas vaid vähesed, üksikuid külgi ja üksikküsimusi käsitlevad artiklid, muus aga on niiöelda tühi laud, niikaua võivad senised käsitlused tõepoolest kujuneda ühekülgseks ja desorienteerivaks. Sellepärast ei oleks õige peatuda poolel teel, kuna J. Tamme uurimise jätkamine osutub otse hädavajalikuks.

Kõigepealt ootab põhjalikumat valgustamist rida J. Tamme loominguga seotud probleeme. Vaatluse alla tuleksid võtta sellised küsimused nagu J. Tamme osa saksa klassikalise kirjanduse tõlkijana või J. Tamm lüürikuna. Lähemat eritlemist vajaks eepiliste žanride viljelemine tema loomingus, kusjuures muu hulgas saaks selgemini piiritleda näiteks erinevusi tavalise muinasjutu ümbervärsistuse ja ballaadi — selle mõiste rangemas tähenduses — vahel. Mis puutub eepilise luule, näiteks ballaadide ainestikusse, siis ei saa selle päritolu selgitamisel muidugi mitte kõrvale vaadata rahvaluulest. Ja seda polegi tarvis. Kuid käsikäes sellega tuleb tingimata süveneda ka ainestiku sisulise olemuse vaatlemisse ja jälgida selle sotsiaalset funktsiooni oma kaasaja suhtes. Tuleb silmas pidada, et sedavõrd, kuidas avardub nende uurimuste ring, mis käsitlevad J. Tamme kirjanduslikus tegevuses avalduvaid eri külgi ja üksikküsimusi, sedavõrd saab kaalu juurde ka kõik see, mis senistes nõukogude ajal ilmunud probleemidekäsitlustes omaette võetuna kujutab endast väärtuslikku ja paikapidavat.

Eelkõige aga on muidugi tarvidus tervikliku J. Tamme elu ja loomingut käsitleva ülevaate järele. See, mida vajame, peaks olema selline ulatuslikum monograafiline käsitlus, milles leiaksid valgustamist mitmesugused J. Tamme elusse puutuvad faktid, tema maailmavaate ja loomingulise meisterlikkuse kujunemistee, ta loomingu mitmepalgeline temaatika ja tema poolt viljeldud žanrid, ta luuletegevuse stimuleerivad jõud — sealhulgas ka välismõjud —, tema kui inimese ja kui luuletaja omapärane pale, ta progressiivne osa eesti kirjanduse arengus. Kõige selle juures ei tuleks J. Tamme teha ei paremaks ega halvemaks, kui ta tegelikult on. Loobudes lihtsustamisest, on tarvis näidata J. Tamme seoses oma kaasajaga, selle ühiskondlik-poliitilise ja kirjanduslik-kultuurilise eluga, kõigi ta juures ilmnevate vasturäägivuste ja ekslike arusaamistega. Käsitluses tuleb toetuda J. Tamme loomingule selle koguulatuses, arhiivimaterjalidele, luuletaja kaasaegsete mälestustele. On enesestmõistetav, et siinjuures ei pääse mööda ka kõigest sellest, mis seni on J. Tamme kohta kirjutatud, esijoones sellest, mis on õige ja väärtuslik, olgu see siis kirja pandud varem või nüüd, nõukogude ajal. Uurimistöö meetod aga peaks nüüd juba vastama asjade loomulikule käigule — faktidelt üldistustele.

Alles sel kombel, olemasolevaid fakte välja tuues, arvesse võttes ja neist järeldusi tehes, avanevad meile eeldused jäädvustada J. Tamme kirjanikupale tõeliselt marksistlikus käsitluses, õiges ja usaldatavas portrees.

ЯКОБ ТАММ В КРИТИКЕ И В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Р. АЛЕКЫРС

Резюме

В истории эстонской литературы Якоб Тамм (1861—1907) занимает место прежде всего как поэт — автор баллад, басен, лирических стихотворений — и как переводчик русской и немецкой классической литературы.

Первоначальное формирование Якоба Тамма как писателя приходится на период подъема национального движения, на время, когда широкие слои народа вступили в борьбу с остзейскими помещиками и их «особым порядком», когда сплачивались силы для создания национальной культуры. Начало его литературной деятельности относится к 1881 году и совпадает с выходом газеты К. Р. Якобсона «Сакала». В раннем творчестве поэта мы находим пламенные стихи, в которых он объявляет и себя борцом против поработителей народа — помещиков.

В связи с развитием капитализма углубляются социальные противоречия в самой эстонской нации, в результате чего национальное движение в 1880-х годах вступает в стадию кризиса. Это обстоятельство отражается и в литературе. В эти годы в творчестве Я. Тамма, с одной стороны, еще проявляется влияние характерной для того времени эпигонской поэзии. Но, с другой стороны, выявляется его все растущее умение наблюдать и реалистически изображать жизнь народа, проявления социальных противоречий, труд народа, природу родины. Вместе с тем становится заметной своеобразная черта Я. Тамма, которая присуща основной части его творчества — балладам: на фоне фантастических преданий народной поэзии он в большинстве случаев обращается к современным общественным явлениям, рассматривает вопросы культурной или нравственной жизни. Отсюда и сильная социальная окраска его баллад.

Хотя Я. Тамм не всегда умел оценивать явления в перспективе их исторического развития, как это проявляется, например, в связи с революционными событиями 1905 года, но все же в большей части его творчества отражается тесная и осознанная связь с современной ему жизнью.

Критических выступлений о творчестве Я. Тамма немного. Появились они в газетах «Олевик», «Вальгус», «Постимээс» в основном в связи с выходом в свет в 1892 году сборников его стихов «Ärganud hääled» («Пробудившиеся голоса») I, II. В них отмечается содержательность стихов, звучность рифмы, хороший язык и указывается также, что с наибольшей силой автор проявляет себя в эпической поэзии.

Первое значительное исследование о жизни и творчестве поэта — «Якоб Тамм и его стихи» («Ээсти кирьяндус», 1908 г.) —

появляется после смерти Я. Тамма. Обзор, автором которого был А. Юргенштейн, знавший лично Я. Тамма, отличается богатым фактическим материалом, не утратившим своего значения и в настоящее время. Я. Тамм определяется здесь как писатель, занимающий важное место в развитии эстонской поэзии, в первую очередь эпических жанров. Существенным недостатком обзора А. Юргенштейна является одностороннее и искаженное представление о Я. Тамме как о человеке и поэте. Тамм изображен им как поэт, равнодушный к современной общественной жизни. В содержании народно-поэтических баллад Я. Тамма, которое часто охватывает область сверхъестественную, таинственную, А. Юргенштейн видит склонность к мистике, являющейся, по его мнению, основной характерной чертой творчества поэта.

Этот ярлык мистика и пантеиста прочно, на многие десятилетия, закрепляется за Я. Таммом в истории эстонской литературы и в эстонской критике. Опираясь обычно на обзор А. Юргенштейна, авторы литературоведческих статей, а также антологий и школьных учебников, появившихся в досоветское время, принимают ложные концепции указанного исследования.

Примером этого может служить обзор М. Кампмана «Якоб Тамм» в его обширном труде «Основные черты истории эстонской литературы». М. Кампман ценит достижения Я. Тамма в эстонской литературе, видит его заслуги, главным образом в разработке эпической поэзии, баллады, басни, и выделяет его также как лирика. Однако, прослеживая происхождение тематики эпической поэзии Я. Тамма, М. Кампман делает это чисто формально, не вникая в сущность этой тематики. М. Кампман, так же и А. Юргенштейн, не видит в Я. Тамме критика современных общественных явлений. Он отождествляет элемент таинственности в народной поэзии с мистикой.

Лишь в конце 1930-х годов раздается голос, который считает нужным отбросить представление о Я. Тамме как о мистике (Б. Кангро, Новые данные о Якобе Тамме, «Ээсти кирьяндус», 1939, № 6). Однако до трактовки, вскрывающей подлинную сущность творчеств поэта, в это время еще не дошли.

Более тщательный и полный сбор биографических данных и материалов о творчестве Я. Тамма, их проработка и правильное обобщение — задача советских литературоведов. В этом направлении уже кое-что сделано.

В «Истории эстонской литературы» (III, 1946) появился обзор о Я. Тамме, принадлежащий перу В. Альттоа. Однако этот обзор, сравнительно с предыдущими, ничего нового по существу не внес. Краткие обзорные статьи о Я. Тамме были написаны и автором этих строк, например в III томе «Истории эстонской литературы» (1953). Опираясь также на ту часть наследства Я. Тамма, которая содержится в периодической печати и рукописях, автор пытался показать реалистические тенденции в творчестве поэта. В статье показано, что взгляд на Я. Тамма, как на мистика и

аполитичного поэта, не обоснован. В то же время существенным недостатком этой статьи является стремление подогнать факты к уже готовой «истине», приспособить их к концепции, по которой поэт в основном выступал как критик общества. Пытаясь обойти вопрос о фантастическом элементе, выделяя только социальные моменты в творчестве Я. Тамма и применяя принцип тематического разбора, автор статьи дает картину творчества Тамма, которая также представляет собой другую крайность. Конечно, Я. Тамм не аполитичен и не мистик. Но верно и то, что его творчество не состоит из одних общественно-критических выступлений.

Несколько лучше положение с теми статьями и исследованиями, где рассматриваются отдельные конкретные проблемы, связанные с творчеством Я. Тамма. Из них можно назвать статью О. Кунинга «Фольклор как средство социальной критики в поэзии Якоба Тамма» («Лооминг», 1948, № 2). Автор этой работы отказывается от формалистического принципа при рассмотрении тематики баллад Я. Тамма. Во многих исследованиях освещается важный раздел литературной деятельности Я. Тамма — его роль как переводчика русской литературы и влияние последней как на формирование мировоззрения поэта, так и на его творчество. (См., например, статью Э. Принк и автора этих строк «Влияние русской литературы на творчество Якоба Тамма» в журнале «Лооминг», 1952, № 5.) В общем, можно сказать, что статьи по отдельным вопросам творчества Тамма, опубликованные в советское время, во многих отношениях являются шагом вперед в изучении творчества поэта в целом. Изучение Я. Тамма нужно продолжать — рассмотреть те стороны жизни и творчества поэта, которые до сих пор еще мало освещены.

Прежде всего, конечно, нужна обстоятельная монография, в которой были бы сведены воедино все данные о жизненном пути и творчестве поэта. Только таким образом, исходя из фактов и делая из них правильные выводы, можно увековечить в подлинно марксистском освещении писательский облик Я. Тамма.

JAKOB TAMM IN DER LITERARHISTORISCHEN KRITIK

R. ALEKÕRS

Zusammenfassung

In der estnischen Literatur ist Jakob Tamm (1861—1907) hauptsächlich als Poet — als Verfasser von Balladen und Fabeln, als Lyriker und Übersetzer russischer und deutscher Literaturwerke — bekannt.

*

Jakob Tamms Entwicklungsjahre fallen in die Aufschwungszeit der nationalen Bewegung, in die Zeit, in der breite Volksmassen vom Kampf gegen das baltische Sonderregime und die baltisch-deutschen Gutsbesitzer ergriffen waren, in der alle Kräfte zur Schaffung einer nationalen Kultur angespannt wurden. Seine literarische Tätigkeit beginnt im Jahre 1881, also zur Zeit des Erscheinens von C. R. Jakobsons Zeitung «Sakala». In den Anfangsjahren seiner literarischen Tätigkeit schuf er feurige Lieder, in denen auch er sich als Kämpfer gegen die Unterdrücker des Volkes, gegen die Gutsbesitzer, bekennt.

Im Zusammenhang mit der Entwicklung des Kapitalismus vertiefen sich die sozialen Widersprüche im eigenen Volk, die in den 80er Jahren eine Krise in der nationalen Bewegung hervorrufen. Diese Tatsache spiegelt sich auch in der Literatur wider. In diesen Jahren werden in J. Tamms Schaffen einerseits noch epigonische, diesen Zeitabschnitt charakterisierende poetische Einflüsse bemerkbar. Anderseits aber tritt sein sich immer mehr vertiefendes Beobachtungsvermögen und die Fähigkeit, das Leben des Volkes, die sozialen Widersprüche, die Arbeit und heimatliche Natur realistisch zu schildern, hervor. Dabei offenbart sich bei J. Tamm ein eigenartiger Zug, der in dem wesentlichen Teil seines Schaffens, in den Balladen, bemerkbar wird: auf dem Hintergrund von phantastischen Volkssagen behandelt er oft zeitgemässe gesellschaftliche Erscheinungen, Kultur- oder Moralprobleme. Das bewirkt auch die stark soziale Färbung seiner Balladen.

Obwohl J. Tamm es nicht immer versteht, die Ereignisse in der Perspektive ihrer historischen Entwicklung zu würdigen, was sich zum Beispiel bei den Ereignissen der Revolution im Jahre 1905 offenbart, bleibt doch die Tatsache bestehen, dass im grössten Teil seines Schaffens sich ein enges und lebensvolles Band zwischen ihm und der Gegenwart widerspiegelt.

*

Die kritischen Schriften über J. Tamms Schaffen sind nicht zahlreich. Grösstenteils sind sie beim Erscheinen der Gedichtsammlungen «Ärganud hääled» («Erwachte Stimmen») I. und II. im Jahre 1892 in den Zeitungen «Olevik», «Postimees» und «Valgus» veröffentlicht worden. In ihnen werden die Kernhaftigkeit seiner Lieder, die klangvollen Reime und die gute Sprache hervorgehoben. In der epischen Dichtung sieht man die stärkste Seite des Dichters.

Die erste bemerkenswerte Forschung über das Leben und Werk des Dichters — «Jakob Tamm ja tema laulud» («Jakob Tamm und seine Lieder») — erscheint im Jahre 1908, nach J. Tamms Tod, in der Zeitschrift «Eesti Kirjandus» («Estnische Literatur»). Die Übersicht, deren Verfasser — A. Jürgenstein — J. Tamm persönlich gekannt hatte, fällt durch reichhaltiges, noch heute wertvolles, faktisches Material auf. Der Verfasser des Artikels würdigt J. Tamm als Schriftsteller, der einen wichtigen Platz in der estnischen Dichtung, in erster Linie als Förderer der Epik, einnimmt. Leider ist im genannten Artikel von Jakob Tamm als Dichter und Menschen ein einseitiges, entstelltes Bild entworfen. J. Tamm wird hier als Dichter dargestellt, der sich dem zeitgenössischen gesellschaftlichen Leben gegenüber gleichgültig verhält. In der volkstümlichen Thematik von J. Tamms Balladen, die oft Überirdisches und Geheimnisvolles darstellen, sieht A. Jürgenstein des Dichters Neigung zum Mystischen, was seiner Ansicht nach gerade der Grundzug in J. Tamms Schaffen ist.

Diese Auffassung von J. Tamm als einem Pantheisten und Mystiker herrschte in der estnischen Literaturkunde im Laufe von mehreren Jahrzehnten. Sich meistens auf A. Jürgensteins Übersicht stützend, wiederholen die folgenden in der vorsowjetischen Periode geschriebenen literaturwissenschaftlichen Schriften, ebenso Anthologien u. Schulbücher, auch weiterhin die unrichtige Auffassung der obengenannten Forschung.

Als Beispiel einer solchen Auffassung kann man M. Kampmanns Artikel «Jakob Tamm» in dem Werk «Eesti kirjandusloo peajooned» («Grundzüge der estnischen Literaturkunde») nennen. M. Kampmann würdigt wohl die Leistungen J. Tamms in der estnischen Literatur — hauptsächlich als Schöpfer epischer Werke, Balladen und Fabeln — und hebt ihn auch als Lyriker hervor. Die Thematik von J. Tamms epischen Werken wird jedoch rein formal behandelt, ohne weiter in den Kern des Themenkreises einzudringen. M. Kampmann sieht so wenig wie A. Jürgenstein in J. Tamm den Kritiker zeitgenössischer gesellschaftlicher Erscheinungen. Auch er identifiziert das der Volksdichtung zugrunde liegende geheimnisvolle Element mit der Mystik.

Erst am Ende der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts wird eine

Stimme hörbar, die es für notwendig hält, die Betrachtung von J. Tamm als Mystiker beiseite zu werfen. (B. Kangro, «Uusi andmeid Jakob Tammest» — Neue Angaben über Jakob Tamm — «Eesti Kirjandus» 1939, Nr. 6.) Doch in jener Zeit gelangte man noch nicht zu einer den wahren Kern des Dichters erschliessenden Behandlung.

*

Eine vollständigere Sammlung von J. Tamms Leben und Schaffen betreffendem Material, seine Sichtung und Verwertung ist den sowjetischen Literarhistorikern vorbehalten. Und bis jetzt ist hier auch einiges geleistet worden.

Aus W. Alttoas Feder erschien im Jahre 1946 in dem Werk «Eesti kirjanduse ajalugu» («Geschichte der estnischen Literatur») III. die Übersicht «J. Tamm», welche aber im Vergleich zu den früheren Abhandlungen nichts wesentlich Neues bietet. Kürzere übersichtliche Artikel über J. Tamm sind vom Verfasser dieser Zeilen erschienen, zum Beispiel der Artikel «Jakob Tamm» im 3. Band der Geschichte der estnischen Literatur (1953). Sich auf den in Zeitschriften und in Manuskripten vorhandenen Teil von J. Tamms Nachlass stützend ist der Versuch gemacht worden, die sich in J. Tamms Schaffen offenbarenden realistischen Richtungen zu zeigen. Im Artikel wird auch gezeigt, dass die Auffassung von Jakob Tamm als Mystiker und apolitischen Dichter grundlos ist. Doch die gegebene Übersicht besitzt auch den grossen Fehler, dass man hier Tatsachen einer fertigen «Wahrheit» anzupassen versucht hat, und J. Tamm hauptsächlich als Gesellschaftskritiker ansieht. Indem man phantastischen Elementen wenig Beachtung schenkte und allein das sich in J. Tamms Schaffen offenbarende soziale Moment hervorhob, hat man, den Grundsatz der thematischen Analyse anwendend, in der Übersicht ein Bild von dem Dichter gezeichnet, das sich einseitig erwies. Obwohl J. Tamm weder Apolitiker noch Mystiker ist, ist es doch wahr, dass seine Werke nicht nur aus gesellschaftlich-kritischen Äusserungen bestehen.

Einigermassen besser steht es mit diesen Artikeln und Abhandlungen, die ein mit J. Tamms Schaffen zusammenhängendes Problem behandeln. Von diesen könnte man den Artikel von O. Kuningas «Folkloor sotsiaalse kriitika vahendina Jakob Tamme luules» («Die Folklore als Mittel der sozialen Kritik in Jakob Tamms Poesie») in der Zeitschrift «Looming» 1946, Nr. 2 nennen. Hier hat der Verfasser es aufgegeben, die Thematik von J. Tamms Balladen vom formalistischen Prinzip aus zu betrachten. In mehreren Abhandlungen wird ein wichtiger Abschnitt aus J. Tamms literarischer Tätigkeit — seine Übersetzungen aus dem Russischen und damit der Einfluss der russischen Literatur auf die Entwicklung seiner Weltanschauung und sein Schaffen — beleuchtet. Zum Beispiel im gemeinsamen Artikel von E. Prink und dem Unterzeichne-

ten: «Vene kirjanduse mõjusid Jakob Tamme loomingus» («Die Einflüsse der russischen Literatur in Jakob Tamms Schaffen») in der Zeitschrift «Looming», 1952, Nr. 5.

Im allgemeinen kann man sagen, dass die während der Sowjetzeit erschienenen Artikel — meistens Betrachtungen von Einzelproblemen — zweifellos einen Fortschritt im Jakob Tamm-Studium bedeuten. Jedoch müssen diese Studien weitergeführt werden und gerade diese Seiten aus seinem Leben und Schaffen erforscht werden, die bisher wenig Beachtung gefunden haben.

Zuallererst brauchen wir natürlich eine ausführliche Monographie, in der alle bekannten biographischen oder seine Werke betreffenden Angaben zusammengefasst sind. Nur so, nämlich von Tatsachen ausgehend und aus diesen die richtigen Schlüsse ziehend, ist es möglich Jakob Tamms Porträt in marxistischer und wahrheitsgetreuer Art darzustellen.

MÕNINGAID JOONI EESTI KIRJANDUSKRIITIKAST XIX JA XX SAJANDI VAHETUSEL

E. SÄÄRITS

Kümmekond aastat üheksateistkümnenda ja kahekümnenda sajandi vahetusel tähistab eesti ühiskondliku mõtte kiiret arenemist, väljajõudmist 80-ndate aastate kriisist 1905. aasta revolutsiooni ideedeni. Eesti kirjanduses avaldus see murrang 80-ndate aastate epigonismi ületamises ja kriitilise realismi jõulises õitselepuhkemises. Näeme kirjanduse julget lähenemist vastuoluderikkale elutõele, inimese kannatuste ühiskondlike põhjuste tunnetamist, võltside, ülekohtuste suhete mässumeelset eitamist, demokratismi ja humanismi suurt avardumist. Lühikesel ajavahemikul andsid suure osa oma parematest töödest Juhan Liiv, August Kitzberg, Ernst Peterson-Särgava ja Eduard Vilde. Nad tõstsid tähelepanu keskusse lihtsa inimese ja rahvamasside saatuse, kujutasid terava süüdistusega oma aja ühiskondlikke olusid, mis takistasid inimese kasvu, moonutasid ja vigastasid teda.

Missugust osa etendas selles kärestikulises protsessis kirjanduskriitiline mõte, milliste võitluste ja võitude kaudu läks ta vastu 1905. aastale, selles pildis on veel palju hõredust ja lünki. Mõnevõrra on valgustatud kirjanduskriitika osa kriitilise realismi sissetungimise ajal 90-ndatel aastatel [1], kuid senistest vaatlustest peaaegu puutumata on jäänud meie kirjanduskriitika eluavaldused kahekümnenda sajandi hakatusel.

Eesti kirjanduskriitika algus läheb tagasi meie rahvusliku kirjanduse esiajaloosse, H. Rosenplänteri «Beiträgede» päevisse [2]. Koos kirjandusega kasvasid ja tihenesid kriitika alged rahvusliku liikumise ajajärgul. 1880-ndad aastad andsid Juhan Kunderi näol meie esimese nimeka kirjanduskriitiku. J. Kunderi peamine tähelepanu oli pööratud rahvusliku liikumise aja kirjanike väärilisele hindamisele ning tutvustamisele. 80-ndate aastate lõpul tõstis

[1] Vt. K. Taev, Realistliku kirjanduse sissetung ja selle tähendus rahva arengus. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus». Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartus 1935. — F. Tuglas, Eesti kirjanduse ajalugu IV. Tallinn 1947.

[2] Vt. V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika tekkimine XIX sajandi esimesel poolel. «Looming» 1956, nr. 7.

realistlik kriitika teravalt üles epigonismist vabanemise ja realismi teele asumise eesmärgi. Kriitiline mõte liikus siis loomingulisest praktikast ees. 1887. aastal avaldas E. Vilde oma «realilise seisupaiga» deklaratsioonid, 1888. aastal astus Jaan Jõgever ägedalt välja epigoonliku isamaaluule vastu. Kaks aastat hiljem nõudis Ado Grenzstein kirjanduselt realistlikke pilte eesti elust. Kirjanduslikus loomingus tegi kriitilise realismi meetod tollal esimesi argseid samme Eduard Vilde ja Juhan Liivi jutustustes. Võitlus kriitilise realismi poolt ja vastu sai meie kriitika keskseks teemaks 90-ndatel aastatel ja sajandi vahetusel.

On säilinud palju kurtmisi kaasaegsetelt tolle ajajärgu kriitika kehvuse üle. Nii kirjutab Eduard Vilde 1893. aastal: «Eesti kirjandusliku kriitika üle on kaua aastaid nurisetud. Teda oli viimastel aegadel liiga vähe olemas, või ta oli nii nõrk, pealiskaudne ja tühine, et teda kriitikaks ei tulnud nimetadagi, vaid paljaks teadaandmiseks, toimetusele olla sellehinnaline ja sellesuunaline «hea» või «vilets» toode kätte saadetud! Väga sagedasti on ka pikemaid, aga ülekohtuseid kriitikaid ilmunud. Siis veel sääraseid, millest liiga sagedasti oli näha, et nende sepitseja hariduse ja asjatundmise poolest ühegi vaimutöö üle ei oleks kohut mõista tohtinud» [3].

F. Tuglas iseloomustab kriitikat 1900. aasta paiku väga hallina, väites, et kirjanduslikku elu «ei suutnud igatahes mitte virgutada tolleaegsete ajalehtede vere- ja vaimuvaesed retsensioonid, mis käisid siis arvustuse nime all» [4]. Kibedat kurtmist meie kriitika viletsuste üle kuuleme noorelt G. Suitsult «Kiirte» I albumi saatesõnas aastal 1900. Rääkimata K. A. Hermannist, kes eesti arvustuse tema sihiliku mahalaitmise moe pärast otse maa pealt ära neab [5].

Küllap kordub ka nendes sõnavõttudes tuntud nähtus, et kaasaegsed oma epohhi halvemaks hindavad, kui see paistab hilisemas tagasivaates. Ometi on tõsi, et meie kirjanduskriitika arvestatavad avaldused sajandi vahetusel, võrreldes ilukirjandusliku loominguga, on hõredad. Valitseva vormina ajalehtede rubriigis «Kirjandusest» kohtame raamatute pealiskaudset tutvustamist, kusjuures retsensentide tähelepanu köidavad rohkem mitmesugused kooli- ja käsiraamatud kui ilukirjandus. Ei olnud haruldased ka arvustused, mida üks ajaleht kasutas varjukattena teisele võistlejale kallaletungimisel.

Selles kriitikas, mis tõsiselt tegeles ilukirjandusega, võime eraldada kahte vastandlikku suunda: idealistlikul maailmavaatelisel positsioonil asuvat konservatiivset-klerikaalset leeri ja materialismi poole hoidvat, demokraatlikult meelestatud realistlikku kriitikat. Veelahutajaks nende vahel on suhtumine kriitilisse realismi. Konservatiivne kriitika võis sallida ja isegi nõuda olustiku-

[3] E. Vilde, Paar sõbralikku sõna, «Postimees» 1893, nr. 90.
[4] F. Tuglas, Noor-Eesti algajult, «Looming» 1933, nr. 10, lk. 1019.
[5] Vt. K. A. Hermann, Arvustamisest, «Rahva Lõbu-leht» 1898, lk. 25 jj.; Dr. K. A. Hermann, Kirjandusest, Postimees» 1901, nr. 87.

list realismi, kuid talle oli täiesti vastuvõetamatu nn. «uus siht» kirjanduses, mis juhtis teravat valgust ühiskonnaelu varjukülgedele, arvustas ja süüdistas valitsevaid sotsiaalseid suhteid, ehk nagu selles kriitikas väljendati, «sihtis ilmakorra vassimise poole». Realistlik kriitika seevastu hindas ja tõstis kriitilises realismis esile just seda kardetud ja vihatud külge, karmi tõe ilustamata väljaütlemist, inimese kannatuste ühiskondlike põhjuste valgustamist.

Seejuures näeme suurt selgumatust kriitilisele realismile antavates nimedes. Tänapäevane termin on sajandi vahetusel veel tundmata. Kõige harilikumalt nimetatakse kriitilist realismi lihtsalt «uueks sihiks», kusjuures konkretiseerimiseks lisatakse juurde mõne välismaa või kodumaa tähtsama kriitilise realisti nimi (näit. Ibseni siht, Hauptmanni siht, Vilde siht). Vahel ühendatakse uut suunda realismi või naturalismi nimetusega.

*

Kvantiteedi poolest valitseval kohal seisis sajandi vahetuse kirjanduskriitikas konservatiiv-klerikaalne suund. See suund kuulutas oma lipukirjaks rahvusluse ja tal ei puudunud omamoodi püüd kaasa aidata eesti rahvusliku kultuuri kasvule. Kuid vapustustekartlik tagurlik meelsus asetas selle kriitika vaenujalale progressiivsete jõududega elus ja kirjanduses, sundis teda kinni hoidma pehastunud idealistlikest ja klerikaalsetest tõekspidamistest.

Konservatiivse suuna olemus, tema rahvuslus ja lämmatav tagurlus on iseloomuliku väljenduse leidnud Anton Jürgensteini kirjanduskriitilises tegevuses. A. Jürgenstein oli vaadeldavail aastail meie viljakamaid kriitikuid. Kirjandusliku perekonnalehe «Linda» toimetajana oli tal tähtis koht sajandi vahetuse kirjanduselus. «Lindas» ilmus tol ajal valdavam osa meie kirjanduskriitilistest materjalidest. Siin retsenseeriti süstemaatiliselt uusi ilukirjanduslikke teoseid, avaldati aastaülevaateid üksikute žanride kohta, siin leidsid järjekindlat äramärkimist meie kirjanduse tähtpäevad, toodi rohkesti häid tõlkeid lääne-euroopa ja vene kirjandusest, tutvustati maailmakirjanduse klassikute elu ja loomingut. Kirjanduskriitilise materjali rohkuse ja pidevuse poolest ei saa «Lindaga» võistelda ükski teine ajakiri ega ajalehe kirjanduslik lisa sajandi vahetusel. Väga sagedasti oli «Linda» kirjanduskriitiliste kirjutiste autoriks Anton Jürgenstein ise. Peale selle ilmutas ta oma artikleid ka mujal, nagu «Postimehes» ja selle mitmesugustes lisades. Üldse oli ta oma aja tuntud ideoloog, paljude sotsiaalpoliitiliste ja kultuuripoliitiliste artiklite autor. Maailmavaateliselt oli Anton Jürgenstein objektiivne idealist tugeva klerikaalse kallakuga. Tema vaenulikust suhtumisest materialistlikku maailmavaatesse võiks näitena nimetada poleemikat Darwini õpetuse tutvustamise pärast «Rahva Lõbu-lehe» ja «Linda» vahel. Tähtsat osa darvinismi vastasena etendas selles A. Jürgenstein, tõstes muu seas üles järg-

mise küsimuse: «Kas «Lõbulehe» toimetus «hästi ja targasti» teeb, et oma teaduslistele kirjadele — mis ju kiiduväärt on — ikka sabad taha seob, mis realteaduse-meestest muidu nii põlatud mõttekujutuste valda eksivad ja sääl meie rahvale üsna uut, seni võõrast, materialistlist ilmavaadet pääle tahavad suruda — seda jätame tuleviku otsustada. Meie peame seda küll kaunis kahtlaseks «rahva lõbuks».» [6]

Oma poliitiliste vaadete poolest seisab Jürgenstein konservatiivse kodanluse platvormil, on koos Jaan Tõnissoniga selle ringkonna tähtsamaid tegelasi.

Tagurlik poliitiline meelsus tõi Anton Jürgensteini kirjanduskriitilisele tegevusele eriti palju kahju just möödunud sajandi pöördepäevil, meie kriitilise realismi õitselepuhkemise ajal. Just sellesse perioodi kuuluvad tema raevukalt kriitilise realismi vastu võitlevad arvustused, mis meenutavad kaikaga vehkimist loomuliku arengukäigu vastu. Neis arvustustes kipub Jürgensteini maha jätma tõe- ja kunstitaju ning asemele astub politiseerimine ja vagatsemine. Üheks sellekohaseks näiteks on Jürgensteini sõnavõtt «Külmale maale» ilmumise puhul, milles kriitik hindas seda teost põhiliselt kahjulikuks ja süüdistas kirjanikku kodumaa elu sihilikus moonutamises välismaa naturalismi mustri järgi.

Üheksateistkümnenda sajandi eelviimase aasta lõpul läbis «Linda» mitut numbrit A. Jürgensteini poolt «Endla» seltsi perekonnaõhtul peetud kõne «Sihid ja jooned Eesti kirjanduses», milles käsitletakse kriitilise realismi eluõiguse probleemi ja esitatakse konservatiivse suuna põhilised seisukohad selles küsimuses.

A. Jürgenstein lähtub kunsti ja kirjanduse kõige üldisematest olemusjoontest, esitab lihtsustatud skeemi oma aja kirjanduse peamistest arengusuundadest ja püüab määrata arenguperspektiive, nagu nad temale näivad. A. Jürgensteinile on kunst idealistlik printsiip. Ta ei näe selles mitte tegelikkuse omalaadset peegeldust, vaid inimese hinges peituvate igaveste ideede ehk aadete väljendust. «Kunst on iluaadete kehastamine» [7]. Ühtlasi eraldab kriitik kunstis eetilise suuna esteetilisest ja asub ise eetiliste põhimõtete poolele. Ta ütleb, et vanade kreeklaste kunsti ainuke otstarve oli iluavaldus, kusjuures «greeklaste iluaime käis aga enam vormiilu kui sisuilu pääle». A. Jürgenstein asub seisukohal: «Ilus on aga ainult see, mis kõigepäält tõega kokku käib. Tõe viimne põhi seisab aga Jumalas» [8]. Edasises mõttekäigus surub kriitik oma idealistliku kunstikäsitluse ristiusu dogmade klambritesse. Ta möönab, et kreeklastest saadik on aastatuhandeid ajamerre voolanud, selle aja sees on inimsugu muutusi läbi elanud ja mõnedki aated on teisenenud. «Kristlik ilm on omale ristiusu läbi uue hinge sisse saanud, selle

---

[6] A. J., Omas asjas. «Linda» 1901, lk. 114.

[7] A. Jürgenstein. Sihid ja jooned Eesti kirjanduses. «Linda» 1899, lk. 642.

[8] Sealsamas .

hinge on ta ka kristliku võiduse (kunsti) sisse õhutanud» [9]. Ta toob J. W. Goethe ja Lev Tolstoi appi tõendama, et uueaja kirjanduse tippsaavutuste sihid ühtivad kristliku õpetuse tuumaga. «Nii kui Fausti, suure tõe otsija tee ilu kaudu häädusele viis, nii on ka Tolstoi sinna maale saanud, et ta oma luules kunsti pääle mitte enam kui iseenese otstarbe pääle ei vaata, vaid kui abinõu pääle, kelle abil ta inimestele südamehäädust, Kristuse õpetuse sisu tahab pakkuda» [10]. Sellele A. Jürgensteini arvates kristlikust inimarmastuse aadetest kantud suunale — «idealismusele» vastandab kriitik kaasaegses kirjanduses teise suuna, mis «on ka greeka tühjapoolsele vormiilule uue hinge sisse puhunud, aga see on otse ümberpöördud kui Tolstoi hing». See on «realismus», mille esindajatena Jürgenstein nimetab Saksamaal Hauptmanni ja Sudermanni, Prantsusmaal Zola'd, Daudet'd ja Maupassant'i, Norras Ibsenit. Vastassuuna peamist tunnust näeb A. Jürgenstein kristliku õpetuse eitamises. «Need mehed ütlevad, et praegune ilma ja seltskonna halb seisukord just sellest on tulnud, et ristiusu õpetus inimesesoole mitte seda pole jõudnud anda, mida talt loodeti, «doloi» temaga ja igamees nendest katsub siis oma kunstitöödes inimesesugule uut õnnestuse rezepti välja mõtelda» [11].

Äärmise lihtsustamise ja vääritiõlgitsuse abil püüab Jürgenstein jätta muljet, nagu puuduksid kriitilisel realismil aated, s. o. ideelisus. Ta iseloomustab kriitilist realismi vääralt kui paljast looduse kopeerimist ilma kõrgema mõtteta ja iseäranis elu sopasemate piltide ülesvõtmist.

Kriitik tunneb pisut kitsikust, nimetades kirjanduslikku suunda, mille vastu ta sõtta läheb, realismiks, ning seletab, et terminid «idealismus» ja «realismus» ei näita nende sihtide õiget olemust mitte täielikult. Jürgensteini sõnadest nähtub, nagu poleks tal midagi elu loomutruu kujutamise vastu. Kuid tal on realismile omad tingimused: see ei tohi kaudseltki ohustada valitsevaid eluvorme, ei tohi äratada mõtet, et kehtiv ühiskondlik kord moonutab inimest ja põhjustab pahesid. Eesti ühiskonnas kindlustunud kapitalistlikud tootmissuhted näisid parimad ja avaraimad Jürgensteini kodanlikele ideaalidele. Nendel põhjeneva elukorralduse kritiseerimine tundus talle elu aluste lõhkumisena. Kuivõrd Jürgenstein tajuski ühiskondlikke vastuolusid ja viletsust, siis tahtis ta neid kõrvaldada rahulikul ning ohutul teel, inimeste sisemise täiustamise teel, pannes suuri lootusi kristlikule kõlblusõpetusele. Kirjanduses taotles ta lepitust vaieldamatuks saanud realisminõude ja enda konservatiivsete vaadete vahel. Püüdes esitada omapoolseid mustreid, otsis ta kramplikult kirjanikke, kelle töödes leiduks kõlbelise maailmaparandamise ideid. Kõige paremini sobis Jürgensteinile Lev Tolstoi tema kunstikõrgusega ja maailmakuul-

[9] A. Jürgenstein, Sihid ja jooned Eesti kirajnduses. «Linda» 1899, lk. 643.
[10] Sealsamas.
[11] Sealsamas, lk. 643.

susega, tema loomingus leiduva kõlbelise enesetäiustamise õpetusega, millel ei puudunud side Jürgensteinile armsate kristlike vaadetega. Nii seabki A. Jürgenstein meelevaldselt konstrueeritud ideaalse voolu «idealrealismuse» etteotsa võimsa esindaja. Lähemast vaatlusest hoidumine, ainult nimedega opereerimine aitab kinni mätsida karjuvat vastuolu konstruktsiooni ja tegelikkuse vahel, aitab Jürgensteinil üle libiseda Tolstoi loomingu tuumast, mis seisab paljastamise, hukkamõistmise ja protesti jõus. Jürgenstein aga väidab, et Tolstoi on küll suur realist ja kujutab elu ning loodust loomutruult, kuid tema tööde üle lehvib kõrgete kristlike aadete vaim. «Nii on Tolstoi «realist ja idealist» ühes, kõige suuremal mõõdul. Ja see ongi uueaja kunsti õis» [12]. Ning Anton Jürgenstein tõmbab kirjanduse arengule kergel käel perspektiivi: «Mõlemate sihtide ühendus äraseletatud kristlisest inimesearmastuse seisukohast — see näitab mul siht olema, mis ennast aegapidi, aga kindlasti praeguse aja kirjanikkude sihtidest ja vaidlustest hiilgavalt kui kuld välja koorib» [13].

A. Jürgenstein hoidub kriitilise realismi teravamast mahategemisest ülemaailmses ulatuses, ta ei lähe konkreetsustes kaugemale üksikute esindajate nimetamisest. Tema püüe käib sinnapoole, et hoida ebasoovitavat kirjanduslikku «sihti» ohutus kauguses, kuulutada see meie tegelikkuses enneaegseks. Juba 1894. aastal, rünnates Vilde tugevate ühiskonnakriitiliste joontega jutustust «Karikas kihvti», oli Jürgenstein hüüatanud: «Tema oli esimene, kes Lääne-Euroopa kihvtitaimedele Eestimaal lava tegi. Ärgu sündku seda mitte!» Nüüd, viis aastat hiljem, sajandi pöördel ei väsi ta kordamast, et kriitilise realismi (Sudermanni ja Hauptmanni) sihid meie kirjandusele ja «meie väikesele rahvale aga, Jumal tänatud, alles võõrad on» [14].

Jälgides «sihte ja jooni» eesti kirjanduses selle algusest peale kuni kaasajani, leiab A. Jürgenstein peaaegu igalt poolt idealismi ja realismi ühendust. Kreutzwald «ühendab looduse armastust mõttekõrgusega — õige realismuse ja idealismuse ühendus». A. Jürgensteini järgi on Jannsen rahvaelu kirjeldustes ja looduseilu kujutustes täitsa realist, «jutu põhjusmõttes aateline». Koidula näitab ennast «kaunis realismuse ja aatelise sihi ühenduses» [15]. Juhan Liiv on jutukirjutaja, «kes vana kristliku aate põhjusel, aga realistlise kunsti jõuga ja abinõudega välja ehitud on» [16].

Nii jõuab Jürgenstein välja Eduard Vilde juurde, kes näib talle eriliseks murelapseks olevat ja kellele vastuvaidlemiseks tundubki kogu kõne peetud ja kirjutus kirjutatud olevat. Jürgenstein tunnistab Vilde andekust ja viljakust, kuid avaldab paha-

[12] A. Jürgenstein, Sihid ja jooned Eesti kirjanduses. «Linda» 1899, lk. 643.
[13] Sealsamas.
[14] Sealsamas, lk. 675.
[15] Sealsamas, lk. 659.
[16] Sealsamas, lk. 674.

meelt võõrsilt (Jürgensteini arvates peamiselt Sudermannilt ja Hauptmannilt) omandatud halva suuna pärast osas Vilde töödes, eriti romaanis «Külmale maale» ja jutustuses «Karikas kihvti». Siin ütleb Jürgenstein välja oma põhisüüdistuse kriitilise realismi vastu. Ta näeb Vilde teoste väära sihti teravas ja radikaalses ühiskonnakriitikas. «Uues Vilde sihis on pääsüüdlane seltskond oma halva seisukorraga ja seadlustega, ja sellepärast püütakse pahategijat ennast võimalikult vabandada, aga seltskonda tema seadlustega ja roostetanud kombetega hukka mõista» [17]. Näitena toob Jürgenstein Väljaotsa Jaani väikese venna ja õe varguseloo koolis. Kodanliku «õigustunde» sarvkest on nii paks, et kirjaniku kaastunde kõikevõitev soojus ei tungi kriitiku südameni. Anton Jürgensteini ei liiguta kahe näljase popsilapse häda, ta asub neid armetuid koorukestevargaid kalgilt karistava koolmeistri poolele. Kriitik paneb Vildele pahaks kooliõpetaja Tootsi naeruväärseks tegemist, kes lapsi harjunud viisil varguse eest manitsevat ja ka kodule ta kohuseid meelde tuletavat. Jürgenstein leiab, et pole kuidagi võimalik heaks kiita sellist «plaanilikku» halbuse vabandamist ja teiste hukkamõistmist, «sest selle läbi saavad vooruslised nõudmised nõrgendatud, kui igaüks oma vastutamist enese päält seltskonna pääle hakkab lükkama». Jürgensteini arvates on ühiskondlikus viletsuses ja ebavõrdsuses süüdi üksikisikute pahed. «Ja kes on seltskonna nii tasakaalust välja lükanud, et ühelpool karjuv vaesus, teiselpool muinasjutuline rikkus ja hõlbus elu, ühelpool aja tööta surnukslöömine, teiselpool hommikust õhtuni kestev, närvi-äritav ja suretav töö on? Eks ainult üksikute inimeste ahnus ja armastuseta olek oma ligimeste vastu» [18]. Valitseva elukorra kritiseerimisele seab Jürgenstein vastu inimese kõlbelise täiustamise. Tal on oma retsept ühiskonna parandamiseks ja ta soovitab seda ka Vildele. «Kui midagi parandada tahetakse, siis on vaja kang kõige mõjusamat teed üksiku külge panna. Seltskonna surumine aitab vist vähem.» Oma seisukohta põhjendab Jürgenstein kristliku dogmaga pärispatust: «Kõik kuri, mis ilmas on, tuleb kristliku põhjusmõtte järele inimese rikutud patusest loomust, ja vastutus tema kurjategude eest langeb täielt ta enese pääle» [19]. See pehkinud argument kõlab alalhoidliku mõtte viimse hädarelvana kriitilise realismi võidukate ideede vastu, millest tulenevaid mässulisi järeldusi Anton Jürgenstein küllalt teravalt tajus.

«Sihtides ja joontes» väljendub konservatiivse kriitika leppimatu vaen kriitilise realismi vastu ning ühtlasi taotlus leida mingit kompromissi kodanlike ideaalide ja realismi vahel. A. Jürgensteini poolt leiutatud «idealrealismuse» programm läks käibele kõigi kriitilise realismi vastaste suus.

---

[17] A. Jürgenstein, Sihid ja jooned Eesti kirjanduses. «Linda» 1899, lk. 675.

[18] Sealsamas, lk. 675.

[19] Sealsamas.

Ka kahekümnenda sajandi algusaastail jäi Jürgenstein visalt kriitilise realismi vaenlaseks, kuigi ta temale omase elutarkusega lubas mõningaid järeleandmisi kirjanduslikule tegelikkusele, kus kriitiline realism elas oma esimest õitseaega E. Vilde ja E. Petersoni loomingu tippsaavutuste näol. Nüüd ta enam ei kirunud kriitilise realismi teoseid Lääne-Euroopa mürgitaimedeks meie kirjanduspõllul. A. Jürgenstein osutab omapärast «paindlikkust» ja «diferentseeritud suhtumist» temale vastumeelse kirjandusliku suuna esindajatesse. Ernst Petersoni «Paisete» I osa arvustust alustab ta sooja soovitusega. Võib-olla oli kriitiku ootamatu leebuse üheks põhjuseks asjaolu, et Petersoni ühiskonnakriitika ei puudutanud selles teoses sotsiaalse ülekohtu «neetud» küsimust eesti talurahva hulgas, vaid kujutas paisetena eesti talupoja turjal mõisnikku ja pastorit, mis võis Jürgensteinile tunduda palju mõistetavam kui kriitikakirve panemine jõuka talupoja ehk hallparuni juure külge, kes oli arvustaja arvates meie rahva tuleviku alustugi. Sõnavõtu käigus selguvad sissejuhatuse heasoovlikkuse teised ajendid. Andudes kitsarinnalisele politiseerimisele, kasutab Jürgenstein siin diplomaatlikku võitlusvõtet, ta katsub teosele leiutada uut, temale vastuvõetavat tõlgitsust. Kirjaniku poolt vapustava konkreetsusega esilemanatud ühiskondliku ülekohtu süüdistust püüab kriitik omavoliliselt pehmendada isandate südametunnistusele koputamiseks. Jürgensteini järgi peab «Ühe härja elulugu» tõestama, et «tööandja ei pea töölise pääle, mõisnik oma rendi-talupoja pääle, peremees popsi pääle, mitte nagu härja pääle vaatamata, vaid nagu kaasvenna pääle, nõndagi, nagu Eesti talupoeg oma looma pääle, kelle ta haleduse pärast talve läbi oma tuppa sooja toob, ilma et ta kardaks «roppuse» pärast naerdud saada. On ju ometi kõik inimesed vennad, ühe Jumala lapsed» [20].

Veelgi vägivaldsemalt näeme Petersoni mõtete moonutamist, nende koolutamist Anton Jürgensteini kõlblusõpetuse kõverjoonele novelli «Tulge appi!» arvustuses. Ühtlasi lööb siin eriti vängelt välja kriitiku klerikaalsus. Jürgenstein tahab Petersoni kõige probleemirikkama ja mässumeelsema teose ideestikku kokku pigistada apostel Pauluse manitsusse «Tehke hääd kõigile, kõige enam neile, kes meiega ühte usku on.» Tuhandeid intressile koguv kalk teenijate sundija, priskusest punetav vagatseja Oheliku Madis ja klassivahede üle juurdlev sulane Anton; peremehe misjonilugemine Indiamaa paganate hingehädast ja maise viletsuse pärast jooma hakanud tiisikushaige saunamees, ta meeleheitele viidud naine ning saunapoisikese ahastav appikarje — kõigile neile kisendavatele vastuoludele pidi lahendus tulema sisemisjonitööst, kommete parandamisest ja heategevuse tõstmisest.

---

[20] A. J., Ernst Petersoni «Paised». «Linda» 1899, lk. 459.

«Sest meie hukkaläinud kombeline elu annab selget tunnistust, et kodu ränk töö alles ootab» [21].

Jürgenstein ei tee Petersonist mitte ainult sisemisjonitöö apostlit, vaid ta püüab teda kokku sobitada ka paganate hingede püüdmisega, millest kirjanik kõneleb vihase satiiriga kui ühiskonna vastikumast mädapaisest. Anton Jürgenstein aga kinnitab: «Ta [Peterson] ei ole minu lugupidamist missiooni vastu mitte vähendanud, ega usu ma, et ta kellegi juures seda teeb, vaid mõtlema ajab, nagu ta Oheliku peremeest mõtlema pani» [22]. Etteheidete äralõikamiseks lisab arvustaja variserlikult: «See on minu arvates kirjaniku mõttekäik, nii olen ma temast aru saanud» [23].

Neis arvustustes avaldub kordumatult veidral viisil Jürgensteini lootusetu lootus lepitada kriitilise realismi teravat elulist vastuolude taju väikekodanliku vaikelu ihalduse ning vapustustekartusega. Autor ise kõneleb küllaltki avameelselt oma lepitusmissioonist: «Et vast-olude ettetoojad oma kirjelduses väga teravaks kipuvad minema, on asjaoludes põhjendatud. Meie keskteed kõndijate, asi on, siin ühendada ja lepitada» [24].

Kuivõrd vähe aga konservatiivne kriitika uskus sellesse tõlgitsusse ja kuidas teda tegid rahutuks Petersoni kirikuvaenulikud ja kulakliku ahnitsemise vastased ideed, seda näitab salaliku hoobi andmine Petersoni novellile «Lindas». Nimelt ilmus seal varsti pärast Jürgensteini arvustust anonüümne looke pealkirjaga «Tulge appi!», milles maalitakse magus pilt eesti talurentniku perekonnast, kus kristlik kaastunne vaestele jõledatele paganatele õnnelikult võidab mõnede koolitatud meeste poolt külvatud kahtluseidud misjonitegevuse vastu.

Teoste kunstiliste omaduste iseloomustus on neis Jürgensteini arvustustes õige napp ja kidakeelne. Kriitiku hoog on kulunud kirjaniku hammustavate mõtete ülesilumisele, tema resoluutse eitamise retušeerimisele üksikute liialduste kriitikaks.

Ka A. Jürgensteini sõnavõtt Fr. R. Kreutzwaldi sajanda sünniaastapäeva puhul [25] on tugevasti läbi imbunud tagurluse vingust. See ei anna maad avaramale vaatekohale, vaid juhib kriitiku kitsarinnalise poliitilise küsimuse juurde, «kelle mees oli Kreutzwald?», ja küllastab ta argumentatsiooni kiusliku karvupidi kiskumisega. Jürgenstein hurjutab «Teatajat» ja «Uudiseid», et need, tuues ette lauluisa noorpõlveaegset poolehoidu C. R. Jakobsonile, teevad juubelikirjutustes Kreutzwaldi enda eelkäijaks, «majandusmeheks» ja «käremeelseks». Selle seisukoha ümberlükkamiseks toob autor tsitaadi «Lembitust», mis peab kinnitama, et Kreutz-

---

[21] A. J., Ernst Peterson. Paised III anne. «Tulge appi!». «Linda» 1901, lk. 699.

[22] Sealsamas.

[23] Sealsamas.

[24] Sealsamas.

[25] Vt. — i —, Kelle mees oli lauluisa Dr. F. R. Kreutzwald? «Postimees» 1904, nr. 17, 18.

wald uskus igavesse elusse, kuna «majandusmehed» ja «käremeelsed» seda teatavasti mitte ei teinud. Teiseks tõestab Jürgenstein samuti «Lembitu» najal, et Kreutzwaldi suhtumine armastusse oli «hingeline», kuna «Teataja» alles hiljuti kõneles armastusest nagu lihtsast loomusunnist. Kolmanda, kõige mõõduandvama kontrastina esitab kriitik Kreutzwaldi harmoonilise hinge ühelt poolt ja teiselt poolt kogu praeguse elukorra ja inimeste vastu turtsuva meeleolu, mis «Teataja» ja «Uudiste» «realistide» juures valitsevat. A. Jürgenstein ei näi siin palju hoolivat, mis Kreutzwaldist järele jääb, peaasi, et saaks teda ebamaise harmoonia ihaluse sildi all mahutada «Postimehe» «aatemeestega» ühe mütsi alla.

Neis artiklites näitab Anton Jürgenstein ennast väikekodanliku dogmaatikuna ja fanaatikuna, kes püüab kangekaelselt nii Petersoni kui ka Kreutzwaldi kohandada enda paleustele, jättes sealjuures märkamata, kui armetult kitsas ja silmakirjalik oli elu ja mõlema kirjaniku tõelise palge ees niihästi tema piiblilik ligimesearmastus kui ka selle taevalik hind.

Kui kaugele tagurlik poliitiline meelsus Anton Jürgensteini vahel ka tõest ja inimlikkusest ei viinud, ometigi ei mahtunud sellesse kogu ta isiksus. Mõnedki avaramad tunded ja mõtted murravad ta kirjanduskriitilises tegevuses korduvalt reaktsiooniliste ideoloogiliste seisukohtade raamid.

Kui alalhoidlik-klerikaalse suuna juures võime rääkida isamaalisest ja rahvuslikust tundest, siis leiavad need eitamatu ja tugeva väljenduse Jürgensteini kirjanduskriitikas. Eesti rahvusliku kirjanduse tulevik on Jürgensteinile tõsiseks südamemureks. Kriitik tõstab soojalt esile M. Veske lauludes väljenduvat isamaa-armastust, vaimustust isamaa ilust [26]. Ta püüab tähelepanelikult ära märkida K. E. Söödi paremates luuletustes kristalliseerunud rahvuspsüühilisi jooni [27], kõneleb uhkusega J. Tamme saavutustest eesti jutustava luule ja valmide edendamisel [28].

Kuigi A. Jürgenstein seisab teoreetilistes arutlustes idealistliku maailmavaate poolel ja võitleb materialismi vastu, väljendub mõnedes tema kirjanduskriitilistes sõnavõttudes konkreetsete kirjanduslike nähtuste hindamisel tugevat realiteeditunnet. Jürgensteinile on kirjanduses väga vastumeelt tühjasõnaline ilutsemine ja elukaugete aadete ülistamine, kirjanduse eemaldumine tegelikkusest. «Paljas pilvede all lehviv luule, kelle jalad maha ei puutugi, ei ole meie aja maitse ega aade» [29]. Looduse ja elu loomulik kujutamine on kindlaks komponendiks Jürgensteini «idealrealismuse» programmis. Arvustustes, eriti eepiliste tööde arvustustes kõrvutab Jürgenstein teost alati tegelikkusega, ega unusta järele kaaluda, kas elus võis nii olla. On isegi hetki, millal

[26] Vt. A. J., Dr. Veske laulud. «Linda» 1899, lk. 11 jj.
[27] Vt. A. J., Saatus. K. E. Söödi uuemad luuletused. «Linda» 1899, lk. 12.
[28] Vt. A. J., Jakob Tamm. «Linda» 1899, lk. 233 jj.
[29] A. Jürgenstein, Sihid ja jooned eesti kirjanduses. «Linda» 1899, lk. 643.

Jürgenstein ligineb arusaamisele kirjanduse seaduspärasest seosest ühiskondliku eluga: «Kirjanikud on oma rahva lapsed, nad juurduvad oma aja sees» [30].

See terve stiihiline realiteeditaju tegi Anton Jürgensteinist sajandi pöördel lokkava epigoonliku kirjanduse kardetud vastase. Jälgigem ühte sellekohast soolast sarjamist, mis on ühtlasi heaks näiteks Jürgensteini tahedast, sõnaleidlikust ütlemisviisist: «Anna Haava meisterlikud armulaulud, mis igatsusest, murtud lootustest, hingekitsikusest ja piinast nii mõjuvaid kujutusi toovad, on ka viletsate salmitagujate külgi hakanud ja ühes kooris kõlavad hädaldused, mis aga tihti kunstlikult tehtud ja sellepärast vastikud on... Ma tundsin ühte, kes sõi kui maaraiuja ja magas kui kott, nii et teda hommikul ülesse sööma ei saanud, aga kui ta kimbu luuletusi välja andis, siis kaebas ta piinava südamevalu, uneta ööde ja söögi-isu kadumise üle, ning palus juba ette armukest, et see tema varasele hauakünkale mõne lille istutaks. Isamaalauludes on niisugused valmis iga silmaplik tema eest oma hinge välja viskama, tema vaimu-ööd valgustama ja orja-ahelaid purustama — sõnadega, mis midagi ei maksa. Elumerel — sääl on nende laev alati tormi käes upakil, mastid murdumas, vaenlasi on kõik urkad ja korkad täis, nii et ei tea, kuhu sa astud: kõik ilm näitab niisuguse salmi-sepa tagakiusaja olevat, ehk küll vast tema kõigi oma lauludega ilmale «üks kama kõik on».» [31]

Kindla käega lahutas A. Jürgenstein kirjandusepõllul lusted viljapäist. Peaaegu kunagi ei tulnud tal puudus meelekindlusest, kui oli tarvis langetada karm otsus kunstiliselt nõrkade tööde kohta, olgugi et autori hea siht ja aus tahe olid kõigiti ilmsed. Tema iroonilised märkused jahutasid mõnegi moodsa luulehaige «loominguindu». Tarvitses vaid 1905. aasta eesti kirjandusturule ilmuda J. Kadastiku «Nurmekunde näälikestel», kohe kõlas «Linda» veergudelt manitsus: «Luuletajad peaksivad ometi arusaama, et nemad laulu alandamiseks kaasa ei tohi töötada. Enese valitsemist! Ei ole sünnis igale tahtmisele järgi anda. Nurmekunde näälikesed — unustuseks sündinud — naera või nuta, sääl ei ole midagi parata» [32].

Veel hävitavam oli A. Jürgensteini iroonia kasuhimuliste raamatukõlude puhul, nagu seda võime näha A. Suurkase poolt noortele suguvendadele ja õdedele lugemiseks saadetud «Kuue rohelise tahvli» arvustamisel [33].

Küllaltki teravat märkilöömist kohtame A. Jürgensteini arvustuses noorte kirjandussõprade poolt väljaantud «Kiirte» I vihule. Kriitik kiidab siin lahke sõnaga noorte ettevõtlikkust ja head tahet kaasa aidata eesti parema kirjanduse edendamisel, kuid

---

[30] A. Jürgenstein, Sihid ja jooned eesti kirjanduses, lk. 642.
[31] A. J., O. Grosschmidt, Luuletused II jagu, «Linda» 1902, lk. 59.
[32] -n., Kirjandusest. «Linda» 1905, lk. 754.
[33] Vt. A. J., Kuus rohelist tahvlid. Punase värviga pääle joonistatud. A. Suurkask. «Linda» 1901, lk. 426.

märgib, et seekord tahtmise ja võimise vahele tükk maad jääb. «Tahtmine on õige hää, selle täitmine aga läbistikku keskmine» [34]. Kuuleme teravast vastuolust «Kiirte» I vihu kriitikaosa suurte pretensioonide ja vähe uut pakkuvate arvustuste vahel. Üldiselt «keskmist harja» ilukirjanduslike tükkide hulgast aga eraldab Jürgenstein noore A. Tammsaare «Kuressaare vanad», [«Mäetaguse vanad»], milles ta näeb väljenduvat paljutõotavat omapärast annet.

A. Jürgensteini sulest ilmusid oma aja raamides kõige tüsedamad retsensioonid Eduard Vilde suurteoste «Mahtra sõja» ja «Anija meeste» kohta. Üldiselt olid vastukajad Vilde monumentaalsetele teostele, mida rahvas võttis vastu ennenägemata elava huviga ja mis on äratanud niipalju imetlust hilisemas arvustuses, kaasaegses kriitikas väga vähesed ja tagasihoidlikud. «Mahtra sõja» esimene arvustaja H. Prants näiteks ütleb paarikümnerealises retsensioonis, et Vilde uus romaan on «osavusega jutustatud pilt Eesti minevikust» [35] ning kahtleb, kas värvi pole mõnes kohas liiga paksult pandud. «Anija meeste» ilmumise ajal aga kiidetakse ühes anonüümses arvustuses viimatinimetatud teost «Mahtra sõjast» paremaks, sest et «ajaloolise kirjelduse igavat tooni see tutvustamine [Anija meeste peksuga] milgi kombel ei avalda, vaid ilmub meile nagu põnevuse tipuna kriminaalromaanis» [36]. A. Jürgenstein esimesena kaasaegsete kriitikute hulgas kõneles «Mahtra sõjast» täiel häälel, väljendas tagasihoidmatult vaimustust tema kunstilisest jõust, ilma kõhkluseta nimetas teda klassikaliseks tööks, epohhi loovaks nähtuseks eesti ajaloolise romaani alal. A. Jürgenstein polnud küll võimeline mõistma «Mahtra sõja» uudsuse täit ulatust, talle jäi tabamatuks teosest õhkuv revolutsiooniline hingus, temast tulenevad järeldused 1905. a. eelõhtul. Jürgensteinil asub pärast raamatu lugemist ainult «magus õnnetundmus rinda, et kõik see koledus paljas mõttekujutus oli, et elu ja õnn nende asemel ärkajat ümber piiravad» [37]. Jürgenstein nägi «Mahtra sõjas» üksnes feodalismi kriitikat ja võis sellepärast romaani värvikale ajaloopildile kõigest hingest kaasa elada. Pikalt ja ilmekalt jutustab kriitik ümber romaani «peapöörded», juhib tähelepanu suurepärastele karakteritele, kelle hulgast ta erilist vaimustust kingib «toreda eesti taluneiu kujule» Huntaugu Miinale. A. Jürgenstein rõhutab Vilde põhjalikkust ajalooliste materjalide kogumisel, ta kõrvutab tema romaani meie varasemate ajalooliste jutustustega ja toob selgesti esile Vilde realistliku ajalookujutuse võimsuse, lõpetades oma arvustuse sõnadega: «Vilde on selle raamatuga enesele unustamatu mälestussamba meie kirjanduse ajaloosse üles seadnud

[34] A. J., «Kiired» I. «Linda» 1901, lk. 330.
[35] H. P., Mahtra sõda. Eduard Vilde jutustus. «Linda» 1902, lk. 712.
[36] M-n., Kui Anija mehed Tallinnas käisivad. Eduard Vilde romaan. «Uus Aeg» 1905, nr. 131.
[37] A. J., E. Vilde «Mahtra sõda». «Linda» 1904, lk. 257.

ja meie algupäralist ilukirjandust tööga rikastanud, mis ka teiste suuremate rahvaste arvustust julgesti võib ära kannatada»[38].

Anton Jürgensteini kriitikusulele on salgamatult omane arvamuste iseseisvus, loomupärane kunstivaist ja ilmekas isikupärane stiil. Kus poliitiline tagurlus ei saanud komistuskiviks, seal on Jürgenstein ka vaadeldaval üürikesel ajavahemikul kirjutanud meie kriitikasse lehekülgi, mille tõeväärtus on tänapäevani vastu pidanud ajahamba all.

A. Jürgensteiniga ühtsetelt idealistlikelt ja konservatiivsetelt positsioonidelt on sajandi algusaastail kirjanduskriitikas sõna võtnud tuntud kirjamehed Villem Reiman, Karl August Hermann ja Heinrich Prants.

Villem Reimani kirjanduskriitilised tööd omavad erinevat objektiivset tähendust, kuigi nad on kõik kantud samast pastorlikust vaimust. 1901. aastal sai kurikuulsaks V. Reimani inkvisiitorlik bulla Ernst Petersoni jutustuse «Issanda kiituseks» vastu, mis lõppes ähvardusega: «Ja meie tahame raisakullid eemale tõrjuda, kes oma terasnokkadega meie huulte ohvrit roojastavad ja neid küünlaid püüavad kustutada, mis meie rahva elu heledaks ja südame soojaks teevad»[39]. Teiselt poolt tunneme aga V. Reimanit kui uurijat ja faktide kogujat, kes on päevavalgele toonud unustusse vajunud mälestusmärke vanemast eestikeelsest kirjavarast ja on ka vaadeldaval ajajärgul Eesti Üliõpilaste Seltsi albumites avaldanud hulga väärtuslikku faktilist materjali eesti kirjakeele ja kirjanduse varasemaist arendajatest (B. G. Forselius, Käsu Hans). Tema sulest ilmus 1899. aastal oma aja kohta kõige ulatuslikum töö F. R. Faehlmanni elust ja tegevusest. Villem Reiman oli see, kes 1901. aastal esimest korda tutvustas laiemale avalikkusele maarahva lauliku Kristjan Jaak Petersoni traagilist elu ja tema kirjatöid. Reiman jagab täielikult O. W. Masingu eitavat hinnangut Petersoni laulude kohta. Kõlab kohati otse valusalt, kui ta tsiteerib autoriteedina Masingu karme sõnu ning, tuues rohkesti näiteid Petersoni luuletustest, lisab neile omalt poolt järgmisi kommentare: «Teises salmikus «Ollen jälle õnnis» võrdleb Peterson oma laule «tulise ojaga», aga tulest ei ole mitte sädemeidki näha»[40]. V. Reimanit liigutab noorena hukkunud luuletajas üksnes tema tugev rahvuslik tunne, see, et ta oli esimene haritud eestlane, kes ennast eestlaseks pidas ning seda südilt igal pool üles tunnistas.

Ja siiski, hoolimata sellisest sõgedast hinnangust on V. Reiman kokku kandnud peaaegu kõik tänini teadaolevad faktid ning materjalid Kristjan Jaak Petersoni varavaikinud elust ja loomingust.

Mõneti hoopis vastandlik Reimanile on kriitikuna K. A. Her-

[38] A. J., E. Vilde «Mahtra sõda», lk. 260.

[39] «Postimees» 1901, nr. 41.

[40] V. Reiman, Kristjan Jaak Peterson, Eesti Üliõpilaste Seltsi album VI, Tartus 1901, lk. 7.

mann, keda konservatiivse suunaga siiski ühendab idealistlik maailmavaade, ühiskonnakriitilise elemendi mittemõistmine. K. A. Hermanni esinemised kirjanduskriitilistes küsimustes kannavad ilmset estetistlikku värvingut. Kui A. Jürgensteini ja V. Reimani arvates oli kirjanduse eesmärgiks kristlike tõdede ja vooruste kasvatamine, siis Hermann kuulutab selleks iluaate teenimise. Teaduse ülesanne on tema järgi tõde otsida, kunsti ülesanne aga ilu edendada [41]. Lugeja südame rõõmustamiseks, temale meeldimiseks lubab Hermann kirjandusel ka valju tõe piiridest üleastumist. Ühiskondlikke probleeme, kaasaega tema raha- ja leivajahiga arvab Hermann tõelisele luulele võõraks, koguni vaenulikuks. Siiski peab ka Hermann lugu mõõdukast realismist, olustikulisest tõetruudusest, sest «uuemal ajal arvatakse seda juttu kõige paremaks, mis otse igapäevasest elust on võetud» [42].

Erinevaks jooneks K. A. Hermanni kriitikas teiste alalhoidliku suuna esindajatega võrreldes on klerikaalsuse puudumine. Kuid seejuures puudub tema kriitikaalastel kirjutistel ka suurem tõsidus ja sügavus. Hermanni rohkeid retsensioone iseloomustab ebakriitilisuseni ulatuv heatahtlikkus ja soosiv toon, naiivsuseni küündiv pinnapealsus ja vähenõudlikkus. Mõnigikord kipub tal kiituse peamiseks argumendiks saama raamatu odav hind ja hea paber, nagu võime näha soovituses E. Auni raamatule «Tosin jutukesi». «Seegi raamat on jälle tunnistuseks, kui odav Eesti kirjandus on, et 12 juttu ilusal paberil ja kaunis mundris võivad nii vähese hinna eest rahva kätte minna. See on otse ime. Võta siis, õde ja vend ja loe. Kasu on sada korda nii suur» [43].

Heinrich Prantsu kirjanduskriitilised artiklid sajandi algusaastaist on kantud kangest klerikaalsuse vaimust. Prants leiab vajaliku olevat kiitvalt retsenseerida ka vaimulikke raamatuid, kirjutada näiteks G. Kallase jutlustekogu «Suur reede ehk Paastukannel» puhul: «Eesti rahva põhjusloomuse üks tundemärk on ikkagi ta usklik tundmus, mida mõningad ära salata ei saa, kuigi tahaks... Seda parema põhjusega tohime loota, et see maitsev ja tuumakas toit, mis Kallase käsi pakub, lahket vastuvõtmist leiab» [44].

A. Jürgensteini parema käena «Linda» toimetamisel on Prants ka oma kirjanduskriitilistes kirjutistes märgatavalt Jürgensteini mõju all, kuid tal puudub Jürgensteinile omane terav kriitikameel ja otsustamisvõime. H. Prants kaldub ennem raamatuid K. A. Hermanni stiilis sooja sõnaga tervitama, kiitma nende ladusat keelt ja ilusaid elupilte, ilma et suuremat vahet oleks märgata E. Vilde «Mahtra sõja» või P. Grünfeldti «Kildude» vahel.

---

[41] Vt. Teadus ja võidus, «Rahva Lõbu-leht» 1898, lk. 3.
[42] Nüüdse aja vaimust, «Rahva Lõbu-leht» 1898, lk. 1.
[43] K. A. Hermann, E. Aun. Tosin jutukesi, «Rahva Lõbu-leht» 1898, lk. 115.
[44] H. P., Suur Reede ehk Paastukannel, G. Kallas, «Linda» 1902, lk. 201.

Sajandi vahetusel äratab tähelepanu üks iseteadlik katse eesti kirjanduskriitika uuendamiseks, mis siiski ei suutnud välja jõuda idealistlikust mõtteringist ja seetõttu poolikuks ning jõuetuks jäi. Aastal 1900 ilmus noore literaadi, Tartu kroonugümnaasiumi õpilase G. Suitsu toimetusel «Kiired I, vihukene eesti parema kirjanduse edendamiseks», milles peale üsna kirju ilukirjanduslikest ja populariseerivaist materjalidest koosneva sisu oli kaunis mahukas arvustuseosa. Saatesõnas kurdab toimetus meie kriitika halva olukorra üle. Isegi paremad tööd, mis meie vaeses kirjanduses ilmuvad, ei leia tarvilist tähelepanemist. «Kiired» lubasid oma arvustuseosas asjalikku ja erapooletut kriitikat avaldada. Kavatsuseks oli tuua juba esimeses vihus täielik ülevaade 1900. aastal ilmunud eesti kirjanduse kohta, kus kõik tähtsamad tooted oleksid tähelepanemist leidnud. Kuid entusiastlik tahe põrkas suurte raskuste vastu. Varsti pidid noored kirjandusesõbrad ära nägema, et seda plaani ümmarguselt läbi viia võimatu oli. Raamat kippus paksemaks minema kui trükkimiseks olemasolevad ressursid lubasid. Peale selle osutus raskeks mõnedele teostele, eriti teaduslikele, asjatundlike retsensentide leidmine. I vihu arvustuseosa kujunes järgmise kahe vihuga võrreldes kõige kogukamaks. Selles leiame katse valgustada moodsaid voolusid maailmakirjanduses kui ka rea retsensioone 1900. aastal ilmunud eestikeelsete raamatute, nii ilukirjanduse algupärandite ja tõlketeoste kui ka teaduslike tööde kohta. «Kiirte» II vihus on arvustuseosa ära jäänud. Kolmandas ja viimases vihus antakse lühike ülevaade 1901. aastal ilmunud kirjandusest ning arvustused tähtsamate algupärandite ja tõlketeoste kohta. «Kiirte» julge üritus elas ainult paar aastat, kuid noorte otsingud, õigemini toimetaja G. Suitsu otsingud kirjanduskriitika alal kestsid vaadeldava ajajärgu lõpuni, et siis muutuda intensiivseks tegevuseks «Noor-Eesti» albumitega.

G. Suits oli kogu noorte kirjandussõprade ürituse hing. Tal ei õnnestunud tol ajal koguda püsivamaid aktiivseid mõttekaaslasi. «Kiirte» kaastööliste pere kriitika alal oli kirju ja juhuslik. Noorematest näeme siin R. Lestat, O. Nõgest ja H. Pöögelmanni, kes siiski ei esine kuigi pidevalt, vaid ühe või kahe artikliga. Vanematest literaatidest kohtame «Kiirtes» ilukirjanduse arvustajana O. Grosschmidti, folkloristika alal M. J. Eisenit ja A. Porki. Kõige rohkem arvustusi on «Kiirtes» G. Suitsult endalt. Ja iseseisvaid otsinguidki on tunda peamiselt ainult tema töödes. Teised «Kiire» kriitikud millegagi eriti silma ei paista, nende tööd meenutavad tolle aja keskmisi ajalehearvustusi «Lindast» või «Postimehest».

G. Suitsu uuenduspüüded ei käi alalhoidliku suuna ideeliste seisukohtade, vaid kirjanduse kunstilise lahtimõtestamise kohta. Kogu «Kiirte» väljaandmise ajendiks, nagu see nähtub toimetaja saatesõnast ja juhtartiklitest, olid rahvuslikud ja isamaalikud tundmused, «ehitada eesti koda, edendada eesti tööd», mis erinesid «Postimehe» rahvuslusest ehk ainult noorusliku elevuse ja

naiivsuse poolest. Ka kirjandusteoreetilistes vaadetes seisis noor Suits enda tunnistuse järgi konservatiivse leeri positsioonil. Temagi peab kirjanduses õilsaid aateid tähtsamaks elutõest. «Ja on arvamisi olemas», kirjutab Suits, «nendega ühendame ka oma pisikese arvamise, — et säärane realismus idealismusega ühinedes kõige parema kirjanduse võib luua: selleks ei puudu märkisi ega näitusigi» [45]. Samuti kõneleb G. Suitsu tookordsest ideoloogilisest lähedusest väikekodanlik-klerikaalsele leerile asjaolu, et enamik «Kiirtes» äratoodud arvustustest kannab kergemat või tugevamat konservatiivsuse pitserit. G. Suitsu enda arvustused Jakob Liivi «Püha kuju» ja O. Grosschmidti luuletuste kohta avaldavad veel nii vähe oma palet, et A. Jürgenstein võimalikuks pidas autorit süüdistada enda pealt mahakirjutamises [46].

G. Suitsu rahulolematus meie tookordse kriitikaga on sõnastatud juba «Kiirte» I vihus, kuid tema uuenduspüüded hakkavad kuju võtma «Kiirte» III osas avaldatud artiklis «Mis nõutakse praeguse-aja romanilt». See töö põhjeneb, nagu autor märgib, saksa- ja soomekeelsetel allikatel, kuid sisaldab siiski ka autori enda kirjanduslikku kreedot. Hoolimata võõraste allikate avardavast mõjust pole noor Suits ka siin veel täiesti lahti saanud alalhoidliku suuna kodukoetud «idealrealismuse» skeemist ja ta ei jäta kivi viskamata «idealismi» vastasele, keda ilma konkreetsete nimedeta süüdistatakse sopaarmastuses. «Aga meie ei või teda mitte hukka mõista, nagu mõnda hiljemat kirjanduse voolu — kuigi ka sopa sees mõnikord pärleid on. Idealismusel on vähemalt kaunis püüdmine inimese hinge ülendada, inimest hää ja ilu poole juhatada, talle vaimustavaid eeskujusid andes» [47]. Aimamise järgi peaks siis halvakspeetud hilisem kirjandusvool, mida seatakse vastu hingeülendavale «idealismile», olema «naturalismus ehk realismus», milles tol ajal kunagi vahet ei tehta tõelise naturalismi ja kriitilise realismi teoste vahel. Samas ütleb autor, et ta tahab juhiseid anda «praegusaja modernrealistilise» romaani põhimõtetest. G. Suits ei suuda selgust tuua segaduses, mis valitses sajandi algul konservatiivses kriitikas kirjanduslike meetodite ning suundade mõistetes ja terminites. Kuid ta toob kirjanduskriitilistesse vaadetesse senisest palju teravamalt kunstilise sügavuse nõude. Ta nõuab kirjandusteoses rohkem kujutamist, vähem seletamist, tegelaste käitumise sügavamat psühholoogilist põhjendamist. Ta kiidab ideelisust, kuid põlgab «sihi liialdust» ehk alasti tendentsi. Karakterid peavad varustatud olema klassijoontega ja individuaalsete joontega ning mõlemad elemendid omavahel õiges tasakaalus. Kirjanikul olgu oma stiil.

Selles artiklis jäävad G. Suitsu uuendustaotlused veel üle-

---

[45] G. S-s., Mis nõutakse praeguse-aja romanilt? Kiired III. Jurjevis-Tartus. «Kirjanduse Sõprade» kirjastus 1902, lk. 113.

[46] Vt. A. J., Kiired I. «Linda» 1902, lk. 331.

[47] G. S-s., Mis nõutakse praeguse-aja romanilt? Kiired III, lk. 112.

üldisteks nõueteks. Järgnevas kriitilises tegevuses aga rakendab ta neid juba konkreetsete teoste käsitlemisel. Tema arvustus J. Mändmetsa «Talgute» kohta 1904. aasta «Lindas» on pühendatud kirjaniku kujutusviisi analüüsimisele. Kriitik heidab kirjanikule ette üldsõnalist teadaandmist, kiitmist ja laitmist kujutamise asemel, tuues näite ühest Juulist, kes kirjaniku sõnade järgi «ütlemata ilusa näoga» pidi olema ja see ongi kõik, mis me Juuli ilust kuuleme, olgugi et tema ilu tõmbejõud läbib punase paelana kogu teost. Kuidas peab inimese välimust kujutama, selle eeskujuks toob Suits kauni detailide- ja nüanssiderikka kirjelduse taani kirjaniku P. Jacobseni romaanist «Marie Grubbe». Selline tähelepanu ja nõudlikkus teose kunstilisele küljele oli meie kriitikas hinnatav, kuigi stiili käsitlus on Suitsul liiga lõdvalt seotud sisuga ja seetõttu tema hinnang J. Mändmetsa «Talgutele» jääb ühekülgseks.

Veel täielikum oma laadis on G. Suitsu arvustus Aino Kalda jutustustekogule «Mere tagant». Ka siin seisab esikohal kunstipärasuse kriteerium. Seejuures püüab arvustaja tabada ja emotsionaalselt edasi anda jutustuste hinge. Temale kangastub raamatu üldine meeleolu kuuma sumbunud suvepäeva hingusena Saaremaa kehvade põldude kohal, mille tardumuse taga tundub vaikset ohkamist ja ootamist. Kirjaniku ideelise paatose edasiandmisel märkame Suitsul siin mõningat süvenematust või kaasakõlamise amplituudi kitsust. Ta ei taju küllalt selgesti A. Kalda tegelastes peituvat trotsi, oma inimõiguste äratundmist, mis jutustuses «Ingel» lööb välja kõiki sildu põletava leegina. Saaremaa orjaalanduse võrdlemine kainimärgiga vihjab samuti sellele, et ideeliselt kriitik ei seisa kirjanikuga päriselt samal lainel.

Seevastu on G. Suitsu arvustuses põhjalikult analüüsitud A. Kalda kujutusvahendeid. Kriitik näeb õnnestunult vaeva kirjaniku individuaalse laadi piiritlemisega. A. Kaldale on tema iseloomustuse järgi omane õrn, küps kunstitundmus ja peen kirjanduslik haridus. «Selle juures ei ole temal midagi tegemist nende lapsikute ajalooliste-jutustustega, kus jutukirjutaja ühtepuhku üle lugeja õla oma kõlblise või rahvusliku tikliga näitab ja seletab» [48]. G. Suits leiab A. Kaldal omadusi, mis muidu naiskirjanikel harva ette tuleb: rahulik asjalik kujutusviis ja isiklik, peenelt väljatöötatud stiil. Imetledes A. Kalda kirjeldusi, mis on võimelised tabama vaiksemaidki virvendusi, näitab kriitik ühtlasi kirjaniku nõrkust dialoogides ja sündmustiku loomisel. Mõnede tegelaste kohta teeb Suits tähenduse, «et need vahel vähe nagu luised tunduvad, natuke liig kõvade äärjoontega on kujutatud. Vahest oleks veel parem olnud, kui jooned pehmemad, pisut ebamääralisemad oleksivad olnud ning kirjanik neile natukene rohkem tundmuste videvikku oleks jätnud. Meie ei tea ju tõelises elus tihti mitte, mispärast me otse nii ehk teisiti teeme, meie oleme

[48] K. Vahur, Aino Kallas, Meren takaa, «Linda» 1904, lk. 1018.

iseeneselegi mõnikord mõistatus»[49]. See tähendus rõhutab kriitiku õigustatud soovi, et kirjanik elu imepärasele, raskelttabatavale palgele ikka lähemale püüaks.

G. Suitsu viimatikäsitletud arvustused on kunstilise analüüsina kõige põhjalikumad ja konkreetsemad vaadeldaval ajajärgul. Kuid nede tähtsust vähendab ilmne ükskõiksus teoste ideelise külje vastu.

Kuivõrd vähe «Kiired» hoolimata G. Suitsu otsingutest suutsid konservatiivset kriitikat uuendada, seda näitavad vahest kõige selgemini kahe teise noore kriitiku O. Nõgese (Rütli) ja R. Lesta kirjutised «Kiirtes», mis purjetasid kõikumatult Anton Jürgensteini ideoloogia kiiluvees.

O. Nõges[50] läheb 1901. aastal «Kiirte» I albumis uljalt sõtta naturalismi vastu maailmakirjanduses. Mingi laialt leviv haigus, mingi saatuslik väärastumine on O. Nõgese arvates tabanud kaasaegset kirjandust naturalismi näol. «Nagu külm hallaöö õiekeste pääle langeb ja neid närtsima paneb, nõnda mõjus 19. aastasaja viimane pool kirjanduses valitsevate sihtide ja paleuste pääle»[51]. Naturalismi peamiste tunnustena toob O. Nõges ette pessimismi, ideaalide puudumist, kommete ja usu eitamist, elu sopaste külgede rõhutamist, liigset kära kõhuküsimuse ümber. Naturalismi eredamate näidetena figureerivad temal H. Ibseni «Ühiskonna toed», A. Strindbergi «Punane tuba», L. Tolstoi «Pimeduse võimus». Kui korjame hoolega kokku kõik napid faktid ja konkreetsused, mis kriitik poetab oma suures laastus üldistuste vahele kiirel ratsutamisel läbi kõigi Euroopa maade kirjanduste, siis selgub, et naturalismi all mõistab ta juhtivat suunda uusaja realistlikus kirjanduses, nimelt teravalt arvustavat, kartmatult ühiskondlikke vastuolusid peegeldavat suunda. O. Nõges loob kõige vulgaarsema kujutluse materialismist kui jämedalt animaalsest elukäsitusest, et siis seda omatehtud tonti kerge vaevaga ümber lükata. «Kõike püüavad naturalistid kõhuküsimuse abil ära seletada. Kõlblised paleused, need jäetakse kõrvale. Vaimline elu ei olla, nagu välja paistab, muud midagi kui materia või olluste sünnitus»[52]. Eriti vastumeelt on O. Nõgesele kaasaegses kirjanduses sotsiaalse ülekohtu kujutamine, kirjanduse ainevalla laiendamine tööliskküsimusele. Ta ütleb, et inimsoo luulevõim olevat «naturalistlikus» kirjanduses nagu magama jäänud, «või õigem ütelda, ta on vabrikute suitsust, tööliste mässudest ja kõhuküsimuse kärast natuke uimane ja kõnnib nüüd linna alevid, joomakohtasid ja sopaseid paikasid mööda»[53]. Kriitik loodab, et

[49] K. Vahur, Aino Kallas, Meren takaa, lk. 1019.

[50] O. J. Rütli, tollal õigusteaduskonna üliõpilane Tartu ülikoolis. Hiljem juristina ja majandustegelasena, jõuka majadeomanikuna enam kirjanduskriitika alal ei tegelnud.

[51] O. Nõges, Naturalismusest kirjanduses. Kiired I. Jurjevis. «Kirjanduse sõprade» kirjastus 1901, lk. 94.

[52] Sealsamas, lk. 99.

[53] Sealsamas, lk. 100.

see «kerjusepõlv» ja «viletsuseaeg» kirjanduses kaua ei kesta. Ta usub koos A. Jürgensteiniga juba märkisid nägevat, et «endine idealismus, paleusline ilmavaade — ühendab ennast realismusega, nõnda et mõlemad kokku sulavad ja siis tuleb uus maitserikas kirjandus» [54].

Teine noorema generatsiooni kriitik, kes ilma eriliste otsinguteta läheb teele alalhoidlikkuse lipu all, on G. Suitsu koolivend Tartu kroonugümnaasiumis Rudolf Lesta. Ka tema seisab vaenujalal kaasaegse kirjanduse põhisuunaga — kriitilise realismiga. Seejuures on Lestal märgatav kalduvus teoreetilisteks juurdlemisteks. Teoorias on ta esialgu realismi poolt, kuid see on platooniline tunne, mis haihtub konkreetsete teoste hindamisel. Sissejuhatuses E. Petersoni «Paisete» III osa arvustusele konstrueerib ta abstraktsetest mõistetest terve loominguliste meetodite süsteemi. Tema arvates kohtame kirjanduses kaht äärmust — idealismi ja naturalismi. Idealism kujutab elu idealiseeritult, naeratava roosiaiana, kus liiguvad täiuslikud vooruslikud kangelased. Naturalistlik kirjandus seevastu lähtub vaatest, et maailmas valitsevad ainult pahed ning viletsus ja valgustab elust üksnes inetut ja halba. Mõlemad, nii idealism kui ka naturalism, seisavad autori arvates tõest kaugel. Õigeks teeks kunstis tunnistab Lesta realismi, mis kujutab elu tema valguses ja varjudes, nagu ta tõesti on. Näidete täielik puudumine ei lase heita pilku üsna tõekõlaliste sõnade konkreetsele sisule. Samas klassifitseerib kriitik E. Petersoni peente esteetiliste vaadetega realistiks ja kiidab mitmel leheküljel puhtajoonelist, varjundirikast eesti taluelu kirjeldust novellis «Tulge appi!» Kuid siis tuleb üllatav pööre, mis tühistab kõik autori teoreetilised skeemid ja viib ta tagasi piibli kui kõige kindlama kriteeriumi juurde. Novelli põhimõtted, tema filosoofiline sisu äratavad kriitikus hoopis teistsuguseid tundmusi. Järgnevad rängad süüdistused kirjanikule materialistliku «valeõpetuse», ristiusu negatsiooni, maailmakorra «vassimise» ja sotsialistlike mässumõtete pärast. Petersoni novelli järgi olevat ristiusu õpetuse tähendus vaeserahva eluolu paisete parandamiseks null, veel enam: ristiusu austamine olevat ise rahvaelu paiseks, sest kirikliku misjonitööga juhitakse tähelepanu koduselt viletsuselt kõrvale. Petersoni arvates võivat Kiisa saunarahva viletsust parandada ainelise abiga. Kriitik on aga veendunud, et «vaimuvalgust on sinna kõige päält tarvis. Inimese vaimuvalguse sügavam hallik on aga, nii rikkale kui vaesele, nii kõrgema seisuse liikmele kui lihtsale töömehele — Kristuse jumalik õpetus» [55].

R. Lesta leiab Petersoni novellist sama «ketserliku» mõtte, mis kannab G. Hautpmanni näidendit «Kangrud», nimelt «aita ennast ise, sest Jumal ei aita sind ikkagi!» [56] Peale selle kujutab

[54] O. Nõges, Naturalismusest kirjanduses. Kiired I.
[55] R. L-a, Ernst Peterson, Paised. III anne. «Kiired» III 1902, lk. 136.
[56] Sealsamas, lk. 137.

Peterson austamisväärilisena Oheliku sulast Antonit, kuigi see oma leivavanemaga väga pilkavalt ümber käib ja ei arva enesel ülemate vastu kohuseid olevat. Kriitik mõistab niisugused «liialdatud sozialistlised põhjusmõtted» valjult hukka, «sest nad sihivad ilmakorra vassimise poole» ja avaldab südamest soovi, et Peterson ennast Lääne-Euroopa «kisategevate ideekeste» orjusest lahti lööks.

Nii jõuab R. Lesta realismi teoreetilisest pooldamisest hoolimata tegelikult välja kaasaegse eesti realismi ühe parema saavutuse eitamiseni.

Oma järgmises sõnavõtus läheb R. Lesta kriitilise realismi ründamisel A. Jürgensteinist veel kaugemale. Tema ei piirdu mitte etteheidetega usu ja kodanliku korra aluste õõnestamisele. 1903. aastal «Lindas» ilmunud artiklis Kreutzwaldi «Lembitu» kohta tõstab ta üles kunstiliste printsiipide küsimuse erinevates loomingulistes meetodites ja pöörates pea peale oma eelmise konstruktsiooni, püüab nüüd tõestada realistliku kujutusviisi vähemväärtuslikkust ning üürikest iga. R. Lesta eristab siin kirjanduses kolme järgmist meetodit: romantismi, realismi ja naturalismi. Romantismi ja realismi iseloomustamisel tabab Lesta nende olulist tunnust, nimetades romantismi «elu iseäralise suuruse luuleks» ja realismi «elu igapäevasuse luuleks». Kuid realismi ja naturalismi vahekorra küsimuses kaldub Lesta nagu teisedki konservatiivsed kriitikud tol ajal, neid kahte ebaõigesti siduma üheks romantismi vastasleeriks, jättes nende vahele üksnes kvantiteedi erinevuse. Naturalism on Lesta järele ainult realism liigselt väljaarendatud kujul, realism liiga paksude värvidega. Kui realism on «igapäevasuse luule», siis naturalism on «iseäralise väiksuse austamise» luule. Loomingulisi meetodeid vaatleb R. Lesta aprioori kindlaksmääratud väärtusjärjestuses, mille kõrgema astme moodustab romantism. Kogu jutt «Lembitust» on selleks kirjutatud, et vastandada romantismi «kõrgust» realismi «madalusele». R. Lesta ütleb Kreutzwaldi kohta: «Tema oli luuletaja, kes kõigist omaja mõjul olevatest kirjandusvooludest — realismus, naturalismus — hoolimata romantismuse kui luulevõimsuse kõige viimsema kõrguse sisse usku ei kaotanud» [57]. R. Lesta ei suuda leppida realismi laia leviku ja elujõuga kaasaegses kirjanduses. Kreutzwaldi appi võttes ennustab ta realismile peatset langemist ja kuningliku romantismi taas trooniletõusu. Kreutzwaldi luuletajavaim olevat juba XIX sajandi kolmandal veerandil aimanud, et realismil ja naturalismil kauast valitsust olla ei võivat. «Ja eks ole meie lauluisa silm otse, kainelt öeldud — tähendusrikkalt tuleviku udusse ulatanud?» [58] Vaevalt paarkümmend aastat on lauluisa surmast möödunud ja juba tunduvat «igapäevasuse luule» väsimust, kõdunemist. Lesta ei julge realismi väljasuremise

[57] R. L-a, «Lembitu», «Linda» 1903, lk. 971.
[58] Sealsamas.

kohta tõendeid otsima hakata eesti kirjandusest ja opereerib väga üldiste andmetega maailmakirjanduse udusest kaugusest. Tema ennustust peab kinnitama «iseäraliste motiivide» teeleidmine Gorki uuematesse töödesse ja veel mõjukamalt suurte rahvaste ilukirjandustes laialt valitsev dekadents, «decadence, alanemine», mis põlgab elu igapäevsust ja «iseäralise väiksuse austamise asemel haruldast ning iseäralist elu suurust, kõrgust, võimsust» [59] austab.

Nii saab autor ühekülgsuse ja pealiskaudsuse hinnaga kergesti võitu realismist ning enese endistest tõetunnistustest.

Konservatiivne kriitika, hoolimata mõne esindaja üksikutest väärtuslikest töödest, etendas sajandi vahetusel elule ja kunstile vaenulikku osa. Ta ei mõistnud oma epohhi edasiviivaid püüdeid ja ülesandeid. Kehtiva ühiskondliku korra kaitsmine seadis konservatiivsed kriitikud 1905. aasta eelõhtul vastu kirjanduse põhisuunale — kriitilisele realismile, mis seda korda ägedalt arvustas. Oleviku kirjandusega oli konservatiivsetel kriitikutel peamiselt eitamise suhe, suurem osa nende kaasaegse kirjanduse arvustustest on mahategevad, õpetavad või noomivad. Konservatiivse kriitika positiivsed ideaalid olid liiga kivinenud ja kitsaks jäänud elu vabaduspüüete ees. Isiku enesetäiustamise kuulutamine ainsaks väljapääsuteeks kõlas tsaarivõimu olukorras irvitamisena inimese kannatuste üle. Mitut moodi varieeruv ligimisearmastuse idee aga kandis endas varju piiblis väljendatud tõest, et vaene on rikka meelest üks jälk asi.

Nende aadetega piirdudes oli konservatiivne kriitika võimetu mõistma kriitilise realismi suurimaid võite — ajaloolise mõtte süvenemist ja humanismi võrratut avardumist. Tagurlikel poliitilistel ajenditel konstrueeritud kirjanduslik ideaal — realism ilma ühiskondlike vastuoludeta ja protestita — on niivõrd ebareaalne, et ta peale veretute epigoonlike sulesünnituste elas ainult kriitikute unistustes, kas kaugel minevikus-tulevikus nagu O. Nõgesel ja R. Lestal, või siis kriitilise realismi loomingu väärити tõlgenduses nagu A. Jürgensteinil. Mis aasta edasi uude sajandisse, seda selgemaks saab tunne konservatiivse kriitika sisemisest kriisist, mida ei muuda ka mõnede üksikute (näit. noore Suitsu) otsingud ja uuenduskatsed, kuna nad ei suutnud lahti rabelda idealistliku ellusuhtumise pinnalt.

Konservatiivsele kriitikale vastandlikus sihis näeme sajandi vahetusel tegutsevat demokraatliku realistlikku kriitikat. Realistliku kriitika traditsioonid, mis ulatusid tagasi rahvusliku liikumise ajajärku, tõstis 80-ndatel aastatel ausse meie esimene nimekas kirjanduskriitik Juhan Kunder. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate algul kerkisid realistlikus kriitikas teravalt päevakorrale epigonismist vabanemise ja realismi teele asumise ülesanded. Realistliku kriitika kandvaks jõuks oli tollal Eduard Vilde, kes avaldas

[59] R. L-a, «Lembitu», lk. 972.

aastatel 1887—1896 «Postimehes» rea artikleid kaasaegse kirjanduse ja kirjanduskriitika kohta. Neid sõnavõtte läbib punase niidina realistliku meetodi põhinõue, et kirjanik kirjutaks ainest, mida ta põhjalikult tunneb, et ta kujutaks elu mitmekülgselt ja idealiseerimatult kõigi tema vigade ja pahedega. Ühtlasi rõhutab kriitik mõtet, et ilukirjanduslikus teoses peavad peegelduma rahvusliku omapära jooned. E. Vilde peene pilke osaliseks saavad epigoonlikud literaadid (M. Reisson, Saarlane jt.), kes kirjutavad raamatuid enese väljamõeldustest ja teistest raamatutest loetust. Kunstilise vormi küsimusi vaatleb Vilde lahutamatult koos elukujutuse tõepärasuse ja sügavusega. Arvustades näiteks A. Saali ajaloolist jutustust «Leili», näitab kriitik, kuidas teose kompositsioonilised puudused on seotud kirjaniku pealiskaudse tähelepanuga inimesele ja ajajärgu koloriidile.

E. Vilde tõstis meie kirjanduskriitikas esimesena täie teravusega esile realistliku meetodi tähtsuse ning võttis tarvitusele realismi termini.

XX sajandi vahetusel E. Vilde sõnavõtud kirjanduskriitikas vaikisid. Realistliku kriitika edasiviijateks saavad nüüd uued nimed demokraatlikult ja materialistlikult meelestatud haritlaste hulgast. XIX sajandi viimasel aastal võttis üks selline haritlasringkond Tartus eesotsas J. Jürgensi ja R. Aasakiviga üle seni K. A. Hermanni väljaandel ilmunud «Rahva Lõbu-lehe», mis sai realistliku kriitika tähtsamaks tribüüniks sajandi alguses. Sageli leidsid sellesuunalised artiklid ruumi ka «Teataja» kirjanduslikes lisades ja «Olevikus», harvasti pääses mõni neist, kui tal polnud eriti teravalt poleemilist iseloomu, ka «Postimehe» või «Linda» veergudele.

Kui 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel realistlik kriitika läks sageli aktiivselt pealetungile epigoonliku kirjanduse vastu, siis uuel sajandil tegi ta oma esimesed sammud kaitsepositsioonilt. Varsti pärast V. Reimani inkvisiitorlikku väljaastumist E. Petersoni «Issanda kiituseks» vastu ilmus «Olevikus» anonüümne retsensioon [60], milles selgitatakse «Tulge appi» väärtust ja lükatakse ümber kiriklaste süüdistus, nagu võitleks kirjanik oma jutustusega laulukooride vastu. Tundmatut autorit juhib kindel usk kriitilise realismi tõesse, elu lepitamatute vastuolude pehmendamata kujutamise vajadusse. Ta kõneleb lihtsalt, rahulikult, kuid suure sisemise veendumusega uuest tõemeelsest suunast kirjanduses, mis kujutab igapäevaseid inimesi nende igapäevaste juhtumite ja tundmustega. Uue suuna tähtsamaks esindajaks peab ta M. Gorkit ja Ernst Petersoni nimetab eesti Gorkiks. Kriitik on kogenud, et siin maailmas peab vooruslik inimene niisama sagedasti eluotsani viletsust kannatama kui voorusetu teiste nähes õnnelikult elab. Ja Petersoni hindab ta eelkõige kareda tõe ning ülekohtu õiglase väljaütlemise pärast. «Issanda kiituseks» on talle kallis just selle-

[60] Vt. Paised II, «Olevik» 1900, lk. 1084.

pärast, et siin ei leia me ühtegi ülespuhutud vägimeest, ühtegi kunstlikult põnevaks tehtud juhtumist, vaid ainult harilikke nõrku inimesi. Kibedaid etteheiteid teeb kriitik «Risti Pühapäeva-lehele» ja selle mõttekaaslastele jämedate kallaletungide pärast teosele.

Kui järgmisel aastal E. Petersoni jutustuste hurjutamine ei lakanud ja uue häälena selle kooriga ühines R. Lesta noorte kirjandussõprade albumis, siis haaras kirjaniku kaitseks sule tema vana koolipõllukaaslane A. Riis, andes oma kuluga Põltsamaal välja brošüüri «Ernst Peterson ja Eesti elu paised». Ta käsitleb Petersoni jutustust vanakooliliku ratsionalistliku maailmavaate seisukohalt. See on küll pisut paindumatu mõistuseaustus, millest koolmeister Riis oma kaitsekõnes lähtub, inimisiku terav lahutamine mõistuse ja tundmuste vastandlikeks poolteks. Petersoni jutustuse tuumaks on A. Riisi arvates idee: «inimene ei või oma elu tundmuste peale rajada, vaid meie elu valgustaja ja korraldaja on mõistus» [61]. Köster Kopf oma laulukooris aga õhutab noortes lõbutsemishimu ja madalaid instinkte selle asemel, et pakkuda kasulikku ja mõistlikku äratust. Kopfi laulukoori ja teiste tematoaliste vastu võitlemist peab A. Riis õigeks. Kiriklaste süüdistused kirjanikule laulukooride lõhkumises lööb kriitik tagasi loogika reeglitega, tehes selgeks Villem Reimanni loogilise vea: *pars pro toto.*

A. Riis läheneb Petersoni jutustusele puhtmõistuslikult. Teda huvitab ainult teose idee ja sedagi tõlgitseb ta üsna kuivalt ning ühekülgselt. Kuid oma poolehoidu E. Petersonile väljendab retsensent kindlalt ja veendunult: «Meie peame aga tunnistama, et kirjanik Ernst Peterson pea jagu teistest meie jutu kirjanikudest pikemaks on sirgunud ja loodame, et ta tulevad vaimu-lapsed niisama tunde värskust ja mõtte teravust avaldaksivad, — aga mitte Miina moodi ilatsema ei hakkaks» [62].

See heasoovlik, aus, kuigi pisut vanamoeline ja kitsavaateline sõnavõtt oli kirjanikule siiski toeks kiriklaste hoolimatute rünnakute vastu.

XX sajandi algul näeme mitmete alalhoidliku leeri kriitikute teoreetiseerivaid mõtteavaldusi kirjandusmeetodite, realismi ja naturalismi üle. Vastaspoolelt, demokraatlik-materialistliku maailmavaate ja kriitilise realismi positsioonilt on selliseid teoreetilisi sõnavõtte tol ajal märksa vähem, kuna uue suuna kriitikute kaader oli noor, alles välja kujunemas. Üks vähestest, kes sajandi alguse kirjanduslikke võitlusi püüdis üldistada realistlikust seisukohast, oli Peterburi ülikooli õigusteaduskonna üliõpilane ja ajalehe «Teataja» toimetuse liige Mihkel Pung. Tema tahtis oma artiklis «A. Weizenberg ja idealismus kirjanduses» paar sõna öelda ühest kirjanduslikust voolust, mis suurrahvaste kirjandustes oma aja juba ära on elanud ja ainult teatavate rahvakihtide

[61] A. Riis, Ernst Peterson ja Eesti elu paised, Põltsamaal 1901, lk. 29.
[62] Sealsamas, lk. 47.

juures veel esineb, kuid millel eesti kirjanduses veel õieti palju poolehoidjaid on. Kriitika objektiks olid tegelikkuse ilustamise tendentsid kirjanduses, valitsevate kodanlike elusuhete idealiseerimine. M. Pung eksis, nimetades seda nähtust kirjanduslikuks vooluks, kuid ta nägi üsna õigesti ilustamise tendentside juuri konservatiivses meelsuses. Autor naelutab suurepärase pihtamisekuga kinni konservatiivse mõtte surmapatu, öeldes, et selle pooldajad ei taha tähele panna, «missugused seltskondlised voolud kõige meie ajale oma isesuguse värvi ja valguse annavad, missugused rahvakihid tulevikku oma õladel saavad kandma ja missugused seltskondlised liikumised soovitavat tulevikku ligemale aitavad tuua»[63]. M. Punga artikli nõrgaks kohaks on kriitika suunamine liiga piiratud ja kõhetule objektile. «Idealistliku voolu» kandjana esitab ta kunstnik A. Weizenbergi vähetuntud diletantlikud näidendid, kus ilustamine lokkab äärmisel ning primitiivsel kujul. Selle nõrkuse kasutas kohe peaargumendina ära A. Jürgenstein, organiseerides «Lindas» vastulauseid M. Punga sõnavõtule.

Suurema õnnestumisega astus sajandi algul kriitilise realismi kaitseks välja teine algaja sulemees ja ühiskonnategelane «Teataja» ringkonnast — M. Martna[64]. Tema mõtteavalduse aluseks oli «Rahva Lõbu-lehes» ilmunud Vilde jutustus «Astla vastu», mis äratas tähelepanu naisküsimuse ja seltskondliku moraali uudse käsitlusega. Konservatiivne leer võõristas ja püüdis naeruvääristada Vilde veetlevat naiskangelast Hedvigit, kes taotleb iseseisvust ja võrdõiguslikkust perekonnas ja töös. A. Jürgenstein näiteks avaldas temale isalikku laitust: «See purunoor ämmamooriks väljaõppinud neiu on oma veidra vanaisa käest vabameelse maailmavaate niisugusel kujul ja näol omandanud, et meil vist vähe vanemaid oleks, kes teda omale minijaks sooviksivad»[65]. M. Martna aga avaldab täiel häälel vaimustust uudse mõttega, probleemirikka jutustuse vastu, mis «helgib meie kirjanduses nagu punane lill rohelisel vainul»[66], ja kahetseb, et selline teos arvustuses peale tühiste teadaandmiste nii vähe tähelepanu on leidnud. Kriitik oskab hästi esile tõsta Vilde jutustuse realismi, kõrget ideelisust ja sellega orgaaniliselt kokkusulavat värvikat, täisverelist kujutusviisi. Ta rõhutab kirjaniku võimet tabada igapäevasest elust olulisi jooni, anda huvitav, sügavamõtteline pilt omaaegsest paremast seltskonnast, valgustada seal valitsevat lihtsa töö põlgamist, naise sõltuvust ja piiratud elusfääri. Seejuures

[63] M. Pung, A. Weizenberg ja idealismus kirjanduses, «Rahva Lõbulehe» Jõulu-leht 1901, lk. 13.

[64] 1905. aasta liikumises ja sellele eelnevatel aastatel polnud M. Martnas veel välja selgunud oportunistlikud jooned, mis on iseloomulikud tema hilisemale tegevusele.

[65] A. J., Naesterahva-kujud eesti algupäralises kirjanduses, «Linda» 1903, lk. 300.

[66] M. Martna, Eduard Vilde «Astla vastu». «Rahva Lõbu-leht» 1900, lk. 112.

tõstab autor üles küsimuse, kas on ilukirjanduslikus teoses õigustatud kirjaniku arvustava hoiaku nii terav väljendamine, pidades silmas juba siis käibel olevat teesi: «kunstil ei tohi sihti — tendentsi olla, kunst olgu kunsti enese pärast. Niipea kui kunstitööst siht, püüdmine välja paistab, ei ole ta enam muud kui vilets sihikandja, ega teeni kunsti nime ära» [67].

M. Martna vaidleb sellele teesile tuliselt vastu. Kunstnikul peab teost luues siht ehk idee olema, kuid see ei tohi teosest alasti luukerena välja paista, vaid peab sellega üheks tervikuks kokku sulama. Vilde jutustuses näeb Martna just sellist helge idee ja meisterliku vormi ühtsust. «Terve töö on kui ühine valang, mis meid imestama sunnib; ta on meie ees nagu tükk elusast ilmast» [68]. M. Martna arvustus paistab silma võrdse huviga nii teose progressiivsete ideede kui ka kunstilise külje vastu. Ühtlasi võetakse siin vaatluse alla kriitilisele realismile tehtavad süüdistused tendentslikkuses ning antakse küsimusele täiesti paikapidav lahendus.

1904. aastal tõuseb realistliku kriitika tähelepanu keskpunkti E. Petersoni «Rahvavalgustaja». Konservatiivsed kriitikud, esinedes anonüümselt, süüdistasid teost kirjanduse profaneerimises, kunsti madaldamises parteidevahelise poliitilise võitluse tallermaaks. Eriliseks kallaletungi objektiks oli kooliõpetaja Jürissoni kuju temas peituvate vastuoludega. Teatavasti on Jürisson «Rahvavalgustajas» liberaalse, silmakirjaliku ja tühise Madara vastandiks. Kuid seejuures puudub Jürissonil endal järjekindlus, eesmärkide selgus ja teovõime. Petersoni ühiskonnakriitiliste ideede vaenlased püüdsid Jürissoni naeruvääristada ja kirjutasid tema nõrkused autori arvele. Realistlik kriitika hindas «Rahvavalgustajat» kõrgelt kui värsket, julget, ühiskonnaelu kõige valusamaid pahesid teravalt piitsutavat teost. M. Pung «Teatajas» nimetab «Rahvavalgustajat» valusaks satiiriks meie seltskonna-elu paisetest, kurblikuks leheküljeks meie hariduseloost [69]. Ta näeb selles tõetruud mõtlemapanevat pilti rahvusliku liikumise aja siiraste püüdluste mandumisest kõikjal vohavaks madalaks kasuhimuks ja auahnuseks. Positiivse kangelase mannetuse ründajatel tahtis ta relvad käest võtta väitega, et kirjanik on kõiki tegelasi «Rahvavalgustajas», ka Jürissoni ja emand Maasikat kujutanud negatiivsetena, tühistena. Siin kriitik kaldub tõest kõrvale, jättes märkamata peene, kuid selgesti tajutava erinevuse kirjaniku suhtumises ühelt poolt Jürissoni ja Maasikasse, teiselt poolt Madarasse ja neiu Kaasikesse. Ühtlasi on M. Pung ilmselt mõjustatud vastasrinde mõnitustest «Rahvavalgustaja» kunstilise külje kohta. Ta ei julge sõnagi lausuda suurtest kunstilistest väärtustest, mis

---

[67] M. Martna, Eduard Vilde «Astla vastu», «Rahva Lõbu-leht» 1900, lk. 119.

[68] Sealsamas, lk. 121.

[69] Vt. P., Rahvavalgustaja. «Teataja» 1904, nr. 271.

teoses vaieldamatult peituvad, vaid annab vastastele järele, nagu puuduks «Rahvavalgustajas» meisterlikkus.

Just nagu M. Punga viltukiskuvate seisukohtade õgvendamiseks võtab 1905. a. «Sakalas» «Rahvavalgustaja» kohta sõna H. Võsu. M. Punga kõhklemise asemel näeb H. Võsu «Rahvavalgustajas» meistrikäega kirjutatud teost, kuigi ka tema ei läbe oma väite tõestusega rohkem aega raisata, kui nimetada, et ta Petersoni jutustust «Uudiste» veergudelt kõige suurema kärsituse ja rõõmuga on lugenud. Sõnavõtja pöörab peatähelepanu rahvavalgustamise probleemile ja Jürissonile, ning märgib õigesti ära, et Jürissoni kuju vastuoksuste tõttu ei suuda Peterson teoses ülestõstetud probleemi täielikult lahendada.

Väärtusliku arvustuse osaliseks realistlikelt positsioonidelt sai 1904. aastal ilmuv Juhan Liivi kirjatööde kogu. Arvustuse autoriks oli arstiteaduskonna üliõpilane, pärastine arstiteaduse professor Siegfried Talvik, kes arstiameti ja erialase teadusliku töö kõrval võttis meelsasti osa kultuurilistest üritustest ja esines rahvale populaarteaduslike loengutega. Retsensioon J. Liivi kirjatööde kogule on tema ainsaks teadaolevaks kirjanduskriitiliseks tööks. Nähtavasti oma rahuliku, poleemikavaba laadi tõttu leidis S. Talviku artikkel ruumi «Lindas», kuigi temas avalduvad mõtted ei sobinud kokku ajakirjas valitseva õhkkonnaga. S. Talvik lähtub oma arvustuses kriitilise realismi printsiipidest. Hindamise kriteeriumiks on talle elutõde tema vastuolude ja vääramatute seaduspärasustega ning teose emotsionaalne mõjujõud. Kriitik sõelub hoolega läbi Liivi jutustuste head ja vead, elades erksalt kaasa kujutusviisi harukordsele soojusele ning märkides samas epohhikaaslase karedusega ära jutustuste nõrkused. Nagu paljud ja paljud kriitikud pärast teda, nii väidab ka S. Talvik, et Liivi kirjanduslikuks pärisosaks, mille kujutamiseks tal leidub kõige hellemaid, hingelisemaid ja sügavamaid toone, on elu vaeslapsed tema kodutänavalt, «madalad madalate seast, karjalapsed, vallasandid, verivaesed inimesed» [70]. Seevastu peab Talvik jutustusi keskseisuse elust kirjatööde kogus kõige nõrgemateks, kuna kirjanik on siin kodusest ainevallast välja astunud ja kujutada püüdnud asju, mis talle ainult välispidi tuttavad. Väikses Kukulinna Villus ja Punasoo Maris tunneb kriitik eksimatult ära J. Liivi proosaande kõige helkjamad kujud. Esikoha kirjatööde kogus annab ta terviklikkuse, harmoonilise täiuse pärast «Igapäevasele loole». «Varju» lõpupooles, mõisaelu kujutavas osas aga leiab S. Talvik «mõndagi labasust ja maotust». Kiites Liivi osavat sulge kõrvalkujude, nagu Räpsi Rein, Veni-Villem ja Salu onu, täiuslikuks elamapanemiseks mõne üksiku joone abil, ütleb ta Villu heategijast, noorest parunist — «tema ei ole kala ega liha, olgugi et temal jutus kaunis tähtis osa on» [71]. Hästi ei taha kriitik rahul olla ka Helene kujuga,

[70] S. Talvik, Juhan Liivi kirjatööd, «Linda» 1904, lk. 453.
[71] Sealsamas, lk. 454.

kes tundub talle elava inimese jaoks liiga nukusarnane olevat, ning ta peab paremini õnnestunuks ranget vanapiigat Adelheidi. Jutu lõppu aga nimetab arvustaja lahjaks vennastuse idülliks mõisa ja valla vahel.

Nii märgib S. Talvik õigesti ära «Varjus» ettetulevad eksimused elutõe ja kunstilise tõe vastu. «Varju» suurtest väärtustest, Kukulinna kirjelduse varjundirikkast hingelisest soojusest, väikese Villu liigutavatest muredest, kõrvalkujude meeldejäävusest kõneleb kriitik lakooniliselt, kuid veenvalt, kinnitades oma väiteid tolleaegse kombe kohaselt paljude pikkade tsitaatidega jutustuse mõjukamatest kohtadest.

«Nõia tütres» hindab S. Talvik Leena täielikult ja peenelt väljajoonistatud karakterit, ega unusta nimetamata Pläralära Leenut. Teda vaimustab mitmete heade hingeoluliste kirjelduste kõrval ka «kena pilklik tantsuõhtu kujutus Kirsi talus», milles «peenelt seisuvahede peale talurahva hulgas on tähendatud»[72]. «Nõia tütre» nõrkade külgede kaalule asetab Talvik mõned ebausutavad käänded jutukäigus, nagu Leena kasuvanemate liiga kiire vabanemine usuelust, ja ka Maali õnnetu eluloo liiga sirgjooneliselt õpetlik sissetoomine.

Mõndagi jääb S. Talviku kirjutuses Liivi jutustuste kohta ju ütlemata, kuid väga palju olulist on ta siiski esimesena suutnud ära tunda.

Kaugeltki mitte kõik meie kirjanduse klassikalised teosed XX sajandi algusaastaist ei saanud nii objektiivse ja põhjaliku arvustuse osaliseks. Tundub näiteks tõsise tühikuna asjaolu, et Eduard Vilde monumentaalse ajaloolise triloogia kaks esimest osa «Mahtra sõda» ja «Kuidas Anija mehed Tallinnas käisid» jäid kaasaegsete realistlike kriitikute arvustustest välja. Juba tolleaegses ajakirjanduses kõlas etteheiteid meie kriitika vaikiva suhtumise pärast tähtsamatesse teostesse. Nii kõneleb Otto Peterson põnevast tähelepanust, mis vene ja teiste suuremate rahvaste kirjanduses ilmuvatele tähtsamatele teostele osaks saab ja pahandab eesti kirjanduses valitseva vastupidise nähtuse üle. «Üksikud ilukirjanduslikud anded, mitmesugused albumid, terve ajalehtede koor, kui suure suuga ei räägi need meie algupäralise kirjanduse edendamisest, kuidas ei luba nad küll kõiki oma paremaid jõudusi sellele pühendada . . . kuid ometi — Vilde, Bornhöhe, E. Petersoni uuematest juttudest ei lausu keegi musta ega valget, Hansenist, Kitzbergist ja teistest rääkimata[73]».

Kuid ka «Uudistes» ja selle kirjanduslikus lisas, mis paistsid silma väärtusliku algupärase kui ka tõlkekirjanduse materjali avaldamisega ja kus avaldati ka nimetatud etteheide, jääb kriitika osa õige väheseks, piirdudes ainult juubeliartikliga Fr. R. Kreutz-

---

[72] Sealsamas, lk. 456.

[73] Oskar Birsgall, Kriitikalised mõtted. «Uudised» 1904, nr. 10.

waldi sajandaks sünni-aastapäevaks ja O. Petersoni «Kriitikaliste mõtetega» E. Bornhöhe «Kollide» puhul. O. Petersoni artikkel ei köida niivõrd tähelepanu «Kollide» pildirikaste kirjelduste õiglase tunnustamisega, vaid ilukirjanduse ülesannete filosoofilise arutlemisega. Teda võtab «Kriitikalistes mõtetes» oma võimusesse inimesi igavesti erutav püüd tõe ja paleuse järele, küsimused, mis on inimene ja mis on maailm ning missugune ta peaks olema. O. Petersoni artiklist õhkub filosoofilist paatost ja ühtlasi tundub selles pärast A. Jürgensteini, K. A. Hermanni ja R. Lesta idealistlike teoretiseeringute midagi kodust, kindlalt maakamaral seisvat, terve mõistusega mõeldut. Tõe allikat ei otsi Peterson mitte jumalas ega aadete maailmas, vaid looduses ja inimese loomuses. Tõe poole püüdmisel näeb Peterson kahte teed — teadust ja kunsti. «Ilukirjandus ei tööta mitte meile lõbuks, meie nervide kõditamiseks, «armsaks ajaviiteks», nagu seda Eestis öelda armastatakse. Ei. Tema ülesanne on seesama rahutu ja piinav püüdmine — tõele ja paleusele ligineda, mis meid igaühte kohutava luupainajana piinab.... Niisama nagu iga formula teaduses meid sammu üleüldisele tõele ligemale viib, niisama võime ainult ilukirjandusliste tüpuste tundma õppimise varal inimese loomuse tundmisele, s. o. sellele tõele, mis inimeses ja tema elus peitub, ligemale saada» [74].

Entusiastlikult ja originaalselt omistab O. Peterson tegelikkuse tunnetamisel, eriti inimese tundmaõppimisel ilukirjandusele tähtsama koha kui teadusele. Kui konservatiivse suuna kirjandusteoreetilistes ja filosoofilistes seisukohtades on tunda orientatsiooni saksa idealistlikule filosoofiale ja esteetikale, siis O. Petersoni kriitikalistes mõtetes võib aimata sidemeid vene materialistliku esteetikaga.

Fr. R. Kreutzwaldi juubeliartiklis «Uudistes» tõstab kriitikuna vähetuntud S. Sommer esile Kreutzwaldi tegevuse väljakasvamist ajajärgu edasiviivatest ühiskondlikest ülesannetest, talupoegade olukorra parandamise, nende teadlikkuse äratamise eesmärkidest. «Kõigist Kreutzwaldi tegevusest käiks nagu see ühine juhtmõte läbi, et põlatud orjast mõtleja inimene saaks, kes oma väärtust tunneks ja oma tuleviku oma enese mõistusest juhitud töö ja tegevuse peale rajaks ja kuskiltgi mujalt abi ei ootaks ega tuge ei loodaks» [75]. Autor esitab palju fakte rahvamehest-Kreutzwaldist, kes «Sipelgas» õpetas, kuidas aega tuleb kalliks pidada, mis tähtsus on kokkuhoidmisel majapidamises ja mil viisil nälja ajal samblaid leiva sisse tuleb segada. Kreutzwaldi lauludes hindab ta kõrgeandelist kurvatundelist luulet, millest niisamuti vaikne kaebehääl vastu heliseb nagu eesti rahvalauludestki. Kriitik ei vaiki vastuoludest Kreutzwaldi isiksuses. Ta annab õiglase iseloomus-

---

[74] Oskar Birsgall, Kriitikalised mõtted, 1904, nr. 44, lk. 88.
[75] S. S., Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwald. «Uudised» 1904, nr. 5.

tuse ka Kreutzwaldi vaimulikkudele lauludele, rõhutades nende looja väsimatut tõeotsimist, mis ka usulistes küsimustes ei lase tal jääda surnud kirjatähe orjaks, vaid teeb teda sügavaks mõtlejaks.

See oli uudne käsitlus Kreutzwaldist, vaba konservatiivsest sihilikkusest ja märksa ligem objektiivsele tõele kui aristokraatlik, suurt «rahvakarja» põlgav üksiklane, pilvede taha püüdlev aatleja, kellena tol ajal ja veel palju aastaid hiljemgi tahtsid Kreutzwaldi valgustada A. Jürgenstein, R. Lesta jt.

Vaadeldava ajajärgu lõpus astus «Teataja» kirjandusliku lisa kaudu eesti kirjanduskriitika areenile noor jõud, kellele kirjanduskriitika ei olnud mitte noorusliku huvidekülluse üürikeseks kõrvalepõikeks, vaid elu põhikutsumuseks ja kellest sai kirjanduskriitikas järgnevatel aastatel eluõigust nõudva revolutsioonilise mõttesuuna peamisi eestvõitlejaid. See kriitik oli «Teataja» toimetuse liige, diplomeeritud agronoom Otto H. Münther. Tema tookordne töökaaslane ajakirjanduse alal Eduard Hubel kõneleb O. Müntheri suurest kirjanduslikust huvist ja eruditsioonist. «Ta [Münther] oli alati suurt huvi tundnud kirjanduse vastu ja vist Saksamaal loodusteaduse ning agronoomia kõrval ka ühiskondlikkude küsimustega hakanud teotsema. Vist oli ta sealt ka, nagu Ed. Wildegi, marksistliku valgustuse saanud. Kõrvalhuvide tõttu saigi temast ajalehemees ja andekas katsetaja ilukirjanduses» [76]. Samas meenutab Hubel O. Müntherit lääne-euroopa uuema kirjanduse lektorina Eestimaa Rahvahariduse Seltsi poolt korraldatud suvekursustel. Münther oli olnud selles aines väga kodus. O. Müntheri kirjades H. Õiglas'ele 1905. aasta paiku ilmneb tema põhjalik lugemus vene ja lääne-euroopa kirjanduses.

O. Münther astus kriitikasse 1903. aastal Silvia varjunime all vene kirjanikke L. Tolstoid, Tšehhovit, Korolenkot ja M. Gorkit tutvustavate artiklitega. Need ülevaated, mis on tõenäoliselt koostatud vene kirjandusloolise materjalide abil, erinevad teistest tolleaegseist väliskirjanikke tutvustavaist ajalehekirjutistest märksa suurema kirjanduslikkusega. Kuna tavaliselt sellistes ülevaadetes võttis lõviosa kirjaniku elukäigu kirjeldus, siis O. Müntheri artiklis langeb pearõhk kirjaniku loomingu iseloomustamisele. Ühteaegu on märgata noore kriitiku suurem huvikallak sotsiaalfilosoofiliste probleemide ja otsingute vastu kirjanduses. Need jooned avalduvad eriti selgesti Müntheri artiklis M. Gorki «Öömaja» («Põhjas») kohta. Gorki kuulsat näidendit üksikasjalikult ja emotsionaalselt tutvustavas kirjutuses tunneme autori palavikulist kaasavibreerimist kirjaniku otsivale mõttele. O. Müntherit erutab Gorki teoses kõige rohkem küsimus, kus on väljapääsutee inimeste hukkumisest ja kannatustest, mida keegi teine seni niiviisi polnud näidanud nagu Gorki, ning teda valdab aimus suure lahenduse lähedusest. «Meie mõtleme ja mõtleme,

[76] Ed. Hubel, Otto H. Münther, «Looming» 1929, I, lk. 374.

ning näeme, et kirjanik ise selle määratuma küsimuse, elumõtte peale vastust otsib ja iga liigutust, mis uuenduseks tarvis, tähele paneb» [77].

Järgmisel aastal pöördub O. Müntheri huvi põhjamaade kirjanduse poole. Temalt ilmuvad «Teataja» kirjanduslikus lisas artiklid «Uuemad voolud põhjamaade ilukirjanduses» ja «Uuemad voolud Daani ilukirjanduses». Ka nende kirjutamisel toetub Münther varjamatult vastavate maade kirjandusteaduslikele uurimustele. Ülevaated on antud väga linnulennuliselt. Haarde laius ei lubanud autoril ajaleheartikli ulatuses küsimustesse süveneda. Uueks jooneks neis töödes aga on iseteadlikult väljendatud poolehoid kriitilisele realismile, kriitilise realismi kui kirjanduse uue arenguastme tunnetus. Vastupidi konservatiivse suuna seisukohale, mille järgi kriitiline realism tähendas luule kerjusepõlve, õigelt teelt äraeksimist, nägi O. Münther temas tõe ja kunsti suurt võitu. Kriitik kõneleb kahjatsevalt taani kirjanduse olukorrast enne kriitilise realismi sissetungi: «Sel ajal, mil Brandes kodumaale tagasi pööras, valitses Daanimaal üheksateistkümnenda aastasaja alguse romantismus, mis õige vanameelseks oli muutunud. Vaba vaimulaadi ja edulisi püüdeid katsuti iga viisi peal maha suruda. Piibli arvustust peeti saatana tööks ja looduseteadusid hurjutati ilma armuta. Igaühte, kes mõjumeeste ja parema seltskonna arvamiste vastu midagi julges avaldada, peeti seltskonna lõhkujaks» [78].

Seevastu kõlab rõõmus vaimustus Müntheri kirjelduses kriitilise realismi mõjulepääsust: «See oli tore aeg Daani ilukirjanduses. Looduse-austamine oli kõige kõrgemale tipule jõudnud ja vaimustus edu üle oli suur. Kaastundmus allarõhutute ja põlgtus ühiseluliste valskuste vastu tõusid päevakorrale. Vabameelsus, sotsialismus, kunsti-austamine ja muud liikumised voolasivad üle kogu maa ja tõmmasivad inimesi, kellede peale see liikumine mõjus, enestega kaasa .... Kogu nende tööde tagasein oli punane, s. o. nad kuulutasid silmateenerlisele seltskonnale sõda» [79].

Lõpuks julges Münther kõnelda isegi sotsialistlikest ideedest kui kirjandust edasiviivast jõust. Mida konservatiivse suuna esindajad kartsid ja vältida püüdsid, see oli sündimas. Kirjanduskriitikas hakkasid tärkama revolutsioonilise elutunnetuse eod.

Demokraatlik realistlik suund hoolimata oma kasvuraskustest kandis sajandi vahetusel kirjanduskriitilise mõtte tõetuuma ja näitas teed tormiliselt edasiliikuva elu avarustele. Demokraatlik kriitika toetas neil aastail kaasaegset kirjandust tema kasvupüüdeis, maailma kunstilise nägemise süvendamise ja laiendamise püüdeis, võideldes konservatiivse kriitika katsete vastu arengut tagasi pöörata. Realistliku kriitika peamiseks teeneks oli kriitilise realismi

---

[77] Silvia, M. Gorki «Öömaja», «Teataja» 1903, nr. 88.

[78] Silvia, Uuemad voolud Daani ilukirjanduses, «Teataja» lisa «Kirjandus ja Teadus» 1904, lk. 72.

[79] Sealsamas.

ideelise sügavuse ja avardunud humanismi esiletõstmine. Hoides ja kaitstes niiviisi progressiivset kirjanduslikku mõtet, lisas sajandi alguse demokraatlik kriitika sellesse uusi sädemekesi, püüdes määratleda kirjanduse olemust materialistlikelt alustelt ja tehes esimesi kohmetuid katseid ühendada kirjanduskriitilist mõtet revolutsioonilise elutunnetusega.

О РАЗВИТИИ ЭСТОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ НА РУБЕЖЕ XIX И XX СТОЛЕТИЙ

Э. СЯРИТС

Резюме

Десятилетие на рубеже XIX и XX веков знаменуется быстрым развитием эстонской общественной мысли, которая преодолела кризис 80-х годов и поднялась до революционных идей 1905 года. В эстонской литературе перелом выразился в преодолении эпигонства 80-х годов и в мощном расцвете критического реализма. Заметно смелое приближение литературы к жизненной правде, полной противоречий, стремление к познанию общественных причин страданий человека, бунтарское отрицание фальшивых, несправедливых общественных отношений, значительное распространение идей демократизма и гуманизма. За короткий период создали бóльшую часть своих лучших произведений Юхан Лийв, Аугуст Китцберг, Эрнст Петерсон-Сяргава и Эдуард Вильде. Они поставили в центре внимания судьбу простого человека и народных масс, остро обличали общественные условия своего времени, которые препятствовали росту человека и калечили его. Эдуард Вильде в своей исторической трилогии пришел к признанию классовой борьбы как решающего фактора в развитии общества.

Какую роль играла в этом бурном процессе литературно-критическая мысль, через какие схватки и победы шла она навстречу 1905 году — в этой картине имеется еще очень много неизученного, пробелов. Больше освещена роль литературной критики в 90-е годы — годы вторжения критического реализма, но вне поля зрения осталась деятельность нашей литературной критики в первые годы XX столетия. В настоящей статье автор стремится выяснить эти вопросы.

В эстонской литературной критике на рубеже двух столетий можно различить два противоборствующих направления: реакционное, связанное с позициями идеализма, с консервативно-клерикальным лагерем, и прогрессивное, отстаивающее реализм, склоняющееся к материалистическим позициям. Основной причиной конфликта между ними было различное отношение к критическому реализму. Консервативная критика мирилась с бытовым

реализмом и даже ратовала за него, но для нее был совершенно неприемлем критический реализм, который проливал яркий свет на теневые стороны общественной жизни, критиковал и осуждал господствующие социальные отношения. Прогрессивная критика, напротив, ценила и выделяла в критическом реализме именно то, что было ненавистно ретроградам, — неприкрашенный показ суровой правды жизни, освещение социальных причин страданий человека.

Виднейшим представителем консервативного направления в критике был Антон Юргенштейн, опубликовавший в журнале «Линда», газете «Постимээс», и в других изданиях статьи, в которых он злобно выступает против критического реализма. Когда вышел роман Э. Вильде «В суровый край», А. Юргенштейн назвал его вредным явлением и обвинил писателя в намеренном искажении жизни родины по примеру иностранного натурализма. В обширной статье «Направления и черты развития эстонской литературы» (1899) А. Юргенстейн излагает основную точку зрения консервативного направления на критический реализм — это отклонение от истинного пути искусства, от учения христианской морали.

Основную ошибку критического реализма Юргенштейн видел в его отношении к существующему общественному порядку, как к первопричине всех страданий и пороков человека. По мнению Юргенштейна, все плохое в человеке идет от первородного греха, и против этого плохого следует бороться только путем морального воспитания каждого отдельного человека. Пытаясь найти компромисс между непреоборимой потребностью в реализме и идеалистически-клерикальной трактовкой общества в литературе, Юргенштейн провозгласил лозунг так называемого «идеального реализма» и пытался создать теорию приемлемого для буржуазии реализма.

В своих критических статьях начала XX века, посвященных разбору II и III выпусков «Язв» Э. Петерсон-Сяргава, А. Юргенштейн использует в борьбе против критического реализма вместо прямой атаки другой метод. Он пытается навязать мятежным произведениям Петерсона трактовку, приемлемую для реакционеров, пытается смягчить резкую и решительную критику общества в произведениях Петерсона, чтобы воздействовать на совесть господ, и пропагандирует благотворительность.

Рецензии Антона Юргенштейна, в которых он воюет против победоносных идей критического реализма, кажутся смехотворными попытками остановить естественный ход развития литературы. Но отдельные критические работы, написанные им в рассматриваемый нами короткий период, в которых его реакционные политические взгляды не доминировали, не утратили своей ценности и в настоящее время. Так, например, во многих выступлениях он с острой иронией высмеивал современную ему эпигонскую литературу. Его перу принадлежат наиболее обстоя-

тельные и содержательные рецензии этого периода на романы Эдуарда Вильде «Война в Махтра» и «Ходоки из Ания».

С таких же идеалистических позиций, как и А. Юргенштейн, писали о литературе известные литераторы Виллем Рейман, Карл Аугуст Херман и Хейнрих Прантс. Рецензии К. А. Хермана и Х. Прантса, их работы были, кроме всего прочего, убогими и серыми по своим литературным качествам и языку. Известную ценность, благодаря приведенному в них новому фактическому материалу, имели статьи В. Реймана о начальном периоде развития эстонского языка и о ранней эстонской литературе.

На рубеже XIX и XX веков встречаемся с попыткой молодого литература, ученика Тартуской гимназии Густава Суйтса оживать деятельность критики. От имени молодых друзей литературы Г. Суйтс организовал в 1900—1901 гг. издание альбомов «Кийред» (I, II, III), в которых намеревался регулярно помещать рецензии на все произведения, выходившие на эстонском языке. Молодые друзья литературы не смогли полностью осуществить это намерение. Но и по существу это предприятие, душой которого был Суйтс, ограничилось лишь его собственными поисками. Суйтс стремился только к углубленному анализу художественных особенностей произведений, и в этом плане он дал несколько критических работ. Но Г. Суйтс оставался на идеалистических позициях, враждебных критическому реализму, и критика в альбомах «Кийред» была на уровне консервативной критики того времени.

Что касается традиций реалистической критики, восходящих к периоду национального движения, то их успешно развивал в 80-е годы наш первый видный литературный критик Юхан Кундер. Основное внимание в своей критике Кундер уделял достойной оценке писателей эпохи национального движения и популяризации их.

В конце 80-х и начале 90-х годов перед реалистической критикой со всей остротой встали задачи освобождения литературы от эпигонства и ее перехода на путь реализма. Ведущей силой в реалистической критике был в это время Эдуард Вильде, опубликовавший в 1887—1896 гг. в газете «Постимээс» ряд статей о современной ему литературе и литературной критике. Через все его выступления красной нитью проходит требование реалистического метода изображения, основательного знания того, о чем писатель пишет, неидеализированного и разностороннего изображения жизни со всеми ее недостатками и пороками. По мысли критика, в художественном произведении должны также отражаться черты национального своеобразия. Э. Вильде иронизирует над литераторами-эпигонами (М. Рейссон, Саарлане и др.), которые пишут книги, исходя из собственных измышлений и вычитанного из других книг. Вопросы художественной формы Вильде рассматривает в неразрывной связи с идейной стороной художественного произведения. Так, например, рецензируя историче-

скую повесть А. Саала «Лейли», критик вскрывает связь ее композиционных недостатков с поверхностным отношением писателя к человеку и к колориту эпохи.

Э. Вильде первым в нашей литературной критике открыто провозгласил значение реалистического метода и стал употреблять термин «реализм».

В конце 90-х годов Вильде, всецело поглощенный напряженной творческой работой, прервал свою литературно-критическую деятельность. Реалистическая критика развивалась дальше новыми силами из среды демократически и материалистически настроенной интеллигенции.

В 1901 году в защиту рассказа Э. Петерсона «Хвала господу» от нападок клерикалов выступил старый соратник Петерсона на ниве просвещения А. Рийс, опубликовав за свой счет брошюру: «Эрнст Петерсон и язвы жизни Эстонии».

Студент юридического факультета Петербургского университета член редакции газеты «Театая» М. Пунг пытался в своей статье «А. Вейценберг и идеализм в литературе» теоретически обобщить литературную борьбу начала XX века с реалистических позиций. Объектом его критики были тенденции приукрашивания действительности в литературе, идеализация господствовавших капиталистических отношений. М. Пунг правильно отмечал, что корни этих тенденций — в реакционном мировоззрении. Но слабой стороной его статьи было то, что в качестве основного примера «идеалистической литературы» он взял малоизвестные, дилетантские пьесы художника А. Вейценберга.

Рецензия М. Мартна — общественного деятеля и журналиста, впоследствии меньшевика — на рассказ Э. Вильде «Против острия» («Рахва Лыбу-лехт», 1901) выделялась в реалистической критике того времени интересом не только к прогрессивным идеям произведения, но и к художественному мастерству. Мартна дал решительный отпор консервативной критике, обвинявшей Э. Вильде и вообще критический реализм в антихудожественной тенденциозности.

В 1904 году в центре внимания реалистической критики оказалась повесть Э. Петерсон-Сяргава «Просветитель», в которой разоблачалось лицемерие либеральных интеллигентов, лицемерность их потуг просвещать народ. Консервативные критики, часто выступавшие анонимно, обвиняли автора в профанации литературы, в принижении искусства до арены межпартийной политической борьбы. Реалистическая критика (М. Пунг, Х. Вызу и др.) дала высокую оценку повести «Просветитель» как свежему смелому произведению, бичевавшему самые неприглядные пороки общественной жизни.

Ценная рецензия была дана с реалистических позиций на появившийся в 1904 году сборник произведений Юхана Лийва. Написал ее студент медицинского факультета, впоследствии профессор того же факультета, Зигфрид Тальвик, который, наряду с

занятиями медициной, охотно принимал участие и в культурных мероприятиях, а также выступал с научно-популярными лекциями. Рецензия на сборник Ю. Лийва — единственная известная нам литературно-критическая работа Тальвика. Критерием оценки литературного произведения для З. Тальвика является правда жизни с ее противоречиями и закономерностями и эмоциональная сила произведения. Критик живо откликается на особую эмоциональность манеры изображения Ю. Лийва, подчеркивает правдолюбие писателя, его умение остро подмечать противоречия эстонской сельской жизни. Тальвик также правильно подмечает встречающиеся в повести Лийва «Тени» искажения правды жизни и отклонения от критического реализма.

В выходившей с 1904 года радикальной газете «Уудисед», редактором литературного приложения которой был Э. Вильде, выделяются «Критические мысли» известного деятеля культуры Отто Петерсона, в которых автор пытается дать материалистическое определение сущности и задач художественной литературы. Статья О. Петерсона отличается философским пафосом. В ней есть нечто от идеалистических теоретизаций А. Юргенштейна, но также чувствуется здравый смысл автора, твердо стоящего на земле. Источник правды О. Петерсон ищет не в божественном начале и не в мире идеалов, а в природе и в натуре человека. Петерсон видит два пути постижения правды — науку и искусство. Наука подводит нас при помощи формул ко всеобщей истине, художественная литература же раскрывает через художественные образы правду, заключенную в человеке.

В конце рассматриваемого периода на литературно-критической арене, в литературном приложении к газете «Театая», выступил молодой литератор, для которого литературная критика была не только временным занятием, но главным жизненным призванием. В последующие годы он становится решительным борцом за революционное направление мысли, заявившее свои права на жизнь в литературной критике. Этот критик — Отто Х. Мюнтер, член редакции газеты «Театая», дипломированный агроном. Лица, знавшие его по совместной работе, рассказывают об его обширной эрудиции в области литературы.

О. Мюнтер впервые выступает в печати в 1903 году под псевдонимом Сильвия, со статьями, знакомящими эстонских читателей с творчеством Льва Толстого, А. Чехова, В. Короленко, М. Горького. Его обзоры отличаются от других газетных статей того времени, популяризовавших иностранных писателей, значительно большей литературностью изложения. Заметен также большой интерес молодого критика к социально-философским проблемам и исканиям в литературе. Эта черта отчетливо проявляется в статье Мюнтера «Ночлежка» о пьесе М. Горького «На дне». По статье, детально и с большой эмоциональностью знакомящей читателя с известной пьесой, заметно, что ищущая мысль Горького созвучна мыслям и чувствам критика. В произ-

ведениях Горького О. Мюнтера больше всего волнует вопрос о выходе из существующего положения, и его охватывает предчувствие приближения развязки.

В двух обзорных статьях о художественной литературе северных народов (1904) новой чертой является решительно высказанное сочувствие критическому реализму, понимание того, что критический реализм является новой ступенью в развитии литературы. В противовес консерваторам, для которых критический реализм означал нищету поэзии, отход от правильного пути, Ю. Мюнтер видел в осуждаемом ими направлении большую победу правды и искусства. Под конец Мюнтер осмелился даже говорить о социалистических идеях как о силе, которая поведет литературу вперед.

Несмотря на отдельные ценные работы некоторых ее представителей, консервативная критика сыграла на рубеже столетий роль, враждебную жизни и искусству. Она не понимала прогрессивных задач и устремлений своей эпохи. То, что консервативная критика опиралась на реакционный общественный строй, противопоставило ее накануне 1905 года основному направлению в литературе, которое во имя свободы людей страстно критиковало этот общественный строй. Чем дальше шло развитие, тем отчетливее проявлялся кризис консервативной критики. Задержать этот кризис не смогли и попытки вдохнуть в нее новую жизнь, предпринятые молодым критиком Г. Суйтсом, поскольку он оставался при этом на позициях прогнившего идеализма.

Несмотря на трудности роста, реалистическое направление в критике в рассматриваемый период было носителем правды литературно-критической мысли и указывало писателям путь на просторы жизни, бурно идущей вперед. Реалистичская критика в эти годы поддерживала литературу в ее стремлении к росту, в стремлении расширить и углубить художественное видение мира и боролась против попыток консервативной критики повернуть ее развитие вспять. Главной заслугой реалистической критики было выявление идейной глубины и убежденного гуманизма критического реализма. Защищая таким образом прогрессивную литературную мысль, реалистическая критика начала текущего века пробуждала у нее новые стимулы, пытаясь определить сущность литературы с материалистических позиций и делая первые неумелые попытки соединить литературно-критическую мысль с революционным отношением к жизни.

EINIGE ZÜGE DER ESTNISCHEN LITERATURKRITIK UM DIE WENDE DES 19. JAHRHUNDERTS

E. SÄÄRITS

Zusammenfassung

Die Wende des 19. Jahrhunderts ist gekennzeichnet durch die schnelle Entwicklung des estnischen sozialen Gedankens, der die Krise der 80-er Jahre überwand und sich zu den Ideen der Revolution des Jahres 1905 fortentwickelte. In der estnischen Literatur offenbarte sich dieser Umbruch in der Überwindung des Epigonentums der 80-er Jahre und im kraftvollen Aufschwung des kritischen Realismus. Wir finden in der Literatur eine wahrheitsgetreue Schilderung des Lebens mit all seinen Widersprüchen, die Anerkennung der gesellschaftlichen Ursachen der Leiden der Menschen, die rebellische Verneinung der ungerechten gesellschaftlichen Beziehungen, eine machtvolle Entfaltung des Demokratismus u. Humanismus. In kurzer Zeit schufen Juhan Liiw, August Kitzberg, Ernst Peterson-Särgawa und Eduard Wilde den grössten Teil ihrer besten Werke.

Sie stellten das Schicksal des einfachen Menschen und der Volksmassen in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit, erhoben scharfe Anklage gegen die damaligen sozialen Verhältnisse, die das geistige Wachstum des Menschen hinderten und entstellten. In seiner historischen Trilogie gelangte Eduard Wilde zur Erkenntnis, dass der Klassenkampf der entscheidende Faktor der gesellschaftlichen Entwicklung ist.

Welche Rolle in diesem stürmischen Vorgang der literarkritische Gedanke spielte, durch welche Kämpfe und Siege er dem Jahre 1905 entgegenreifte, darüber sind die Angaben noch spärlich und das Gesamtbild lückenhaft. Die Bedeutung der Literaturkritik während der 90-er Jahre zur Zeit des Eindringens des kritischen Realismus ist eingehender erforscht worden, doch fast gänzlich unbeachtet ist die Rolle unserer Literaturkritik in den Anfängen des 20. Jahrhunderts geblieben. Die vorliegende Arbeit setzt sich das Ziel, einen Beitrag zur Lösung dieser Fragen zu liefern.

Um die Jahrhundertwende können wir in der estnischen Literaturkritik zwei gegensätzliche Richtungen unterscheiden: die auf idealistischer Weltanschauung beruhende rückständige konservativ-klerikale Richtung und die sich an den Materialismus anlehnende realistische Kritik. Der Hauptgrund des Konfliktes zwischen diesen zwei Richtungen war die verschiedene Einstellung zum kritischen Realismus. Die konservative Kritik fand sich in der Literatur mit dem Realismus der Milieuschilderung ab, trat für ihn sogar ein. Doch völlig unannehmbar war ihr der kritische Realismus, der grelles Licht auf die Schattenseiten des

sozialen Lebens warf, die herrschenden gesellschaftlichen Beziehungen kritisierte u. verurteilte. Die fortschrittliche Kritik dagegen schätzte den kritischen Realismus und hob in ihm gerade diese der Reaktion verhasste Seite hervor — die unveblümbte Wiedergabe der rauhen Lebenswahrheit, die Darstellung der sozialen Ursachen der menschlichen Leiden.

Der bedeutendste Vertreter der konservativen Richtung der Kritik um die Jahrhundertwende war A. Jürgenstein, der in der Zeitschrift «Linda», in der Zeitung «Postimees» u. a. periodischen Schriften eine Reihe wütend kämpferischer Aufsätze gegen den kritischen Realismus veröffentlichte. Anlässlich der Veröffentlichung von E. Wildes Roman «Külmale maale» («Nach dem kalten Lande») nannte A. Jürgenstein dieses Werk eine schädliche Erscheinung u. beschuldigte den Schriftsteller der absichtlichen Verunstaltung des heimatlichen Lebens nach naturalistischem Muster. In seinem längeren Aufsatz («Ziele und Züge der estnischen Literatur» — 1899) vertrat A. Jürgenstein den grundlegenden Standpunkt der konservativen Richtung in der Verneinung des kritischen Realismus. Der Autor erklärte den kritischen Realismus für eine Abweichung vom rechten Wege der Kunst u. der christlichen Morallehre. Für den Hauptfehler des kritischen Realismus hielt Jürgenstein dessen Einstellung zur bestehenden gesellschaftlichen Ordnung als der Grundursache aller Leiden und Laster der Menschen. Nach Jürgensteins Meinung ist die Ursache allen Übels die Erbsünde im Menschen, u. gegen diese solle man nur durch moralische Erziehung des Einzelmenschen ankämpfen. In dem Bestreben, einen Kompromiss zwischen der unumgänglich gewordenen Forderung nach Realismus und zwischen der idealistisch-klerikalen Darstellung der Gesellschaft in der Literatur zu finden, verkündigte A. Jürgenstein hier die Losung des sogenannten «Idealrealismus», worin sich der Versuch offenbarte, eine bürgerliche, dem Bürgertum annehmbare Theorie des Realismus zu schaffen.

In seiner Kritik des II. u. III. Teils der «Paised» («Geschwüre») von E. Peterson in den ersten Jahren dieses Jahrhunderts schlug A. Jürgenstein im Kampf gegen den kritischen Realismus an Stelle des direkten Angriffs einen anderen Weg ein; er versuchte den rebellischen Werken Petersons gewaltsam eine der Reaktion annehmbare Deutung zu geben und milderte die scharfe u. resolute gesellschaftliche Kritik Petersons, um das Gewissen der Herren aufzurütteln und sie zur Wohltätigkeit aufzurufen.

Die kritischen Abhandlungen A. Jürgensteins, in denen er gegen die siegreichen Ideen des kritischen Realismus ankämpfte, stellen einen lächerlichen Versuch dar, den natürlichen Entwicklungsgang der Literatur aufzuhalten. Doch in einzelnen Arbeiten, wo die reaktionäre politische Gesinnung dem Verfasser nicht zum Verhängnis wurde, hat A. Jürgenstein in dem betrachteten kurzen Zeitabschnitt auch einzelne Kritiken von bleibendem Wert geschrie-

ben. So zum Beispiel verlachte er in mehreren Besprechungen mit scharfer Ironie die zeitgenössische epigonische Literatur. Von ihm erschienen die gründlichsten u. inhaltsreichsten Kritiken über E. Wildes «Mahtra sõda» («Krieg in Machtra») und «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» («Die Abgesandten von Anija»).

Auf demselben idealistischen Standpunkt wie A. Jürgenstein standen im genannten Zeitabschnitt die bekannten Literaten Willem Reiman, Karl August Hermann und Heinrich Prants. In den Kritiken von K. A. Hermann u. H. Prants sind ausser dem reaktionären Ausgangspunkt auch das literarische Niveau u. die Ausdrucksweise nichtssagend. Einen gewissen Wert besitzen Reimans Schriften über die Anfangsperiode der estnischen Schriftsprache u. der älteren estnischen Literatur, da sie neues faktisches Material bringen.

Um die Jahrhundertwende begegnen wir dem Versuch des jungen Literaten Gustav Suits, eines Schülers des Dorpater Staatsgymnasiums, zur Belebung der Kritik. Unter dem Namen «Junge Literaturfreunde» organisierte G. Suits 1900—1901 die Herausgabe der Alben «Kiired» («Strahlen») I., II., III., in denen regelmässig Kritiken über alle erscheinenden estnischen Werke veröffentlicht werden sollten. Die jungen Literaturfreunde konnten das Quantum dieser grosszügigen Absicht nicht bewältigen. Doch auch inhaltlich erwies sich diese Erneuerungsbemühung nur als ein Versuch von G. Suits, der die Seele des Unternehmens war. Suits strebte nach einer Vertiefung der künstlerischen Analyse u. in diesem Sinne schrieb er einzelne kritische Arbeiten. Er blieb aber auf einer idealistischen, dem kritischen Realismus feindlichen Stellung, und im allgemeinen unterschied sich die Kritik der «Kiired» nicht vom üblichen Niveau der konservativen Kritik.

Die Traditionen der realistischen Kritik, die in die Zeit der nationalen Bewegung zurückreichen, brachte unser erster namhafter Literaturkritiker Juhan Kunder in den 80-er Jahren wieder zu Ehren. In seiner Tätigkeit richtete er die Hauptaufmerksamkeit auf die richtige Würdigung und Popularisierung der Schriftsteller der nationalen Bewegung. Ende der 80-er und Anfang der 90-er Jahre wurden in der realistischen Kritik die Loslösung vom Epigonentum und der Weg zum Realismus zur akuten Tagesfrage. Die führende Kraft der realistischen Kritik war damals Eduard Wilde, der in den Jahren 1887—1896 im «Postimees» eine Reihe von Artikeln über die zeitgenössische Literatur und Literaturkritik veröffentlichte. Durch diese Artikel zieht sich wie ein roter Faden die Forderung der realistischen Methode, dass der Dichter über einen Stoff schreibe, den er gründlich kennt, dass er das Leben allseitig und unidealisiert mit allen seinen Mängeln und Lastern darstelle. Zugleich betont der Kritiker den Gedanken, dass sich die Züge der nationalen Eigenart im belletristischen Werk spiegeln sollen. E. Wildes feiner Spott trifft die epigonischen

Literaten (M. Reisson, Saarlane u. a.), die ihre Bücher frei erfanden oder den Stoff dazu anderen Büchern entnahmen. Die Fragen der künstlerischen Form betrachtet Wilde in untrennbarem Zusammenhang mit der Idee des Werkes. Zum Beispiel zeigt der Kritiker, indem er die historische Erzählung «Leili» von A. Saal kritisiert, wie die Mängel der Komposition dadurch entstanden sind, dass der Schriftsteller den Menschen und den Zeitgeist jener Epoche nur oberflächlich kennt.

E. Wilde war der erste, der in unserer Literaturkritik offen die Bedeutung der realistischen Methode hervorhob und den Terminus «Realismus» benutzte.

Ende der 90-er Jahre unterbrach Wilde seine literaturkritische Tätigkeit, um sich voll und ganz dem künstlerischen Schaffen zu widmen. Es erschienen nun neue Namen unter den demokratisch und materialistisch gesinnten Gebildeten, die die realistische Kritik weiterführten.

1901 trat der alte Pädagoge A. Riis zum Schutz der Erzählung seines Kollegen E. Peterson «Issanda kiituseks» («Zum Lobe des Herrgotts») gegen die Angriffe der Klerikalen auf und gab auf eigene Kosten in Põltsamaa die Broschüre «Ernst Peterson ja Eesti elu paised» («Ernst Peterson und die Geschwüre des estnischen Lebens») heraus.

Der Student der juristischen Fakultät der Universität Petersburg und Mitglied der Redaktion der Zeitung «Teataja». M. Pung versuchte in seinem Artikel («A. Weizenberg und der Idealismus in der Literatur») die literarischen Kämpfe am Anfang des Jahrhunderts vom realistischen Standpunkte theoretisch zu verallgemeinern. Gegenstand seiner Kritik war die Tendenz der Verschönerung der Wirklichkeit in der Literatur, die Idealisierung der herrschenden bürgerlichen Verhältnisse. M. Pung sah rictig die Wurzeln der Verschönerungstendenz in der reaktionären Weltanschauung. Doch die schwache Seite seiner Abhandlung war die Tatsache, dass er als Beispiel der «idealistischen Literatur» die wenig bekannten, dilettantischen Schauspiele des Künstlers A. Weizenberg anführte, in denen die Verschönerungstendenz in äusserst primitiver Form wucherte.

Die Rezensionen des Politikers und Journalisten, des späteren Menschewiks M. Martna über E. Wildes Erzählung «Astla vastu» («Wider den Stachel») in der Zeitschrift «Rahva Lõbu-leht» im Jahre 1901 fiel in der damaligen realistischen Kritik auf durch das grosse Interesse nicht nur für die progressiven Ideen, sondern auch für die künstlerische Meisterschaft. Zugleich widerlegte hier M. Martna entschieden die konservative Kritik, die E. Wilde und dem kritischen Realismus eine tendenziöse, im allgemeinen antikünstlerische Auffassung zuschrieb.

Im Jahre 1904 geriet in den Mittelpunkt der realistischen Kritik E. Petersons «Rahvavalgustaja» («Der Volksaufklärer»), in welchem die Scheinheiligkeit der Volksaufklärungsversuche der

liberalen Gebildeten dargestellt wird. Die konservativen Kritiker, die oft anonym auftraten, warfen dem Werk die Profanierung der Literatur und Erniedrigung der Kunst zu einem Tummelplatz des politischen Kampfes der Parteien vor. Die realistische Kritik (M. Pung, H. Wõsu u. a.) schätzte den „Volksaufklärer" hoch als ein Werk, das frisch und mutig die schlimmsten Laster des sozialen Lebens geisselt.

Eine wertvolle Rezension von realistischer Seite wurde den 1904 erschienenen gesammelten Schriften von Juhan Liiw zuteil. Der Verfasser war Siegfried Talwik, Student der Medizin, später Professor an der medizinischen Fakultät, der neben seinem ärztlichen Beruf und der wissenschaftlichen Arbeit gern an kulturellen Veranstaltungen teilnahm u. dem Volke populärwissenschaftliche Vorlesungen hielt. Die Rezension der gesammelten Werke von J. Liiw ist seine einzige bekannte literaturkritische Arbeit. Als Kriterium des Wertes in der Literatur gilt für S. Talwik die wahrheitsgetreue Darstellung des Lebens mit seinen Widersprüchen und seiner Gesetzmässigkeit und die emotionale Kraft des Werkes. J. Liiw aussergewöhnlich emotionale Art der Darstellung findet seinen lebhaften Beifall und er hebt den Wahrheitssinn des Dichters, seinen scharfen Blick für die Gegensätze unseres Dorflebens hervor. Zugleich vermerkt Talwik richtig die in der Erzählung «Vari» («Schatten») vorkommenden Verstösse gegen die Lebenswahrheit.

In der radikalen Zeitung «Uudised», die 1904 zu erscheinen begann, und wo E. Wilde Redakteur der Literaturbeilage war, fallen die „Kritischen Gedanken" des bekannten Kulturschaffenden Otto Peterson ins Auge, in denen er bemüht ist, eine materialistische Definition des Wesens und der Aufgaben der Belletristik zu geben. In O. Petersons Artikel glüht philosophisches Pathos, u. zugleich fühlen wir hier ausser einem idealistischen Theoretisieren nach der Art A. Jürgensteins etwas Heimatliches, etwas fest auf der Erdscholle Stehendes, mit gesundem Verstande Gedachtes. Die Quelle der Wahrheit sucht O. Peterson nicht in Gott oder in der Welt der Ideen, sondern in der menschlichen Natur. Im Streben nach Wahrheit sieht O. Peterson zwei Wege — die Wissenschaft u. die Kunst. Die Wissenschaft bringt uns mittels Formeln der allgemeinen Wahrheit näher, die Belletristik aber enthüllt durch künstlerische Typen die im Menschen verborgene Wahrheit.

Zu Ende des von uns betrachteten Zeitabschnitts trat durch die Literaturbeilage des «Teataja» auf die Arena der estnischen Literaturkritik eine junge Kraft, für die die Literaturkritik keine zeitweilige Nebenbeschäftigung, sondern seine eigentliche Lebensberufung war. Dieser Kritiker, Mitglied der Redaktion des «Teataja», der Diplomagronom O. H. Münther, wurde zum bedeutendsten Vorkämpfer der in den folgenden Jahren in unserer Literaturkritik ihr Lebensrecht verlangenden revolutionären Gedankenrichtung.

Seine damaligen Arbeitsgenossen erzählen, dass O. Münther sich viel mit Literatur befasste und auf diesem Gebiete sehr beschlagen war.

O. Münther tritt 1903 in die Kritik unter dem Pseudonym Silvia mit Artikeln, in denen er die Leser mit den russischen Schriftstellern L. Tolstoi, A. Tschechow, N. Korolenko und M. Gorki bekannt macht. Diese übersichtlich geschriebenen Aufsätze unterscheiden sich von den damaligen ausländische Schriftsteller betreffenden Zeitungsartikeln durch bedeutend grössere Sachkenntnis. Zugleich macht sich eine grosse Neigung des jungen Kritikers zu sozialphilosophischen Problemen bemerkbar. Dieser Zug tritt klar in Münthers Artikel über M. Gorkis «Nachtasyl» hervor. In dem Aufsatze, der Gorkis berühmtes Schauspiel ausführlich und temperamentvoll beschreibt, fühlen wir, wie der Verfasser des Aufsatzes leidenschaftlich mit den Gedanken des Schriftstellers sympathisiert. In Gorkis Werk erregt Münther am meisten die Frage, wo Rettung vor dem Untergang und den Leiden zu finden ist, und ihn erfasst die Ahnung einer nahen, grossen Lösung.

In zwei 1904 erschienenen übersichtlichen Artikeln über die Belletristik der nordischen Länder kommt erstmalig die unmissverständlich ausgesprochene Sympathie für den kritischen Realismus zum Ausdruck, die Erkenntnis, dass der kritische Realismus eine neue Entwicklungsstufe der Literatur darstellt. Im Gegensatz zur konservativen Richtung, nach welcher der kritische Realismus den Bettelstab der Dichtung bedeutete, sah O. Münther in der verschmähten Richtung den grossen Sieg der Wahrheit und der Kunst. Zuletzt wagte Münther sogar, von sozialistischen Ideen als der weiterführenden Kraft der Literatur zu reden.

Die konservative Kritik, einige wertvolle Arbeiten derselben ausgenommen, spielte um die Jahrhundertwende eine dem Leben und der Kunst feindliche Rolle. Sie verstand die fortschrittlichen Bestrebungen und Aufgaben ihrer Epoche nicht. Je weiter ins neue Jahrhundert, desto klarer wird das Gefühl von der Krise der konservativen Kritik, welche auch die Erneuerungsversuche des jungen G. Suits nicht aufschieben konnten, da diese Versuche auf dem Boden des morschen Idealismus blieben.

Die realistische Richtung war, trotz ihrer Wachstumsschwierigkeiten die Kraft, die in der betrachteten Periode den Wahrheitskern des literaturkritischen Gedankens in sich trug und dem vorwärtsschreitenden Leben den Weg in die Zukunft wies.

JUHAN SÜTISTE NOORUS

O. KRUUS

Luuletaja ja dramaturg Juhan Sütiste (1899—1945) kuulub sajandi vahetusel sündinud eesti kirjanike põlvkonda [1], kelle loomingulisest teest suur osa möödus veel kodanlikus ühiskonnas ning kes pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. a. kasvas enamuses ümber nõukogude kirjanikeks.

Selle põlvkonna noorusaastatel toimusid suured maailmaajaloolised sündmused — Esimene maailmasõda, Veebruarirevolutsioon, Oktoobrirevolutsioon ja sellele järgnev kodusõda, mis kõik jätsid jäljed nende noorusmälestustesse. Selle kirjanike põlvkonna maailmavaateliste aluste kujunemine ja kirjandusse astumine toimus 20-ndail aastail vastuoludest rikkas kodanlikus vabariigis, kus lokkasid valitsema pääsenud eesti natsionalistliku kodanluse kisklemised riigipiruka jagamisel ning üldine korruptsioon, kus klassivastuolud teravnesid kuni relvastatud ülestõusuni (1924. a.) ja kus sellele vastukaaluks kodanlus üha laiemalt ning mitmekesisemas vormis levitas oma valitsevat ideoloogiat — kodanlikku natsionalismi.

Selle kirjanike põlvkonna kirjandusareenil täielikult maksvusele pääsemine toimus 30-ndail aastail, kui fašistliku diktatuuri poolt likvideeriti kodanliku demokraatia jäänusedki ning kapitalistlikku ühiskonda kritiseerivate autorite suud püüti sulgeda nii

---

[1] Muidugi on igasugune põlvkondadesse jaotamine tinglik ning küllaltki meelevaldne, kuid sellest ei pääse siiski päriselt mööda vajaduse tõttu jälgida, kellega koos vaadeldav kirjanik astus kirjandusse ning kes olid ta kaasaegsed. Eriti on see tarvilik Sütiste puhul, sest omal ajal on asjaosaliste enestegi poolt räägitud 1900. a. ümber sündinud kirjanikest kui generatsioonist, kellele ühised sünniaastad olevat andnud ühise psüühika (vt. näit. N. Andresen. Seitse uut kirjanikku, «Looming» 1926, nr. 8, lk. 895), ja isegi sajandi vahetusel sündinud erilise vaimsusega intelligentsi põlvkonnast (vt. koguteos «Mõtteid valmivast intelligentsist», Tartu 1923.). Samuti on osalt kirjanduslikesse rühmitustesse ühinetud mitte niivõrd ühiste vaadete tõttu, kuivõrd just ühise kirjandusse astumise aja tõttu, nagu näit. «Kirjanduslikus Orbiidis» E. Hiir, A. Jakobson, M. Jürna, A. Kivikas, A. Oras, J. Sütiste, O. Urgart jt. või «Aktsioonis» A. Antson, V. Kaaver, A. Mälk jt.

mitmesuguste järjest rangemate võimuvahenditega kui ka äraostmisega, suunates kirjanikke kodanlusele meelepäraseid teoseid looma.

Nende kirjanike loominguliste jõudude õitseajal saabus 1940. aasta revolutsiooniline pööre ja aasta hiljem algas Suur Isamaasõda, mis mõlemad teravamini kui kunagi varem seadsid kirjanike ette küsimuse — kellega minna: kas oma aja äraelanud kodanlusega või tõusva töölisklassiga. Mõned, nagu A. Kivikas (1898) ja A. Mälk (1900), kes olid juba varsti pärast kirjandusse jõudmist müünud oma ande kodanlusele, maskeerisid 1940.—41. a. oma nõukogudevastast positsiooni ja Teise maailmasõja lõpul emigreerusid välismaale, andes oma loomingu lõplikult kontrrevolutsiooniliste jõudude teenistusse.

Suurem osa selle põlvkonna kirjanikke aga, nagu A. Antson (1899), E. Hiir (1900), O. Urgart (1900), M. Raud (1903), A. Jakobson (1904), R. Sirge (1904), kelle senises loomingus olid ülekaalus demokraatlikud jooned ning kelle arengutee sarnanes Sütiste omaga, läksid kaasa töölisklassiga ning kasvasid lühema või pikema aja jooksul ümber nõukogude kirjanikeks. Koos neile eelneva (J. Semper, J. Barbarus, J. Kärner, A. Alle jt.) ja järgneva (A. Hint, E. Männik, A. Kaal jt.) põlvkonna demokraatlikult meelestatud kirjanikega omandasid nad sotsialistliku realismi meetodi ja said eesti nõukogude kirjanduse arendajaiks.

1. Lapsepõlv

Sütiste päritolu ja vanemad. Juhan Sütiste (endise nimega Johannes Schütz[2]) pärineb Tartumaa talupoegadest. Ta vaarisa Aleksander olevat olnud mõisas toapoisiks ja saanud mõisnikult hiljem vististi kingitusena keset metsa asetsenud Kure kandikoha Tähtveres[3]. Mõisast tõi luuletaja esivanem kaasa saksapärase perekonnanime Schütz[4]. Tollel esimesel Schützil on olnud kolm poega — Gottlieb, Georg ja Aleksander[5]. Kure talu päris neist esisünniõiguse alusel vanim vend Kotlep (Gottlieb) (sünd. 1828), kes tõi juba 18-aastaselt noorikuna majja Mari-nimelise tüdruku Vorbuselt[6]. Neil luuletaja vanavanematel

---

[2] Tartu linna perekonnaseisu-ametniku otsusega 17. II 1936 on Johannes Mihkli p. Schützi eesnimi parandatud Juhan'iks ja 25. III 1936 on Juhan Mihkli p. Schützile tema sooviavalduse alusel uueks perekonnanimeks koos abikaasa Hellaga antud Sütiste. (ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv /= RAKA/, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, lehed 22, 23.).

[3] Kirjaniku õdede Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

[4] Vrd. saksa k.: der Schütze (laskur, kütt, jahimees) ja der Schutz (kaitse, turv).

[5] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1355, ENSV Vabariiklik Perekonnaseisuaktide Arhiiv /= VPAA/, fond 3766.

[6] Sealsamas.

oli palju lapsi, Tartu-Maarja koguduse kirikuraamatusse on kantud kuue poja ja kahe tütre nimed (Friedrich, Gustav, Johan, Jaan, Michel /Mihkel/, Karl, Juula ja Miina) [7], kuid peale viimaste kaksiktütarde olevat veel sündinud üks Anne-nimeline tütar [8]. Viies poeg Mihkel (sünd. 1862) ongi tulevase luuletaja isa.

Ka Kure talu esimene metsavaht Kotlep Schütz on nii talukoha kui ka metsavahiameti pärandanud vanimale pojale Vidrikule (Friedrichile) ja nooremad lapsed on pidanud mujalt elatist hankima. Nii oli luuletaja isa Mihkel kätte õppinud puusepa-ameti ja leidis endale peamiselt teenistust ümberkaudseis taludes aitu ja lautu ehitades, samuti meisterdas ta talunikele vankreid ja regesid [9]. Mitmele poole maailma laiali leiba teenima kadusid ka teised vennad-õed, nagu on seda hiljem luuletuses «Vanad rajad» meenutanud ka kirjanik ise:

Kuut venda siin kasvatas metsade kiik,
kuni käimiseks võtsid kõik jalgu.
Viis nooremat vaestena läksid siit
ja kuues jäi pärijaks tallu.

Nii terve pesakond lahku lõi,
ja kõigil oli muresid liialt [10].

Pärast naisevõtmist 1890. aastal [11], peatus Mihkel Schütz mitmeid aastaid kodutalus Kurel, asudes oma perekonnaga elama sauna:

Mu isa pere veel korra tõid
eksirännakud tagasi siia [12].

Luuletaja isa iseloomustab suurel määral too Schützide perekonnale iseloomulik artistlik-boheemlik hingelaad, mis oma paremates väljendustes on andnud silmapaistvaid kunstiviljelejaid (luuletaja ja dramaturg Juhan Sütiste, viiulikunstnik Hugo Schütz [13], pianist Tarsina Sütiste [14]), halvemal juhul aga avaldus vaid lõbusas vaimukuses ja pilkehimus, millele kergesti võis lisanduda Bacchuse kummardamine. Seda karakterilaadi iseloomustab luuletaja ise luuletuses «Avang» nii:

---

[7] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk-d 1355—1356.
[8] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[9] Samast allikast.
[10] J. Sütiste, Sadamad ja saared, Tartu 1936, lk. 68.
[11] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1356.
[12] J. Sütiste, *op. cit.*, lk. 68.
[13] Hugo Johannes Schütz on Juhan Sütiste lellepoeg. (Vt. Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1355).
[14] Tarsina Sütiste on Juhan Sütiste lellepojatütar. (Vt. Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1355 ja Tartu-Pauluse I pihtkonna personaalraamat XXII «S» nr. 1355 all, VPAA, fond 3740).

...olen võrsund sellest perest,
kes oli Bacchuse kummardai, proleedi lõbun tribuunide valija,
rändai, muretu komödiant,
kord saatuse sõnastai, kord naerun ja naljan
tsaare ja vürste pahuruse ümberlööv jumalaand,
kes unustust otsind Andaluusia, Marne ja Po
orgude magusain viinun:
lõbu ja armu inimesed nood, —
kelle mängu ikka päätis Kolombiina
ja Arlekiini rahutust vaimust sündind peen Pierrot[15].

Sellele rahutule boheemlikule vaimule võisid tunduda liiga aheldavatena ka perekondlikud kütked ja nii näeme Mihkel Schützi järele andvat oma vabadusihale ja rännukirele ning maha jätvat oma viieliikmelise perekonna, kui tulevane luuletaja oli vaid aastavanune[16], ja kaduvat poolteistkümneks aastaks:

Jätsid naise ja kodu — valu kui piinas,
kaenlan harmoonik ja huulil vile —
nõnda läks hulkuden ilma su rahutu hing...
Ja sinu tee ei olnud sile,
kui ilmasõja päevil tõi koju su ring...[17]

Kuid Sütiste ei iseloomusta oma isa ainult boheemlikust küljest, vaid ka põlise töömehena, kes

...otsis kaitset ja õigust,
kuid ikka oli nõrgem,
ja muresid uputas viin.

Ta ründas ning orjas
nagu mees
kaelakandmise ajast —
tasuks halle juukseid vaid korjas...[18]

Vaestes oludes oli kasvanud ka luuletaja ema, kes oli pärit Tähtvere naabervallast Ropkast ja kandis neiupõlves nime Helene Elisabeth Mo(o)ses (sünd. 1869)[19]. Ka tema karakterile on olnud omane isaga sarnanev rahutuse joon: «igavesti rändav ja rahutu naine», kelle «silmist elukire ju jahutand aastate laine»[20], — iseloomustab teda luuletajast poeg. Kuid need iseloomujooned ei ole saanud õieti kuigi palju avalduda — luuletaja ema elu on kulunud väsimatus rühmamises leivapalukese pärast. Ja see on ka väga arusaadav — kui isa oli vaba voli andnud oma boheemlikele kalduvustele, siis pidi ema kahevõrra orjama, et toita suurt perekonda. Nii kriipsutavadki sugulased alla Helene Schützi pea-

[15] J. Schütz, Rahutus, Tartu 1928, lk. 6.
[16] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.); vrd. J. Sütiste, Kella kaheksast kaheksani — Teosed II, Tallinn 1956, lk. 438.
[17] J. Schütz, Tagasipöörang — Rahutus, lk. 94.
[18] J. Schütz, Vaevamägede mailt — Maha rahu!, Tartu 1932, lk. 7.
[19] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1356.
[20] J. Schütz, Avang — Rahutus, lk. 7.

miste iseloomujoontena, vastandina luuletaja isale, suurt töökust ja hoolikust [21]. Ema hellusest oma laste vastu kõnelevad korduvalt Sütiste värsid («Tagasipöörang», «28. XII 1929», «Nägu»), kuigi «ainult valu on su lapsed sulle toond» [22] ning neid üles kasvatades on tulnud sageli nutta [23], ja mõnigi kibeduse joon on aja jooksul uuristunud palgele:

Hing hellaks su puret eluvintsutusist
ja silmad, mis valvand öid sulgumata, —
ju tühjad oma õnne unistusist —
sest paremad päevad jäid sulle kõik tulemata...
Su palg nüüd sageli mõru,
mu äratai, õhtule loetai,
vaatepiirigi katnud udune võru,
suu ohkeid poetab...
kuid muutmatu on sinu arm, sinu hool [24].

Sütiste sünnikoht. Juhan Sütiste sünnikoht Kure talu asub Tartu ligidal praeguse Tähtvere külanõukogu piirides, kus Emajõe suures, madala ja lauskja pinnamoega käärus laiub kõige suurem Tartu-lähedane metsamassiiv. Viimast poolitab üle Emajõe suunduv Tartu-Põltsamaa maantee, mille ligidal üsna metsapiirkonna alguses, umbes 8 kilomeetrit linnast asubki metsavahitalu. Tartust sõites tuleb suurelt maanteelt pöörata esimesele metsarajale vasakut kätt, millises suunas paarisaja meetri järel

Mets paremal tükkideks laguneb koost
ning algavad niidud ja salud.
Siis tõuseb rukis kui valendav voog
ja põldude keskel on talu [25].

Kuigi Kure talu on metsavahikoht, pole ta hoopiski igalt poolt piiratud sellise sünge soode ja metsade rõngaga, nagu seda on näiteks A. H. Tammsaare sünnikoht (nn. Vargamäe) oma üksinduses. Üle põllu mõnesaja meetri kaugusel asub Kure lähim naaber — Kulli talu, metsanurga taha jäävad kaugemad naabrid — nende hulgas Issaku talu, kus ka noorel Sütistel on tulnud mõni aeg elada ajajärgul, kui «jüripäeval saunaga vahetus saun» [26]. Ent kõige rohkem vähendavad muidugi metsadest tulenevat eraldatusetunnet värava-esisele kõrgendikule — Kuremäele — selgelt paistvad linnatuled, millede öist hõõgamist ning vastupandamatut kutset on nii poeetiliselt kujutanud oma romaanis «Öösiti kumavad linnad» Jaan Kärner, kuigi viimasele tema Elva-maile see kuma võis ulatuda hoopiski nõrgemana kui siia ülikoolilinna külje alla.

---

[21] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[22] J. Schütz, Tagasipöörang — Rahutus, lk. 94.
[23] J. Schütz, Avang — Rahutus, lk. 8.
[24] J. Schütz, Tagasipöörang — Rahutus, lk. 93.
[25] J. Sütiste, Vanad rajad — Sadamad ja saared, lk. 67.
[26] J. Schütz, Avang — Rahutus, lk. 7.

Kuid ka Kure talu ümbritsev metsade poolring on oma jäljed jätnud siin sirgunud luuletaja poeesiasse. Sellest mõjust on Sütiste ise oma hilisema ajajärgu luuletuses «Vanad rajad» kõnelnud nii:

Puud varjaks kui sügavat saladust,
mida kunagi aeg ei reeda.
Ning salajõusse sel püsib usk,
kes nooruse metsades veedab [27].

Mitte kaugel talust voolas mööda Emajõkke suubuv Rahinge oja, kus võidi vähil käia [28], teisel pool aga

Suurlaane taga, teadsin, algab Laugesoo,
kun palju põtru, palju kuremarju.
Ja selle järgi Kärevere, Emajõgi, Laeva ...[29]

Metsadest varjatud lauskmaal asetsev Kure metsavahikoht on ise tüüpiline Lõuna-Eesti talu neljanurgelise õuega, kus ümber paiknevaist hooneist juhtival kohal asub pikk, talli ja rehealusega elumaja. Talli pool õue servas asub karjalaut, vastas küljes õue puhtamal poolel pärnade ja kaskede varjus väheldane ait. Elumaja vastas, all sooserval kooguga kaevu lähedal seisab tavalisest suurem saun, otsaseinas asuv uks pööratud õue poole. Ka aknaid on sel hoonel tavalisest rohkem, kummalgi küljel kaks ja kõik isegi kuueruudulised, kuigi muidu talutare akendest väiksemad, sest ka hoone ise on madal nagu saun kunagi. Saun jaguneb neljaks ruumiks: pisikesest eeskojast viib otseuks keskmise suurusega vihusauna, paremat kätt asuv uks suundub kahte tillukesse, teineteisest soojamüüriga lahutatud kambrisse. Selles saunas elaski rida aastaid Mihkel Schützi perekond.

Lapsepõlve-aastad Tähtveres. Selle ülalkirjeldatud sauna vihtlemisruumis sündiski vanemate neljanda ja viimase lapsena (pärast tütreid Ida-Mariet /sünd. 1891/ ja Ella-Julianet /sünd. 1896/ ning poeg Karli /sünd. 1893/) 16. XII ehk uue kalendri järgi 28. XII 1899 tulevane luuletaja [30], kes ise sellest hiljem on laulnud nii:

---

[27] J. Sütiste, Vanad rajad — Sadamad ja saared, lk. 67.
[28] Sealsamas, lk. 72.
[29] J. Schütz, Jaht — koguteoses «Dünamis» I, Tartu 1928, lk. 127
[30] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1356. Mõnedes J. Sütiste varasemast perioodist pärinevates paberites on sünniajana märgitud 29. XII 1899 (RAKA, fond 2100, nim. I, s.-ü. 15679), mis on ekslik uuele kalendrile ümberarvutamisel tehtud vea tõttu; ekslik on ka 1936. a. Sütistele Berliini olümpiamängudest osavõtmiseks väljaantud «Olympia ausweis'il» märgitud sünnidaatum 22. 10. 1900 (ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond /= KM KO/), kus sünniaega on tõenäoliselt võltsitud mingite sportlike kategooriate huvides, nagu seda spordidokumentides tihtigi esineb.

...kahekümnekaheksanda lehekülje kui pööras
läind sajandi viimane kuu,
sauna ilmus kisendav võõras —
poeg teine, uus kodanik ilma.
Ülal naeratasid detsembri tähtede silmad..
Kolm nädalat olin pagan ning pime
kõigi ristiusu kommete järgi, —
siis laenas ema ristimissärgi
ja algas operett:
küürit kambri kogus isi ja emi,
koolmeistri eenvõttel ürgas koraal,
vintsuteti käsil, pähe riputeti vett
ja kõige finaal —
oli sööming ja Johannes mu nimi [31].

Nagu ülalesitatust näha, peab Sütiste oma toredast huumorist hoolimata ka värssides faktidest täpselt kinni — ta Johanneseks ristimine toimus ka tõepoolest juba kolmenädalase imikuna 9. I 1900 (u. k. j. 22. I 1900) [32] — ning edaspidigi pakuvad Sütiste luuletused palju usaldatavat autobiograafilist materjali.

Siin Kure talu pisikestes saunakambrites möödusid ka tulevase luuletaja esimesed eluaastad:

Siit tahmasest aknast vaatlesin laant
ning kõledaks raagunud kaski.
Siit nägin, kui vend üle heinamaa
tuulerattaid minema laskis [33].

Luuletusest «Jaht» leiame ka lühikese kirjelduse saunakambrist:

Tillukene lamp on me saunan nõgisen.
Väikene on aken. Sääl taga mühisevad puud.
Täna pime on, täna ei ole kuud.
Hingusest klaasita tuli vaid võbiseb [34].

Et nõgine saunakamber pisutki kenam välja näeks, olevat Sütiste lapsena armastanud pilte raamatuist välja lõigata ja neid tahmunud aknaruutudele kleepida [35].

Sütiste mängumaadest oli tähtsaim värava ees kõrguv madal küngas — Kuremägi, kus «kevadel varakult puhkes urb /ja õitsesid toomede oksad» ning «vanal kaseladval pesitses kurg», «kes talule pärandand nime» [36]. Siin Kuremäel on noor Sütiste esmakordselt kokku puutunud ka suurte ühiskondlike liikumiste puhangutega, mis nii teravalt sööbisid viie-aastase lapse mällu, et ta täiskasvanuna on seda korduvalt meenutanud:

---

[31] J. Schütz, Avang — Rahutus, lk. 7.
[32] Tartu-Maarja koguduse personaalraamat II P-Z, lk. 1356.
[33] J. Sütiste, Vanad rajad — Sadamad ja saared, lk. 71.
[34] Koguteos «Dünamis» I, lk. 129.
[35] Ann Schützi teateil (1955. a.).
[36] J. Sütiste, Vanad rajad — Sadamad ja saared, lk-d 69—70.

Siit Kuremäelt talviti hangede tipp
me kelgud viis vuhinal alla.
Vatt lehvis järel kui tuulelipp,
külm näpistas põske ja jalga.

Ent sõites korraga vaikisid suud
ning põrus me maapäälne taevas, —
kui viienda aasta küünlakuus
Siit kasakad möödusid Laeva [37].

Teistest lapsepõlvemälestustest on Sütiste hinge sügavamini lõikunud Tähtvere ja Vorbuse parunite jõulu-eelne põdrajaht, millest teejuhina on pidanud osa võtma Kure talu peremees metsavahist lell Vidrik ja mida on näinud ka Sütiste kaasavõetuna «lella reel» [38]. Siin on tulevane luuletaja võinud saada esimese aime klassivastuoludest ja isandate kurjusest:

Ümises kõne — tundsin, too metsavaht midagi sõnas.
Kisendus, hõige:
— Lurjus oled, Kure! Lurjus!
Taas vaikus.
Nõnda esmakord kõrvu lõi isanda kurjus [39].

Uhke metsloomа mõttetu tapmine lõbuotsivate mõisnike poolt jättis masendava mulje nooresse poisisse:

...Lumega püherdet veretomp —
noor põdrapull.
Igas jäljes jäine verilomp...
Üle selgete silmi surma tarretund klaas,
sõõrmein aurab veel punane mull...
Ja üle valge surilinade kohas tuulde tõusnud laas.

Kükitin veel. Kurgun nutt. Keel lääge.
Jube oli tihingusse vahtida [40].

See sunnib poisikest mõtlema ja vastust otsima veel üle jõu käivaile elu keerdküsimustele:

— Ema, mispärast peetakse jahti?
— Poeg, et looma kätte saada.
— Aga miks tapetakse looma?
— Rumal, siis saab süüa.
— Nüüd ma tean, — paruneil ei ole süüa.
— Kasvad, küll siis mõistad, poeg [41].

Tähtveres veedetud aastaist ei elatud kogu aeg Kure talus. Nagu juba mainitud, jättis Mihkel Schütz perekonna maha, kui noorim poeg Johannes oli umbes aastavanune, s. o. kas 1900. või 1901. aastal, ning Sütiste ema pidi sellest saadik kogu perekonna

[37] Sealsamas, lk. 69.
[38] J. Schütz, Jaht — koguteoses «Dünamis» I, lk. 127.
[39] Sealsamas, lk. 128.
[40] Sealsamas, lk. 129.
[41] Sealsamas.

jaoks leiba teenima. Kure oli aga väike talukoht ning pererahvas tegi ise tavaliselt kõik tööd ära, nii et saunarahval tuli peamiselt väljast tööd otsida. Kuna Kurel metsavahitaluna oli vähe naabreid, siis polnud võimalik alati tööd saada lähedusest, nii et Helene Schütz oleks Kure saunast saanud igal hommikul tööle rutata, ja tuli kaugemale kolida. Et aga taluperemehed eelistasid vallalisi teenijaid ning selliseid suure perekonnaga inimesi nagu Sütiste ema võtsid tööle vaid juhul, kui teisi polnud saada või kui perekonnaga inimesi oli võimalik saada väiksema palga eest, siis ei olnud ka Schützidel võimalust pikemalt ühes kohas kanda kinnitada ja korduvalt tuli kolida uude kohta. Neist teenistuskohtadest on teada Kure läheduses asunud Issaku talu, kus Schützid elasid siis, kui poeg Johannes oli kolme- kuni nelja-aastane [42]. Neid rännu-aastaid on Sütiste ise hiljem kujutanud luuletuses «Avang» nii:

Rataste logiseden rummuni kevadeveen
laenat vankril me käisime.
Aasta kungi oli asu. Taas läksime teed,
kun metsad meile plaksutasid urbund käsi.
Vastsed tulid tanumid. Täna ei olnud eile.
Vastsed tulid nurmed ja külad.
Teised lapsed, teine naer lõi rinda.
Olime rõõmsad, kuigi alati jagama pidime leiva.
Ja kui väsind silmad ema kord tõstis üles —
ta enese een nägi linna . . .[43]

Kunas see Tartu linna kolimine täpselt sündis, on raske kindlaks teha. Ühtede mälestuste järgi toimus see 1906. aastal [44], teiste arvates aasta või kaks hiljem — 1907. või 1908. aastal [45]. 1936. a. suvel, ilmselt juulikuus («. . . katused juuli päikese leek/ põua ähmaga kokku liidab . . .») [46] kirjutatud ja sama aasta augustikuu «Loomingus» avaldatud luuletuses «Vanad rajad» ütleb Sütiste, et «Kolmkümmend suve sest ringi sai, /kui viimati nägin neid metsi» [47], mis laseb järeldada, et lõplik lahkumine Kure talust toimus siiski juba 1906. a. kevadel. Kindlate andmete puudumise tõttu võib seega enam-vähem vastuvõetavaks pidada ka B. Söödi ebamäärast väidet, et «Kui Sütiste oli saanud kooliealiseks, asus perekond Tartu» [48].

T a r t u k a r j a l a s t e k o o l i s. Tartu linna asunutena sattusid Schützid elama ühte kõige viletsamasse linnajakku, Tähtvere mäe ja Emajõe vahel asetsevasse nn. Supilinna, kus nad leidsid korteri tolleaegsel linnapiiril vastu Emajõe luhta asetse-

[42] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[43] J. S c h ü t z, Rahutus, lk. 7.
[44] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[45] Ann Schützi teateil (1955. a.).
[46] «Looming» 1936, nr. 6, lk. 678.
[47] Sealsamas, lk. 678.
[48] Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 127.

vas majas Piiri ja Herne tänava nurgal. Schützide korter asetses selles uuepoolses kahekorruselises üürikasarmus, mis tollal kandis Herne tänava numbrit 49 (praegu Herne tn. nr. 55), teisel korrusel (krt. nr. 16) tänavapoolses küljes [49] vaatega Tähtvere mäele, kus «ähib uhkelt õllevabriku /punakividest punsunud magu» [50].

Tolleaegsest Tähtvere agulist annab ilmeka pildi Sütiste kirjeldus poolelijäänud autobiograafilisest jutustusest «Kella kaheksast kaheksani»: «Pääliskaudsel tutvumisel paistis kogu selle aguli ühe-kahekordsete puumajade rägastikul olevat võrdselt luitunud ilme. Tõeliselt aga omas siinsest kolmest päätänavast igaüks oma kindla eripalge ja elusisu.

Kõige alumine [51] algas Botaanikaaia kivise müüri äärest ja lõppes peatselt prügilühal, kuhu aegade jooksul olid kasvanud kogu linna jätiste mäed. Tänav oli kurikuulus oma avalikkude majade ja haiseva nahavabrikuga. Pea iga kevadel tungis siia suurvesi ning sulges liiklemise, vähemalt luhapoolses otsas. Hooviväravad ja majade uksed olid ööd-päevad lukustatud. Isegi teise korra akende kõrval tolgendasid paksud puuluugid. Salapärastesse hoovidesse võis piiluda ainult plangu sisse uuristatud aukudest. Ja sedagi õige ettevaatlikult, et seestpoolt silma ei torgataks.

Ülemine rööbiktänav [52] murdub koos mäeveeru painakutega mitmekäänuliseks ning muutub lõpuks saviseks viimasejärgu maanteeks, kujunedes läbisõitvate maainimestega agulielu tuiksooneks. Selle tänava alguses elutses isegi paar-kolm vaesestunud mõisnikuperekonda. Siin asus aguli ainuke neljakordne kivimaja, algkool ja kõrgel mäel punane õllevabrik, mis paistis üle linna kui võimas kindlus. [— — —]

Keskne rööbiktänav [53], mida mööda Hannes praegugi linna poole rühkis, tegi ainult ühe käänaku. Kuna ta teekond algas otse tänava lõpult luha äärest, siis tuli tal mööduda üheteistkümnest vürtspoest, saunast, ühest kärnerist, kolmest õllepoest ja kroonu viinakauplusest» [54].

Sellises agulis möödus kogu luuletaja noorus. Siin elas Sütiste ligi kakskümmend aastat, sellest viimased aastad pärast sõda siiski südalinnale mõnevõrra ligemal — algul Tähtvere tänaval ja hiljem Kroonuaia (nüüd Komsomoli) tänaval. Siin õppis luuletaja põhjalikult tundma linna kehvemate kihtide — proletaarlaste, vaesema väikekodanluse kui ka «põhja»-inimeste elu ja siit pärinevad paljud ta hilisema luule motiivid. Siin tegi Sütiste läbi oma

---

[49] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.); J. Sütiste, Kella kaheksast kaheksani — Teosed II, lk. 442.
[50] J. Schütz, Kindlustajad — Kaks leeri, Tartu 1933, lk. 61.
[51] Oa tänav.
[52] Tähtvere tänav.
[53] Herne tänav.
[54] J. Sütiste, Teosed II, lk. 438.

esimese «ülikooli», mis paljuski meenutab suure vene proletaarse kirjaniku Maksim Gorki «ülikoole»:

Ajalehed kaenlan algas leiva järel maraton.
Ema sageli nuttis. Isa hulkus ja jõi.
Mu elav leksikon
oli tänavpoiste isekeskis sõim.
Ning vaesusest süttind perekondade tüli
ja tänavasuma — oli mu kunstide kool.
Ma rühkisin kõigega kaasa —
põigiti ja risti läbi linna, aedadest üle,
igal hetkel oli kungi komet või draama.

Suvel oli meil kergem: oli soe
ja emal oli tööd.
Kuid raskemad tulid valged talved,—
iga suutäis siis laual oli loet.
Päevad ja ööd
meie kõik olime valvel,
kui uksele koputas too, kelle nimi oli Nälg.
Ent meie rõõm naeris ta välja [55].

Et talviti kippus Schützide kambriuksele koputama nälg, see sõltus peamiselt Tartus valitsenud tööpuudusest. Kui suvel Sütiste ema leidis pidevamat tööd linnalähedastes taludes, siis talviti tuli elatuda hoopiski juhuslikemaist tööotsadest (pesupesemine jms.) ja olla tihti hoopis teenistuseta [56]. Mõnevõrra leevendas talvist rasket olukorda vanemate laste poolt suviti teenitud karjasepalk. Ka Juhan Sütistel tuli varakult hakata karjasena leiba teenima. Sütiste hakkas maal karjas käima juba kaheksa-aastaselt, kuid esimesel paaril suvel oli see rohkem prooviks ning alles 10-aastaselt palgati ta «täisõiguslikuks» karjaseks [57]. Sütiste karjasepõli lõppes 1913. a., kui ta läks linnas tööle.

Luuletaja õde Ida Kilk mäletab, et Sütiste käis karjas neli suve võrdlemisi hea peremehe juures Loku talus, mis asetseb Tartust umbes kümne kilomeetri kaugusel Viljandi maantee ääres Haage kõrtsist natuke maad edasi [58].

Kõrvuti karjase-ametiga algas ka Sütiste koolipõlv. Karjaskäimise tõttu võidi noort Sütistet õppima panna ainult nn. karjalastekooli, kus õppetöö algas sügisel oktoobrikuus ja lõppes juba aprillis, et kooliõppus ei takistaks taluperemeestel kehvikute laste ekspluateerimist.

See Tartu ülejõe linnaosas asunud Peetri koguduse kirikukool, mida rahva hulga kutsuti karjalaste- või talvekooliks, oli asutatud leeriõpilaste ettevalmistamiseks 1879. aastal [59]. Tõenäoliselt a. 1882 hakkas see kool töötama Jaani koguduse kirikukooli ruumi-

[55] J. Schütz, Avang — Rahutus, lk. 8.
[56] J. Sütiste, Teosed II, lk. 442.
[57] Sealsamas, lk-d 441—442; Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[58] Ida Kilgi teateil (1955. a.); vrd. J. Sütiste, Teosed II, lk-d 441—442.
[59] Peetri kirikukooli inventarinimistu sissejuhatus, RAKA, fond 3506, nim. 1, leht 1.

des Puiestee tänaval õhtupooliti [60]. 1889./1890. õppeaastast alates oli kool kolmejaoline ja hiljem oli Peetri kogudusel selliseid koole kaks [61]. Sütiste õppis neist selles, mis asus Jaama tänaval [62]. Kuna Sütiste lõpetas karjalastekooli 14. aprillil 1912. a., nagu näitab sissekirjutus selle sündmuse puhul talle kooli poolt kingitud «Uues testamendis» [63], ja kool oli kolmeklassiline, siis pidi ta kooli astuma 1909. a. sügisel.

Karjalastekool oma taseme poolest kuulus muidugi kõige vilets amate koolide hulka. Ja kuigi Sütiste oli üks paremaid õpilasi, kellele kooli lõpetamisel hea õppe-edukuse tõttu maksti tagasi õpperahana sissemakstud kolm rubla [64], võib autobiograafilise jutustuse «Kella kaheksast kaheksani» peategelane Hannes küsimusele «Saksa ja vene keelt oskate?» vastata vaid: «Vene keelt õige natuke» [65].

Selle väga puuduliku hariduse täiendamiseks ning jätkamiseks ei olnud esialgu mingeid väljavaateid — Sütiste emal polnud raha poja koolitamiseks ja viimane pidi kiiresti ära õppima mingi ameti, et suuta täielikult ise leiba teenida, sest senine karjaskäimine ja talvel mõne kopika teenimine ajalehtede müütamisega oli vaid häda-abinõu. Mõnedes kirjandusl ugudes [66] on Sütiste ajalehepoisi-osa põhjendamatult suureks puhutud, kuid autobiograafilise jutustuse «Kella kaheksast kaheksani» järgi oli see üsna tagasihoidlik: «Kooliajast mahti saades katsus temagi vasktärniga varustatud väljatooja käest endale hankida mõned lehed edasimüümiseks. Kas oli see liigne argus või puudus tal ärivaim, kuid õiget ajalehepoissi ei olnud tast kunagi. Neli-viis lehte õhtuga ära müüa — sellest ei tihanud omasugustele rääkidagi. Ja saadud tuluga võis vaevu muretseda piimatilga hommikusele kohvile. Järjekindlamalt harrastas ta küll kodus läbiloetud ajalehe uuesti edasimüümist» [67].

Väike äritsemine oli aga tavaliseks nähtuseks agulipoiste juures, kes muidu ei näinud kunagi raha. Ja Sütistegi oli tollal tüüpiline agulipoiss ning tema luule vaimuka ja teravmeelse laadi kujunemisel oli võib-olla teeneid ka tollel aguli lopsakal kõnekeelel ja tänavapoiste žargoonil, mis teda nooruses ümbritses. Luuletuses «Juunikuu öö» on Sütiste end ise nimetanud toonaseks tänavapoisiks, kellel juures «lepitav agulilõhn», nii et sealsed koerad ei haugu ta peale [68] ... Autobiograafilisi sugemeid leidub ka suure kaasaelamisega kirjutatud luuletuses «Rüblik», luuletus

---

[60] Sealsamas.
[61] Sealsamas.
[62] J. Sütiste, Teosed II, lk. 443.
[63] Ida Kilgi ja Ella Muda valduses Tartus.
[64] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[65] J. Sütiste, Teosed II, lk. 442.
[66] Näit. K. Mihkla, Eesti uusim kirjandus, Tallinn 1940, lk. 171.
[67] J. Sütiste, Teosed II, lk. 439.
[68] J. Schütz, Rahutus, lk. 62.

«Jaht» lõpeb aga otse viirastuslikult vapustava viitega luuletaja kitsale noorusele:

... märkan võbiseva, kehvariidelise
põlvepiku poisikluti
ust tõmbavat käemutti,
ta paluvaid silmi ja küsivat suud.
Ah, issand! see olen ju ise... Ei, ei see on inimloom muu.
Võta, poiss (viimne) kahekümneviieline[69].

Noore Sütiste erutavaimaks mälestuseks sellest ajajärgust on olnud luuletaja teadlikus eas esmakordne kohtumine isaga:

Ning kevadel 1911
andsin esimese lauludeõhtu aguli õllepoen.
Sääl esmakord kohtasime isaga teineteist...
Ma nutsin... Vaskrahad kuumad olid peon...[70].

Autobiograafilises jutustuses «Kella kaheksast kaheksani» kuuleme sellest värssides mõneti selgusetuks jäänud loost üksikasjalikumalt:

«Paari aasta eest[71] kohtas Hannes selle tänava[72] ainukeses õllepoes esimest korda oma isa. Habemesse kasvanud ja põlvedest looka vajunud mees jorutas teiste seltsis laua taga, kui ema poolt sugulane Hannese poolvägisi õllelõhnalisse ruumi viis. Tugev töömehekäsi võttis ümber poisikese piha ja tõmbas ta oma põlve najale. Julgustatuna saiast ja vorstitükist laulis Hannes kalendrist meelde jäänud kupleesid. Tasuks sai ta purjus kuulajaskonnalt tervelt 75 kopikat. Aga kui isa koos teistega tuikudes talumehe vankrile ronis ja piitsutatud hobune tänavakeeru taha kadus, valgusid Hannese põskedele suured pisarad»[73].

Samast sündmusest jutustava, ülaltsiteeritud luuletuse «Avang» lõpetab Sütiste reaga: «Sest ajast mu rõõm ja valud said lauluteoks»[74]. Sellest on järeldatud, et Sütiste hakkas luuletama väga varakult[75]. Kuid tsiteeritud katkend autobiograafilisest jutustusest näitab, et vähemalt 1911. a. Sütiste ei esinenud oma loominguga. Kahjuks Sütiste noorus-ea paberid ei ole säilinud[76] ja seetõttu on raske kindlaks teha, millal ta hakkas tegema kirjanduslikke katsetusi. Kuid ta esimeste säilinud luuletuste järgi,

---

[69] Koguteos «Dünamis» I, lk. 132.
[70] J. Schütz, Rahutus, lk. 8.
[71] Jutustuse tegevusajaks on 1913. a. lõpp (Hannes ütleb: «Varsti saan neljateistkümne aastaseks»), seega «paari aasta eest» oli 1911. a., mis langeb kokku ülaltsiteeritud luuletuses antud aastaarvuga. (Vrd. ka jutustuse kirjutamise materjale — KM KO, fond 174, m. 7 : 1).
[72] Tähtvere tänav.
[73] J. Sütiste, Teosed II, lk. 438.
[74] J. Schütz, Rahutus, lk. 8.
[75] [B. Sööt], Juhan Sütiste — Eesti kirjandus XI klassile, I osa, Tallinn 1951, lk. 358; B. Sööt, Juhan Sütiste — Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 128.
[76] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil hävisid Teise maailmasõja ajal Tartus.

mis pärinevad 1921. aastast[77] ja on veel vormilt küllaltki abitud, näib väheusutav, et Sütiste oleks varakult luule alal katsetama hakanud. Hoopis tõenäolisem on Sütiste luuleteele asumine õhtugümnaasiumis, kus valitses küllaltki kirjanduslik atmosfäär ning nii mitmegi noore suled rühkisid küll seotud, küll sidumata kõnes kõrgete muusade jälil. Ja lõpuks Sütiste luuletee varase alguse vastu räägib ka see, et ta oma esikkogu avaldamiseni jõudis alles 29. eluaastal.

2. Noorusaastad

Kellassepa juures. Juba 13-aastaselt[78] tuli noorel Sütistel minna pidevale tööle. Kuid tööd leida provintsilinnas Tartus, kus puudus nimetamisväärne tööstus, polnud sugugi kerge. Kujuka pildi võidujooksust üksikutele töökohtadele ajalehe kuulutuste järgi on joonistanud Sütiste ise oma autobiograafilises jutustuses «Kella kaheksast kaheksani»:

«Värava ees tänaval aga ootas mitmekümnepäine inimkogu kannatlikult ajalehe ilmumist. Need olid enamikus poisikeseohtu noormehed ja tüdrukuplikad, kes üksikult ja salguti seisid kõmiseva võlvialuse avause ümber, käed-jalad kohmetanud ning näod külmast punetama tõmbunud. Selle töödotsiva agulinooruse sekka nagu kadusid ära need vanemad naised ja üksikud mehed, keda linnaäärte kasvav vaesus siia kihutas. Igal õhtul algas siit võidujooks õpipoiste, lapsehoidjate, üksikteenijate, passijate ja kojameeste kohtadele»[79].

Ka Johannes Schützil, alias Hannes Kütil tuleb enne üle elada ebaõnnestumisi, kui ta leiab töökoha. Oli ju 13-aastasel, ilma mingi ametioskuseta poisikesel raske leida sobivat kohta. 5. detsembri «Postimehest» torkas talle aga silma sobiv tööpakkumisekuulutus: «Poisikest keeglipoisiks tarvitab Bürgermusse selts Uueturu uulitsas 15»[80].

«Ta jooksis Bürgermusse seltsi suurde hoonesse, kuhu tarvitati keeglipoissi. Üle kahekümne omataolisega ootas ta hämaras koridoris ligi paar tundi. Siis alles tuli siseruumist kange keelega isand ja teatas, et keeglipoiss on juba ära palgatud»[81].

Õhtul kodus kuulutustekülge üksikasjalisemalt üle vaadates

---

[77] Bernhard Söödi teateil pärineb Sütiste esimene säilinud luuletus 1919. aastast ja oli avaldatud käsikirjalises ajakirjas «Vihur» ning «Vihuri» toimetamise ajal olnud Sütistel terve pakk varasemaid luuletusi. Kahjuks ei ole käesoleva töö autoril õnnestunud ühtegi neist luuletustest näha ega saada kustkilt ka ajakirja «Vihur», mistõttu jääb selgusetuks, mis ajast nood värsid pärinevad. Siin võib küsimusse selgust tuua alles edaspidine uurimine ning vastavate eravalduses olevate materjalide kättesaadavaks tegemine.

[78] J. Sütiste, Teosed II, lk. 442.

[79] Sealsamas, lk. 439.

[80] «Postimees» 1913, nr. 270, 22. XI (5. XII).

[81] J. Sütiste, Teosed II, lk. 440.

leidis noor tööotsija sobiva pakkumise, mida ta enne kiires võidutormamises ei olnud märganud: «Õpipoissi tarvitab Rud. Kippasto kellade kauplus ja parandus-töötuba, Promenadi uul. nr. 9» [82]. Kuid oli juba hilja tehtud viga parandada — «kõik ärid olid juba suletud. Ja järgmisel päeval kuulutuse järgi kohta otsima minna oli kaunis lootusetu, kui kaubategemise aeg ei olnud eriliselt ära märgitud» [83].

Kuid järgmisel päeval leidis ta «Postimehest» R. Kippasto kuulutuse uuesti [84] ja jooksis otsima kellassepatöökoda. Ta leidis selle suure kahekordse maja madalas ja kitsas juurdeehituses poolkeldrikorrusel, kus «ahtakese ukse ja akna vahele mahtus vaevu tohutu suur serviti rippuv reklaamkell kullakarva ääre ning numbritega mustal põhjal. Selle osutid seisid igavesti liikumatult pool kümnel. Kogu ahtakese ruumi katuseserva[l] võttis enda alla must silt omaniku nimega ja teine rippus akna ning hoovivärava vahel, mille ülemisel osal seisis vene- ja saksakeelne kiri, keskel maalitud seinakell, kuna alumist eestikeelset kirja ei saanud Hannes lugeda paksult saaliva rahva tõttu. [— — —] Ainuke välistunnus, mis selle rõõmsaks ning erksamaks muutis, oli aknast ja uksest särav elektrivalgustus, kuna naaberaknad kumasid rohekasähmastes gaasituledes» [85].

Kellassepal oligi veel õpipoiss võtmata. Esitanud poisile tema vanemate ja senise tegevuse kohta rea küsimusi, otsustaski peremees Sütiste proovile võtta ja käskis esmaspäeval koos emaga uuesti tulla, et teenistuskaupa kindlaks teha [86].

Tõenäoliselt esmaspäeval, 8. detsembril 1913 läks õpipoisikandidaat koos emaga R. Kippasto kellassepatöökotta ning pärast teenistustingimustes kokkuleppimist võis Sütiste sinna samast momendist alates tööle jääda [87]. Tingimused polnud aga kuigi paljutõotavad — «kaheks nädalaks proovile ja 3 kuud palgata. Kui sobib — siis 3 k[uu] pärast 1 rubla nädalas» [88].

Nii sattus Sütiste uudsesse maailma, millest tal seni oli väga vähe aimu. Ajamasinatega oli Sütistel seni olnud vähe kogemusi — «kellast ei teadnud ta seni muud, kui et ema ostis talle ühe paksu [?] taskukella isa käest, kui see mahajoonuna viimast sorukohvkat tahtis teha. Maksis 45 kop[ikat]. Sellest on kaks

---

[82] «Postimees» 1913, nr. 270, 22. XI (5. XII).

[83] J. Sütiste, *op. cit.*, lk. 440.

[84] «Postimees» 1913, nr. 271, 23. XI (6. XII).

[85] J. Sütiste, *op. cit.*, lk-d 440—441. Jutustuses «Kella kaheksast kaheksani» esineb Rudolf Kippasto Rudolf Pikaste nime all. J. Sütiste, Teosed II, lk. 440 esineb trükivea tõttu Pikaste asemel Pikats, mis on muidugi ebaõige. (Vrd. KM KO, fond 174, m. 7 : 1).

[86] Sealsamas.

[87] Jutustuse «Kella kaheksast kaheksani» kavand, KM KO, fond 174, m. 7 : 1, leht 1.

[88] Sealsamas. Jutustuses «Kella kaheksast kaheksani» on küll prooviaja pikkuseks märgitud 6 kuud, kuid tõenäolisem on kavandis märgitud aeg — 2 nädalat, sest egas aega, kui juba palka makstakse, saa enam prooviajaks pidada.

aastat mööda. Talvel. Kuid kevadel, kui jõgi alles minekus, mindi ühe vana parvetükiga sõitma ja kukuti 8 poisiga sisse. Tuli kaldale ujuda. Esimene asi oli kella vaadata — see käis siiski, vaatamata, et oli vett täis. Teine päev aga seisis juba. Mõni päev hiljem oli põhjalikult roostetand. Siis ta lõhkus ta lahti ja imetles rattaid» [89].

Ja ei läinudki see kellassepaks õppimine Sütistel algul päris libedalt. Varsti sattus ta kellassepaga vastuollu ja tuli sealt ära ning läks kingsepa juurde õpipoisiks. Kuid uut ametit jõudis Sütiste õppida ainult nädal aega. Nimelt juhtus Schützide poole sellal külla tulema lellenaine, kes laitis kingsepaameti maa põhja, nii et Sütiste läks tagasi R. Kippasto kellassepatöökotta [90].

Hiljem sai Sütiste oma peremehega hästi läbi [91]. Kui Sütiste nagu teisedki tolleaegsed noored täisealiseks saades pidi käima leeris (see toimus 1918. a. märtsis [92]), siis sai see teoks just kellasseppmeister R. Kippasto abiga, kes aitas oma sellile osta vastava piduülikonna ja muu sinna juurde kuuluva [93].

Oma kellassepa-ajast on Sütiste hiljem kujukalt laulnud mitmes teoses. Poeemikatkendis «Tartu ja Tallinn» kuuleme nooruki tööleminekust ja pingelisest eluvõitlusest järgmist:

Sain koha keldri. Kaksteist tundi
tol korral kestis päevatöö —
jäi enda jaoks terve öö,
mil polnud turjal leivasundi.
Ma tihti ärkvel koitu uut
ju nägin tõusvat üle linna,
kui viimne hetk mul oli minna,
kus ootas pink, pintsett ja luup.
Sel ajastul bensiin ja õli
mu käed halliks rasvatas
ning kellaratta täpne kõlin
proleedi vaimu kasvatas [94].

Oma ehtsat töörõõmu on Sütiste jäädvustanud ühes poeemi «Tuhas ja tules» tagasihaaravas motiivis:

Mind pole võlund nõiakatlad,
alkeemikud, ei hiina köök,
vaid täies käigus hammasrattad
ja vormiandev haamrilöök.

---

[89] Jutustuse «Kella kaheksast kaheksani» kavand, KM KO, fond 174, m. 7 : 1, leht 1.

[90] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.). B. Söödi järgi olevat Sütiste algul läinud kingsepa juurde ametit õppima, kuid see tööala ei olevat rahuldanud noorukit ja ta otsustanud «valida uue — kellasepaameti» (Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 128). Kuid see versioon ei leia kinnitust ei Sütiste õdede poolt ega järeldu ka Sütiste autobiograafilisest jutustusest «Kella kaheksast kaheksani» ja selle lisamaterjalidest.

[91] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

[92] Tartu-Pauluse I pihtkonna personaalraamat XXII «S», nr. 1355 all, VPAA, fond 3740.

[93] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

[94] «Looming» 1941, nr. 2, lk. 175.

On tore tunne, kui su ümber
kõik liigub, ringleb, taob ja käib —
see tuik vist sellest verre jäi,
et peente masinate jünger
viis sõja-aastat olin kord [95].

Õhtukursustel. Juba ülaltsiteeritud katkendist «Tartu ja Tallinn» nähtub, et noore Sütiste tööpäev ei piirdunud kaheteistkümnetunnise orjamisega töökojas, vaid öösiti, kui «polnud turjal leivasundi», püüdis ta täiendada oma puudulikke teadmisi. Peale iseõppimise on Sütiste sel ajal osa võtnud õhukursustest, nagu on märgitud suures osas Sütiste biograafilistest ülevaadetest [96], kuid rohkem sellest paljast faktist polegi õieti midagi teada. Vastavate dokumentide ja arhiivmaterjalide mitteleidmise tõttu ei saa sedagi täpselt öelda, kunas Sütiste õhtukursustest osa hakkas võtma. On olnud võimalik leida vaid mõningaid üldisi andmeid nende õhtukursuste kohta, millistest Sütiste osa võttis.

1914. a. asutati Tartus Kutsehariduse Selts, kes avas samal aastal õhtukursused, kus õpetati mitmesuguseid oskusaineid, eeskätt joonestamist ja joonistamist [97]. Esialgu, 1914/15. õppeaastal töötanud alamad joonistusklassid olid iseenesest veel üsna piiratud ulatusega: nende programmis peale joonestamise ja joonistamise olid mittekohustuslike ainetena veel ainult aritmeetika ja geomeetria, kumbagi 2 tundi nädalas nii I kui II klassis [98]. Nendele joonistuskursustele võeti vastu «õppeasutustes mitteõppivaid, vähemalt 14-aastaseid isikuid, kes oskavad lugeda ja kirjutada vene keeles ilma sõnade jämeda moonutamiseta ja oskavad aritmeetika nelja tehet 1000 piirides» [99]. Õppemaks kursustel oli 3 rubla aastas, töö toimus 4 korda nädalas kella 7—9 õhtul [100].

1915. a. sügisest alates töötasid joonistamiskursused juba laiemal alusel. Tublisti oli avardatud kursuste programmi, kuigi nad ei muutunud veel üldhariduslikuks õppeasutuseks ja nende eesmärgiks jäi endiselt esmajoones «arendada õppijais käsitöölistele hädavajalikke kunstilisi, eriti tehnilisi võtteid» ja alles teises järjekorras «tõsta joonistusklasside kuulajate üldist haridustaset» [101]. Nüüd nõutakse joonistusklassidesse astujailt juba kindlat, vähemalt üheklassilist algkooliharidust ning riigikeele oskust,

[95] «Varamu» 1938, nr. 9, lk. 1041.

[96] Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide, Tartu-Tallinn 1940, lk. 324; Eesti avalikud tegelased, Tartu 1932, lk. 293; Eesti kirjandus XI klassile, I osa, Tallinn 1951, lk. 358; Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 128.

[97] J. Sütt, Tartu Kolledž (end. Õhtune Ühisgümnaasium) 1918—1938 — «Raja» 8. Album, Tartu 1938, lk. 2.

[98] Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate alamate joonistusklasside põhikiri, §§ 6, 13, RAKA, fond 393, nim. 1, s.-ü. 55, leht 21.

[99] Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate joonistusklasside põhikiri (esialgne), § 7, sealsamas, leht 7 (käesoleva töö autori tõlge).

[100] Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate alamate joonistusklasside põhikiri, § 4, sealsamas, leht 21.

[101] 19. X 1915 kinnitatud Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate joonistusklasside põhikiri, § 1, sealsamas, leht 13 (käesoleva töö autori tõlge).

sest õppekeeleks on ette nähtud vene keel ja emakeelt lubatakse ainult abikeelena [102]. Uute õppeainetena lisanduvad vene keel ja eesti keel ning geomeetriat täiendatakse geomeetrilise joonestamisega [103]. Esimesi teateid saavad nüüd kursuslased ka kirjandusest: vanema klassi vene keele programmis on ette nähtud ka «tähtsaimate musterkirjanike, nagu Lomonossov, Deržavin, Karamzin, Krõlov, Puškin, Lermontov, Koltsov, Gogol, L. N. Tolstoi jt. lühikesed elulood seoses ülevaatega vene kirjavara ja kirjanduse ajaloost» [104]. Vene keele tundides loetakse tihti vene kirjanduse klassikute väärteoseid, nagu L. N. Tolstoi «Lapsepõlv ja poisi-iga», kuigi need kursuslaste puudulike eelteadmiste tõttu kipuvad veel üle jõu käima [105].

1915. a. tuleb juurde mitu õppejõudu, nende seas tuntud eesti keeleteadlane J. V. Veski [106]. 1915. a. sügisel varsti pärast õppetöö algust kolitakse ka ajutiselt kasutada olnud Eesti Naisseltsi ruumidest (Suurturg 2) [107] tõelisse koolimajja — Tartu Kommertskooli ruumidesse Fortuuna tn. 6 [108]. Kursustel oli nüüd ette nähtud õppetöö 6 korda nädalas õhtuti mitte rohkem kui 3 tundi päevas [109]. Kursuslased, kellede arv 1915. aasta sügisel on tõusnud 38-le [110], kuuluvad töölisnoorsoo hulka. Paljud neist «tegelevad ehitustöödega, töötavad tisleritöökodades, tegelevad maalritöödega jne., ning kui täiskasvanud inimesed muidugi saavad aru kunsti kasust ja mõistavad seda tulu, mida nad saavad tehnilise joonestamise ja joonistamise võtetega tutvumisest. Sellest tuleneb nende usinus nende õppeainete omandamisel» [111]. Kuid hoolimata oma haridusjanust, on need edasipüüdvad töölisnoorukid pikkade tööpäevade ja muude raskete teenistustingimuste tõttu tihti pidanud vahele jätma üksikuid õppusi, mida näitab suur puudujate protsent kursustel (näit. 27. XI 1915, kui inspektor kontrollis joonistusklasside tööd, oli 38 kursuslasest kohal vaid 27, s. o. 71%) [112].

1916. a. sügisel on joonistuskursuste programm veelgi laienenud, lähenedes üldhariduslike ainete suurenemisega kommertskoolide profiilile. Kõrvuti uute eriainete lisandumisega (projek-

---

[102] Sealsamas, §§ 7, 12, lehed 13—14.
[103] Sealsamas, § 13, leht 14.
[104] 19. X 1915 kinnitatud vene keele programm, sealsamas, leht 19 (käesoleva töö autori tõlge).
[105] Koopia Tartu III raj. rahvakoolide inspektori revisjoni märkmeist 27. XI 1915, sealsamas, leht 35.
[106] Õpetajate isiklikud andmed, sealsamas, leht 36.
[107] Heinrich Veski kiri rahvakoolide inspektorile 3. X 1915, sealsamas, leht 1.
[108] Koopia Tartu III raj. rahvakoolide inspektori revisjoni märkmeist 27. XI 1915, sealsamas, leht 35.
[109] 19. X 1915 kinnitatud Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate joonistusklasside põhikiri, § 4, sealsamas, leht 13.
[110] Koopia Tartu III raj. rahvakoolide inspektori revisjoni märkmeist 27. XI 1915, sealsamas, leht 35.
[111] Sealsamas (käesoleva töö autori tõlge).
[112] Sealsamas.

teeriv ja perspektiivne joonestamine, joonistamine eriainena, šriftid, ärikirjavahetus — kõik peale projekteeriva joonestamise vanema klassi kavas) laiendatakse ka üldhariduslike distsipliinide nimestikku — on ette nähtud hakata õpetama nii nooremates kui vanemates klassides geograafiat 2 tundi nädalas [113] ning nähtavasti fakultatiivse ainena (puudub ametliku põhikirjaga kindlaksmääratud programmis) vähemal määral ajalugu (õppejõu koormus on ainult 1 tund nädalas) [114]. Ühtlasi pühendatakse rohkem aega vene keelele, milles osa kursuslaste teadmisi inspektor eelmisel aastal pidas nõrgaks ning nõudis vene keele tundide pikendamist 10 — 15 minuti võrra [115] — juba 1916. a. algul on vene keele tunde pikendatud 50 minutilt 60-le [116]. Õpetajate pere täieneb mitme uue isikuga, nende hulgas luuletaja Henrik Visnapuuga, kelle ülesandeks on õpetada ajalugu [117]. Seoses õpetatavate ainete suurenemisega on tõstetud ka õppemaksu — juba 1915/16. õ.-a. nõutakse peale joonistamise ja joonestamise eest võetava 3 rubla veel 1 rubla iga mittekohustusliku aine eest [118].

Nende ülaltoodud andmetega piiratud üldistes raamides kulges ka noore kellassepaselli Johannes Schützi tolleaegne haridustee. Kahjuks ei ole teada kuigi palju lähemaid andmeid Sütiste õpingute kohta õhtukursustel. Võib arvata, et ta õppis seal juba vähemalt 1915/16. õppeaastal, sest muidu poleks ta suutnud nii kiiresti likvideerida pärast 3-aastase algkooli lõpetamist tekkinud lünka oma hariduskäigus, et oleks suutnud juba 1922. a. gümnaasiumi lõpetada, sest ka 1915/16. õppeaastast lugema hakates ning ka õppetöö suhtes poolikuid kodusõjaaastaid kõiki arvesse võttes saame kokku ainult 7 kooliaastat. Kui siia juurde liita 3 karjalaste-kooli talve, saame kokku ainult 10 kooliaastat, millistest suur osa oli pealegi üsna vähepakkuvad õpetuse mõttes või muidu üpris lünklikud. Seega paistab usutavana ka võimalus, et Sütiste astus õhtustele joonistuskursustele veelgi varem, juba 1914. a. sügisel, kui need Tartu Kutsehariduse Seltsi poolt alamate joonistusklasside nime all esmakordselt avati.

Igatahes suutis Sütiste õhtukursustel oma haridust niivõrd täiendada, et võis üle minna õhtugümnaasiumi ja seal 1922. a. saada küpsustunnistuse.

Tartu Haridusseltsi õhtustelt joonistamiskursustelt tõi Sütiste peale muu kaasa hea joonistamisoskuse ja suure huvi kujutavate

---

[113] 12. X 1916 kinnitatud Tartu Kutsehariduse Seltsi juures asuvate joonistusklasside põhikiri, sealsamas, leht 16.

[114] Õpetajate isiklikud andmed; sealsamas, leht 28.

[115] Koopia Tartu III raj. rahvakoolide inspektori revisjoni märkmeist 27. XI 1915, sealsamas, leht 35.

[116] Heinrich Veski kiri rahvakoolide inspektorile 15. I 1915 /daatumi aastaarv on ilmses vastuolus kirja sisuga ning peaks olema 1916/, sealsamas, leht 11.

[117] Õpetajate isiklikud andmed, sealsamas, lk. 28.

[118] Heinrich Veski (daatumita) kiri rahvakoolide inspektorile, sealsamas, leht 40.

kunstide vastu. Mäletatakse, et ta peale kursuste olevat õppinud veel ka kunstnik Lepiku juures [119], tõenäoliselt sama Rudolf Lepiku juures, kes oli Sütiste joonistamisõpetajaks õhtukursustel [120].

Kirjanduse ajaloos pole harvad juhud, kus võimekad sõnameistrid on olnud andekad ka kujutavate kunstide valdkonnas. Vene kirjandusest on üldtuntud A. Puškini joonised käsikirjades, ilmekaid maastikuvinjette ja portree-etüüde leidub A. Bloki ja V. Brjussovi loomingulises pärandis [121], Lermontovi joonistused ei ole üksi emotsionaalsed, vaid ka oma täpsuse ja tõetruudusega on nad võinud palju abi pakkuda kirjandusloo uurijatele [122], Tarass Ševtšenko oli aga isegi diplomeeritud kunstnik. Kunstiandeliste luuletajate hulka kuulub ka Juhan Sütiste, kes on nooremas eas, eriti sajandi teise kümnendi lõpul ja järgneva algul innukalt joonistanud ja maalinud. 20-ndate aastate algul, kui Sütiste käis õhtugümnaasiumis ning polnud kindlas teenistuses, olevat ta isegi maalimisega püüdnud teenida elatist [123]. Kuna ta sellal oma paremad maalid ja joonistused on müünud võõrastele isikutele, pole praegu võimalik saada mingit ülevaadet Sütiste kujutava kunsti alasest pärandist ning on isegi teadmata, kui palju sellest on säilinud. Üksikuid väiksemaid, peamiselt varasemast perioodist pärinevaid töid on säilinud Sütiste sugulaste juures [124], ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis leidub üks 1918. aastast pärinev Sütiste etüüdide vihik. Üldiselt on Sütiste maalidele ja akvarellidele iseloomulik optimistlik meeleolu, ere ja ergas värvikäsitlus. Arvatavasti on Sütistele ses suhtes mõnevõrra mõju avaldanud vene kuulus maastikumaalija A. I. Kuindži (1842—1910), kelle üht tuntumat maali «Kasesalu» on Sütiste kopeerinud [125].

Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni päevil. Kohe pärast Veebruarirevolutsiooni võitu Petrogradis toimus tsaarivõimu kukutamine ka Tartus. «28. veebruaril [= 13. märtsil] jõudsid Tartu juba kindlad teated, et pealinnas tsaarivõim langenud. [— — —] Selle teate saamise silmapilgust peale algas Tartu tööliste ja üliõpilaste hulgas tegevus. Enamlaste organisatsioon püüdis kõigi töökohtadega kindlamat sidet luua» [126]. Kuna Tartus tööstustöölisi oli vähe ja needki killustatud väikeettevõtete vahel, siis etendasid siin revolutsioonis suurt osa progressiivsed, kuigi

---

[119] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

[120] Joonistusklasside tunniplaan 1914/15. õ.-a. II poolel, RAKA, fond 393, nim. 1, s.-ü. 55, leht 23.

[121] Литературное Наследство, том 27/28, Москва 1937.

[122] Vt. И. Андронников, Лермонтов в Грузии в 1837 году, Москва 1955, lk. 217.

[123] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

[124] Ida Kilgi, Ella Muda ja Karl Schützi valduses Tartus ning Hella Sütiste valduses Tallinnas.

[125] Sütiste tehtud koopia on Ida Kilgi ja Ella Muda valduses Tartus.

[126] A. Jea, Veebruarirevolutsioon ja järgnev ajajärk Tartus, «Proletaarne revolutsioon Eestis» 1928, nr. 4(5), lk. 11.

enamasti parteitud üliõpilased. Revolutsiooniliste üliõpilaste esindajate kogu valis enda hulgast täidesaatva büroo, kes peamiselt proletaarlastest koosneva revolutsioonikomiteega ühinedes moodustas ajutise täitevkomitee ja võttis võimu enda kätte. Moodustati üliõpilastest koosnev miilits, kes hakkas linnas korda pidama [127]. «Tartus ei olnud revolutsiooni käik nii tormiline, nagu paljudes teistes linnades, kus politseiasutused pea viimseni ära rüüstati, paberid ja dokumendid uulitsal ära põletati ja isegi vangimajadele tuli otsa pandi» [128].

Sütiste elukäigust sellel tohutute murrangute ajajärgul on õieti vähe teada. Peaaegu ainsateks allikateks, kust me saame kuulda Sütiste suhtumisest revolutsiooni ja tema selleaegsetest meeleoludest, on paar tema hilisemal ajal kirjutatud luuleteost. Kõige rohkem andmeid pakub meile esmakordselt 1929. aastal [129] avaldatud luuletus «Ristlained», kus Sütiste teeb tagasivaateid ligi viieteistkümne aasta pikkusele perioodile. Varaseimaks sündmuseks, mida luuletaja siin meenutab, on Esimese maailmasõja puhkemine. Sellal oli Sütiste veel poisieas ning vastav on ka luuletuses visandatud meeleolu ja suhtumine suurtesse sündmustesse:

Ma meelestan, kui põudsed päevad juulin
lõid ilma mitmest kaarest miilama —
kõik oli lumman võitlusuudne,
vaim frontidele ründas tiivlema.
Viis-kuus meid verisulin sõpra,
een vene tudengid, käen lipp — hurraa!
me vaenlased kõik loodud tõprad —
nüüd maha Preisi-Türgi-Austria!!! [130]

Veebruarirevolutsiooni puhkedes oli õhtukursustel õppiv kellassepasell Johannes Schütz 17-aastane nooruk, keda näib iseloomustavat aktiivne maailmasuhtumine ja suur huvi kõige toimuva vastu:

Siis järgi punalippe — langend tsaar!
sööst marseljeesitaden läks me parki.
Ah, maha papid, maha riikekaart,
kõik rõhujad on koera palga teenind! —
nii pargin esiteldi meile Marx'i [131].

Nagu toodud värssidest nähtub, pole noorukil veel iseseisvat ettekujutust või arvamust marksismist — ta vaid neelab ahnelt miitingul kuuldud mõtteavaldusi.

Pidades sammu revolutsioonilise liikumise keskustega, läks ka Tartu 1917. a. sügisel vastu Suurele Sotsialistlikule Oktoobrirevolutsioonile. Juba enne Ajutise Valitsuse võimu kukutamist

---

[127] Sealsamas, lk. 12.
[128] Sealsamas.
[129] «Looming» 1929, nr. 5.
[130] J. Schütz, Peipsist mereni, Tartu 1930, lk-d 50—51.
[131] Sealsamas, lk. 51.

toimus Emajõelinnas ulatuslikke meeleavaldusi, neist üks suuremaid 15. oktoobril: «Pritsimaja esile kogus umbes 10 tuhat inimest hästi korraldatud ridades kokku. Punaseid lippe oli lugemata palju, pealkirjadega: «Maha sõda!» «Kõik võim nõukogudele!» «Rahu hurtsikutele, sõda lossidele!» «Maha ajutine valitsus!» ja palju teisi» [132].

«... 25. oktoobril — võttis sõja-revolutsioonikomitee kõik Tartu valitsuseasutused, nagu raudteejaama, riigipanga osakonna, posti-telegrahvi kontori, telefonijaama jne. oma alla ja määras sinna oma komissarid kontrolli pidama» [133]. Võrdlemisi rahulikult toimunud revolutsioonilisele pöördele järgnevad ajad kujunesid Tartus märksa rahutumaks ja ärevamaks. Nii korraldas kodanlus, kelle jõud polnud veel murtud, 21. novembril meeleavalduse, mis alles nõukogude soomusauto ilmumisel laiali läks [134].

Kõik need pöördelised sündmused elas kaasa oma vastuvõtliku noorukihingega ka Sütiste — töötades kesklinna ühes käidavamas kohas asetsevas kellassepatöökojas võis ta kõige väljas toimuvaga hästigi kursis olla. Oktoobrirevolutsiooni saabumisega seostub nooruki mälestustes Lenini nimi:

> Lõi vaimu sirguvasse vastne puhk,
> kui suhu sigis nimi — Lenin,
> suur Neevalinna mässujuht [135].

Noor Sütiste suhtus suure kaasaelamisega revolutsiooni, kuigi tal toimuvatest sündmustest ei olnud veel täit ettekujutust.

Oma poolehoidu revolutsioonile on Sütiste dokumenteerinud ka «Ristlainetest» kümmekond aastat hiljem kirjutatud poeemikatkendis «Tartu ja Tallinn»:

> Sel ajal lähemale läänest
> tõi sõda Preisi kahurväe
> ning üles tõstis Neeva ääres
> mass oma otsustava käe.
> Kuid tolle hiigeltule haardeks
> on jambid liiga saamatud,
> seepärast ajaraamatust
> võib näha, kuidas nelja kaarde
> lõi üles leek ja võitlus järsk,
> kuis rahva hing ja pale muutus —
> ning seda sõnastada suutnud
> on ainult Majakovski värss.
> Kõik see, mis kumas siia linna
> ning kääris, lõhkes, kaasa viis —
> sel pole hinnatavat hinda,
> see noori joobnustas kui viin [136].

---

[132] A. Jea, Suur Oktoober Tartus, «Proletaarne revolutsioon Eestis» 1929, nr. 8, lk. 4.

[133] Sealsamas, lk. 5.

[134] Sealsamas, lk. 12.

[135] J. Schütz, Peipsist mereni, lk. 51. Luuletuse esitrükis on viimane rida kujul: «suur Neevalinna massijuht» («Looming» 1929 nr. 5, lk. 591).

[136] «Looming» 1941, nr. 2, lk-d 175—176.

Sütiste mõistab Oktoobrirevolutsiooni erakordset, varasematest revolutsioonidest hoopis kaugemale ulatuvat iseloomu, nimetades seda hiigeltuleks, mille tagajärjena «rahva hing ja pale muutus». Talle on selge, et Oktoobrirevolutsioon pole murrangulise tähtsusega sündmus ainult ühe maa elus, vaid kogu maailma vapustav kõuekärgatus — «nelja kaarde / lõi üles leek ja võitlus järsk». Selle revolutsiooni mõju oli tohutu ka Eestile ning luuletaja leiab, et «sel pole hinnatavat hinda».

Revolutsioonipäevade erutavatele sündmustele elas Sütiste koos oma sõpradega täiel rinnal kaasa. Luuletusest «Ristlained» kuulsime, et oli «viis-kuus meid verisulin sõpru», kellest luuletuse kirjutamise ajal (1929. a.) käis ainult Sütiste «üksinda veel vabana siin» [137]. Järgnevatest värssidest saame veel teada, et üks koolivendadest linnaäärsesse (Raadi) liivaauku «kui peni maeti alla mätta» [138] ning «siis sõjakohtu julma laua een / kaks viiest ootsid oma saatust / ja eluaate pärast iga mees / säält vanglamüürid päris kuueks aastaks» [139]. Luuletuse kirjutamise päevil sõpradest «neljas võeti kinni» [140] ning viies oli selle saatuse vältimiseks sunnitud põgenema — «nüüd kadus viimane utoopiline realist, / et leida kungi tööd ning asu» [141]. See maapagulane, keda Sütiste oma luuletuses nimetab Leksiks, on lõpuks leidnud tööd Belgias Charleroy söekaevanduses [142] ning tema sealt Sütistele saadetud kiri ongi inspireerinud vastusena mõeldud luuletuse «Ristlained». Selleks «viimaseks utoopiliseks realistiks» on Sütiste pinginaaber Aleksander Piller, kes lõpetas Tartu õhtu-reaalgümnaasiumi samas lennus Sütistega [143] ning töötas hiljem äriteenijana sporditarvete kaupluses [144].

«Sõjakohtu julma laua ees» seisjate all võib mõista ainult kaebealuseid Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi protsessist, sest need mõisteti kuueks aastaks sunnitööle[145], ja Sütiste, kuuludes ka ise mainitud seltsi, oli vähemalt mõnega neist hea tuttav. Kes on aga neist need kaks, kellega Sütiste oli sõbraks saanud juba koolipoisina? Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi protsessil olid kohtu alla antud Anton Vachtmann (Vaarandi), Robert Scher, Mihkel Tulp, Albert Lipstal ja Harald Nael [146]. Nendest Harald Nael on Sütistega koos õppinud õhtugümnaasiumis, lõpe-

---

[137] J. Schütz, Peipsist mereni, lk-d 51, 50.
[138] Sealsamas, lk. 52.
[139] Sealsamas.
[140] Sealsamas.
[141] Sealsamas.
[142] Sealsamas, lk. 49.
[143] Tartu Linna Õhtuse Ühisgümnaasiumi lõpetanute nimestik 1921—1928, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, Tartu 1928, lk. 26.
[144] Mihkel Jürna ja Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
[145] Kohtureportaažid «Riigivastased üliõpilased» ja «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1925, nr. 288, 24. X ja 1926, nr. 44, 14. II.
[146] Sealsamas.

tades III lennus [147], ning tõi Sütiste Sotsiaal-filosoofilisse Üliõpilaste Seltsi [148] ja teda võib seega pidada üheks Sütiste noorpõlvesõbraks. Ülejäänutest on kõik peale Lipstali õppinud keskkoolis mujal, mitte Tartus [149], ning seega võiks Albert Lipstali pidada teiseks Sütiste kooliaja-sõbraks.

Kahjuks pole seni läinud korda kindlaks teha ka sõpruskonna ülejäänud liikmete nimesid, kuid ka olemasolevate andmete põhjal võime öelda, et Sütiste noorpõlve-sõprade ring koosnes vaestest perekondadest päritolevaist poistest, kes hiljem nii või teisiti olid seotud töörahva võitlusega ning tõid oma elu ohvriks või kannatasid revolutsiooniliste ideede võidulepääsemise eest (surm, vangistus, maapagu) [150].

Luuletuses «Ristlained» on Sütiste ise selle sõpruskonna kohta laulnud nii:

Meid kiskus kaasa võimas ilmapalang
ja inimelu vabadusse rühk,
me kasvand koos üksteise najal,
meil võrdselt päevi halbu, häid.
Meil kõigil vaene kodu, sama elukäim,
me koolitajaks jube verevalang
ning kõige vana ärapühk [151].

Okupatsiooni- ja kodusõja-aastail. Tartus nagu mujalgi Eestis ei kestnud esimene nõukogude võimu periood kaua — selle lämmatas saksa okupatsioon. Tartu langes okupantide kätte juba 24. veebruaril 1918, sest kaitse organiseerimisel andis seljataguse hoobi nõukogude võimule kodanluse mõju all oleva Tartu tagavarapataljoni mäss 21. veebruaril. Pärast päev läbi kestnud võitlusi mässulistega ja kontrolli taastamist suuremas osas linnas taganesid väiksearvulised Punakaardi üksused ööl vastu 22. veebruari linnast välja [152].

Saksa okupandid alustasid oma valitsemist Tartus ennenägematu veretööga, millest ühe kaasaegse suust kuuleme järgmist: «... Lao (või oli see Jõe?) tänava otsa kohal jõe ääres on üle 30 enamlase maha lastud, kelle sakslased teedel olevat kinni võtnud. [— — —]

Ja pilt, mida rahval lasti pikemalt vaadelda, oli õudne: värskel ning kevadise päikese käes sädeleval lumel lamas hulk

[147] Tartu Linna Õhtuse Ühisgümnaasiumi lõpetanute nimestik 1921—1928, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, Tartu 1928, lk. 26.

[148] Anton Vaarandi teateil (1955. a.).

[149] Kohtureportaaž «Riigivastased üliõpilased» ja veste «Märkusi kohtusaalist», «Postimees» 1925, nr 288, 24. X.

[150] Nende hilisemast saatusest pole palju teada: Harald Nael suri Leningradi blokaadis («Edasi» 1955 nr. 43, 2. III); Aleksander Piller elas hiljem mitmel pool Euroopas ja siirdus 1939. a. Ameerikasse, kus elab arvatavasti praegugi. (Vt. A. Pilleri kiri J. Sütistele 9. IV 1940, KM KO, fond 174, m. 2:9).

[151] J. Schütz, Peipsist mereni, lk. 50.

[152] A. Jea, Suur Oktoober Tartus, «Proletaarne revolutsioon Eestis» 1929, nr. 8, lk-d 22—23.

sõduririietuses isikuid oma vereloikudes. Nad olid langenud saksa kuulide all nagu põldpüüde sagar. Ja sääl, kuhu keegi oli suutnud põgeneda, Langenutel oli teistkordselt pääd läbilastud, et oleks «kindlam»» [153].

«Sama päeva õhtul, kus sakslased olid ära keelanud, et pääle kella 7 ei tohi tänaval viibida, näis vana Tartu nagu surnud olevat: ühtegi elavat hinge polnud tänavatel näha, ka koeri mitte. Nii mõjus see verega kinnitatud «autoriteetlik korraldus»: «mina käsen — mina keelan»» [154].

Nii algas Tartus sünge okupatsiooni-ajajärk. Saksa okupantide poolt kohe pärast oma võimu kehtestamist alustatud terrorilaine puudutas lähedalt ka Sütistet. Okupandid olevat vangistanud ja hiljem maha lasknud ühe Sütiste koolivennast sõbra, keda ta hiljem luuletuses «Ristlained» meenutas esimese kaotusena oma nooruspõlve sõpruskonnast. See Sütiste (seni nimetuks jäänud) sõber olevat enne hukkamiseleviimist saanud vanglast saata Sütistele kirja, kus olevat ennustuslikult kirjutanud: «Kui /Raadi/ liivaaugust mööda lähed, siis tea, et ka mina laman sääl . . .» [155].

Saksa okupantide võimutsemisele tegi lõpu Saksamaal puhkenud novembrirevolutsioon, kuid oma Balti hertsogiriigi ideest loobuma pidavad balti parunid upitasid jalule Eesti kodanliku ajutise valitsuse ja loovutasid sellele 19. novembril 1918. a. Riias sõlmitud kokkuleppega võimu [156]. Tartus püsis okupatsioonivägede võim pisut kauem, nii et eesti kodanlus täielikumalt suutis peremeheks saada alles detsembri algupoolel. Kodanlike võimude esimeseks sammuks oli välja kuulutada algul vabatahtlik, siis sunduslik mobilisatsioon, et saada relvastatud jõude Pihkva suunast ligineva Punaarmee vastu. Kuid need mobilisatsioonid andsid vähe tulemusi ja peamiseks usaldatavaks jõuks, keda kodanlus võis Tartus kasutada, olid kodanliku propaganda mõju all seisvad natsionalistlikult meelestatud koolipoistest kaitseliitlased [157]. Selletõttu õppetöö keskkoolide vanemates klassides soikus, Tartu Haridusseltsi äsjaavatud, senistele õhtukursustele (kus õppis ka sellal Sütiste) baseeruvas õhtugümnaasiumis katkes see aga hoopis [158]. 9. detsembril sõjategevuse liginemise tõttu katkestasid õppetöö ka teised Tartu koolid [159].

Hoolimata kodanluse pingutustest kindlustada oma positsioone ja korraldada vastupanu Punaarmeele osutusid nende käsutuses olevad jõud ja selle organisatsioon üpris ebakindlateks, nii et võim läks Tartus üle töörahva kätte juba enne Punaarmee väe-

---

[153] K. Laagus, Eesti ülikool Tartus, Tartu 1932, lk. 194.
[154] Sealsamas, lk. 195.
[155] Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
[156] Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1957, lk. 384.
[157] A. Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri, Tartu 1938, lk. 33 jj.
[158] J. Sütt, Tartu Kolledž (end. Õhtune Ühisgümnaasium) 1918—1938, «Raja» 8. Album, Tartu 1938, lk. 3.
[159] A. Raag, *op. cit.*, lk. 36.

osade kohalejõudmist [160]. Nimelt 20. detsembril tõusid üles 2. eesti polgu sõdurid, võtsid relvad linnas patrulleerivatelt koolipoistest kaitseliitlastelt ja said peremeheks suuremas osas linnas [161].

Järgnenud lühikese nõukogude võimu perioodi üritustest Tartus on üheks omapärasemaks olnud Eesti Töörahva Kommuuni hariduse rahvakomissari Artur Vallneri ilmalik jutlus vana-aasta õhtul 1918 Peetri kirikus [162]. VKP Eesti osakonna Petrogradi Komitee häälekandja «Edasi» jutustab sellest järgmist:

«Juba kaua ei olnud Peetri kirik nii suurt rahvakogu enesesse mahutanud. See oli töörahvas kondiste kröbaliste kätega, kes oma õpetajat kuulama läks.

Sm. Vallner jutustas, kuidas kodanlus kogu aeg töörahvast jumala-õpetusega ninapidi oli vedanud. Kuid kodanlus tegi seda kõik oma enese taskutäitmise otstarbeks. Töörahva jumal on ta ise, sest ainult oma jõuga võib ta oma tulevikku kindlustada. [— — —]

Jutlus lõppes «Internatsionaali» helide saatel õige ülevas meeleolus» [163].

Tõenäoliselt kuulis ka Sütiste sellest jutlusest ning tundub, et see võis pakkuda talle mõnevõrra inspiratsiooni kaheksa aastat hiljem luuletuse «Jõuluöö» [164] kirjutamisel, kus esinevad samasugused motiivid ja meeleolu, näit.:

Virgu, mass —
tunneme kõik sellest legendist punut nuuti.
Hingestu, mass!
meie Kristus peab elama meiega!
[— — —]
... ole kes eales oled — kerjus või mustusevedaja,
kummardand olete kas teie Buddhat, Kristust, Jahvet või Baali —
täna laulame kõik koon Internatsionaali! [165]

Sellel lühikesel nõukogude võimu perioodil Tartus toimus ka üks Sütistet lähedalt puudutanud sündmus. Nimelt arreteeriti 3. jaanuaril 1919 Sütiste peremees, kellassepaäri omanik Rudolf Kippasto [166] ning süüdistatuna valgekaardi organiseerimises, mõisteti ta Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Tartu osakonna poolt koos 13 teise kontrrevolutsionääriga surma [167].

R. Kippasto kellassepaäri pärijaks oli «velsker sõjaväest» [168],

---

[160] Eesti NSV ajalugu, 1957, lk. 389.
[161] A. Raag, *op. cit.*, lk. 55 jj.
[162] J. V. Veski ettekanne «Mälestusi eesti kirjandusloost» TRÜ ÜTÜ kirjandusringis 20. IV 1955 (uurimuse autori isiklikud ülestähendused).
[163] «Edasi» (Petrogradis) 1919, nr. 5, 14. I.
[164] Ilmus esmakordselt ajakirjas «Looming» nr. 1 1927.
[165] J. Schütz, Rahutus, lk. 49.
[166] A. Raag, *op. cit.*, lk. 231.
[167] «Edasi» (Tartus) 1919, nr. 46(9), 11. I.
[168] «Varamu» 1938, nr. 9, lk. 1041.

kelle valitsemisel see «peente masinate» sepikoda käis kiiresti alla. Sütiste ise on sellest poeemis «Tuhas ja tules» laulnud:

On teadagi, mis siis saab ärist,
kus väärtust määrab pää ja luup,
kui selle ootamatult pärib
üks hoopis teise ala juut.
Kuld mõne kuuga letilt kadus
ja hõbegi jäi kasinaks,
streik valdas ajamasinaid
ning, vaata — uuendasid ladu
matsalkad, tuustid, kölniveed,
coty ja pumat, küünelakid,
kummvoolikud ja kinnispakid
ning saksa lõhnav kaseseep [169].

Nii polnud kahju siit lahkuda ka Sütistel, kes on huumorivarjundiga maininud, et «sõja lõpulaine / mu päästis tollest pudupoest» [170].

Rahvusvahelise imperialismi abiga õnnestus eesti kodanlusel 1919. a. algul oma seisukorda kindlustada ning asuda vastupealetungile. Pärast lühiajalist, kuid ägedat lahingut langes Tartu 14. jaanuaril 1919 valgete vägede kätte ja seega algas ka ülikoolilinnas üle kahe aastakümne kestnud kodanliku võimu periood. Nagu mujalgi kodanluse võimu alla sattunud kohtades, algas ka Tartus valge terror. Juba 15. jaanuaril alustas tööd väljakohus, kes pidevalt iga päev tegi kümmekond surmaotsust, mis ka kohe täide viidi algul Emajõe jääl [171], hiljem Raadi kruusaaugus. Viimasesse on maetud üle 400 valge terrori ohvri [172].

Mõnda aega võis Sütistel ja tema eakaaslastel jätkuda koolitee, sest oma lahkumise eelpäeval oli nõukogude võim Tartus taas avanud viie nädala eest suletud koolide uksed.

Kuid järjest hõredamaks jäid koolipoiste read. Aprilli algul mobiliseeriti kodanlikku sõjaväkke 1897. ja 1898. aastakäik [173], 12. mail 1919 otsustas kodanlik valitsus püssi alla panna ka 1899. ja 1900. a. sündinud noormehed [174], nädal aega hiljem järgnes veel ka 1901. aastakäik ja 1902. aasta poisid sunniti teenima kaitseliidus [175]. Mobilisatsioonist kõrvalehoidjad langesid sõjakohtu alla, kus oli ette nähtud karistada neid 15-aastase sunnitööga [176].

Ka Sütiste käis 12. mai mobilisatsiooni alla ja pidi minema sõjaväkke. Sellega algas tema osavõtt nn. vabadussõjast, mida

---

[169] Sealsamas, lk-d 1041—1042.
[170] Sealsamas, lk. 1042.
[171] Vt. A. Raag, *op. cit.*, lk. 299 jj.
[172] Eesti NSV ajalugu, 1957, lk. 339.
[173] «Postimees» 1919, nr. 69, 5. IV (23. III).
[174] «Riigi Teataja» 1919, nr. 30/31, lk. 238.
[175] «Riigi Teataja» 1919, nr. 33, lk. 257.
[176] «Riigi Teataja» 1919, nr. 23, lk. 179.

ei väsinud alla kriipsutamast ning üles puhumast kirjaniku biograafias kodanlikud kirjandusloolased [177]. Tegelikult oli Sütiste osavõtt kodusõjast valgete poolel üpris silmapaistmatu ning lühiajaline.

Tartus oli juba pärast linna vallutamist valgete poolt loodud kooliõpilaste reservrood, mis pärast esimest maikuu mobilisatsiooni 15. mail formeeriti ümber Tartu kooliõpilaste reservpataljoniks [178]. Just selles peaaegu kogu aeg Tartus reservis viibinud kooliõpilaste pataljonis teenis reamehena kuni demobiliseerimiseni 1920. a. ka Juhan Sütiste [179].

Kooliõpilaste üksused erinesid mõnevõrra teistest väeosadest oma mittetäieliku sõjaväelise korra poolest, vähemalt 1919. a. algupoolel — nendesse kuulunud noorukid olid veel ka pooleldi õpilased, nagu sellest jutustab kaasaegne:

«Linnades asuteti õpilaste roodud, kuhu märtsi lõpul suurem hulk õpilasi kogunes klasside ehk koolide lõpetamiseks. Roodude kaudu olid õpilased koondatud sõjaväeliseks organisatsiooniks, kus nädalas kord ehk rohkem vastavaid harjutusi tehti, kuna ülejäänud aeg väljaspool roodu mööda saadeti — elades kodus ja käies koolis vabana inimesena. Kuid koolitööst ei tulnud palju välja. Oldi väsinud, oldi harjunud sõjamehelikult elama ja aega viitma, mida rood veel õhutas; pää töötas loiult ja nõudis sellekski pingutust» [180].

Tartu kooliõpilaste pataljoni moodustamisega mobiliseeritud koolipoiste hulgas sõjaväeline distsipliin küll tugevnes, kuid oli ikkagi vabam kui teistes üksustes, mida näitab kasvõi sõduri ja kooliõpilase kaksikelu püsimine: «Sügisel algas uuesti kooliskäimine — hommikul kasarmust kooli ja töö lõpul jälle sinna tagasi. Pääle koolitöö peeti iga päev sõjaväelisi harjutusi edasi» [181].

Juhan Sütiste kuulus Tartu kooliõpilaste pataljoni 4. roodu, kuhu olid koondatud erakoolide ja teiste «madalamate» koolide õpilased [182]. 4. rood koos 2. rooduga saadeti 1919. aasta augusti algul Peipsi rannikule puskariajajaid taga otsima [183]. Pärast selle ülesande täitmist tuli käsk rindele minna ja Tartu kooliõpilaste pataljon viidi laevaga üle Peipsi Pihkvasse [184], mis maikuu lõpul

---

[177] G. Suits, Eesti nüüdislüürika, Tartu 1929, lk. 268; Eesti avalikud tegelased, Tartu 1932, lk. 293; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide, Tartu — Tallinn 1940, lk. 324; K. Mihkla, Eesti uusim kirjandus, Tallinn 1940, lk. 171 jm.

[178] Eesti Vabadussõda 1918—1920, II, Tallinn 1939, lk. 44.

[179] J. Sütiste 11. XI 1943 sõjaväe arvelevõtmise registreerimiskaardi lõige C, KM KO, fond 174, m 15 : 4, leht 9/11.

[180] J. Kuusk, Detsembrist 1918. a. — veebruarini 1920. a. — «Uudismaa» 1920, nr. 3/4, lk. 28.

[181] Sealsamas, lk. 29.

[182] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).

[183] Bernhard Söödi teateil (1957. a.); vrd. Mihkel Jürna, Esimesed langenud — «Olion» 1930, nr-d 1—2.

[184] Bernhard Söödi teateil (1957. a.); Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.):

reetmise tõttu oli kergelt langenud valgete vägede kätte [185]. Pihkvast saadeti kooliõpilaste pataljon edasi rindele, mis asus 20—30 km Pihkva taga, kus koolipoistest sõduritel tuli olla 3—4 päeva [186]. Sellest ühe ööpäeva viibis kooliõpilaste väeüksus lahingus, kus ägeda kahuritule tõttu oli koolipoiste hulgas mitmeid surmasaanuid ja haavatuid [187]. Kuna mõnedel koolipoistest sõduritel olid mõjukad vanemad, kes nende kaotuste tõttu hirmunutena suurt kära tõstsid ja kõik rattad käima panid, et Tartu kooliõpilaste pataljon rindelt ära toodaks, siis järgmisel päeval viidigi koolipoisid frondilt ära tagalasse ning rohkem Tartu kooliõpilaste pataljon lahingutegevusest osa ei võtnud [188].

Nii nagu üldse sõjakäik Pihkva taha ja Vene maa-alade anastamine oli äärmiselt ebapopulaarne kodanliku eesti sõjaväe hulgas [189], nii valitses ses suhtes protestimeeleolu ka Tartu kooliõpilaste pataljonis [190]. M. Jürna oma kooliõpilaste pataljoni elu kujutavas novellis «Esimesed langenud» on koolipoiste meeleolu iseloomustanud järgmiselt: «Ent tõsi oli: nõnda nimetet ülepäävaimustust sõjaks polnud kellelgi meist» [191].

Ka Sütiste enda muidu üldiselt kodanluse positsioonidelt kodusõda ülistavas poeemis «Enese eest» kõlab just isiklikele muljetele rajanevas Pihkva rinde episoodis tugev kahtlusenoot [192].

Tuleb üldse märkida, et teistest väeosadest rohkem natsionalistlikult meelestatud ja veel 1918. aastal kodanluse ustavaks toeks tehtud koolipoiste üksusedki [193] 1919. a. suvel ei olnud enam igas suhtes truualamlikud kodanlike võimumeeste käskude täitjad. Kui ohvitseride ülbe ja jõhkra käitumise tõttu 10. juulil 1919 Tartu tagavarapataljonis puhkesid rahutused, siis nende mahasurumiseks kohaletoodud koolipoisid tõrkusid ülestõusnute vastu välja astumast. Isegi kodanlikuks propagandavahendiks mõeldud ametlikus kodusõja ajaloos oldi sunnitud tunnistama: «Garnisoniülema käsul korratuste mahasurumiseks kohaletoodud Tartu kooliõpilaste pataljon ei osutanud vajalikku aktiivsust, mis korrarikkujaid veelgi julgustas» [194]. Ülestõusu mahasurumiseks osutusid kõlblikeks alles J. Kuperjanovi paadunud timukad, kes 13. juulil teostasid koletu veretöö — 2 sõduri ülespoomise ja 19 taga-

[185] «Edasi» (Petrogradis) 1919, nr. 122, 8. VI.
[186] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[187] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[188] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[189] See sõdurite eitav suhtumine oli suurelt osalt selleks põhjuseks, mis sundis kodanlikku väejuhatust taganema Pihkvast, nagu nähtub valgete ülemjuhataja endagi avaldusest 23. juulil 1919: «Ioen meie sõjavägede meeleolu palju tähtsamaks kui Pihkva kaitsmist». (Eesti Vabadussõda 1918—1920, II, lk. 214).
[190] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[191] «Olion» 1930, nr. 1, lk. 7.
[192] Vt. J. Schütz, Rahutus, lk-d 20—21.
[193] Vt. A. Raag, *op. cit.*, lk. 33 jj.
[194] Eesti Vabadussõda 1918—1920, II, lk. 264.

varapataljonlase mahalaskmise (ühel mahalastavatest õnnestus põgeneda) [195].

Pärast Pihkva rindel viibimist 1919. a. augustis toodi Tartu kooliõpilaste pataljon Tartu tagasi, kuhu ta jäi reservi sõja lõpuni [196]. Kirjeldades tagasisõitu Pihkva alt, rõhutab Sütiste poeemis «Enese eest», et «sund mõistmatu heitis meid siia» [197]. Veelgi rahulolematumana ja eitavamana meenutab Sütiste sõjaretke Pihkva alla kümmekond aastat hiljem luuletuses «Kaks leeri» II [198], kus poeet tunnetab, et «Pihkva taga poosime südame rahuingli rappa» [199].

Kuid üldiselt suhtub Sütiste kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni 1940. a. ameerika-inglise imperialistide toetusel teostatud eesti kodanluse sõjakäiku esimese töörahva riigi vastu pooldavalt ja isegi ülistavalt. Selline suhtumine ei avaldu üksi terves reas ta luuleteostes alates 1926. a. loodud poeemiga «Enese eest» ja lõpetades 1939. a. avaldatud poeemiga «Lääs ja ida» [200], vaid ka mitmeis publitsistlikes sõnavõttudes. Ega põhjuseta hakanud Jaan Kärner Sütistet naeruvääristama, kui viimane ühes poleemilises sõnavõtus [201] kippus lausa kelkima oma osavõtuga klassisõjast valgete poolel; Kärner kirjutas: «... nooruril asjatu oli ülistama hakata oma teeneid «Pihkva taga», heites kivi «tookordseile boheemlasile»» [202].

Millest siis võis tuleneda, et selline proletaarse päritoluga ja hoopis kitsais tingimustes üleskasvanud luuletaja ei mõistnud 1918—1920. a. sõja iseloomu?

Üldiseks põhjuseks, mis eriti väheste elukogemustega noortele mõju avaldas, oli rahvusliku iseseisvuse printsiibi osavalt demagoogiline ärakasutamine eesti natsionalistliku kodanluse poolt.

Oktoobrirevolutsiooni järel likvideeriti Eestis rahvuslik rõhumine, seati sisse emakeelne asjaajamine asutustes ning eesti keel sai õppekeeleks nii ülikoolis kui alamates õppeasutustes. 1918. a. loodi Eestis iseseisev nõukogude vabariik Eesti Töörahva Kommuuni näol, mis kuulutati välja Narvas 29. novembril ja mida tunnustati 25. detsembril Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee poolt [203]. Vahepeal aga oli eesti kodanlus jõudnud oma huvides ära kasutada iseseisvuse loosungit ning suutnud selle populariseerimiseks suurt

---

[195] Kurbmäng Tartu tagavarapataljonis 21 aasta eest — «Postimees» 1940, nr. 1944, 21. VII, lk. 2.

[196] Mihkel Jürna teateil (1955. a.).

[197] J. Schütz, Rahutus, lk. 21.

[198] Ilmus esmakordselt koguteoses «Põhjakaar» 1931.

[199] J. Schütz, Kaks leeri, Tartu 1933, lk. 68.

[200] Vt. poeemi täielikku teksti ajakirjas «Varamu».

[201] J. Schütz, Visnapuu-Libeda kõverpeegel, «Looming» 1929, nr. 10, lk. 1296.

[202] J. Kärner, Hulljulge «sõnažonglöör», «Olioni» kaasanne «Lahtised lehed» 1930, nr. 9, lk. 19.

[203] Eesti NSV ajalugu, 1957, lk-d 387 jj., 395.

demagoogilist propagandat teha. Väga kahjulikku osa etendas ka sotside ja tööerakondlaste propaganda «sotsialismile siirdumisest rahulikul teel.»

Nagu näitavad nõukogude-aegsed ajaloo-uurimused ja -käsitlused ja nagu kodanlikud tegelased seda on isegi mõnel juhul välja lobisenud [204], ei olnud ei eesti kodanlusel ega tema ameerika-inglise imperialistidest toetajatel kavatsust luua omaette riiki Eestis, vaid iseseisvuse loosungi järele haarasid eesti kodanluse juhid alles viimases hädas, sest see oli ainuke loosung, millega neil oli võimalik rahva hulgas pinda võita. Ameerika-inglise imperialistid sallisid eesti kodanluse «iseseisvuse»-jutte ainult kui rahva petmiseks mõeldud suitsukatet ega mõelnudki Eestit riigina tunnustada. Nad tegid seda viimaks alles rea aastate möödudes, kui kõik Baltimaade ja teiste endise tsaaririigi osade otseselt asumaadeks muutmise kavad olid luhtunud [205].

Eesti kodanlusele tuli suurel määral kasuks saksa okupatsioon, mis oli suureks viletsuseks eesti rahvale ja istutas ta turjale ammuse rõhuja — balti paruni, tuues niimoodi uuesti aktuaalselt päevakorda rahvusküsimuse. «Pealiskaudsel vaatlemisel paistsid kõik hädad r a h v u s l i k u surve tagajärjena. Nende k l a s s i t u u m jäi varjatuks. Ta jäi varjatuks seda enam, et eesti kodanlus vaga märtri näoga seal istus ja sedasama rõhujat tugevasti sajatas. Miks? — Ta «kannatas» hirmsasti selle all, et okupatsioonivõimud ka tema peale osa sellest tasust (rekvisitsioonide näol) veeretasid, mis nad võtsid kontrrevolutsiooni kordasaatmise, töörahva võimu hävitamise ja eraomanduse — ka nendesamade märtrite eraomanduse — pühaduse uuesti jalule seadmise eest. [— — —]

Okupatsiooni verekoerad olid r a h v u s l i k u m a r u t õ v e idud proletariaadi veresse hammustanud ja need hakkasid idanema — paljukiidetud suurtükiliha üleilmsele kontrrevolutsioonile andma ja lugematuid rahahunnikuid Eesti kodanlusele» [206].

Selline oli ajalooline olukord, mis võimaldas eesti kodanlusel küllaltki tõhusat vundamenti rajada kodanlikule natsionalismile, mis «oli kodanluse tähtsaimaks ideoloogiliseks relvaks» [207] ja millega suudeti pimestada üsna suuri rahvahulki, sealhulgas eriti koolinoorsugu ning ka mitte väikest osa intelligentsi.

Ja Sütiste oli sellele natsionalismimürgile küllalt vastuvõtlik, sest tal puudus proletaarne klassiteadvus. Polnud ta ju kunagi töötanud suuremas tööliskollektiivis, kus teda oleks ümbritsenud klassivõitluse õhkkond; polnud ta proletaarset koolitust saanud ka kodus — oli ju kirjaniku ema vaid juhutööline ning tavaliselt

---

[204] E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse sünd, Tartu 1936, lk. 170.

[205] J. K r a s t i n, R. S a r m a i t i s, P. V i h a l e m, Ameerika-inglise interventsioon Baltimaades aastail 1918—1920, Tallinn 1954, lk. 90.

[206] V. K i n g i s s e p p, Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953, lk 8.

[207] Eesti NSV ajalugu, 1957, lk. 429.

kujunevale noorukile suurt mõju avaldava isa vaateid elule ei tundnud ta peaaegu üldse, kuna isa elas perekonnast lahus. Sellevastu mõjusid hoopis teises suunas kokkupuuted Tartu koolinoorsooga, kes oli üldiselt natsionalistlikult meelestatud. Ja küllap kooliski kõigi tsaristlike inspektorite kiuste õhutati natsionalistlikku vaimu — sai ju Sütiste oma esimesed teadmised ajaloostki õhtukursustel kodanliku natsionalisti, tollal juba futuristlike luulekatsetega endale tähelepanu tõmmanud Henrik Visnapuu vahendusel [208]. Ei mõjunud soodsalt nooruki vaadete kujunemisele ka selline fakt kui ta peremehe R. Kippasto vangistamine ja mahalaksmine nõukogude organite poolt 1919. a. jaanuaris [209], millist sündmust kodanlikud ajalehed nõukogude korra vastaseks agitatsiooniliseks materjaliks üles puhusid. Hiljem nn. Vabadussõjas ei näinud Sütiste selle sõja täit palet, olles rindel lühikest aega, nii et kogu sõda jäi nooruki kujutlusse meeldiva romantilise seiklusena, kuna aga mõnedes teistes väeüksustes kujunesid just kodusõja võikad pildid murrangu tekitajaiks noorte maailmavaates ja nende eemaletõukajaiks kodanlusest.

Nii möödusid siis Sütiste kujunemisaastad suurte murrangute keerises, sõdade ja revolutsioonide ajajärgul keerukas poliitiliste võitluste ristumises. Luuletuses «Kaks leeri» II on Sütiste ise selle ajajärgu mõjusid nii iseloomustanud:

> ...kuidas peaksime olema inim-unimütsid,
> kui valmisime 14—20. aastate kärgatusin,
> kui meie ümber kõnelesid püssid,
> mõõk puusale pandi
> ja kästi: — tapa! [210]

Neist sündmusrikastest aegadest on ka Sütiste loomingus alguse saanud enamik neist suurtest vastuoludest, millest ta suutis üle saada alles pärast 1940. aastat.

Õhtugümnaasiumis. Sütiste küpsustunnistusel on märgitud, et selle «tunnistuse omanik õppis Tartu Haridusseltsi era Õhtu-Ühisreaalgümnaasiumis 1. oktoobrist 1917. a. kuni 3. juunini 1922» [211], kuid märget õppeaja alguse kohta ei saa päris sõna-sõnalt võtta ja seda tuleb mõista formaalsena, et täis saada viit keskkooli-aastat. Tegelikult 1917. a. ei olnud veel olemas Tartu õhtureaalgümnaasiumi, sest Tartu Haridusseltsi poolt avati esimene keskkooliklass alles 25. novembril 1918, mida loetaksegi Tartu õhtureaalgümnaasiumi tegevuse alguseks ning mida on aluseks võetud selle õppeasutuse juubelite pühitsemi-

---

[208] Vt. RAKA, fond 393, nim. 1, s.-ü. 55, leht 28. Vrd. H. Visnapuu, Päike ja jõgi, Lund 1951, lk. 283.
[209] Vt. eespool, lk. 191.
[210] J. Schütz, Kaks leeri, Tartu 1933, lk. 68.
[211] RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 4.

sel [212]. Küll näitab see märge küpsustunnistusel seda, et Sütiste, niivõrd, kui palju ta regulaarselt koolis käis, tegi seda ainult Tartu Haridusseltsi (end. Tartu Kutseharidusseltsi) liinis — algul õhtukursustel, pärast õhtugümnaasiumis. Kuid Sütiste õhtugümnaasiumi astumise aeg on jäänud siiski seni ebaselgeks: kirjaniku biograafilistes ülevaadetes on seda harilikult dateeritud 1919. aastaga [213] või jäetud lahtiseks, kuna aga J. Sütiste klassikaaslane B. Sööt annab veel aasta võrra hilisema aja — 1920. aasta [214].

Nagu ülal juba mainitud, rajati Tartu Haridusseltsi poolt varasemate õhtukursuste baasil õhtugümnaasium 1918. a. sügisel ühe esimese klassiga (8. õppeaasta). Selle nimekirjas figureeris algul 53 nime [215], milline arv varsti kahanes 31-le [216]. «Keskkooli asutamiseks andis tõuke grupp noormehi, kelle kooliskäimine oli katkenud maailmasõja segaduses ja kes tahtsid õppimist jätkata» [217], kuid õppetegevus ei saanud kuigi kaua kesta, sest juba detsembris mobiliseeriti meesõpilased valgete poolt sõjaväkke ja vastasutatud kool pidi katkestama oma töö [218]. Kuna Sütiste oli aastatelt noorem ja mobiliseeriti alles 1919. a. mais, võib arvata, et teda veel selle õhtugümnaasiumi avakoosseisu hulgas polnud.

Uuesti algas õppetöö õhtugümnaasiumis 1919. a. veebruaris, «kuna vahepeal oli kogunenud jälle küllaldaselt uusi õpihimulisi» [219], kellede arv 1919. a. kevadel on 34 [220]. Näib tõenäoline, et ka Sütiste oli nende 1919. a. veebruaris õhtugümnaasiumi astujate hulgas, sest 1920. aasta sügisel oli ta eelviimases klassis [221]. Kuna aga matemaatikaõpetajal J. Sütil, kes asus Tartu õhtureaalgümnaasiumis tööle 1920. a. sügisel [222], ei tulnud Sütistet matemaatikas eksamineerida [223], siis järeldub sellest, et Sütiste oli sellal täieõiguslik õpilane, mitte vabakuulaja [224]. Et Sütiste 1919. a. veebruaris gümnaasiumi astudes võis juba 1920. a. sügisel jõuda

---

[212] J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, Tartu 1928, lk. 6; J. Sütt, Tartu Kolledž (end. Õhtune Ühisgümnaasium) 1918—1938, «Raja» 8. Album, Tartu 1938, lk. 3.

[213] Eesti avalikud tegelased, Tartu 1932, lk. 293; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide, Tartu—Tallinn 1940, lk. 324.

[214] Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 128.

[215] Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1920, lk. 6.

[216] Sealsamas, lk. 14 (vt. tabelist õpilaste arv 1918/19. õ.-a. 31. XII).

[217] J. Sütt, Tartu Kolledž (end. Õhtune Ühisgümnaasium) 1918—1938, «Raja» 8. Album, lk. 2.

[218] Sealsamas, lk. 3.

[219] Sealsamas.

[220] Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1920, lk. 14 (vt. tabelist õpilaste arv 1918./19. õ.-a. kevadel).

[221] J. Süti kiri käesoleva töö autorile 2. IV 1957.

[222] Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, lk. 21 (tabel).

[223] J. Süti kiri käesoleva töö autorile 2. IV 1957.

[224] Vabakuulaja instituut eksisteeris Tartu õhtureaalgümnaasiumis 1920. a. sügiseni; et muutuda vabakuulajast õpilaseks, tuli asjaosalisel sooritada vastavad õpilaseksamid. (J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, lk. 6; J. Sütt, Tartu Kolledž (end. Õhtune Ühisgümnaasium) 1918—1938, «Raja» 8. Album, lk. 11).

eelviimasesse klassi, seletub sellega, et tollal oli võimalik ühe õppeaastaga lõpetada rohkem kui üks klass, millist võimalust kasutasid paljud, kellel sõja tõttu õppeaega kaduma läks[225]. Ülalöelduga on kooskõlas ka mõned Sütiste eluajal ning tõenäoliselt kirjaniku enda andmete põhjal[226] koostatud biograafilised ülevaated, kus õhtugümnaasiumis õppimise algust on dateeritud 1919. aastaga[227].

Igatahes oli kodusõja ajal õppetöö ebanormaalne ja lünklik sellegi tõttu, et õpilasi koormas sõjaväeteenistus. Üks kaasaegne kirjutab:« Selle tagajärjeks aga on, et meil kooli asemel kasarm on, kuna õpilased on muutunud olevusteks, kes tunnevad endil hää küllalt olevat, saates mööda aega naril sirutades, kamandu järel kõndides ehk isegi soomust tehes. Iseäranis huvitav on et varguste juhtumid viimaste päivini suureks on läinud (Tartu kooliõp. pataljoonis)»[228].

Nii võis ka Sütiste järjekindlamalt õpinguile pühendada alles pärast demobiliseerumist 1920. a. kahel viimasel keskkoolitalvel, kui ta ka enam pideval tööl ei käinud.

Mis puutub Tartu õhtureaalgümnaasiumi, siis pidi ta töötama üsnagi rasketes tingimustes ja võis töölisnoortele haridust jagada vaid Tartu Haridusseltsi tegelaste suure entusiasmi ja ennastsalgavuse tõttu. Oma esimestel tegevusaastatel ei saanud kool riigilt mingit toetust ning pidi end ülal pidama üksi õppemaksudest saadavatest tuludest[229]. Ka muus suhtes ei pakkunud kodanlik valitsus õhtugümnaasiumile mingit abi ning see pidi rida aastaid virelema erakoolina ilma küllaldase majandusliku baasita ning vajalike juriidiliste õigusteta.

Enne avalike koolide võrku arvamist ja linnavalitsuse ülalpidamisele määramist 1924. aastal[230] pidi kool nägema lausa näguripäevi. Nii polnud koolil 1921. a. sügisel raha õpetajate palkade maksmiseks, mis ähvardas kooli tegevuse lõpetada; õhtugümnaasiumi päästmiseks püüdis õppenõukogu kooli linnavalitsusele üle anda, kuid viimane keeldus selle vastuvõtmisest, «tundes juba koormatust hulga koolide ülalpidamisest[231].» Kõrvuti rahalise kitsikusega ähvardas koolile saatuslikuks saada samal

---

[225] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).

[226] «Kõigilt elavailt isikuilt, kelle biograafia tuli täienduskõites kas esmakordselt või jätku ning täienduse kujul avaldamisele, paluti võimalikult täielikke autobiograafilisi andmeid», (Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, lk. III — eessõna).

[227] Eesti avalikud tegelased, lk. 293; Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, lk. 324.

[228] J. Kuusk, Detsembrist 1918. a. — veebruarini 1920. a., «Uudismaa» 1920, nr. 3/4, lk. 30.

[229] J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, lk. 6.

[230] J. Sütt, Tartu Kolledž..., «Raja» 8. Album, lk. 4.

[231] J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, lk. 9.

õppeaastal ka ruumide puudus, kui õhtugümnaasium erakoolina tõrjuti välja Tartu Kaubandus-Kommertskooli ruumidest ülejõe linnaosas Fortuuna tänav 6[232] ja alles pärast pikki sekeldusi õnnestus saada teises vahetuses kasutamiseks XV algkooli ruumid Riia tänav 107[233]. Kuid selline ignoreeriv suhtumine õhtugümnaasiumisse kodanlike võimude poolt saab väga mõistetavaks, kui meenutame, kes õppisid selles koolis — need olid töötavad noored, kel puudusid majanduslikud võimalused õppimiseks normaalsetes keskkoolides ja kes pidid haridust omandama töö kõrval. Kuid töölisnoortele keskhariduse andmine ei kuulunud hoopiski kodanlike võimumeeste plaanidesse!

Erakooli õigusteta olukorras viibimisest tulenes õhtukoolis õppijaile veel üks lisaraskus — vastandina tavalistele keskkoolidele tuli õhtugümnaasiumi abiturientidel küpsustunnistuse saamiseks sooritada eksamid kõigis õppeainetes erieksamikomisjoni ees, millest võttis osa ka haridusministeeriumi esindaja[234]. Seejuures toimusid eksamid kolme viimase aasta kursuse ulatuses ning kestsid tavaliselt poolteist kuud[235]. Selletõttu kujunes viimane õppeaasta õhtugümnaasiumis väga pingutavaks ja tavaliselt tuli suurel osal õpilastest kooli lõpetamiseks lõpuklassis töölt lahkuda. Nii oli õhtugümnaasiumi II lennu lõpetajatest, kellede hulka kuulus ka Sütiste, töölolijaid ainult 50%[236].

Sütiste ajal oli Tartu õhtureaalgümnaasium kogu aja, välja arvatud viimane semester, Tartu Kaubandus-Kommertskooli (hilisem Tartu Ühis-Kommertsgümnaasium) ruumides Fortuuna tänaval. Kaubandus-kommertskooli ruumid olid üsna viletsad, osalt koolitööks ebasobivad ja asetsesid laiali mitmes hoones. «Kooli kasutada olevast neljast Fortuuna uul. nr. 6, 8, 10 ja 12 asuvast majast on ainult üks, päähoone võrdlemisi hilisemal ajal (1912) koolimajaks ehitatud ja sisaldab 9 kaunis korralikku klassiruumi, pika, kuid kitsa ja madala saali, mis on ühtlasi ka võimlemis- ja rekreatsiooniruumiks, õpetajate-toa, raamatukoguruumi ning õppeabinõude toa. [— — —] Koridorid on kitsad ja pool-pimedad. [— — —] Maja nr. 12, mis sisaldab 4 klassiruumi ja ühe vähema saali rekreaktsiooni-ruumina, asub täiesti eraldi, peahoonest umbes 30 meetr. eeemal. See maja on varem olnud elukorterite all ja alles hiljem kooliruumiks ümber ehitatud»[237]. Ruumid olid «äärmiselt ebameeldivad, mustad ja ehitamise või ümberehitamise asjast saadik renoveerimata. Päähoone ehitus ei olnud veel lõpulegi viidud, kuna ruumid olid seestpoolt alles krohvimata»[238].

---

[232] Hävis Teise maailmasõja ajal.
[233] Praegu Tartu Raudteetranspordi Tehnikum Riia tn. 99.
[234] J. Sütt, Tartu Kolledž..., «Raja» 8. Album, lk. 4.
[235] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
[236] Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, lk. 18.
[237] Tartu Ühis-Kommertsgümnaasium 1920—1930, Tartu 1931. lk. 13.
[238] Sealsamas, lk. 14.

1922. a. jaanuaris kolis õhtugümnaasium XV algkooli ruumesse Riia tänavale [239]. Siin olid võrdlemisi korralikud, äsja ümberehitatud ruumid ning see Tartu ühe liiklemisrohkema magistraali ääres asuv koolimaja kuulus tollal linna paremate hulka. Kuid maja õhtupoolikul kasutaval õhtugümnaasiumil kippus siingi kitsaks jääma järjest rohkem kogunevate õppevahendite ja raamatute tõttu [240].

Sellised olid dekoratsioonid, mille taustal möödus Sütiste keskkoolipõlv.

Sütiste ajal algasid õppetunnid «Videviku akadeemias», nagu kiiresti muutuvate ametlike nimedega õhtugümnaasiumi õpilaste seas kutsuti, iga päev kell 16 ja kestsid kella 21—22-ni. Koormus oli küllaltki suur, peaaegu kõik klassid töötasid 36 nädalatunniga [241]. Õhtugümnaasium jagunes humanitaar- ja reaalharuks, kuid klassid olid ühised ning ainult lahkuminevates õppeainetes olid eraldi tunnid [242]. Sütiste õppis reaalharus, kus peale muu ei õpetatud ladina keelt, mille mitteoskamine põhjustas hiljem talle raskusi ülikoolis õppimisel [243]. Võõrkeeltena õpiti reaalharus saksa, vene ja inglise keelt.

Kui eesti kodanlus oma valitsemise esimestel päevadel lubas koolides esimese võõrkeelena õpetada vene keelt [244], siis hakati varsti natsionalistlike poliitikute poolt seda «viga» parandama ja tõrjuma koolidest välja vene keele õpetamist, et tõkestada eesti noortel pääsu vene ja eriti nõukogude kultuuri saavutuste juurde.

Sütiste õhtugümnaasiumis õppimise aegu kuulus vene keel veel õppekavva, kuid juba surutud teisele kohale. Eri taotlusega said J. Sütiste, B. Sööt ja mõned teised õpilased õiguse õppida esimese võõrkeelena vene keelt, kusjuures teiseks võõrkeeleks jäi saksa, kolmandaks inglise keel [245]. Kuigi sellise taotluse esitamisel mõningat rolli mängis ka asjaolu, et vene keelt osati kõige rohkem ja seetõttu seda oli kergem esimese võõrkeelena õppida, näitab see siiski ka Sütiste huvi ja poolehoidu vene keele vastu.

Tollal oli üldse vene keeles oskus koolides veel küllalt kõrge. Vene keele tundides loeti vene kirjanduse klassikute teoseid; 1921. a. olid vene keele õppimiseks välja antud küllaltki suuri keeleoskuslikke nõudeid esitavad teosed, nagu M. J. Lermontovi «Laul kaupmees Kalašnikovist», I. S. Turgenevi «Mumuu» ja N. A. Ostrovski «Vaesus pole pahe». Sütiste vene keele õpetajaks

---

[239] J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, lk. 9.

[240] J. Sütt, Ülevaade koolimaja korraldamise käigust, Tartu Linna XV Algkool 1837—1937, Tartu 1937, lk. 26.

[241] J. Sütt, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, samanimeline koguteos, lk. 12.

[242] J. Sütt, Tartu Kolledž..., «Raja» 8. Album, lk. 8.

[243] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).

[244] Vt. Kesk- ja algkoolide uute tunnikavade põhjusmõtted, «Postimees» 1919, nr. 2, 16. I.

[245] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).

abituuriumis oli Peterburis korraliku ettevalmistuse saanud ja juba staažikas pedagoog A. Afanasjev-Kozlov [246]. Sütiste õppis innukalt vene keelt ja luges vene kirjanduse klassikute teoseid originaalis [247]. Tema lemmikautoriks oli A. S. Puškin [248], kelle loomingust oskas ta peast palju luuletusi ja pikki katkendeid poeemidest, eriti «Jevgeni Onegini» autori ülemeelikumaid värsse, nagu «Gavriliaad» jms.[249] Suuri nõudmisi nii vene keele kui kirjanduse alal püstitas venekeelne lõpukirjand, mille kõrval eestikeelne küpsuskirjand näis hoopis kergemana, nii et tõeliseks küpsustööks õhtugümnaasiumi õpilaste seas peetigi vene keele kirjandit [250]. B. Sööt mäletab, et ta koos Sütiste ja mõnede teiste abiturientidega vene keele kirjandiks ette valmistudes luges läbi Belinski kolmeköitelise teoste kogu. Nii tõi Sütiste juba keskkoolist kaasa hea vene keele oskuse ja võis esimestel üliõpilasaastatel lugeda vabalt venekeelset kirjandust ja perioodikat [251].

Põhiteadmisi omandas Sütiste õhtugümnaasiumis ka saksa ja inglise keele alal. Võõrkeeltest oskas ta inglise keelt kõige vähem, ka küpsustunnistusel on see keeltest ainukesena hinnatud «rahuloldavana» [252].

Eesti keelt ja kirjandust õpetas Sütistele Johannes Johanson-Jaanson, õpperaamatuna kirjandusloo alal tarvitati küll tagurlikult häälestatud, kuid siiski oma aja kohta küllalt põhjalikke teadmisi pakkuvat Mihkel Kampmanni «Eesti kirjandusloo peajooni» [253].

Sütiste õpetajatest tuleb esile tõsta bioloogia õpetajat Aleksander Audovat, kes etendas suurt osa oma õpilaste materialistliku maailmavaate kujundamisel. A. Audova (1892—1932), pärastine Tartu ülikooli õppejõud ja bioloogiateaduste doktor, oli üldse tolle aja Tartu intelligentsi hulgas üks eesrindlikumaid inimesi, keda kodanlikud võimumehed tema progressiivsete vaadete pärast hakkasid hiljem taga kiusama, nii et ta oli sunnitud lahkuma Eestist ja siirduma Nõukogude Liitu [254]. Audoval oli suur isiklik raamatukogu, kus peale muu leidus rohkesti ühiskondlik-sotsiaalseid filosoofilisi probleeme käsitlevaid teoseid, mida ta on mõnikord teistele laenutanud [255]. Nii näiteks mäletab Sütiste kirjanduslik võitluskaaslane Mihkel Jürna, et ta olevat kord käinud

---

[246] Bernhard Söödi teateil (1955. a.); RAKA, fond 3474, nim. 1, s.-ü. 307.
[247] B. Sööt, Juhan Sütiste — Eesti kiranduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 128.
[248] Sealsamas.
[249] Mihkel Jürna teateil (1955. a.).
[250] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
[251] Anton Vaarandi teateil (1955. a.).
[252] RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 4.
[253] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
[254] Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1952, lk. 369; H. Haberman, Aleksander Audova — «Eesti Loodus» 1958, nr. 1, lk. 42.
[255] Mihkel Jürna teateil (1955. a.).

Audova pool Jakobi tänaval raamatuid laenamas, saades peale muu ka Marxi teoseid. Kuigi on väheusutav, et Audova oleks riskinud sellist kirjandust otseselt oma õpilastele laenutada, võis ta siiski vähemalt progressiivsetele ühiskondlik-filosoofilistele teostele sellest huvitatud õpilaste tähelepanu juhtida. Igatahes on Audova tundides ka õhtugümnaasiumis juttu olnud filosoofiast, dualistlikust ja monistlikust maailmakäsitlusest, millistest ta oma õpilaste ees pooldavalt on esile tõstnud viimast [256]. Sütistest rida aastaid hiljem õhtugümnaasiumis õppinud kirjanik Enn Kippel meenutab «Videviku akadeeemias» toimunud bioloogiatunde ja nende mõju järgmiselt:

«Mäletan, kuis kadunud dr. A. Audova tunnis lahkasime «Videvikus» konni, käisime õpetaja E. Valtaga korjamas mitmesuguseid taimi, et siis hiljem klassiruumides neid lõikuda ja mikroskoobi abil lähemalt uurida. Nõnda tutvudes pisiasjus iga üksiku taime, putuka või looma organismi ning selle funktsioonidega, hakkasin siis nii mõndagi oma senises arusaamises ümber hindama» [257].

Samuti aitasid õhtugümnaasiumi õpilastes materialistlikku maailmavaadet kujundada matemaatikaõpetaja, pärastise koolidirektori [258] J. Süti astronoomiatunnid, mille kohta Enn Kippel kirjutab nii:

«Aga samuti püsivad veel nüüdki meeles kosmograafiatunnid, mida meile andis väsimatu direktor J. Sütt. Ja need olid alati nõnda põnevad, et pärast hilisõhtuil koju minnes pöörasin pilgu tähistaeva poole ning vahtisin Linnuteed, Suur-Vankrit või otsisin mõnda üksikut tähekogu, mille vastu olin tunnis hakanud huvi tundma.

Nõnda õppides tekkis meie arusaamises ja maailmavaates murranguid, mis ongi selleks nähtamatuks jäljeks, mida «Videvik» oma õpilasisse jätab» [259].

Üldse valitses Tartu õhtureaalgümnaasiumis vabameelsem õhkkond, mida ühest küljest põhjustas tema töötavaist ringkondadest pärinev õpilasperegi. Juba seetõttu, et õpilaskond oli siin teiste koolide omast aastate poolest märksa vanem, valitses õhtugümnaasiumis tõsisem ellusuhtumine ja suurem huvi ühiskondlike probleemide vastu. Tihti peeti referaate ühiskonna tekkimise ja arenemise probleemide kohta, vaieldi sotsiaalsete küsimuste üle [260]. Siin jõlgeti välja astuda ka autoriteetide vastu, nii näiteks arvustati õpilasajakirjas teravalt ja asjalikult vananenud ja vastuoksusi täis J. L. Jürgensi geograafiaõpikut, mille idea-

[256] Bernhard Sõõdi teateil (1955. a.).
[257] E. Kippel, Meie vana «Videvik», «Raja» 8. Album, Tartu 1933, lk. 21.
[258] Sütiste ajal oli õhtugümnaasiumi direktoriks algul Heinrich Veski, siis Ants Käsebier (Käspre), J. Sütt sai direktoriks 1922. a. sügisel. (Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, lk-d 6, 10.).
[259] E. Kippel, *op. cit.*, lk. 21.
[260] August Lepiku teateil (1955. a.).

listlikud kontseptsioonid maailmaruumi ehituse üle ei rahuldanud noort otsisklevat vaimu [261].

Kuigi õhtugümnaasiumis vastava koolitüübi iseloomu ja õpilaste kahekordse töökoormuse tõttu jäi vähe aega üle noorte isetegevuseks, oli see siiski elav. Kõige varem, juba 1920. a., hakkas tegutsema kirjandusring (humanitaarring), mille tegevusest arenes välja juba hoopis laiahaardelisema ja mitmekülgsema tööpõlluga õpilasühing [262]. Viimasele pandi organisatsiooniliselt alus 1921. a. veebruaris ja ta ühendas endas seitse ringi (sektsiooni): kirjandus-, spordi-, näite-, male-, laulu-muusika-, looduse- ja karskuse sektsioonid, millistest aktiivselt tegutsesid kolm esimest [263].

Ka näitesektsiooni saavutused tegevuse esimestel aastatel, kui siin viibis Sütiste, ei olnud suured. «Ettevalmistav ajajärk oli otsingurikas, kuid mõningal määral kaootiline ning kehv esinemiste poolest. Harjutati hoolsasti, kuid väga — ja vist liiga! mitmekesist ning mitmeväärtuselist näidendmaterjali; loobuti mõnigikord sest või teisest hääst ettevõttest enne lõpuleviimist» [264]. Kaalukatest teostest katsetati ainult A. Kitzbergi «Libahundiga», kuid see käis näiteringlastele nähtavasti üle jõu ja selle ettekandmiseni ei jõutud. Kuna Sütistele näis näitesektsiooni tegevus liiga mannetuna, siis ta sellest osa ei võtnud ning ironiseeris sageli selle üle, muuseas ka käsikirjalises ajakirjas «Vihur» [265].

Elav tegevus kees spordisektsioonis, kus regulaarselt kaks korda nädalas toimusid harjutused [266]. Peale kooli võistluste võtsid spordiringlased edukalt osa ülelinnalistest ja üleriigilistest koolinoorte võistlustest. Eriti silmapaistvalt esinesid õhtugümnaasiumi sportlased 1922. a., kui nad võitsid üle-eestiliste võistluste rändauhinna — marmorist Hermese kuju, mis reaks aastateks jäi ehtima õhtugümnaasiumi fuajeed Riia tänaval, sest ka järgnevail võistlustel suudeti rändauhinda kaitsta ning seda jäädavalt omandada Tartu õhtureaalgümnaasiumile [267]. Juhan Sütiste kuulus õhtugümnaasiumi silmapaistvamate sportlaste hulka [268].

Juba 1920. a. sügisel Tartu koolinoorte võistlustel oli ta tulnud mitmele auhinnalisele kohale: odaviskes tugevama käega tuli ta esikohale tulemusega 46,25 m, mis oli Tartu keskkoolide rekordiks; kettaheites nõrgema käega saavutas ta kolmanda

---

[261] Mimeorg. ajak. «Rada» 1922, nr. 2 (veebr.), lk. 19.
[262] «Raja» 3. Album, Tartu 1931, lk. 31.
[263] «Raja» 3. Album, lk. 3; «Raja» 6. Album, Tartu 1937, lk. 10.
[264] «Raja» 3. Album, lk. 12.
[265] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
[266] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 2 (veebr.), lk. 22.
[267] Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, lk. 30. Hiljem, fašistliku diktatuuri päevil anti kõrgemalt poolt tulnud otsusega Hermese kuju H. Treffneri gümnaasiumile, sest ei suudetud sallida seda, et see ehiks töölisnoorsoo kooli (J. Süti kiri käesoleva töö autorile 2. IV 1957).
[268] «Raja» 3. Album, lk. 17.

koha ja lauatennises teise koha[269]. Üldse oli sportimine sellal üks Sütiste peamisi harrastusi, mis kippus teisele kohale suruma isegi ta kirjanduslikke huvisid. Nii polnud ta pinginaabrikski mitte ükski õhtugümnaasiumi kirjandusharrastajatest, vaid spordipoiss Aleksander Piller. Sütiste koolivennad mäletavad tulevast luuletajat tollal ringi liikuvat ikka spordinooruse seas[270]. Seetõttu pole ka imestada, et me Sütistet ei näe juhtiva jõuna ei õpilasühingus ega kirjandussektsiooniski, ka kirjandussektsiooni häälekandja «Rada» toimetamisest pole ta nimetamisväärselt osa võtnud.

Üks laialdasemalt ja aktiivsemalt tegutsevaid ringe oli ka kirjandussektsioon, mis oli tööd alustanud juba enne õpilasühingu loomist 1920. a., kuid tema tegevus esimesel aastal piirdus peamiselt referaatide korraldamisega ning oli mõnevõrra igavavõitu[271]. See tekitas mõnedes tuliseloomulisemates õpilastes eesotsas Sütistega opositsiooni kirjandusringi vastu, millest üks õhtugümnaasiumi kauaaegseid õpilasi ja kirjandusringi veterane August Lepik on hiljem humoorikalt jutustanud järgmist:

«Ta [s. o. kirjandussektsiooni] aeglasevõitu toim tüütas aga paljusid keevaverelisi, kes ei läbenud küünalt hoida vaka all. Otsustas siis salkkond nurisejaid teha revolutsiooni, et seda pikatoimelist ühe hoobiga laiaks naerda.

Revolutsiooni suurim saavutis oli «Vihur» (esimene ajakiri, mis säilinud akadeemias[272] ja mida toimetasid oleviku poeet Joh. Schütz, B. Sööt ja V. Kütt). Ei mäleta kahjuks üksikasju sellest, kuid püsib meelen, et see oli kõigiti kole tark, žestiküllane, ja tegi tegemist isegi keeleuuendusega. Kaanel poseeris alasti imb ja ümberringi lendlesid tal lehed, mis veninud pikaks lennukiirusen.

Küllap ta ikka vihtles.

Ei osanud tol korral haletseda imbe, kes ennast südatalvel külman saunan pidi nuhtlema, kuid nüüd tagantjärele on mul tast tõesti kahju, sest tema ilmumine oli ühtlasi ta luigelaul»[273].

Selle originaalse kaanejoonise autoriks oli Juhan Sütiste[274], kes oli ka muidu selle algupärase eneseavalduse hingeks. «Vihurit» toimetati Sütiste katusekambris Tähtvere tän. nr. 6[275], kuhu Sütiste oli omaette elama asunud gümnaasiumi lõpuaastatel[276]. «Vihuri» väljaandmise otseseks ajendiks olevat olnud ajakirjanik Viigi nurin ühel õhtugümnaasiumi koosolekul, et tehakse palju kära, aga midagi välja ei anta, ja nii siis üllatatigi kooli «Vihu-

---

269 «Uudismaa» 1920, nr. 3, lk. 84.
270 Bernhard Söödi ja Johann Tölbi teateil (1955. a.).
271 «Raja» 3. Album, lk. 31.
272 S. o. «Videviku akadeemia» ehk Tartu õhtureaalgümnaasium.
273 «Raja» 3. Album, lk-d 18—19.
274 Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
275 Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
276 Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).

riga»[277]. Seega «Vihur» polnud kooli ajakiri ega ka kirjandusringi häälekandja, — «kuigi mitte puhtakujuline klassiajakiri, oli see määratud ometi võrdlemisi kitsale ringile»[278]. «Vihuris» ilmusid ka Sütiste esimesed luuletused[279].

Ka kirjandusringis korraldatud üritustest ei ole palju teada. 1922. a. veebruaris on kirjandusring korraldanud «referaadi läbirääkimistega aine üle «Poeet»», kuid sellest «oli osavõtmine kahjuks leige»[280]. 1922. a. sügisel toimus elava mõttevahetusega arutlusõhtu kirjanduslike ja ühiskondlike voolude kohta, kus referaadiga «Futurism» esines üks agaramaid kirjandusringlasi ja värsisepitsejaid Johannes Mõte[281]. Nii referent kui ka arutlusest osavõtjad on tulnud järeldusele, et «futurism on ühiskonna produkt». «Iga ism võrsub ühiskonnan, ta on eos, kes otsib sündsat pinda, et algada elu. Futurismi seemneke leidis idandavat mulda, ent esimene öökülm näpistas ta roosilisi õisi. Ja futurism pages varju impressionismi ja mujale»[282], kirjutab üks pseudonüümne arutlusest osavõtja. Sütiste küll 1922. a. sügisel õhtugümnaasiumi õpilaspere hulka ametlikult ei kuulunud, kuid oli järeleksami tõttu siiski veel kooliga seotud ning võis sellisest teda huvitavast arutlusõhtust osa võtta, sest ka mõned teised koolist lahkunud õpilased (B. Sööt jt.) võtsid ka veel hiljem õhtugümnaasiumi kirjandusüritustest osa, esinedes oma töödega ajakirjas «Rada» ja «Raja» albumeis.

Tartu õhtureaalgümnaasiumi õpilasühingu kirjandussektsiooni suurimaks ja tähelepanuväärsemaks ürituseks oligi mimeografeeritud ajakirja «Rada» ja «Raja» albumite väljaandmine, viimastest esimene ilmus mimeografeeritult, järgmised juba trükitult.

«Raja» käimapanemiseks tehti ettevalmistusi juba 1921. a.[283], kuid tegelikult suudeti ajakiri rajada alles 1922. a. «Raja» 1. number Tartu õhtureaalgümnaasiumi õpilasühingu häälekandjana kirjandussektsiooni ajakirja toimkonna toimetusel ilmus 1922. a. jaanuaris ja järgmised numbrid kuni kevadeni ilmusid regulaarselt kord kuus, neist I aastakäigu viimane number 4/5 kaksiknumbrina. 1922. a. sügisel alustati teise aastakäigu väljaandmist septembri-oktoobri kaksiknumbriga (nr. 1/2), kuid edaspidi ei suudetud enam ajakirja regulaarset ilmumist kindlustada, II aastakäigust ei ilmunudki rohkem; 1923/24. a. olevat veel välja

---

277 Bernhard Söödi teateil (1955. a.).

278 A. Lepik, Pisimõtteid koolinoorsoo kirjandusüritusist, «Raja» 4. Album, Tartu 1935, lk. 12.

279 Nende kui ka üldse «Vihuri» sisu kohta ei saa midagi lähemat öelda, sest «Vihurit» ei leidu ei Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis ega raamatukogudes, samuti pole seda seni õnnestunud hankida eraisikute käest.

280 Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 3 (märts), lk. 12.

281 Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 1/2 (sept.—okt.) lk. 14.

282 Sealsamas, lk. 15.

283 Bernhard Söödi teateil (1955. a.).

antud üks või kaks numbrit III aastakäigust, kuid selle kohta pole kindlaid andmeid [284]. Sellega jäi «Rada» reaks aastateks seisma, viimaste esimese perioodi «Radadena» ilmusid «Raja» 1. (1923) ja 2. (1924) album. «Radade» seismajäämise põhjuseks oli teda toitnud jõudude lahkumine. «Vanad «Raja» veteranid jõudsid lõppklassi ja lahkusid üksteise järele «Videvikust», nii Sööt, Mõte, nüüdne noorkirjanik Johannes Schütz. Jäi järele üksi veteranide veteran, tegevusetahteline, ikka kaasalööv August Lepik, aga üks pääsuke ei suutvat veel kevadet teha, arvab vanarahvaski» [285].

Sütiste-aegne «Rada» oli oma ilmelt ja ideeliselt suunalt veel üsna ebamäärane, kuigi tolleaegsete õpilasajakirjade hulgas oli ta üks tugevamaid ja silmapaistvamaid. Esimese numbri saatesõnas seatakse ajakirja ülesandeks olla vaid «rajaks, mis õpilasi ligemalle viiks täiuselle mõtete avaldamisen kirjatähe läbi» ja «teiseks tahaks «Rada» õpilaste omavahelist kirjanduslikku läbikäimist kergendaden tõsta ning selgitada autorite ja lugejate maitset» [286].

«Rajas» nagu teisteski selleaegsetes kooliajakirjades valitseb romantilis-sentimentaalne toon ja kõrgelennuline stiil. «Ilusama» stiili saavutamiseks kasutatakse tihti rohkesti J. Aaviku keeleuuenduslikku keele elemente (n-seesütlev, tet-partitsiip, lühendatud da-infinitiiv, y-tähe kasutamine ü asemel jne.). Ilmselt siit «Raja» ajajärgust pärinevadki mõned keeleuuenduslikud elemendid (n-seesütlev, tet-partitsiip) ka Sütiste esimeste luuletuskogude keeles.

«Raja» peamise sisu moodustavad luuletused ja laastud, millistele lisanduvad mõned samuti miniatuuride iseloomu kandvad katkendid pikematest, tõenäoliselt mitte kunagi lõpetatud proosateostest ja artiklid. Värsiseppadest on kõige viljakamad August Lepik, Johannes Mõte ja Bernhard Sööt, kellest hiljem pole ühestki saanud luuletajat, kuna aga tulevane poeet Johannes Schütz esineb üsna tagasihoidlikult ainult 3 luuletusega, neistki esimene (nr. 1-es «Kajastused») on avaldatud ainult initsiaalide «Joh. S.» all. Kuid sellest tagasihoidlikust esinemisest hoolimata on noor Sütiste silma paistnud vähemalt tulevasele kirjandusteadlasele Bernhard Söödile, kes oma kriitilises ülevaates ilmunud «Raja» numbrite kohta on leidnud juba siis, et kõigepealt võib just «Schytzilt loota kirjandusliselt yldväärtuslikku toodangut» [287]. B. Sööt leiab, et neis «on midagi avaramat, täisverelisemat. Nein on jõut arenemisen modernismini. Schytzi luuletusen on eriti vormilt kultiveerit ja diskreedid, ent sisultki täis intiimi ning paeluvat helevust» [288].

---

[284] R. Antik, Eesti ajakirjandus 1766—1930, Tartu 1932, lk. 129.
[285] J. Mägi, Jooni «Idu» ajast, «Rada» 1932, nr. 1 (dets.) lk. 19.
[286] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 1 (jaan.), lk. 3.
[287] «Raja» I album (mimeogr.), Tartu 1923, lk. 66.
[288] Sealsamas.

Sütiste «Rajas» avaldatud luuletused tõusevad oma kunstipärasuselt tõepoolest ajakirja üldisest tasemest kõrgemale, kuigi meeleoluliselt nad sulavad kokku «Raja» üldise kurva tooniga, mida on märganud ka «Raja» arvustajad. «Tundeküllaselt kurvad on eilsed rajalased, eriti kujunenumad lüürikud, kes ajakirja kandvamaid tugesid, nagu A. Lepik, J. Mõte,» kirjutab üks hilisemaid ülevaatetegijaid ja arvab, et selle põhjuseks on üleelatud ajajärk: «Vist maailmasõda ja revolutsioonid tekitasid peninukrust ning surmamõtteid, sest rajalased aksioomivad oleviku nii kohaseks kurviks inspiratsiooneks» [289].

Kuid tundub, et hoopis rohkem jõudis tõele lähemale üks rajalastest endist, A. Lepik, kes leiab põhjuse ajajärgu kirjanduslike maneeride jälgimises: «Avalikkuse ees esinemisel leitakse olevat tarvilik aimata järele vanapõlvele nii sõnas kui teos. Pole siis mingi ime, kui lähevad kaduma selle juures nooruslik elurõõm, spontaanselt esilepurskuv häätahtlik vallatus, nali ja pilge sellisel kujul, nagu need tõeliselt esinevad koolinoorsoos» [290]. Vastandina ülemeelikuile ja pilkehimulistele «Vihuri»-meestele polnud «Rajas» enam tormlejaid ja tunglejaid. «Need olid muutunud erakuiks, vananenud. Rajal aga astusid kõhnu samme kahtlejad, otsijad ja unistajad» [291].

Võib-olla just selle «Raja» kurvameelse tooni tõttu leiame siit harva elurõõmsa ja ülemeeliku Sütiste nime, sama Sütiste, kes ometi täie energiaga oli osa võtnud «Vihuri» ilmasaatmisest.

Kuid ka «Rajas» leidus siiski protestijaid nukrutsemise ja isegi väljaastujaid selle moodi viinud eeskujude vastu. Nii esines 1922. a. veebruaris August Lepik poleemiliste värssidega Henrik Visnapuu vastu, naeruvääristades viimase poolt koguteoses «Looming» I (1920) avaldatud luuletusi:

> Õudne õud
> on see, et hinges põud
> nii suur me laulikul
> Henrik Visnapuul.
> Teda vapustanud melankoolne vaim,
> armsaks saanud aja värdjas taim,
> mida ärdalt nutab taga [292].

«Valete» varjunime taga seisev autor, kes võib kergesti olla Sütiste, naeruvääristab oma «Följetoonilises dissonantsis» mõningate teiste kirjanike kõrval kogu siurulaste peret ja lõpetab «-ismide» eitamisega:

«Või on teil millestki puudu? —
— Sümbolismist? —

---

[289] J. Mägi, «Rada» eilne ja tänane, «Raja» 3. Album, lk. 10.
[290] A. Lepik, Pisimõtteid koolinoorsoo kirjandusüritusist, «Raja» 4. Album, Tartu 1935, lk. 12.
[291] A. Lepik, Õpilasühingu algpäevilt, «Raja» 3. Album, lk. 19.
[292] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 2 (veebr.), lk. 17.

— Futurismist? —
— Ei! — Siis küllalt sellest —» [293].

«Raja» ümber koondunud kirjanduslike katsetajate harrastustest tuleb veel märkida tegelemist vene kirjandusega. Nii on A. Lepik ja J. Mõte katsetanud A. S. Puškini (katkend «Jevgeni Oneginist» [294], «Sonett» /«Ei kuulus Dant' sonetti põlgand ära . . .» / [295]), M. J. Lermontovi («Lained ja elu» [296]) ja mõningate uuemate luuletajate (D. Merežkovski [297], A. Blok [298], I. Severjanin [299]) tõlkimisega.

1922. a. kevadel, kui kooli lõpetas Tartu õhtureaalgümnaasiumi II lend, kuhu peale teiste kuulusid Juhan Sütiste, pärastine kirjandusteadlane Bernhard Sööt, hiljem paar proosateost avaldanud Alfred Kurlents, lõppes ka selle kooli kirjanduselu kõrgperiood [300].

Mis puutub J. Sütiste küpsuseksamitesse, siis siin tabas teda ebaõnn. Nimelt kukkus ta läbi matemaatikas [301], mis on teistelegi kirjanikele (näit. E. Vilde, O. Luts) koolis komistuskiviks olnud. Nii venis Sütistel gümnaasiumi lõpetamine sügisele ning pärast eksami sooritamist sai ta küpsustunnistuse alles 20. novembril 1922 [302]. Sütiste teadmisi on hinnatud küpsustunnistusel 3-pallilise süsteemi järgi (hea, rahuldav, mitterahuldav) eesti keeles, vene keeles, saksa keeles, loogikas ja psühholoogias, laulmises, võimlemises, joonistamises, voolimises ja ilukirjas headeks ning inglise keeles, matemaatikas, loodusteaduses ja füüsikas, maateaduses ja kosmograafias, ajaloos ning ühiskonnaõpetuses rahuldavateks [303].

E s i m e s e d l u u l e t u s e d. Sütiste esimesed luuletused ei ole meieni jõudnud ja on lahtine seegi, millal ta värsse sepitsema hakkas. Bernhard Söödi andmeil on esimene Sütiste teadaolev luuletus pärit 1919. aastast — see on lihtne, neljajalalises trohheuses kirjutatud loodusekujutus «Mere ääres» [304], mis algab ridadega:

Langeb laine,
tantsib teine
üle rohelase vee [305].

---

[293] Sealsamas, lk. 16.
[294] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 2 (veebr.), lk. 7.
[295] «Raja» I album (mimeogr.), Tartu 1923, lk. 75.
[296] Sealsamas, lk. 73.
[297] Sealsamas, lk. 74.
[298] «Raja» II album, Tartu 1924, lk. 28.
[299] Sealsamas, lk. 57.
[300] Pole huvituseta märkida, et Tartu õhtugümnaasiumis õppis hiljemgi taas kirjanikke — nii lõpetas selle 1928. a. Rudolf Sirge ja 1935. a. Enn Kippel.
[301] Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
[302] RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 4.
[303] Sealsamas.
[304] Eesti kirjandus XI klassile, I osa, Tallinn 1951, lk. 358.
[305] Bernhard Söödi teateil (1957. a.).

«Mere ääres» ilmus meile tundmatuks jäänud käsikirjalises ajakirjas «Vihur», kus olid Sütistelt veel ka luuletused «Noorusele» I ja «Kevad» [306].

Sütiste järgmised luuletused pärinevad 1921. aastast. Neid on 8: kolm («Talveõhtu», «Noorusele» II, «Ühele naisele») on säilinud Sütiste enda käega kirjutatud käsikirjadena Bernhard Söödi valduses, kellele nad koos «Punase mälestuse» algvariandiga olid antud autori poolt 1921. a. ajakirja «Vihur» järgmise numbri jaoks, mis jäi ilmumata [307]; kolm («Kajastused», «Varalumi», «Härmatand alleed») ilmusid 1922. a. õpilasajakirjas «Rada» ning kaks («Punane mälestus», «Verisel ajal») ilmusid ajakirja «Murrang» mai-juuni kaksiknumbris (3/4). Neist varaseimaks osutub luuletus «Punane mälestus», mis on kirjutatud 15. I 1921; võimalik, et luuletused «Verisel ajal» ja «Kajastused» on veelgi varasemad, sest nende kirjutamisdaatumit ei ole teada. Kõige esimestena pääsesid neist avalikkuse ette «Verisel ajal» ja «Punane mälestus» 1921. a. suvel «Murrangus», enne seda olid Sütiste värsiharrastused teada vaid ta sõpradele ja vähemal määral ka Tartu õhtureaalgümnaasiumi õpilaste hulgas, sest «Vihuris» olid Sütiste värsid avaldatud initsiaalide J. S. ja Jaan Mudi varjunime all [308]. Et Sütiste oli oma kaks luuletust pärisajakirjale saatnud ilma sellest kellelegi sõna paotamata, siis oli nende ilmumine «Murrangus» suureks üllatuseks. Kõik lugesid klassis tema trükitud värsse suure huviga ja Schützi nimi tõusis korraga õhtugümnaasiumi luuletajate esiritta [309].

Sütiste 1921. aasta luuletused jagunevad temaatikalt kolme liiki: 1) nn. ajalaulud («Verisel ajal», «Punane mälestus», «Kajastused»), 2) looduslüürika («Härmatand alleed», «Talveõhtu», «Varalumi») ja 3) armastusluuletused («Noorusele» II, «Ühele naisele»), millistest kõige paremaid tulemusi on ta saavutanud esimeses liigis.

Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni ajal peale proletaarsete kirjanike eesti luule peaaegu üldse ei kajastanud oma ajajärgu suuri sündmusi ning sellal esile kerkinud «Siuru» rühmitus ülistas aina meelelisi naudinguid, nii et isegi siurulaste hulka kuulunud Fr. Tuglas pidi tunnistama, et nende tolleaegses luules valitsesid lilleaia, lõbumaja, surnuaia ja kaubakoja meeleolud [310]. Alles kodusõja päevil hakkas eesti luules suuremal määral kajastuma kaasaeg nn. ajalaulude näol, mis 20-ndate aastate algul olid eesti luules isegi domineerival kohal.

Ajalaulude loomisega paistis silma Gustav Suits, kes juba pärast Esimese maailmasõja puhkemist kajastas ajajärgu vapus-

---

306 Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
307 Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
308 Bernhard Söödi teateil (1957. a.).
309 Bernhard Söödi teateil (1955. a.).
310 F. Tuglas, Kirjanduslik päevaraamat, Tallinn 1921, lk. 108.

tavaid sündmusi sellistes sõjavastastest meeleoludest kantud luuletustes, nagu «Krupp», «Luxembourgi aias», «Koduhõllaus» jt. Samuti on G. Suitsu luules korduvalt kajastamist leidnud ka Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioon ning neile järgnevad sündmused («Täitumine», «Vabaduse pulm», «Vabaduse tuljak» jt.), kuid kuna ta luuletusi ilmus ajakirjanduses vähe ning luuletuskoguna («Kõik on kokku unenägu») ilmusid nad alles 1922. a., siis Suitsu prioriteedist hoolimata kuulub teedrajav osa siin teistele, noorema generatsiooni luuletajatele.

Nii kuulubki ajalaulude moodiviimisel juhtiv osa õieti Jaan Kärnerile, kes juba oma 1919. a. avaldatud luuletuskogu «Maises ringis» lõppu paigutatud, 18. VII 1918 kuupäevaga dateeritud luuletuses «Ei laula ma enam» esines taoliste programmiliste deklaratsioonidega, nagu:

Ei laula ma enam
ajast ilusast, õitsevist kevade ilmadest,
ei päikese helgist üle lehkavi väljade,
ei naise naerust, armastusest, sinisilmadest
laula ma enam.

On laulda kenam
ajast tumedast, kadunuist õitseva ilma seest
all sõjatraavli kapjade, taudide, näljade,
ja kehist tardunuist ja auku vajund silmadest
on laulda kenam [311].

Sellise programmi täitmisele pühendaski Kärner oma järgmise luuletuskogu «Aja laulud» (1921), mis ei andnud üksi sellele luulesuunale nime, vaid osutus teiste autorite ajalauludest mitmeti konkreetsemaks ning revolutsioonilisemaks (näit. tsükkel «Laulud Venemaale» eesotsas luuletusega «Triolett Moskvale»).

Kärneri üleskutselisele luuletusele «Ei laula me enam» sekundeeris Johannes Semper luuletusega «Julmal ajal», kus samuti deklareeritakse «Küllalt laulest nüüd / idüllitsevast elust, rahust, vaikusest ja / armastuse läägest kohvist täiskuu koorega...» ja kutsutakse kuulama «teisi laule, hulle vingumisi / aja lingudest...» [312], mida Semper lisab oma muidu üldiselt estetismi lipu all astuvale luuletuskogule «Jäljed liival» (1920) lõpptsükli «Aja lingudes» näol. Selliseid toone kuuldub ka Johannes Barbaruse luuletuskogus «Inimene ja sfinks» (1919), kuid täielikult pühendab Barbarus ajalauludele järgmise kogu «Katastroofid» (1920), kus ta jõuab välja selle luulelaadi ühe äärmuseni, manades lugeja silme ette veeuputuslikke õudusmeeleolusid (näit. «Katastroof» I). Suurelt osalt ajalaule pakub ka August Alle luuletuskogu «Carmina barbata» (1921). Ajalaulude kirjutamisele läheb üle ka «Amorese» autor Henrik Visnapuu, kes, eraldades kavatsetud suuremast luuletuskogust «Hõbedased kuljused» «revo-

[311] J. Kärner, Maises ringis, Tartu 1919, lk. 59.
[312] J. Semper, Jäljed liival, Tartu 1920, lk. 59.

lutsiooni ja ühiskondliku elu murrangut isikun» kajastavad luuletused [313], andis ka 1920. a. välja ajalaulude kogu «Talihari». Kuid erinevalt teistest ajalaulikutest on Visnapuu «Talihari» mõningatest patsifistlikest luuletustest hoolimata üsna selgelt kodanliknatsionalistlikult häälestatud.

Teiste kirjanike ajalaulud olid üldiselt küll progressiivse suunitlusega, kuid jäid enamasti abstraktseiks ja neis leiduv ajajärgu kriitika oli nii öelda ilma aadressita, mistõttu nende humanistlike ja patsifistlike ideede jutlustamine jäi sihituks «hüüdjaks hääleks kõrbes». Ajalauludes kõneldi küll palju sõjakoledusest, tapmistest, verevalamistest, inimväärikuse jalge alla tallamisest, terrorist, röövimisest, põletamisest jne., kuid jäeti näitamata, kes nimelt teostas terrorit, tapmist, röövimist, põletamist jms., mistõttu kodusõda pidav ja valget terrorit teostav eesti kodanlus tundis end sellest vähe puudutatuna ning lubas selliseid laule isegi trükkida.

Selliste ajalaulude jälgedes astub 1921. a. ka oma luuleteed alustav Sütiste [314]. Näiteks luuletust «Kajastused» algab ta selliste ridadega:

> Nii palju tõstet tappen ränki kirveid:
> neid langend ajju, tungind rindu, kõhtu.
> Kui vaikind meri, heiten randa vahtu,
> taas ristisambail' levib tuima õhtu,
> kun palju tõstet tappen ränki kirveid [315].

Üsna ebamääraseks jääb siin noore luuletaja protest: ta ütleb, et «mitme talu, rühmituse iha, / on kanda kõigi nende vastu viha, / kes kõrkust, nälga laotab inimperre» [316], kuid ei viita vähemagagi, millised on need vihakandjad talud-rühmitused. «Kajastuste» raskepärane ja ebaselge väljenduslaad teeb üldse selle luuletuse mõistmise problemaatiliseks.

Hoopis erinevad on luuletused «Verisel ajal» ja «Punane mälestus», mis «suures» ajakirjas ilmunutena on nähtavasti enne läbi käinud toimetajate kriitiliste pilkude alt ning vastavalt nende märkustele on enne trükkimist autori poolt viimistletud, sest ka meieni jõudnud «Punase mälestuse» esimene variant on väljenduselt enamasti hoopis konarlikum ja saamatum.

---

[313] Vt. H. Visnapuu, Käoorvik, (Tartu) 1920, lk. 78.

[314] Sütiste eeskujuks näib siin olevat kõigepealt Jaan Kärner, millele osutab näit. taoline kujundiline kokkulangevus, nagu:

J. Kärner:
Hing ihust kistakse kui pudelist kork vinnadega...
(«Vastseltsünd» — Ajalaulud, Tallinn 1921, lk. 36).

J. Sütiste:
... hing hinge järel kisti kehast valla...
(«Punane mälestus» — «Murrang» 1921, nr. 3/4, lk. 26).

[315] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 1 (jaan.), lk. 10.

[316] Sealsamas.

«Verisel ajal» on oma iseloomult abstraktsete ajalaulude hulka kuuluv luuletus, kus verisest ajast lauldakse üldsõnaliselt:

Aeg heidab hinge rasket valu,
kui uss alt mätta nilpsab keelt.
Kui hirmuiil käib läbi salu,
surm silmsi-ilmsi murrab meelt [317].

Ka luuletuses tarvitatud kujundid on sümboolse värvinguga ja ebakonkreetsed, kohati isegi ebaloogilised (võrdlus «lööb hinge õudu nagu merd», metafoor «aeg ... nilpsab keelt»), ning ei aita luuletust konkreetsemaks ja selgemaks muuta, nii et luuletuse ideeks jääbki ainult käsusõna «sina ei pea mitte tapma».

Palju tugevam sellega võrreldes on luuletus «Punane mälestus». Kuigi ka see algab kunstlikult mõjuva kujundiga («jooksnud tapatuuled julmad ... üle ... kodumaast») ja abstraktse kurtmisega, et «jäänd inimsusest ainult löödud laast», on luuletuse järgnevates värssides rohkem konkreetsust, nii et selgub nii aeg, koht kui ka tegelased:

Lund pehmet puistas hommik alla,
shrapnelli kärgatuste raksus pinn:
hing hinge järel kisti kehast valla,
kui valgeid tervitas mu kodulinn [318].

Niisiis on tegemist valgete terroriga, tapetavateks on töörahva esindajad, kes jätavad oma elu proletariaadi vabadusvõitluse nimel:

Oo! viimseid ohkeid korisesid rinnad:
«Saan kooljaks — mälesta mind hõikavat:
töörahva lunastuse need on hinnad! ...»
See tervitus tõi valu lõikavat [319].

Ja luuletaja tunneb mahalastavatele revolutsioonilistele võitlejatele kogu südamest kaasa, selle vapustava pildi «punast mälestust kui kirge verist» alati luuletaja «hinges hoiab sala valutuik» ning sellest luuletaja mõttes ta «kodumaale [s. o. kodanlikule Eestile] tõuseb neede huik» [320]. Tähtis on märkida, et need luuletuse ideelise sisu suhtes tähtsad komponendid on olemas juba kõik (peale väljendi «töörahva lunastuse need on hinnad», mis täpsustab teose ideed veelgi) luuletuse esimeses variandis ja kuuluvad seega täiesti Sütistele [321].

---

317 «Murrang» 1921, nr. 3/4, lk. 26.
318 Sealsamas.
319 Sealsamas.
320 Sealsamas.
321 B. Söödi valduses olevas käsikirjas on need kohad järgmisel kujul:

Lund pehmet puistas hommik alla,
schrapnelli kärgatusist kajas linn.
Hing hinge järel kisti kehast valla,
kui valgeid tervitas mu kodulinn.
[— — —]

Ülaltsiteeritud stroofis tehtud viide «kui valgeid tervitas mu kodulinn» osutab, et Sütiste on luuletuses kujutanud sündmusi, mis toimusid 1919. a. jaanuaris, sest sellal vallutasid kodanluse väed Tartu. See ja esimeses variandis leiduv viide konkreetsele sündmuskohale («kurbus käigel uhutud / ma tapapaiga lähedusse» [322]) ning ka teose pealkiri (viimane on esimeses variandis seostatud kirjutamiskuupäevaga, esinedes kujul «Punane mälestus 15. I 21.») tõukavad otsima sündmust, mis on Sütistet otseselt seda luuletust kirjutama inspireerinud.

Valged väed vallutasid Tartu 14. jaanuaril, järelikult selle kuupäeva ümbrusest tuleb vastavat sündmust otsida. Ja vahetult pärast valgete jõudmist Emajõe linna toimuski selline võigas vaatepilt, mis langeb kokku Sütiste luuletuses kujutatuga. Nimelt alustas juba 15. jaanuari hommikul J. Kuperjanovi poolt määratud väljakohus surmaotsuste tegemist, millele kohe järgnesid massilised mahalaskmised:

«Surmamõistetud tuuakse Emajõele umbes Liiva tänava otsa ja praeguse ujula vahekohale, kus nad maha lastakse. Niipea kui kohtuotsus täidetud, lähevad sõdurid minema, jättes jääle laibad, mis lebavad peaaegu reastikku. Ainult üks neist on mõnikümmend sammu eemal, üsna kalda ääres ühe aia kohal. See on püüdnud põgeneda ja kuul on teda seal eemal tabanud.

Kohe hakkab kogunema hukkamispaigale inimesi, kes silmitsevad laipu, mis lebavad selili. Kuul on surmamõistetuid tabanud rinnust või peast. Kolmel on kuul löönud osa pealuust ära ja ajutükke jääle pritsinud» [323].

Sütiste tolleaegne elukoht Herne tänaval oli veretöökohast nii öelda kiviviske kaugusel, nii et tal oli peaaegu võimatu seda masendavat pilti mitte näha. Ja Sütiste kirjelduski «Punases mälestuses» läheb ülaltoodud pealtnägija jutustusega kokku:

> Kuul puuris südamesse, puuris aiju,
> ja langes inimese iniseva põrm,
> ta veri täitis lumikausse laiu,
> kramp kiskus hoigajat, ta käkrus sõrm [324].

Niisiis, 15. jaanuaril 1919. a. oma kodu ligidal Emajõe jääl nähtud võika timukatöö pilt sööbis nii nooruki meelde, et sundis

---

> Oo! viimseid ohkeid korisesid rinnad:
> «Saan laibaks, jumal[a]ga elu...!
> jää jumal[a]ga maad ja linnad!»
> See tervitus tõi hinge lõik'va valu.
> Üht mälestust, kui kirge verist
> mu hinges säilib sala valu tuik
> Aeg ajalt tõuseb tast kui merest
> mu kodumaale needimis huik.

[322] Käsikiri, Bernhard Söödi valduses Tallinnas.
[323] A. Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri, lk-d 298—299.
[324] «Murrang» 1921, nr. 3/4, lk. 26.

teda kaks aastat hiljem, kui ta oskas juba oma mõtteid värsistada, sulge haarama ning selle sündmuse teisel aastapäeval kirjutama kodanlike võimude kuritegude vastu protestiva luuletuse ning avaldama, et sellistest roimadest tõuseb kodanluse riigi kohale needus. See «punane mälestus» aitas noorel värsisepal end lahti rebida traditsioonilisest ajalaulude abstraktsest maneerist ja kaugemale jõuda mitmestki tunnustatud luuletajast, kelledel kas polnud selliseid otseseid elamusi või kellel polnud selle tajumiseks nii vastuvõtlikku hinge, nii et nad võisid jätkata abstraktsete ajalaulude kirjutamist. Tegelikkusest vastuvõetud muljetele tuginemine aitas algajal luuletajal leida ka õnnestunumaid ja realistlikumaid väljendusvahendeid («Lund pehmet puistas hommik alla», «veri täitis lumikausse laiu», «kramp kiskus hoigajat, ta käkrus sõrm», «viimseid ohkeid korisesid rinnad»), mis tuli kasuks luuletuse kunstilisele tasemele. Muidugi, «Punase mälestuse» kunstiline õnnestumine ei ole täielik ja tema luulekeel ja kunstilised kujundid ei ole ühtlased ega võrdse väärtusega. Küllaltki annavad tunda nii algajalikud konarused kui ka halbade formalistlike stiilielementide jälgimine (liialdamine inversiooniga: «shrapnelli kärgatuste raksus pinn», «langes inimese iniseva põrm» jms.). Seetõttu ei saa nõustuda N. Andreseniga, kes väidab, et «Punast mälestust» «ei suuda kahjustada isegi üldse eesti «ajaluulele» omane suurim pahe — keerukas lause, normaalse sõnajärjestuse muutmine ja haruldases mõttes tarvitatud sõnad» [325]. Selline väide on kindlasti liialdus ja ka noor Sütiste kannatab veel edaspidigi tsitaadis mainitud väljenduslike puuduste all, kuigi «Punane mälestus» on küll teatav samm edasi nendest pahedest vabanemisel.

Väljenduse konarlikkust kohtame ka Sütiste loodusluuletustes, kuid sellest hoolimata annavad ka need tunnistust algaja luuletaja poeetilistest eeldustest. Näiteks 29. X 1921 dateeritud luuletuses «Varalumi» on Sütiste suutnud luua üsnagi emotsionaalse ja kujundirikka pildi talve algusest, kus ta värss isegi keeleliselt on saavutanud küllaldase ladususe:

> Taas üleöö on taevas langetanud
> siidkoe kahutanud sügismulda,
> ja aia jälle helgeks hangetanud
> kelm rätsakate mäng. Ei lehe kulda
> ei enam kõlista tuul hilisöil.
> Kõik majakatused kui suhkrust kallat
> üksteise rinnal pikil tänavvõil,
> kun värske lumme rajad sisse tallat [326].

Algaja värsisepa andekusest kõneleb esmajoones see, et tema värsid loodusest ei jää kiretuks, naturalistlikuks riimi ja rütmi surutud kirjeldusteks, vaid neis väljendub ikka mingi meeleolu, mingi

[325] J. Sütiste, Valitud luuletused, Tallinn 1946, (eessõna), lk. 7.
[326] Mimeogr. ajak. «Rada» 1922, nr. 4/5 (aprill-mai), lk. 7.

tunne, mis annab kirjeldusele teatud hingestatuse ja muudab selle poeesiaks, näit. 4(?) II(?) 1921 dateeritud luuletuse «Talveõhtu» lõpp:

— Hääletu hämaras lumistet niit.
Raske on päikese suremist näha!
Raske on, — ära tahaks siit.
Valus on vaadata hõbedast eha [327].

Neis värssides väljendatud meeleolu noorusele omase ebamäärase romantilise igatsusega on küll väga trafaretne ja ei väljenda midagi isikupärast, kuid sellegi lugejale edasiandmisega pole paljud koos Sütistega «Rajas» esinenud autorid toime tulnud. Nagu ülal juba osutatud, valitses «Rajas» romantilis-nukker toon ja selles maneeris on kirjutatud ka muidu elurõõmsa, teravmeelse ja -keelse Juhan Sütiste «Raja»-aegsed värsid. Nii «Varalumes» «langevad viimased kurbustoed» [328] ja «Härmatand alleedel» astuja käib «kurvana su valgel rajal» ning talle näivad härmas puude «leinarüüd kui lohutus sel ajal» [329].

Elurõõmsa tooniga on Sütiste armastuslaulud. Nii lõpeb 22. V 1921 dateeritud luuletus «Ühele naisele» rõõmsa ootusega: «O, millal tuled, puistad lilled, / mil tuled jälle kergis mänges?» [330] 1. V 1921 sõnastatud visand «Noorusele» II näitab meile isegi nooruslikult ülemeelikut Sütistet:

Käsi ulata õde kaelale, valge:
langeb, kui lade siis kõlbluse uni.
Trillides trallides surume palge
suudlusteni. [331]

Niisiis, Sütiste 1921. aasta luuletused demonstreerivad meile juba autori teatavat värsistamisoskust ega ole algaja esimesed suleproovid ning neile on ilmselt eelnenud vähemalt aasta-paari pikkune katsetuste periood. Kuid nagu algajate teosed ikka, on ka need tihti sõnastuselt konarlikud, keelelt vigased ja raskepärased, siin tarvitatakse ebaloomulikku sõnade järjestust, kujundid on sageli kunstlikud ja ebaloogilised («kiirgvad veel päikestet hangede maod», «õhk hõbedane», «mind ahmab suhu puie nukker liil / ja neelab sihi valgelt keelelt alla»), esineb lohisevat paljusõnalisust, halba parallelismi ja lamedat tautoloogiat («kirveid... langend ajju, tungind rindu, kõhtu», «mitme talu, rühmituse iha»). Peale muu tuleb väljenduse loomulikkusele kahjuks tollal moes olnud keeleuuenduslike vormide (*n*-seesütlev, *tet*-partitsiip, *ai*-tegijanimi jt.) tarvitamine. Kuid Sütiste on siiski taotlenud lihtsust ega ole püüdnud originaalitseda, mida näiteks esineb tihti

[327] Käsikiri, Bernhard Söödi valduses Tallinnas.
[328] Mimeorg. ajak. «Rada» 1922, nr. 4/5 (aprill-mai), lk. 7.
[329] Sealsamas, lk. 9.
[330] Käsikiri, Bernhard Söödi valduses Tallinnas.
[331] Sealsamas.

ta 20-ndate aastate teise poole luules. Kuigi noorel luuletajal on veel vähe omapära, kuigi tal puudub veel n. ö. oma käekiri, ei saa ka väita, et ta oleks eriti kellegi mõju all; mõjustused on rohkem kollektiivse iseloomuga («Raja» romantilis-nukker toon, ajalaulude abstraktne humanism). Luuletuses «Punane mälestus» välgatab juba Sütiste omapära, tema proletaarne hoiak, mis ennustab tulevast revolutsioonilist luuletajat.

3. Üliõpilasaastad

Üldjooni Tartu ülikoolist. 1919. a. sügisel avas Eesti kodanlik valitsus uuesti okupatsioonipäevil suletud Tartu ülikooli. Esimesed üliõpilased, arvult 69, immatrikuleeriti 4. oktoobril ja ülikooli pidulik avamine toimus 1. detsembril 1919. aastal [332]. Kuigi kodanliku vabariigi aegne Tartu ülikool rajati tsaariaegse ülikooli nii materiaalsele kui organisatsioonilisele baasile, toimusid ülikooli struktuuris ja eriti ilmes suured muudatused. Kui enne oli Tartu ülikool olnud vaatamata oma suurele balti omapärale siiski üheks vene ülikooliks, kus peaaegu ei pühendatud mingit tähelepanu kohaliku rahva — eestlaste — kultuuri ja teaduse arendamisele ega rahvusliku kaadri ettevalmistamisele, siis nüüd said Tartu ülikoolis eluõiguse rahvuslikud teadused (eesti ja soome-ugri keeleteadus, eesti kirjandusteadus, ajalugu, etnograafia, folkloristika jt.), samuti arvestati muid maa vajadusi (avati põllumajandusteaduskond).

Kuid seoses nende üldiselt positiivsete ümberkorraldustega käis kaasas ülikooli allutamine kodanlik-natsionalistliku poliitika teenimisele. Tartu ülikool pidi muutuma eesti kodanlusele igati ustava ja kuuleka kaadri kasvatajaks. Ses suhtes pandi esmajoones suurt rõhku õppejõudude vastavale komplekteerimisele ja üliõpilaste valikule. Kui tsaariaegses ülikoolis valitsesid vene ja saksa õppejõud, siis nüüd algas nende koondamine ning asendamine eesti ja skandinaavia õppejõududega. Esialgu oldi muidugi sunnitud veel kasutama küllaltki suurel määral saksa õppejõude oma rahvusliku kaadri puudumise tõttu.

Kui näiteks 1920. a. kevadel oli professoritest, professori kohustetäitjatest, dotsentidest ja nende õigustega õpetajatest eestlasi 31 ehk 42,4%, sakslasi 23, poolsakslasi 4, soomlasi 4, rootslasi 2, venelasi 2, lätlasi 4, juute 1, leedulasi 1 ja ungarlasi 1 [333], siis 1925. a. sügisel oli vastavate õppejõudude hulgas eestlaste % tõusnud 58,9-le [334]. Kui 1919. a. eesti keeles luges 59% õppejõudu-

---

[332] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, Tartu 1929, lk-d 26, 30.

[333] Ülikooli kuraatori P. Põllu aruanne õppejõudude rahvusliku kuuluvuse kohta 30. IV 1920, ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 56, leht 75.

[334] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 58.

dest, vene keeles 29% ja saksa keeles 12%[335], siis 1931. a. teisel poolel luges eesti keeles 90%, saksa keeles 9% ja vene keeles 1% õppejõududest[336]. Välismaalastest õppejõudude kasutamisel püüti igati vältida venelasi, milles avaldub hirm nõukogude võimu taaskehtestamise ees. Nii kirjutab 13. VIII 1920 ülikooli kuraator P. Põld haridusministrile:

«Peame ka ettevaatikud sellepoolest olema, et meie venelasi palju Tartu ei koonda, mis Venemaa püüetele meid endaga ühendada kasuks tuleb»[337].

Peale selle pandi üldse välismaalastest õppejõude kasutades rõhku sellele, et nad oleksid meelestatud kodanliku Eesti suhtes heatahtlikult või oleksid apoliitilised. Nii kirjutab P. Põld oma aruandes 30. IV 1920 haridusministrile, kes tundis rahutust välismaalastest õppejõudude kasutamise pärast:

«Nn. vahepäälsed[338], kui ka lätlased, venelased ja teised on kõik apoliitsed ja elavad oma teadusele. Üleüldiselt ei saa seega praegust seisukorda ülikoolile kuidagi mitte rahvuspolitiliselt teravaks ja hädaohtlikuks kujutada»[339].

Samasugust natsionalistlikku joont viidi järjekindlalt läbi ka üliõpilaste vastuvõtmisel. Kui näiteks ülikooli avamisel 1919. a. oli haridusministeeriumi poolt antud juhend vastu võtta «võeraid juute üleüldse mitte» ja «venelasi ainult Läti, Leedu ja Soome kodanikke»[340], siis juba 24. septembril 1920 otsustas vabariigi valitsus üldse mitte välismaalasi Tartu ülikooli vastu võtta[341].

Sellise otsuse vastuvõtmise üheks põhjustajaks oli kuraator P. Põllu arvamus välismaalaste suhtes, kes kirjas haridusministrile 10. septembril 1920 hoiatas, et välismaalased, eriti juudid, ei tule «vististe mitte ainult õppimise huvides Eestisse: võib-olla, peitub ehk mõne taga enamluse salaagent...»[342].

Kuid otsestest keelavatest paragrahvidest etendasid üliõpilaskonna valikul võrratult tähtsamat osa majanduslikud tegurid. Esimeseks tõkkeks kodanlusele ebasoovitava noorsoo ülikooli pääsemisel oli juba kõrge õppemaks, mida järjest tõsteti. Kui 1919. aastal oli õppemaksu suurus määratud 250 margale semestris[343], siis 1922. aastal tõsteti see 2500 margale ning 1924. aastal juba

---

[335] Tartu Ülikool sõnas ja pildis 1919—1932, Tartu 1932, lk. 26. Teiste andmete järgi oli ülikooli algupäevil eesti keeles loenguid 41%, sama palju vene keeles ja 18% saksa keeles (Ülikooli kuraatori P. Põllu aruanne õppejõudude rahvusliku kuuluvuse kohta 20. IV 1920, ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 56, leht 75).

[336] Tartu Ülikool sõnas ja pildis 1919—1932, lk. 26.

[337] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 56, leht 362.

[338] Eestlaste ja sakslaste vahepealsed, tõenäoliselt «kadakasakslased».

[339] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 56, leht 76.

[340] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 151, leht 13.

[341] Sealsamas, leht 15; vrd. sealsamas s.-ü. 56, leht 208.

[342] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 56, leht 158.

[343] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 25.

3500 margale[344]; hiljem suurendati õppemaksu veel, nii et kodanliku aja lõpul oli see juba 2,4 korda kõrgem kui 1922. aastal[345]. Üksi õppemaksu mittemaksmise tõttu eksmatrikuleeriti 1927. aastal 406 üliõpilast, s. o. umbes üks kümnendik üliõpilaste koguarvust[346]. Peale õppemaksu tuli aga igal üliõpilasel maksta veel sisseastumis- ja diplomimaksu, kodanliku perioodi lõpul aga isegi iga eksami puhul veel erilist maksu[347]. Õppemaksust vabastati aga ainult väike osa üliõpilastest, veelgi väiksem osa sai stipendiumi — nii moodustas 1928. a. stipendiumisaajate arv ainult 3,5% üliõpilaskonnast[348], seejuures stipendiumid olid väga väikesed, ulatudes aastas vaid kuni tööstustöölise kahe kuu palgani[349]. Sellevastu olid aga õpikud kallid, ühe ülikooliõpiku eest tuli maksta umbes neljandik-viiendik, välismaise teose (ja need olid vähemalt 20-ndatel aastatel õpikute hulgas enamuses) eest aga isegi kuni kolmandik tööstustöölise keskmisest kuupalgast[350]. Kui siia lisada veel elatuskulud, mille tõstis kõrgeks suhteliselt kallis korteriüür (üliõpilaste ühiselamuid polnud), siis on pilt selge, miks Tartu ülikoolis kodanlikul ajal õppisid peamiselt vaid kodanluse võsud.

Viimaseid huvitas aga õppimisest hoopis rohkem pummeldamine ja lõbus aja surnuksloömine, milleks pakkusid häid võimalusi baltisakslastelt ülevõetud üliõpilaskorporatsioonid. Rohkearvulistest üliõpilasorganisatsioonidest kippusid üliõpilaselule tooni andma oma joomakommete dresseerimise ja natsionalistliku ideoloogia süstimisega tegelevad korporatsioonid, milliseid tegutses rohkesti — nii oli 1925. a. Tartu ülikoolis registreeritud 19 mees- ja 4 naiskorporatsiooni[351].

Ülikooliõpingute esimene periood (1923—1925). Kuna Sütiste matemaatikaeksamil läbikukkumise tõttu ei saanud 1922. a. kevadel küpsustunnistust, siis ei saanud ta sama aasta sügisel astuda täieõiguslikuks üliõpilaseks, vaid võis 1. septembril esitada sooviavalduse ülikooli loengute kuulamiseks vabakuulajana, kelleks on teda filosoofiateaduskonda eesti ja üldise kirjanduse alale vastu võetud 7. IX 1922[352]. Vabakuulajad võisid võrdselt üliõpilastega kuulata loenguid ja osa võtta ka muudest õppetöö vormidest, kuid nendelt ei võetud vastu eksameid ega

---

[344] Sealsamas, lk. 72.

[345] P. Vihalem, Kodanliku Eesti ülikool kodanluse kaadripoliitika teenistuses, «Noorte Hääl» 1952, nr. 218, 13. IX.

[346] Sealsamas. 1. XII 1928 oli Tartu ülikoolis 4048 üliõpilast (K. Laagus, Eesti ülikool Tartus, Tartu 1932, lk. 272).

[347] P. Vihalem, *op. cit.*

[348] Sealsamas.

[349] Sealsamas.

[350] Sealsamas.

[351] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 74.

[352] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 3.

arvestusi, kuigi hiljem üliõpilasteks tõustes võeti ülikoolis sooritatud tööd arvesse[353]. Kui palju ja milliseid loenguid Sütiste 1922. a. sügisel kuulas, pole teada.

Kuna tollal võeti uusi üliõpilasi vastu nii sügis- kui kevadsemestri algul[354], siis pärast küpsustunnistuse saamist esitas Sütiste 1923. a. algul sooviavalduse ülikooli astumiseks ja 15. I 1923 kanti Johannes Mihkli p. Schützi nimi nr. 3909 all üliõpilaste nimekirja[355], immatrikuleerides ta filosoofiateaduskonna kirjanduse eriala üliõpilaseks[356].

Sütiste vanemad võisid oma üliõpilasest pojale võimaldada vaid prii korteri[357] ja söögi, muu eest pidi Sütiste ise hoolt kandma ning vahel tuli vanemaidki toetada[358]. Nii on Sütiste oma esimestel üliõpilasaastatel loengutest vabadel tundidel jätkanud oma uurmaakriametit vendade Kippastote[359] kellasepatöökojas[360] ja andnud keeletunde õpilastele ja iseõppijaile[361], kuid sellest hoolimata on teda järjekindlalt kollitanud tolleaegsete üliõpilaste tavaline nuhtlus — vekslid[362], mille tagaküljele on vahel peale sugulaste ja sõprade allkirjade tulnud nõutada isegi õppejõudude žiirosid[363].

Mõnevõrra kergendas Sütiste õppimistingimusi asjaolu, et ta Tartu kooliõpilaste pataljoni kuulununa käis õppursõduritele ülikoolis õppimisel soodustusi lubava paragrahvi alla. Nimelt oli kodanlik valitsus 1919. a. selleks, et ergutada koolipoisse sõdima Nõukogude Venemaa vastu, lubanud anda õppursõduritele «prii kooli» kuni kõrgema hariduse lõpetamiseni. Praktiliselt tähendas see seda, et kodusõjast valgete poolel osavõtnud õpilased-üliõpilased vabastati õppemaksust ja nad pidid saama riigi poolt õppeva-

---

353 Määrused Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astumiseks, ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 151, leht 8 (§ 10).

354 Sealsamas (§ 3).

355 J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 12.

356 J. Schützi õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1, leht 1.

357 Oma üliõpilasaastate algul loobus Sütiste abituuriumipäevil üüritud omaette katusekambrist Tähtvere tn. 6 ja kolis tagasi ema juurde, kes elas sellal Kroonuaia (nüüd Komsomoli) tn. 22—4 (Vt. RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 2. Teiste dokumentide järgi on aga majanumber olnud 26 — vt. KM KO, fond 174, m. 15 : 9, leht 6). Kolimise aja suhtes valitseb ebaselgus: ülikooli astumise avaldusel 10. I 1923 märgib Sütiste aadressina Kroonuaia tn. 22—4 (RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 2), kuid 30. VII 1924 antud vekslil annab ta elukohana veel Tähtvere tn. 6—1 (KM KO, fond 174, m. 15 : 9, leht 2).

358 Vt. J. Sütiste kiri kodustele 20. X 1923, KM KO, fond 174, m. 1 : 5.

359 Eespool märgitud Rudolf Kippasto pärijad.

360 Vt. töötundide arvestust märkmikus 1925—26(?) (KM KO, fond 174, m. 8: 1, leht 47); Haigekassa dokumentides 1923—24. a. märgib Sütiste oma elukutseks «kellasepp» ja töökohana vendade Kippastote töötuba (KM KO, fond 174, m. 15 : 5, leht 11; m. 15 : 10, leht 2).

361 Vt. tundide arvestusi märkmikus 1925—26(?), KM KO, fond 174, m. 8 : 1.

362 Vt. KM KO, fond 174, m. 15 : 9.

363 Sealsamas, leht 7 p.

hendid. Kuid sõjajärgsetel aastatel hakkas kodanlik valitsus hädaajal antud heldeid lubadusi kahel käel tagasi võtma: nii piirati hilisemate, 1921. ja 1922. a. määrustega õppursõdurite riigi kulul õppimisaega minimaalkursuse ulatusega ning üliõpilaste käes individuaalsel tarvitamisel olevad raamatud ja muud õppevahendid korjati ära laenutuskogudesse kollektiivseks kasutamiseks [364]. Seega kippusid antud lubadused muutuma paljasteks žestideks, nii et 1925. a. kakssada kuuskümmend õppursõdurist üliõpilast esines avaliku protest-märgukirjaga kodanlike võimude ees [365]. Sütiste on riigi poolt õppursõduritele antud soodustusi kasutanud 9 semestri vältel (a. 1923—25, a. 1927 I sem. ja a. 1928), nagu näitavad ülikooli stambid ta õpinguraamatus [366].

Majanduslikult kergemaks muutusid Sütiste ülikooliõpingud 1925. aastast alates, kui ta hakkas äsjaasutatud kultuurkapitalist kirjanikele antavatest summadest osa saama õppestipendiumide ja väikeste ühekordsete toetuste näol. Nii on Sütiste oma ülikoolis õppimise ajal (1925—31) saanud kultuurkapitalist 2770 krooni [367], mis õppimiskuludega võrreldes polnud sugugi suur summa, jagunedes keskmiselt 38—39 kroonile kuus. Need toetussummad koos õppemaksust vabastamisega võimaldasid Sütistel ülikoolis õppida. Avalduses kultuurkapitalist toetuse saamiseks 15. IV 1928 märgib Sütiste ise, et «oma väiksuse pääle vaatamata on senised kult/uur/kapit/ali/ toetused mul siiski võimaldanud teatud ulatuses tõhe süvenemise» [368], samuti kirjutab ta järgmise aasta algul koostatud aruandes toetussumma kulutamise kohta, et saadud raha «tõttu oli mul võimalus edasi töötada ülikoolis ja ühtlasi lõpetada luuletiskogu «Rahutus»...» [369]. Kui aga pärast 1928. a. Sütistet õppemaksust ei vabastatud, muutus ta majanduslik olu-

---

[364] «Üliõpilasleht» 1925, nr. 8, lk. 158 jj.; «Postimees» 1925 nr. 135, 20. IV, lk. 4.

[365] Sealsamas.

[366] KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

[367] Eesti Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitali protokollide järgi on Sütistele määratud ajavahemikus 1925—1931 kokku 3130 kr., arvates maha neis protokollides fikseeritud kärpimised ja tühistamised (ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 393, lehed 186—75), kuid peale selle on veel kõrgemates instantsides tehtud mõnikord kärpimisi, nii et tegelik, kassaorderite järgi kokkuarvatud summa on märksa väiksem (2270 kr.) (ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 511, lehed 2, 9, 15, 20, 22, 23, 29, 32, 35, 39). Kui me lisame saadud summale (2270 kr.) 1925. ja 1926. a. antud summad (300 + 200 kr.), mille kohta kassadokumente pole säilinud, siis saamegi ülalnimetatud summa 2770 kr., mis langeb kokku kultuurkapitalist kirjanikele jagatud summade koondtabeli arvudega antud ajavahemikus (ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 978, leht 1). Aastati on kultuurkapitalist saadud summad küll jagunenud mõnevõrra ebaühtlaselt: 1925 — 300 kr., 1926 — 200 kr., 1927 — 400 kr., 1928 — 560 kr., 1929 — 410 kr., 1930 — 300 kr. ja 1931 — 600 kr. (ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 393, lehed 186, 160, 155; vrd. samas s.-ü. 394, leht 135 (trükitud aruanne) ja «Looming» 1925, nr. 6, lk. 512 ning s.-ü. 511, lehed 2, 9, 15, 20, 22, 23, 29, 32, 35, 39.).

[368] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 400, lehed 12.

[369] KM KO, fond 174, m. 1 : 2.

kord raskeks, sest õppemaks üksi neelas suure osa kultuurkapitalist saadud toetusest.

Oma esimesel ja ühtlasi kõige pikemal-pidevamal õpingute perioodil ülikoolis (15. I 1923 — 16. III 1926) on Sütiste kuulanud esmajoones mitmesuguseid kirjanduse- ja folkloristikadistsipliine, selle kõrval vähemal määral keeleteadust ja ajalugu. Kirjandusealastest õppeainetest on Sütistet kõige rohkem paelunud Gustav Suitsu poolt loetud eesti poeetika kursus, mis figureerib kogu esimese õpingute perioodi 6 semestri jooksul kuulatava ainena ta õpinguraamatus[370]. Huvi selle aine vastu näitab eriti see, et muidu konspekteerimise suhtes hooletu Sütiste on sellest ainest teinud võrdlemisi korralikke ja pidevaid ülestähendusi ning pole vahele jätnud peaaegu ühtegi loengut[371]. Isegi pärast eksmatrikuleerumist sõjaväe sundaja ärateenimiseks 1926. a. märtsis on ta veel üle kuu aja jätkanud poeetikaloenguil käimist[372]. Silmapaistva luuletaja ja laialdaste teadmistega kirjandusteadlase, professori kt.[373] Gustav Suitsu loengud olid küll mõnevõrra süsteemitud, kuid vastaval alal põhjalikud ning panid soliidse aluse Sütiste poeetikaalastele teadmistele. Ilmselt on Sütiste luule stroofi- ja värsiehituslik mitmekesisus (eleegiline distihhon ja teised klassikalised vormid) ning poeetiliste figuuride rikkus mõnes suhtes tänu võlgu ka Suitsule. Peale poeetika teoreetilise kursuse on Sütiste end sisse kirjutanud ka G. Suitsu poeetika proseminari[374]. G. Suits oli üldse tolle aja tähtsaim kirjandusdistsipliinide õppejõud Tartu ülikoolis, Sütiste on tema juures kuulanud peale poeetika veel rea loengutsükleid maailmakirjandusest, nimelt saksa märtsirevolutsiooni kirjanikke (K. Gutzkow, H. Heine jt.) — 5 semestril[375], uuemat prantsuse kirjandust (A. France, R. Rolland) — 3 semestril[376], ja põhjamaade kirjandusest valitud skandinaavia autoreid — 2 semestril[377] ning A. Strindbergi loomingut — 1 semestril[378]. Kuid võrreldes poeetikaloengutega on Sütiste väliskirjanduse loenguid hoopis ebaregulaarsemalt külastanud ning loengute ülestähendusedki on üsna lünklikud ja hooletud[379].

Eesti kirjanduse ajaloost on Sütiste kuulanud ainult lektor

---

370 KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

371 Vt. J. Sütiste poeetikakonspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 2.

372 Sealsamas.

373 G. Suits oli Helsingi ülikooli lõpetanud 1910. a. cand. phil. kraadiga, mis 1919. a. atesteeriti ümber mag. phil. kraadiks ja samal aastal nimetati ta eesti ja üldise kirjanduse professori kohusetäitjaks Tartu ülikoolis. (ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 9, leht 76).

374 J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

375 J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1, m. 14 : 1, m. 14 : 7.

376 Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 12 : 3.

377 Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 14 : 3.

378 Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 12 : 2.

379 Vt. J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 2, m. 12 : 3, m. 14 : 1, m. 14 : 7.

J. V. Veski eesti kirjandusloo peajoonte kursust 2 semestril [380], kus on käsitletud XIX sajandi eesti kirjandust (alatest J. V. Jannsenist). Kuid neilgi loenguil pole Sütiste ise teinud märkmeid, vaid kasutanud ühe sõbra konspekte, kes on neid kopeerpaberi abil fabritseerinud 2—4 eksemplari [381].

Rahvaluule alalt on Sütiste kuulanud M. J. Eiseni loengukursusi «Sissejuhatus rahvaluulesse» (2 sem.), «Ebausk ja nõidus» (2 sem.). «Sissejuhatus «Kalevipoega»» (1 sem.) ja «Kalevipoeg» (2 sem.) ning J. Jõgeveri loenguid eesti rahvalaulude keelest [382].

Keeleteaduse alalt on Sütiste kuulanud J. V. Veski tegeliku eesti keele kursust (2 sem.), J. Jõgeveri eesti murrete kursust (2 sem.) ja A. Saareste eesti keele häälikute ajalugu (1 sem.) ning õppinud soome keelt (algkursus — 2 sem.) Aino Suitsu juures ja ladina keelt (algkursus — 3 sem.) P. Seeberg-Elverfeldti juures [383].

Peale selle on Sütiste 1 semestri kuulanud kreeka ajalugu P. Baumanni (Haliste) juures ja prantsuse uuemat ajalugu P. Treibergi (Tarvel) juures [384].

Sütiste pole olnud eeskujuks seatav korralik ja järjekindel üliõpilane, kes oleks kõik jõud suunanud studeerimisele, käies hoolega loenguil ja rühkides järjest eksameid teha. Loenguilt on ta üsna palju puudunud (loenguilt puudumine oli tollal kõige tavalisem nähtus ja 1925. a. sügisel kaotati isegi loenguil käimise kontroll [385]) ja eksameidki on ta sooritanud üpris vähe — ainult tegeliku eesti keele kursuse ja eesti kirjandusloo peajoonte eksami J. V. Veski juures 1923. a. lõpul, saades mõlemas aines hinde «väga hea» [386].

Ses suhtes peab paika ja iseloomustab üsna hästi Sütiste ülikooliõpinguid ta neil aastatel kirjutatud luuletus «Argipäevane intermezzo»:

Ning saman kuulsan ülikoolin
ju aastat kaks ma maha logelend,
fataalselt aga tarkuspooliks
mind kedrand pole loengutevokk.
Paar «maximet» [387] kui välja kogelend

---

[380] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

[381] J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 1.

[382] J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 12 : 2, m. 14 : 7.

[383] Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 12 : 2, m. 13 : 1, m. 13 : 3, m. 14 : 4, m. 14 : 7.

[384] Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja m. 12 : 2, m. 14 : 7.

[385] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 63.

[386] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

[387] Eestikeelsete hinnete kõrval tarvitati tollal Tartu ülikoolis tihti ka ladinakeelseid: *maxime* (= väga hea), *bene* (= hea), *sufficit* (= rahuldav) ja *non sufficit* (= mitterahuldav).

küll pigem heldusest kui higistusest.
Võib-olla lahjem olema peab rokk,
kui eluvaljad kukalt pigistavad?
Kuid siiski lohutab mu sisemina
ja vabastab kui elukutse hoolest,
kui aadress antud, makstud hind.
Ent välja veab mind kuuldesaali toolest
sport, armsad raamatud ja taevasina
ja harva eksin siia nagu puuri lind.[388]

Kuid selliselt mitmekülgsete huvidega «tormlejalt ja tunglejalt», nagu oli seda Sütiste, oleks õieti absurdne nõuda keskmise üliõpilase voorusi — usinust ja visadust, püüdlikkust ja kannatlikkust. Luuletuses «Vastus» on Sütiste ise tunnistanud, et tal «ei jätkund juurdlemise voorust, /sääl mida nõuab iga kiud ja kild»[389], kuid peale selle ei jätkunud tal vististi tihti aegagi eksamiteks ettevalmistumiseks. Meenutagem, et peale ülaltsiteeritud luuletuses mainitud spordiharrastuste tõmbasid tähelepanu õpingutelt ära ka järjest arenev kirjanduslik tegevus (kirjandusõhtud, «Sang», «Bumerang»[390]) ning neil aastail on Sütiste hakanud huvi tundma teatri vastu. Nii on Sütiste peale muu 1925. a. õppinud deklamatsiooni A. Suitsu (teooria) ja V. Mettuse (praktika) juures[391] ja Akadeemilise Kirjandusühingu toetusel olnud P. Sepa näitekunstistuudios[392]. Ei tule unustada ka seda, et tal enam või vähem «eluvaljad kukalt pigistavad» ja eriti just neil aastail tuli aega kulutada ka leivateenimisele.

Ülikooliõpingute teine periood (1926—1927). Sütiste ülikooliõpingud katkevad mõneks ajaks 1926. a., kui tal tuleb minna sõjaväe sundaega teenima. Õhtugümnaasiumis õppides oli Sütiste saanud ajapikendust kuni kooli lõpetamiseni, «mille peale tema kohustatud on esimese järjekorralise sõjaväeteenistusse võtmise ajal maakonna rahvaväe kommisjoni ilmuma»[393]. 1926. a. ei antud talle enam pikendust ning nii palub Sütiste 16. märtsil end üliõpilaste «nimekirjast välja arvata kunni sõjaväekohustuste ärakandmiseni, mille järele jälle soovin ülikoolis edasi õppida»[394].

Sõjaväes sattus Sütiste suurtükiväkke, kus ta teenis reamehena ja täitis ühe suurtüki numbri (telefonisti) kohuseid[395]. Algul ei

[388] J. Schütz, Rahutus, lk. 24.
[389] J. Sütiste, Ringkäik, Tartu 1937, lk. 56.
[390] Seda käsitletakse üksikasjalisemalt käesoleva töö autori artiklis «J. Sütiste kirjanduslikust tegevusest 20-ndate aastate keskel», mis ilmub TA «Toimetistes.»
[391] J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 2.
[392] Mart Lepiku postkaart J. Schützile 17. IV 1926, KM KO, fond 174, m. 1 : 37.
[393] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 8.
[394] Sealsamas, leht 14.
[395] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 15; Tallinna I pol. jsk. registreerimiskaardi lõige C, KM KO, fond 174, m. 15 : 4, leht 9/11.

tulnud tal õnneks veel lahkuda armsast ülikoolilinnast, sest 3. suurtükiväe grupi kasarmud asetsesid Tähtvere mõisas ja sealt pääses vahel ka linna[396]. Suveks sõitis aga väeüksus Tähtvere kasarmust Jägala laagrisse põhjarannikule:

Ela hästi, mu kodulinn!
Rööbastet teel
rong põhja me kahurid kannab[397].

Sõjaväeteenistus, kuigi ta pakkus mõningaid uusi muljeid ja andis ainet luuletsükli «Laager» loomiseks, oli rahutuhingelisele luuletajale, kellele «kallim ent kõigest on — V a b a d u s»[398], muidugi vastumeelt ja tüütu oma pedantse distsipliini ja ülemustele pimeda allumisega, nii et Sütiste ühel üksildasel retkel v a b a mere kaldale pihib oma ratsule:

Kõrvike, mullegi mõõk
sageli raske ja mõttetu kanda.
Sest minu miilav ja rahutu hing
kisub nii jätmatult tuulde ja randa[399].

Iseloomulik Sütiste sõjaväeteenistusajale on kasvõi järgnev lugu. Kord käsutas ülemus teda endaga kaasa ratsutama ja küsis pärast kasarmusse tagasipöördumist, et kas ratsutamine meeldis, Sütiste vastanud: «Ei meeldinud.» Siis oli ülemus käsutanud teda veelgi ratsutama[400]. Ometigi võib luuletsüklist «Laager» kuulda, et ratsutamine luuletajale üsnagi meeldis (kui seda polnud tarvis teha käsu järgi!):

Verd minun sütitab päiksen ja tuulen
ratsude kihutav hoog,
mõõtmatu lust on galopin küljele suruda kanda,
sõrmedelt visata valjad.
Hingele lähedan kapjade ragisev rütm
tuiskliivan üle tundmatu ra'a[401].

Ihates kasvõi lühikeseks ajaks vabaneda laagri kasarmuõhkkonnast, kadus Sütiste oma lemmikhobusel paar korda laagrist, mis aga lõppes peagi kartsusistumisega:

Ning puhuti, kui vaim ja mälu
ei talund laagri segasust,
siis tollest südamlikust sälust
sai minu lendav Pegasus.
— — —

---

396 Ella Muda ja Ida Kilgi teateil (1955. a.).
397 J. S c h ü t z, Laager — Rahutus, lk. 30.
398 Sealsamas, lk. 32.
399 Sealsamas, lk. 38.
400 Ida Kilgi ja Ella Muda teateil (1955. a.).
401 J. S c h ü t z, Rahutus, lk. 31.

... meid peatas avar laherand.
Sääl hobust köitis värske rohi
ning sadulata väherdus,
mind ennast aga merekohin
ja unelmate lähedus.
— — —
... too üksinduse sõidu luksus
mind kolmeks päevaks kartsu viis [402].

Sõjaväeteenistusest vabanes Sütiste 1926. a. detsembri esimestel päevadel [403], võides kirjutada oma lüürilisse päevikusse:

Enesest taas jätsin maha
sõdalase rüü.
Olen jälle kõigest vaba
läinu — mulle müüt [404].

Ta võib jälle jätkata ülikooliõpinguid. Tõenäoliselt ei tahetud Sütistet õppemaksu tasumata filosoofiateaduskonda uuesti immatrikuleerida, sest tal oli sooritamata ladina keele eksam. Ja nii avaldab ta soovi astuda õigusteaduskonna majandusosakonda, kuhu ta immatrikuleeritakse 4. II 1927 [405]. Nimelt oli ladina keel kõigis teaduskondades peale põllumajandus-, matemaatika-loodusteaduskonna ja õigusteaduskonna kaubandus-(majandus-) osakonna arvatud sunduslike eeleksamite hulka [406], millega teataval määral taheti piirata kursuste süsteemi puudumisest tulenevaid liiga suuri vabadusi õppeainete valiku ja eksamite tegemise järjekorra suhtes; ühtlasi pidi kohustuslik ladina keele eksam olema teataval määral sõelaks üliõpilasperest «surnud hingede» väljatuulamisel.

Kuna Sütiste ei olnud ladina keelt gümnaasiumis õppinud, siis oli selle «surnud ja suremata» *lingva latinae* stuudium ülikoolis talle küllalt vaevarikas. Võimalik, et ta oli ka millegipärast vastuollu sattunud filosoofiateaduskonna ladina keele õppejõu P. Seeberg-Elverfeldtiga, nii et tal tema juures eksami sooritamine valmistas raskusi. Igatahes on Sütiste alles majandusosakonnas õppejõu K. Vilhelmsoni juures 9. XII 1927 nõutava ladina keele lektorikursuse eksami sooritanud [407], kusjuures vastavas dokumentatsioonis on märgitud, et nimetatud aine on «fil/osoofia/ tead/uskonna/ ulat/uses/ soorit/atud/» [408]. Et just ladina keele eksam põhjustas siirdumise majandusteaduskonda, näitab see, et peatselt pärast eksami sooritamist (12. I 1928) avaldab Sütiste soovi tagasi minna filosoofiateaduskonda, rõhutades avalduses, et «nõutav ladina keele lektori kursuse eksam sooritatud» [409].

---

[402] J. Sütiste, Lääs ja ida — «Varamu» 1939, nr. 3, lk. 236.
[403] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 15.
[404] J. Schütz, Väljan mühisevad tuuled — Rahutus, lk. 45.
[405] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, l. 16.
[406] Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 61.
[407] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.
[408] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 17.
[409] Sealsamas, leht 18.

Majandusosakonnas olles on Sütiste kuulatavate ainetena oma õpinguraamatusse märkinud mõlemal semestril terve rea majandusteaduslikke distsipliine[410], kuid vaevalt ta neist midagi kuulanud on — igatahes ei leidu tema järelejäänud pabereis sellest kuskil mingeid märkmeid. Majandusosakonna distsipliinide asemel on ta nähtavasti mitteametlikult kuulanud mõningaid filosoofiateaduskonna loenguid, nii leidub ühes ta vihikus rea foneetikaloengute konspekte dateeringutega 29. IX — 24. X 1927[411].

Kuigi õpingute poolest 1927. aasta näib olevat tagasihoidlik, pakkus ta siiski palju huvitavat noorele luuletajale — 1927. a. sügissuvel toimus Sütiste esimene välismaareis.

Sütiste pühendas palju aega ja energiat spordile, tõustes 20-ndate aastate teisel poolel silmapaistvaks sportlaseks. Ta oli innukas jalgpallimängija Eesti Akadeemilise Spordiklubi meeskonnas ja harrastas mitmeid kergejõustikualasid. Eriti silmapaistvaid tulemusi saavutas ta odaviskes, olles siin mitmekordseks Eesti meistriks[412] (1928. a. tagajärjega 59,07 m[413]). Hiljem katkendis «Tartu ja Tallinn» meenutab ta oma spordiharrastusi järgmiselt:

> Mind vähe köitis tantsusaal,
> kuuvalgus, lepalinnu vidin,
> vaid oma puhkeaja reas
> ma käisin spordimeeste killas,
> marss suundus ikka üle silla —[414]
> paraad veel sobis tolles eas.
> Sääl nõtke oda lendas eetris
> ja hõljus ketta kaunis kaar,
> rind lõikas lõppu sajas meetris,
> lõi üle lati jalahaar[415].

Oma silmapaistvate sportlike tulemuste tõttu saadeti Sütiste ühe Eesti esindajana 1927. a. II ülemaailmsetele üliõpilaste olümpiamängudele Rooma, kus Sütiste tuli odaviskes akadeemiliseks maailmameistriks[416].

Sütiste sõitis välja 15. augustil 1927[417] ja sai sel reisil näha tervet rida Euroopa maid — Lätit, Leedut, Poolat, Austriat ja Itaaliat. Tõsi, peale Itaalia oli see küll väga põgus, piirdudes vaid vaguniakna muljete ja lühikeste peatustega mõnedes suu-

---

[410] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.

[411] J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 14 : 7, II vihik.

[412] «Esmaspäev» 1934, nr. 13, 26. III, lk. 5.

[413] F. Issak, Juhan Sütiste kui luuletaja ja kui sportlane, «Kehakultuur» 1945, nr. 5, lk. 111.

[414] Ülejõe linnaosas asus endises kruusaaugus sportlaste harjutusväljak (nüüd ülikooli staadion).

[415] «Looming» 1941, nr. 2, lk. 176.

[416] F. Issak, *op. cit.*, lk. 111.

[417] Rahvusvahelise Üliõpilasliidu (CIE) liikmekaart on Sütistele välja antud 15. augustil, 17. VII oli ta aga juba Varssavis. (KM KO, fond 174, m. 15 : 2 ja m. 1 : 10).

remates linnades (Varssavi jt.) [418], kuid mõningaid muljeid ikka jättis. Varssavist kulges teekond üle Viini Veneetsiasse [419]. Juba läbisõit Alpidest jättis luuletajale tugeva mulje. «On otse jumalik. Mu ettekujutus oli kõigest sellest kaugel» [420], kirjutab Sütiste Veneetsia poole tormavast rongist kodumaale. Ja kõige mälestusväärsema mulje kunagise maailma südame Rooma kõrval ongi Sütistele jätnud Veneetsia — Johannes Semperi väljenduse järgi too «vana gitarr / roostes keeltega üle vee» [421]. «Ah jumal! Veneetsia! Veneetsia! Kolan ringi nagu arust ära. Ei tea mida võtta, mida jätta. On pööraselt kirju, mitmekesine ja kuum. Meri läigib päiksen kümnen silmipimestavan värvin. Ei ühtki hobust, ei ühtki autod, vaid gondolid» [422].

Veneetsia ilu kõrval on kahvatunud isegi Firenze loendamatud kunstiaarded: «Peatime kaks päeva. Vaatlesime muuseume ja kuulsaid palozze. [— — —]Terve linn on vaid muuseum — [maa-]ilma kuulsustega. Kuid meeli on paelunud vist igavesti jumalik Veneetsia» [423].

Üksikasjalisemalt kui eelmiste linnadega oli Sütistel võimalik tutvuda reisi sihtpunkti Roomaga. Üliõpilassportlastele antud eeliskaardiga oli tal võimalik tasuta külastada Rooma rikkalikke kunstikogusid [424]. Kuid kustumatu mulje jättis niisamuti ka kogu «igavene linn» oma suurest ajaloost kõnelevate varemetega:

> Mons Palatinus ja Forum Romanum — kaks purunend südant
> avali on minu een... Imelik käia on siin:
> loodangu õhetus otsekui kutsub siin elama hääli
> kadunud hiilguse mailt, hukkund mis aastate käen.
> Mõtete eksiden losside müüre ja varemein templeid
> hardusen tunnetab vaim käidud su kummalist teed:
> künkale seitsmele Tiiberist hääle kord tõusis su suurus,
> hingeks mil sõduri mõõk, vapiks julm mägede hunt [425].

Ent teravapilgulisele sportlasest luuletajale ei jää varemete varjust märkamata ka kaasaja Rooma oma argipäevase äritsemissagina ja modernsete spordiharrastustega:

> Täna poks ja hipodroom
> surub ajju kõditavad hambad:
> mitmemeetrilisi plakaate
> uurib tõmmukas naine, õlul Veneetsia sall.

---

[418] J. Schützi postkaart H. Karile (= Sütiste tulevane naine) 17. VIII 1927, KM KO, fond 174, m. 1 : 10.
[419] Sealsamas.
[420] J. Schützi postkaart H. Karile 18. VIII 1927, KM KO, fond 174, m. 1 : 10.
[421] J. Semper, Veneetsia veed — Viis meelt, Tartu 1926, lk. 67.
[422] J. Schützi postkaart H. Karile 19. VIII 1927, KM KO, fond 174, m. 1 : 10.
[423] J. Schützi postkaart H. Karile 23. VIII 1927, KM KO, fond 174, m. 1 : 10.
[424] Vt. sissepääsukaart «TESSERA» nr. 539, KM KO, fond 174, m. 15 : 2.
[425] J. Schütz, Üle piiri — Rahutus, lk. 64.

Tiiberit lõikavad sportlaste paadid.
Staadionile sobimata noorus
taob jalgpalli
vastu müüri Sancta Sanctorumi [426].

Sportlasena teostatud reis Rooma pakkus Sütistele palju uusi muljeid ja mõjus viljastavalt ta loomingulisele tegevusele: reisi otsese kajastusena kirjutas ta Roomat kujutava tsükli luuletusi «Üle piiri» [427] ja peale selle terve rea avaldamata jäänud luuletusi Veneetsiast, Firenzest ja muist reisimuljetest [428].

Ülikooliõpingute kolmas periood (1928—1931). 1928. a. algul asub Sütiste jätkama oma kirjanduse- ja folkloristikaõpinguid, olles 13. I 28 õigusteaduskonna majandusosakonnast viidud üle filosoofiateaduskonna üliõpilaseks [429]. Kuid see uus õpingute periood ei osutu enam nii pidevaks kui esimene õpingujärk aastail 1923—1925. Juba 20. III 1929 palub Sütiste end eksmatrikuleerida: «Majanduslikul põhjusel palun end käesoleval semestril üliõpilaste nimekirjast välja arvata» [430]. Kuigi Sütistel tuli kogu oma õpinguaja vältel võidelda majanduslike raskustega, ei näi antud juhul olevat just need peapõhjuseks eksmatrikuleerumisel, kuna Sütiste alles 24. XI 1928 on kultuurkapitalist saanud eelnevatest suurema toetussumma — 360 kr. [431]. Otsesemaks eksmatrikuleerumise põhjuseks näib olevat olnud Sütiste kavatsus sõita välismaale. Nimelt on Sütiste 6. III 1929 palunud Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitali Valitsust määrata talle välismaa stipendiumi [432] ja see on talle koos H. Visnapuu (1500 kr.) ja A. Mälguga (750 kr.) määratud 750 kr. suuruses, kusjuures on rahuldamata jäetud summade puudusel A. Gailiti palve [433]. Et määratud summa tõepoolest kasutatakse välismaa õppereisiks, on Sütistet kohustatud välismaal viibima vähemalt kaks kuud ja selle kohta esitama aruande [434]. Kuid hiljem kõrgemates instantsides teostatud kirjanikele antavate summade kärpimise tõttu pole Sütiste saanud välismaastipendiumi, vaid ainult paar väiksemat toetussummat (180 kr. «Rahutuse» eest, 180 kr. nähtavasti kodumaise õppestipendiumina ja 50 kr. haiguse puhul) [435]. Nii jäi tollal Sütiste välismaareis teostamata, kuna ka

[426] Sealsamas, lk. 66.
[427] Tsükkel «Üle piiri» ilmus esmakordselt «Loomingus» nr. 10 1927, kandes pealkirja «Vihjeid Roomast».
[428] J. Sütiste «Rahutusest» väljajäänud luuletusi, KM KO, fond 174, m. 3 : 4, lehed 20—31.
[429] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m. 15 : 1.
[430] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 19.
[431] Kirjanduse Sihtkapitali rahalised aruanded, ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 511, leht 20.
[432] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 400, leht 14.
[433] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 393, leht 112.
[434] Sealsamas.
[435] Vrd. ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 393, lehed 113, 103, 100 ja s.-ü. 511, lehed 22, 23.

järgmisel aastal pole tal õnnestunud saada välismaastipendiumi — Sütistele, Vallakule ja Kärnerile eelistati siis A. Gailitit, kes sai 1930. a. kogu selleks otstarbeks määratud summa (1500 kr.) [436].

Uuesti immatrikuleeriti Sütiste üliõpilaseks 13. II 1930 [437], kuid juba sama aasta sügisel, 30. X 1930 on ta teadmata põhjustel taas eksmatrikuleeritud [438]. Veelkordselt on Sütiste üliõpilaseks arvatud 8. IX 1931, seekord üpris lühikeseks ajaks — juba sama aasta 6. novembril kustutatakse ta jälle üliõpilaste nimekirjast [439]. Viimast korda figureerib Sütiste nimi Tartu ülikooli üliõpilaste nimekirjas lühikest aega 1936. a. (2. VII—6. XI) [440], kuid sedapuhku juba täiesti formaalselt, mida näitab kasvõi üliõpilaseks astumise aegki suvevaheajal. Seekord oli Sütistel üliõpilaspiletit tarvis Berliini olümpiamängudele sõiduks, sest ta oli arvatud Berliinis korraldatud üliõpilas-sportlaste laagrist osavõtjate hulka [441].

Seega Sütiste 1923. a. algul alanud ülikooliõpingud lõppesid 1931. a. lõpul [442] ja kestsid ca 6 aastat 2 kuud (11 semestrit + 4 poolikut semestrit).

Pärast Rooma-reisi on Sütiste süvenenud taas oma õpinguisse kirjanduse ja rahvaluule alal, pühendades erilist tähelepanu poeetikale. Nii palub ta 15. IV 1928 toetust kultuurkapitalist «stuudiumi jätkamiseks — a) poeetikas, eriti vanemate kodumaa luuletajate stiilieritlemise/k/s ja b) töötamiseks rahvaluule alal» [443].

Sütiste ongi veel kuulanud 3 semestril Gustav Suitsu poeetikaloenguid [444] ja töötanud kaasa poeetikaseminaris [445], samuti käinud kuulamas G. Suitsu erikursusi «Tundeline teekond Euroopa kirjanduses» (2 sem.) ja «Kirjandusliku orientatsiooni küsimusi» (1 sem.) [446]. Hoolega on ta süvenenud ka rahvaluuleõpinguisse, kuulates siin V. Andersoni loenguid rahvalaulude (4 sem.) ja rah-

---

[436] ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 393, leht 91.

[437] J. Sütiste ülikoolitoimik, RAKA, fond 2100, nim. 1, s.-ü. 15679, leht 20.

[438] Sealsamas, lehed 20 ja 1. Kuna puudub avaldus eksmatrikuleerumiseks, võib arvata, et üliõpilaste nimekirjast kustutamine sündis õppemaksu mittetasumise tõttu.

[439] Sealsamas, lehed 21 ja 1. Taas puudub eksmatrikuleerumisavaldus.

[440] Sealsamas, lehed 24 ja 1. Taas puudub eksmatrikuleerumisavaldus.

[441] «Vaba Maa» 1936, nr. 154, 11. VII, lk. 8.

[442] Oieti näivad Sütiste ülikooliõpingud lõppevat juba 1930. aastal, 1931. aastast ei leidu enam mingeid loengute ülestähendusi.

[443] Kirjanike avaldused toetuse saamiseks «S» — ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 400, leht 12.

[444] J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja 12 : 2.

[445] Poeetikaseminari õpinguraamatusse pole kantud, kuid selle kohta on säilinud ulatuslikud eeltööd seminaritööks ja lõpetamata seminaritöö; vt. KM KO, fond 174, m. 14 : 8 ja ka 14 : 7.

[446] J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1, 14 : 5 ja 13 : 2.

vajuttude võrdleva uurimise meetodist (2 sem.) [447] ning piibli vana ja uue testamendi ainetest eesti rahvaluules (kumbagi 1 sem.) [448], ka on ta osa võtnud rahvaluule proseminarist (O. Loorits) ja seminarist (V. Anderson), mis mõlemad ainukeste ainetena teisel õpingute perioodil on arvestatud (esimene 24. VI 28, teine 8. X 28) [449].

Peale selle figureerib Sütiste õpinguraamatus sel perioodil veel mõningaid lingvistilisi distsipliine, K. Ramuli psühholoogiakursusi ning W. Freymanni filosoofiakursus koos sissejuhatusega filosoofiasse [450]. Kuid kuivõrd Sütiste neid aineid on kuulanud, on raske kindlaks teha, sest konspekte neist Sütiste järelejäänud paberite hulgas ei leidu.

Kui püüda neist kuivadest faktidest kaugemale tungida, kerkib küsimus — mida siis andis ülikool Sütistele?

Hoolimata õpingute lünklikkusest ja teatavast boheemlikust hooletust suhtumisest neisse, andis ülikool Sütistele siiski palju nii üldhariduse kui ka kirjandusliku eruditsiooni alal. Sütiste õppis siin üsna hästi tundma Lääne-Euroopa kirjanduse ajalugu ja vabalt orienteeruma kirjandusteoreetilistes probleemides, sai hea koolituse poeetikas, süvenes eesti rahvaluulesse, puutus kokku filosoofiaga.

Kuid selle positiivse kõrval oli muidugi Tartu ülikoolis kodanlikul ajal ka mitmeid varjukülgi, mis tõukasid eemale erksaloomulist poeeti, nii et ta eriti ei kahetsenudki oma õpingute poolelijäämist ega võidelnud täie jõuga nende lõpuleviimise eest:

> Siin tarkustemplis teadust luua
> ei saa, kui segab p l e b s i t u n g —
> nüüd õpib see, kel isa pung
> ning taltsas pää on kaasa tuua.
> Kõik ist ja ast ja tung ja toon
> on tuppe ehmund siinseis majus,
> kus valmis eesti esiaju
> ning õitses elu verev moon.
> Ja üsna lihtne potisine
> ju rõhub verre alt ja päält —
> siin kõik on a k a d e e m i l i n e
> kuid muu ei tohi tõsta häält [451].

Peale Tartu ülikoolis valitseva tagurliku õhkkonna oli Sütistetaolisele luuletajale vähe vastuvõetav ka kuiv-akadeemiline õppeviis ja kirjanduse ning folkloori uurimise formalistlik koolkond.

---

[447] J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1, 13 : 6 ja 13 : 5; rahvalaulude võrdleva uurimise meetod figureerib õpinguraamatus 4 sem., konspekte leidub 3 semestrilt; rahvajuttude võrdleva uurimise meetod õpinguraamatus ei esine, kuid sellest leidub konspekte 1928. a. II poolelt ja 1929. a. I poolelt.

[448] J. Sütiste õpinguraamat ja konspektid, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja 14 : 6.

[449] Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja 13 : 4, 14 : 2.

[450] Seesama, KM KO, fond 174, m. 15 : 1 ja 13 : 1.

[451] J. S ü t i s t e, Tartu ja Tallinn — «Looming» 1941, nr. 2, lk. 178.

Nii oli üsna formalistlik ülikooli tolleaegse juhtiva rahvaluuleteadlase sakslase W. Andersoni folkloori uurimise nn. soome meetod, mis seisnes peamiselt üksikute motiivide formaalses võrdlemises, kusjuures jäi täiesti varju rahvaluule sisu [452]. Ja kui pööratigi tähelepanu sisulisele küljele, siis tehti sedagi akadeemilis-tagurlikelt positsioonidelt. Selle asemel, et tuua esile rahvaluule võitlevat, paruni ja pastori, mõisa ja kiriku vastu suunatud sisu, ehitas professor Anderson terved loengukursused üles rahvaluule ja religiooni seose näitamisele, tuhnides ehtsaksaliku süsteemipärasusega üles eesti rahvaluules leiduvaid kokkupuutepunkte piibliga [453].

Ühes hilisemas memuaarkirjutises on ka Sütiste ise dokumenteerinud oma rahulolematust sellise rahvaluule-uurimisega:

«Hiljem istusime J. Semperiga koos ülikoolis — prof. Andersoni rahvaluule loenguil. Tal /= Semperil/ oli alati kaasas kehakas köide rahvalaule, kust kõrvuti teisendeid jälgisime. Loengute vaheajal arvustasime maapõhja soome rahvaluule uurimise meetodi, kuid edasi kuulasime siiski» [454].

Küllaltki formalistliku suunaga ning subjektiivsete lähtealustega oli ka kirjanduse õpetamine Gustav Suitsu poolt. Selle väga ilmekaks näiteks on Suitsu poeetikaseminar, kus Sütiste on ülesandeks saanud analüüsida Ernst Enno «Hallide laulude» stiili [455]. Vastavalt seminari juhataja juhenditele on Sütiste siin näinud palju vaeva, töötades läbi suure hulga poeetikaalaseid teoseid ning üksikasjaliselt analüüsinud Enno «Rändaja õhtulaulu» stiilielemente, kuid tulemusi sel vähemalt pooleaastasel tööl on vähevõitu. Vaatamata 5 leheküljele üksikute häälikute esinemiste statistilistele loeteludele ja paksule kaustale muile analüüsidele [456] ei jõua seminaritöö lugeja siiski palju lähemale Enno luule olemusele. Sütiste on ka ise mõistnud sellise häälikute loetlemise ja kõlameloodia varjundite tagaajamise viljatust ning pärast 44 tihedalt täiskirjutatud vihikulehekülge jätnud seminaritöö pooleli ja nii on kogu palju vaeva nõudnud poeetikaseminar tal jäänud arvestamata [457]. Ja hoopis huvitavamad Suitsu näpunäidete järgi kirjutatud pikast ja igavast seminaritööst on Sütiste üksikud tabavad «apokrüüfilised» märkused analüüsi eeltööde servadel ja lahtistel lehekestel, näit.:

---

[452] Vt. J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 13 : 5, 13 : 6, 14 : 2.

[453] Vt. sealsamas, m. 14 : 6.

[454] J. Schütz, Esimesi kokkupuuteid «Loomingu» toimetajatega, «Looming» 1933, nr. 4, lk. 482.

[455] Küllap vist ülaltsiteeritud avalduses toetuse palumisel «vanemate kodumaa luuletajate stiili eritlemiseks» ongi Sütiste silmas pidanud seda E. Enno «Hallide laulude» stiili lahkamist. Igatahes on selle seminaritööga tegeldud pärast seda 15. IV 28 dateeritud avaldust, kuna seminaritöö puhtandi I vihiku lõpul on kuupäev 14. III 29, millest võib järeldada isegi aastast töötamist selle juures! (KM KO, fond 174, m. 14 : 8).

[456] Vt. J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 14 : 8.

[457] J. Sütiste õpinguraamat, KM KO, fond 174, m 5 : 1.

«Enno Hall/id/ l/laulud/ — ei kanna enesen mingit mõtet — on vaid muusika ja väga halb muusika. Laulik on tõesti oma avalaulun õigesti enda olukorda defin/eerinud:/

Nad puuri mind pandsid
ja lauliku nime andsid.

Ta on tõesti kui kanaaria lind puurin, kes laulab ning laulab laulu enese pärast ühte ja sama viisi ainult harva tehen lühemaid ja pikemaid tuure» [458].

«E/nn/ol ilm on piirat, samuti tema veretuik, ja — kogu ilma suhtumine. [— — —] (Tuua võrdluseks kas või Jakob Liivi). Ta näeb vaid pisiasju poolhaiglase ilutsemisega, mille tõttu rabav ja teravalt meeleloov ekspressioon puudub. Püüab töötella (nagu kõik sümbolistid) eeskätt kõlamuljed . . .» [459].

Ja ühel lahtisel lehel on Sütiste eelnevaist vaatlustest kokkuvõtet tehes tulnud hoopis hävitavale hinnangule Suitsu poolt ettekirjutatud formalistliku uurimismeetodi suhtes:

«Isikliselt kaldun arvamisele, et igat luuleteost teat kind/l/a ja normeerit meetodiga analüüsida on mõt/t/etu, sageli ekslik. Samastes kindlates piirides arutelu viiks vaid mõnikord tulemusteta analüüsile, üksikute stiilielementide otsimisele, milliseid sääl üldse ei ole» [460].

Üldse pakub mainitud seminaritöö ja selle eeltööd palju materjali Sütiste nii tolleaegsete kui ka hilisemate esteetiliste ja poeetiliste tõekspidamiste selgitamiseks. Sütiste on seminari käigus läbi töötanud terve rea poeetika- ja esteetika-alaseid teoseid nii saksa kui vene autoritelt. Nii on ta üksikasjaliselt konspekteerinud B. Eichenbaumi teose «Мелодика стиха» (1922), Eduard Sieversi teose «Rhytmisch-melodische Studien» (1912), Julius Tenneri artikli «Über Versmelodie» (1913) ja Andrei Belõi raamatu «Символизм» (1910) [461]. Peale selle on Sütiste tutvunud B. Tomaševski teosega «Русское стихосложение», V. Žirmunski raamatutega «Задачи поэтики» ja «Задачи и методы изучения искусств», R. Lehmani teosega «Die Formenelemente der Poesie», Hans Sperberi teosega «Motiv und Wort» ja Josef Körneri teosega «Vom Geiste neuer Literaturforschung» [462], mida on tsiteeritud või kavatsetud tsiteerida tema seminaritöös.

Sellised põhjalikud poeetikakursused, nagu on seda Tomaševski ja Lehmani omad, mis on kasutatavad veel tänapäevalgi, pakkusid muidugi noorele luuletajale palju õpetlikku ja rikastasid tema luulearsenali. Peamiselt on Sütiste tundnud huvi kahe tähtsa poeetika probleemi vastu: 1) värsi meloodilis-rütmiline külg ning 2) sümbol ja sümbolism.

---

458 J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 14 : 8, leht 90 p.
459 Sealsamas, leht 93.
460 Sealsamas, leht 105.
461 Sealsamas, lehed 110—151.
462 Sealsamas, lehed 43, 44, 46, 47, 108.

Sütiste on siin lisaks tsiteerimistele teinud ka ise mõningaid teoreetilist laadi üldistusi. Nii näit. uurides E. Enno luuletuste ebareeglipärast meetrumit, tuleb ta järeldusele, et «rõhuta sil/b/i kadumist täidetakse hääldamises (mõninga suurema) lühendatud inte/r/val/l/i eeloleva rõhksilbi vähe suurema pikendusega kui teistel juhustel» [463]. Kuigi kasutatud käsiraamatud oma suurema või väiksema formalistliku kallakuga ei soodustanud vormi vaatlemist seoses sisuga, on Sütiste vaistlikult õigesti tajunud seda dialektilist seost ning püüdnud oma värsivormi vaatluste puhul seda arvestada. Nii ei saa ta poeetilisi kordusi pidada ainult värsi kõlaliseks elemendiks, vaid nõuab küsimusele diferentseeritud lähenemist, leides, et kordustel võib olla ka tähtis sisuline funktsioon mingi mõtte rõhutamiseks ja intensiivsuse tõstmiseks: «Sõnade kordumisen peab otsusele jõudma, kas on mõttelised k u j u t e l m i d t u g e v a m a d kui kõlaline instrumentatsioon. Siis jõuame otsusele, kas peab neid vaatlema kõla- või lausefiguuridena» [464].

Põhjalikult on Sütiste juurelnud sümbolismi probleemi üle. Andrei Belõi teose «Sümbolism» konspekt näitab, et hoolimata mõningaist ekspressionalistlikest sugemetest Sütiste enda tolleaegses luules, pole ta eitavale seisukohale antirealistlike loomingumeetodite suhtes tulnud mitte 30-ndate aastate lõpul, nagu võiks järeldada ta pöördelise tähtsusega artikli «Meie uusromantika pärapoeesia» ning poeemide tsükli järgi, vaid juba kümme aastat varem.

Sütiste näeb läbi sümbolistide ideelist pankrotti — sümbolistid ei ole uue maailma ehitajad, vaid nad viivad tagasi religiooni juurde, tunnistades oma jõuetust maises maailmas leida oma ideaale: «Nende sümbolismi helendavate ja üle hallpäevsuse kumavate horisontide poole rühkija/d/ sarnanevad romantikuile: mõlemad ei rahuldu olevaga. Kui romantikud leidsid oman tormimeelen lohutuse tagasihaaravan idealiseerimisen, siis püüavad sümbolistid kultuuritahteliselt edasi, kujutletava, religioossete nägemuste kaudu avarduvate igaveste ning jäädavate väärtuste poole» [465] [— — —] «Nõnda osutus sümboolne elu selles tõelises ilmas vaid müsteeriliseks rännanguks ühest unest teise eksimiseks, et leida väärtust ja mõtet, mis oleks igavene ja jäädav» [466].

Selle sümbolistide pankroti mõistmise tõttu võibki Sütiste oma konspekti Belõi raamatust lõpetada üleolevalt sõnadega: «Nii keerukalt segane on selle Vene kirjandusteoreetiku, poeedi ja mõtleja sümbolismi piiritlus. Omas [?] kõiketeadatahtvusega on ta siiski an/d/nud selle ebamäärase voolu piirjooned» [467].

---

[463] Sealsamas, leht 104.
[464] Sealsamas, leht 99.
[465] Sealsamas, lehed 115—116.
[466] Sealsamas, leht 117.
[467] Sealsamas, leht 121.

Seoses sümbolismi probleemidega on Sütiste korduvalt mõtelnud sümboli osast luules. Sümbolil on olnud küllalt tähtis koht Sütiste luules, seda aga eriti 30-ndate aastate algul, kui suur osa ta tähtsamaid luuletusi («Vaevamägede mailt», «Riigilipu all», «Kindlustajad», poeem «Haamer» jt.) on rajatud just sümbolitele. Tuleb arvata, et see õnnestunud sümbolite kasutamine ei ole ainult hea luuletajavaistu tulemus, vaid kasuks on tulnud ka eelnev sümboli küsimuse teoreetiline läbitöötamine. Sütiste on defineerinud, et «kunst/iline/ sümbool on individuaalses kujus kehastet silmapilgu elamuse ühtsus»[468]. Ta leiab printsipiaalse erinevuse klassikute-realistide ja sümbolistide vahel sümboli tarvitamises: «Klassikud võtsid reaalsusest vaid olulised jooned, karakterlisemad nähted. Sümbolistid aga katsuvad nüanseeritult näha ka pisiasju: selleks tarvitavad palju atripuute, määrusi, lisandusi»[469]. Seega erinev sümbolite kasutamine viib realistid ja sümbolistid vastandlikele tulemustele: realistid, tõstes esile olulisi jooni, annavad edasi tüüpilist, sümbolistid aga tõstavad esile ebaolulisi pisiasju ning muutes neid suure üldistava jõuga sümboliteks, annavad tegelikkusest hoopis väära ja moonutatud pildi.

Niisiis suutis üliõpilane Sütiste üsnagi kriitiliselt suhtuda õpetatavasse ja tuua ülikoolist kaasa oma õpetajatest märksa erinevad kirjanduslikud tõekspidamised.

Mis puutub Sütiste filosoofilistesse ja ühiskondlik-poliitilistesse vaadetesse, siis need näivad olevat mitmeti ebajärjekindlamad, kuigi ka siin Sütiste hoopiski ei saanud omaks võtta ülikoolikateedrist õpetatavaid seisukohti.

Filosoofiat luges tollal ülikoolis W. Freymann, kelle loengud, taotledes objektiivsust, paistavad silma oma eklektitsismiga. Nagu võib otsustada Sütiste poolt kasutada olnud filosoofialoengute konspektide järgi[470] (Sütiste ise pole neid loenguid konspekteerinud, tundes nähtavasti vähe huvi ametliku filosoofiakursuse vastu), valitses Freymanni loenguis idealistlik suund. Materialiste ja nende eelkäijaid on rohkem ainult möödaminnes mainitud, materialismi on üldse vaadeldud kui teisejärgulist filosoofiat, marksistlik filosoofia on aga täiesti surnuks vaikitud. Filosoofia ajaloo kõige tähtsamaks kujuks peetakse aga saksa subjektiivse idealismi esindajat Immanuel Kanti, kelle järgi filosoofiat jaotatakse Kanti-eelseks ja -järgseks filosoofiaks[471]. Tõsi, kuna Kant on ikkagi XVIII sajandi filosoof, siis ei ole ta enam päris moodne ning nii peab Freymann võimalikuks tema filosoofia mõnd külge ka kritiseerida uuemate materialismile vaenulike filosoofide seisukohtade järgi. Kuid põhiliselt ühineb lektor Kanti idealistliku

---

[468] Sealsamas, leht 102.
[469] Sealsamas, leht 91.
[470] J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 4. Vrd. ka W. Freymann, Filosoofia peaküsimusi, Tartu 1939.
[471] J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 4, leht 86.

maailmakäsitusega, eitades tegelikkuse tunnetamise võimalusi ja juhtides oma kuulajaid agnostitsismi umbteedele:

«Kuid meie oleme näinud ülesaamata raskusi ja lõpuks absurdsusi, milleni on jõutud, kui tahetakse aru saada seda nii mitmes kujus kirjeldatud tunnetuseprotsessi. Kanti aprioorsed kujud meie teadvuses ei lahenda ka mitte kogu tun/ne/tus-teoreetilist probleemi, mis üldse ei ole võimalik, kuid igatahes on toonud Kanti teooria suuremat selgust kui kõik varemad süsteemid» [472].

On loomulik, et selline filosoofia noort otsisklevat vaimu ei rahuldanud ning ametlike loengute kõrval püüdsid ärksamad üliõpilased uurida iseseisvalt filosoofiat ning leida oma «tõde ja õigust». Tartu ülikoolis ei olnud tundmatud ka marksistlikud ideed ning eri aegadel on eksiteerinud nii legaalseid kui ka salajasi üliõpilasringe, kus püüti tutvuda sotsialismi ja marksismiga.

Sotsiaal-filosoofiline Üliõpilaste Selts. Sütiste üliõpilasaastate algul tegutses Tartu ülikoolis legaalne Sotsiaal-filosoofiline Üliõpilaste Selts, mis hiljem nimetas end H. Heidemanni ettepanekul Proletaarseks Üliõpilaste Seltsiks [473]. Sotsiaal-filosoofiline selts alustas tegevust 1922. a. sügisel. 29. oktoobril 1922. a. tuli kokku kümmekond proletaarselt meelestatud Tartu ülikooli üliõpilast, kes otsustasid luua Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi, 10. novembril valiti juhatus ja revisjonikomisjon [474] ning registreeriti selts legaalse organisatsioonina. Seltsi esimeheks valiti üks aktiivsemaid ja teadlikumaid üliõpilasi, kommunist Anton Wachtmann (praeguse nimega Vaarandi) [475]. Seltsi tegevust suunas ja juhtis EKP Tartu organisatsioon eesotsas Hans Heidemanniga [476]. Seltsi liikmete arv ei olnud suur, tõustes maksimaalselt 23-le [477], kuid seltsi kuuluvad üliõpilased olid aktiivsed ning arendasid laiaulatuslikku tegevust, mis ulatus ülikooli piiridest väljapoolegi. Seltsi liikmete hulka kuulusid Olga Künnapuu-Lauristin, Harald Nael, Karl Siilivask (sen.), Voldemar Telling, Anton Wachtmann-Vaarandi, Arnold Veimer [478], Paul Jürgen, Aleksander Kruusamägi, Meeri Rikko, Oskar Sepre, Rudolf Veimer [479], Albert Lipstal, Robert Scher, Mihkel Tulp [480] jt. 1923. a. sügisel loodi seltsi toetajaliikmete kogu, kuhu on kuulunud juhtivad kommunistid Hans Heidemann, Paul Keerdo, Olga Künnapuu,

---

[472] Sealsamas, leht 91 p.

[473] K. Martinson, Proletaarse Üliõpilaste Seltsi tegevusest Tartus, «Edasi» 1955, nr. 43, 2. III.

[474] Sealsamas.

[475] Sealsamas.

[476] Sealsamas.

[477] Kohturep. «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1926 nr. 42, 12. II.

[478] K. Martinson, *op. cit.*, «Edasi» 1955 nr. 43, 2. III. (K. Siilivask langes fašistide käe läbi 1941. a.).

[479] Kohturep. «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1926 nr. 42, 12. II.

[480] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 286, 22. X.

Rudolf Pälson, Rudolf Veimer[481], Jaan Tomp[482] jt. (Künnapuu ja R. Veimer ei olnud sellal enam seltsi liikmed).

Sotsiaal-filosoofilise seltsi tegevus oli algul tagasihoidlikum, piirdudes peamiselt sotsialismi, filosoofiasse, ajalukku ja kirjandusse puutuvate teoreetiliste referaatide ja vaidluskoosolekute korraldamisega[483], kusjuures kutsuti aeg-ajalt esinema ka radikaalsemaid ülikooli lektoreid, nagu Gustav Suits, Peeter Treiberg-Tarvel jt.[484] Kuid kord-korralt seltsi tegevus laienes ja mitmekesistus. Selts propageeris ja levitas üliõpilaste seas sotsialistlikku kirjandust, millele aitas kaasa eriti seltsi lugemislaua avamine. Lugemislauas leidus peale paljude teiste poliitiliste ajalehtede ja ajakirjade ka mitmeid Nõukogude Liidu perioodika väljaandeid, nagu «Pravda», ajakiri «Ekonomitšeskaja Žizn» jt.[485] Üliõpilaskonna edustuse valimistel esines selts iseseisva nimekirjaga ja loosungit «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» kandva proklamatsiooniga, kus teravalt kritiseeriti senist üliõpilaste juhtkonna tegevust, juhiti tähelepanu üliõpilaste hulgas laienevaile šovinistlikele meeleoludele ja ähvardavaile fašistlikele väljaastumistele[486]. Rida seltsi liikmeid, nagu A. Wachtmann-Vaarandi, R. Scher, M. Tulp, A. Nael ja A. Lipstal, võttis aktiivselt osa 1923. ja 1924. a. valimiseelsest agitatsioonitööst Töörahva Ühise Väerinna heaks, kusjuures R. Scher oli Töörahva Ühise Väerinna kandidaadiks Tartu linnavolikokku[487]. Selts korraldas annetuslehtedega korjanduse poliitiliste vangide heaks ning toetas aineliselt nii seltsi vangistatud liikmeid kui ka mõningaid teisi poliitvange ja proletaarset ajalehte «Töö Hääl»[488].

Erilist tähelepanu pööras selts oma liikmete ühiskondlik-poliitiliste ja filosoofiliste vaadete arendamisele ja üldse sotsialistliku mõtteviisi levitamisele üliõpilaste hulgas.

Kuid selline seltsi aktiviseeruv tegevus ja tema sidemed kommunistliku parteiga paistsid varsti silma politseile. Kui 1924. a. jaanuaris suleti politsei poolt kõik töölisorganisatsioonid, siis areteeriti ka rida sotsiaal-filosoofilise seltsi liikmeid[489], kuid selts ise võis veel mõnda aega edasi tegutseda. Pärast eesti proletariaadi 1924. a. 1. detsembri ülestõusu suleti 5. detsembril ka sotsi-

---

[481] Kohturep. «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1926 nr. 42, 12. II.
[482] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 287, 23. X.
[483] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 286, 22. X.
[484] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 288, 24. XI.
[485] K. Martinson, *op. cit.*
[486] Kohturep. «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1926 nr. 42, 12. II ja nr. 43, 13. II.
[487] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 286, 22. X ja 1925 nr. 287, 23. X.
[488] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased» ja «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 286, 22. X ja 1926 nr. 42, 12. II.
[489] K. Martinson, *op. cit.*

aal-filosoofiline selts [490] ja tema tolleaegsed juhtivad liikmed A. Wachtmann-Vaarandi, R. Scher, M. Tulp, H. Nael ja A. Lipstal vangistati. Sotsiaal-filosoofilise seltsi kohtuprotsess toimus 1925. a. oktoobri lõpul, kusjuures areteeritud liikmeid süüdistati riigikukutamises ja nende asja arutamine anti kapten Helki eesistumisel töötava sõjakohtu kätte [491], et «riigivastastele» üliõpilastele saaks määrata hästi karmi karistuse ja seega hirmutamisega eesrindlikku üliõpilasnoorust sotsialismist eemaldada. Nagu nähtub kohtuprotsessi reportaažidest kodanlikus ajakirjanduses, oli kommunistliku liikumise avastamine üliõpilaskonnas kodanlusese üpris kibedaks pilliks ning ajaleheneegrid püüdsid nahast välja pugeda, et lugejate silmis mustata ja diskrediteerida kohtus kindlameelselt käituvaid üliõpilasi. Konservatiivne «Postimees» tungis kallale ka ülikooli õppejõududele Peeter Treiberg-Tarvelile ja Gustav Suitsule, kes kohtus tunnistajatena esinedes olid end liberaalidena näidata tahtes avaldanud arvamust, et midagi halba ei ole sotsialismi ümber teoretiseerimises, kuid halb oli see, et sotsiaal-filosoofilise seltsi liikmed sidusid seda praktiliste võitlusülesannetega. Nende aadressil avaldas «Postimees» raevuse följetoni «Kass ja kokk», kus kirjutati:

«Tulid professorid kohtu ette ja olid üllatatud ning kurvad, et niisugused kenad poisid on pandud süüpinki. Nad olevat hästi õppinud ja professorid on neile referaate pidanud sotsiaalfilosoofiast, kirjandusest, revolutsioonist jne. Ja õpilased olevat seda kõike väga tähelepanelikult kuulanud. Kuidas siis nüüd järsku niisugune piinlik asi — kommunistid?! Kes teab kui kaua see «süütu» teoretiseerimine oleks võinud edasi kesta ja millega lõppeda, kui praktiline elu ei oleks vahele seganud ja katte paljastanud süütute «teoreetikute» suhtes. Nüüd on ehk kokkadelgi selge, kuidas teinekord tuleb olukordi hinnata» [492].

Sõjakohus mõistis A. Wachtmann-Vaarandi ja R. Scheri 8 aastaks, teised 6 aastaks sunnitööle [493]. Et aga süüdistuse kokkuklopsimisel oli kasutatud liiga silmapaistvaid traagelniite, nagu olid seda politsei poolt fabritseeritud kriminaalkurjategija Rammani tunnistused [494], siis oli kohus sunnitud sotsiaal-filosoofilise seltsi asja veel teistkordselt arutama. Uues koosseisus tuli sõjakohus kokku 1926. a. veebruaris, kes mõistis kõik kaebealused 6 aastaks sunnitööle [495].

Sotsiaal-filosoofilise seltsiga leidis kontakti ka Sütiste ja

---

[490] Sealsamas; Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 419.
[491] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 286, 22. X ja nr. 287, 23. X.
[492] «Postimees» 1925 nr. 7 (290), 26. X.
[493] Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 288, 24. X.
[494] Sealsamas.
[495] Kohturep. «Kommunistlised üliõpilased», «Postimees» 1926 nr. 44, 14. II.

kuulus lühemat aega seltsi liikmeskonda [496]. Sütiste tõi sotsiaal-filosoofilisse seltsi ta koolipõlvesõber Harald Nael [497]. Kuna Harald Nael lõpetas Tartu õhtureaalgümnaasiumi III lennus 1923. a. kevadel [498] ja sama aasta sügisel astus ülikooli, siis võis Sütiste sotsiaal-filosoofilise seltsi tulek sündida kõige varem ka alles 1923. a. sügisel. Sütiste ei olnud seltsi aktiivne liige ja referaatidegagi ta ei esinenud [499]. Ainukene teadaolev seltsi üritus, kus Sütiste on tegev olnud, oli Anatole France'i mälestusõhtu korraldamine kirjaniku surma puhul 1924. a. oktoobris [500], mis oli üldse seltsi viimaseks avalikuks koosolekuks. Sellel mälestusõhtul on hiljuti Anatole France'i kohta ülikoolis erikursuse [501] läbikuulanud Sütiste esinenud avasõnaga, kuna põhiettekandega esines Gustav Suits [502]. Oma avasõnas on Sütiste alla kriipsutanud A. France'i lähedust töötavale rahvale:

«See suurim Prantsuse kirjanduslise skeptitsismi esitai intellekt on alati kaasa tunnud sellele ühiskonna klassile, kes võruna pigistavast materjaalsest ülejõust piirat» [503].

Kuna Sütiste osa sotsiaal-filosoofilises seltsis oli üsna tagasihoidlik, siis teda, nagu hilisemat ajaloolast Otto Liiva, ei ole seltsi sulgemisel areteeritud ja teda pole isegi tunnistajana «riigivastaste» üliõpilaste protsessist osa võtma kutsutud [504].

Kuid selletagi on sotsiaal-filosoofilisel seltsil olnud suur tähtsus Sütistele, kuna ta siin puutus esmakordselt kokku sotsialismi ideedega, tutvus marksistliku kirjandusega, luges nõukogude perioodikat. Sotsiaal-filosoofilise seltsi esimees A. Vaarandi on Sütistele hankinud aastakäigu (kas 1922. või 1923. a. aastakäik) nõukogude kirjanduslikku ajakirja «Krasnaja Nov» [505], kus avaldasid oma teoseid tuntud nõukogude kirjanikud Maksim Gorki, V. Majakovski, Vs. Ivanov, V. Brjussov, S. Jessenin, N. Tihhonov, V. Inber jt. Nende teoseid lugedes tegi Sütiste esimesed sammud sotsialistliku realismi meetodiga tutvumisel. Pärast «Krasnaja Novi» aastakäigu läbilugemist olevat Sütiste ütelnud «See on hoopis teistsugune kraam kui meil!» ja olnud elavalt huvitatud nõukogude kirjandusest [506]. Sotsiaal-filosoofilise seltsi juhtivate tegelaste vahendusel sai Sütiste nõukogude kirjandusteoseid Nõu-

---

496 K. Martinson, *op. cit.*

497 Anton Vaarandi teateil (1955. a.).

498 Tartu Linna Õhtuse Ühisgümnaasiumi lõpetanute nimestik, Tartu Linna Õhtune Ühisgümnaasium 1918—1928, lk. 26.

499 Anton Vaarandi teateil (1955. a.).

500 Seesama.

501 Erikursust France'i kohta on Sütiste kuulanud 1923. a. sügisel, vt. J. Sütiste konspektid, KM KO, fond 174, m. 12 : 3.

502 Kohturep. «Riigivastased üliõpilased», «Postimees» 1925 nr. 288, 24. X.

503 Lisalehed A. France'i konspektis, KM KO, fond 174, nr. 12 : 3, leht 28.

504 Anton Vaarandi teateil (1955. a.).

505 Seesama.

506 Seesama.

kogude Liidu saatkonna kaudu ja hiljem otse Nõukogude Liidust [507].

Muidugi oli Sütiste tutvumine marksistliku õpetusega sotsiaal-filosoofilises seltsis üsna pinnapealne ja lünklik, mistõttu paljudeski küsimustes ta arusaamad jäid ebaselgeiks ja vastuoluliseks — nii näiteks ei jõudnud ta tollal nn. vabadussõja kontrrevolutsioonilise olemuse mõistmiseni.

Et ka Sütiste ise kõrgelt hindas sotsiaal-filosoofilises seltsis saadud äratust, näitab tema tuline poolehoid vangistatud seltsimeestele, kelle poole ta pöördub 1929. a. luuletuses «Ristlained»:

Mu sõbrad, vanglamüüre taga —
te kannatate ainult selle eest,
et tunnistate: ilmakord on vale,
et elul kaunim olema peab pale,
ta tundmiseks vaid vaja inimmeelt.
Maast-madalast te nägite, et Issand
siin sandarmiga ühen lavvan joob,
sa ahasta või palu, kisa —
võid kuulda irvitust vaid nende poolt.
Ja kaasa lõite osa ajaloost
siin palju teisiti, kui klassi puldilt
Euroopa õiglusest pää tühi oode taotles.
Te teadsite: — töö võrdne vägivalla kaotab
ja iga õigus muu on püss + suli [508].

Nii möödusid Sütiste üliõpilasaastad mitmesuguste vaadete ristluses ja pingsais otsinguis. Olgugi et Sütiste ei toonud ülikoolist kaasa diplomit, andsid õppeaastad siin talle palju nii teadmiste kui ka maailmavaatelise küpsemise mõttes. Ülikooliaastail algas Sütiste intensiivne kirjanduslik tegevus, jõudsid avalikkuse ette ta esimesed luuletuskogud ning Sütiste kasvas üldiselt tunnustatud luuletajaks.

Juhan Sütiste noorus möödus küll kitsastes oludes, kuid rahva keskel mitmesuguses miljöös, mis andis tulevasele luuletajale rikkaliku elulise materjali pagasi. Nii tundis ta peale varases nooruses nähtud külamiljöö hästi Tartu agulit ja üliõpilasaastail õppis tundma intelligentide ringkonna elu. See mitmesuguse keskkonna elu tundmine rikastas luuletaja muljete tagavara ning mitmekesistas ta luuletuste ainevalda.

Kõigi raskuste kiuste omandas Sütiste küllaltki hea hariduse, mis oli üheks tähtsaks eelduseks, et temast järgnevatel aastatel kujunes elu avaralt mõistev kirjanik. Pidev kokkupuutumine eluraskustega teritas juba varakult Sütiste pilku sotsiaalsete vastuolude nägemiseks. Sütiste noorusaastatel toimunud suured ajaloolised sündmused (Esimene maailmasõda, Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioon, kodusõda) lükkasid luuletaja vaatevälja fookusesse tähtsad ühiskondlikud probleemid. Ühtlasi oli aga tolle-

[507] Seesama.
[508] J. Schütz, Peipsist mereni, Tartu 1930, lk. 53.

aegne keerukas poliitiline olukord selleks pinnaseks, millest said alguse mõned olulised vastuolud (kodanluse seisukoha jagamine kodusõja küsimuses jne.) Sütiste loomingus. Kuid kõigist vastuoludest hoolimata kujunes Sütiste juba 20-ndail aastail, tänu oma proletaarsele päritolule ja kokkupuutumistele progressiivsete ideedega nii gümnaasiumis kui ülikoolis (eriti Sotsiaal-filosoofilises Üliõpilaste Seltsis) töölisklassile lähedal seisvate vaadetega luuletajaks, kelle peatselt õitselepuhkev looming hakkas teenima töörahva huve.

ЮНОШЕСКИЕ ГОДЫ ЮХАНА СЮТИСТЕ

О. КРУУС

Резюме

Данная работа представляет собой начало первого монографического исследования об эстонском писателе Юхане Сютисте (1899—1945). Ранее опубликованная критическая литература о Сютисте состоит лишь из рецензий, кратких биографических сведений в справочных изданиях, небольших обзоров жизни и творчества писателя в школьных учебниках, а также из статей в периодической печати, приуроченных к памятным датам его жизни, и предисловий к его произведениям. Вследствие этого даже биографические сведения о Сютисте были до сего времени весьма скудными, с пробелами, а иногда и неточными.

Для настоящей монографии использована критическая литература, исследованы статьи, опубликованные в периодической печати, и произведения художественной литературы, собраны новые данные из архивов, а также от родственников и современников писателя.

Статья носит в основном биографический характер, охватывая в то же время и первые шаги Сютисте на его творческом пути, основные этапы которого будут освещены в следующих частях монографии.

Юхан Сютисте принадлежит к числу наиболее выдающихся представителей эстонской поэзии. Вступив в литературу в 20-х годах текущего столетия, он приобретает более широкую известность в 30-х годах и после восстановления в 1940 году советской власти в Эстонии становится виднейшим представителем эстонской советской поэзии.

Юхан Сютисте происходит из крестьянской среды; его дед работал лесником, а отец, Михкель Шюц, был занят на случайных работах и плотничал. Мать поэта, также родом из крестьян, зарабатывала себе на жизнь в качестве сельскохозяйственной работницы, а позже работала в городе.

Юхан Михкелевич Сютисте (до 1936 г. — Иоханнес Шюц) родился 28 декабря (по старому стилю 16 декабря) 1899 года в Эстонии, недалеко от г. Тарту, в волости Тяхтвере, на хуторе лесничества Куре. Здесь прошли также первые годы жизни будущего поэта.

В поисках работы матери поэта (отец после рождения последнего ребенка долгое время жил с семьей врозь) неоднократно приходилось менять место жительства. По-видимому, в 1906 году мать вместе с четырьмя детьми переехала в Тарту. Детство Юхана Сютисте было тяжелым — летом будущий поэт пас скот на хуторе, расположенном недалеко от города, а зимой зарабатывал гроши продажей газет.

После окончания трехгодичной приходской школы у Сютисте не было никаких перспектив для продолжения учебы. Он должен был сам себе зарабатывать на хлеб и с этой целью быстро обучиться какому-нибудь ремеслу. В декабре 1913 года, когда ему еще не исполнилось и 14 лет, он поступил учеником в часовую мастерскую, в которой проработал более пяти лет.

Несмотря на продолжительный, двенадцатичасовой, рабочий день, молодой Сютисте все же пытался пополнить свое скудное образование. Занимаясь самообразованием, он в тоже время поступает на вечерние курсы рисования для рабочей молодежи, организованные Тартуским обществом профессионального образования. На курсах преподавались и общие предметы, и на базе этих курсов просветительское общество в 1918 году открыло вечернюю гимназию, в которой позже продолжал свое образование и Сютисте. На этих курсах Сютисте научился хорошо рисовать, и они пробудили в нем интерес к изобразительному искусству. Бóльшую часть своего свободного времени он посвящает теперь рисованию, живописи.

С волнением переживал Ю. Сютисте вместе со своими друзьями, участвовавшими впоследствии, в дни буржуазной республики, в революционной деятельности, события Февральской и Октябрьской революций.

Однако период советской власти, последовавший за Октябрьской революцией, в Тарту, как и во всей Эстонии, продолжался недолго — уже в феврале 1918 года советскую власть задушила немецкая оккупация, длившаяся до декабря того же года. Власть в Тарту, после неудачной попытки эстонской буржуазии удержать ее в своих руках, в конце 1918 года вновь перешла в руки Советов. Однако с помощью международного империализма эстонской буржуазии удалось упрочить свое положение, и в январе 1919 года она перешла в наступление. 14 января г. Тарту был захвачен белыми. Чтобы пополнить свои вооруженные силы, буржуазия объявляла одну мобилизацию за другой. Мобилизации, объявленной 12 мая 1919 года, подлежал и Юхан Сютисте. Как и большинство других тартуских учащихся, Сютисте после мобилизации направили в резервный батальон школьников.

Батальон школьников отличался от других воинских соединений тем, что мобилизованные часть времени жили дома, а также посещали школу и только несколько дней в неделю проходили военное обучение в казармах. В течение почти всей гражданской войны Тартуский батальон школьников находился в Тарту в резерве. Лишь один раз, в августе 1919 года, батальон тартуских школьников, в котором находился и Сютисте, был на фронте за Псковом. То было по характеру действий спокойное время, когда линия фронта временно держалась без изменений.

Из-за этих обстоятельств Сютисте не увидел настоящего лица гражданской войны. Это было одной из причин того, почему Сютисте, впоследствии так критически относившийся к буржуазной республике, не сумел в вопросах гражданской войны стать на позицию рабочего класса и почему он в некоторых своих произведениях разделял в этом вопросе буржуазно-националистическое толкование (поэмы «За себя», «Молодые партизаны» и др.).

В годы гражданской войны и после нее Сютисте по вечерам после работы учился в Тартуской вечерней реальной гимназии. Большинство учащихся гимназии днем служили или работали на различных предприятиях.

В Тартуской вечерней реальной гимназии была атмосфера большего свободомыслия; будучи старше учеников обычных школ, учащиеся из рабочей среды проявляли живой интерес к социальным и философским проблемам. Здесь часто устраивались чтения рефератов и дискуссионные вечера по вопросам развития общества. Среди преподавателей вечерней гимназии были и прогрессивные люди (например, биолог Александер Аудова, придерживавшийся марксистского мировоззрения, который позже был вынужден уехать из буржуазной Эстонии в Советский Союз), сыгравшие важную роль в формировании материалистического мировоззрения своих учеников.

Несмотря на то, что у рабочей молодежи было мало свободного времени, успешно работали литературный, драматический и спортивный кружки. В их работе активное участие принимал и Сютисте, проявлявший интерес как к литературе, так и к спорту.

С несколькими своими соучениками он начинает издавать рукописный журнал «Вихур», в котором были представлены на суд любителей литературы и его первые стихи. В 1922 году школьный литературный кружок начал издавать размножаемый на шапирографе журнал «Рада», в котором появились и стихи Сютисте. Еще до этого, в 1921 году, Сютисте дебютировал в печати перед широкой общественностью — журнал «Мурранг» опубликовал его стихи «В кровавое время» и «Красное воспоминание». Если помещенные в школьных изданиях стихи Сютисте поднимаются не на много выше над пробами пера других его соучеников, то эти два стихотворения уже заметно выделяются. В них начинающий поэт осуждает свирепствовавший в годы гражданской войны белый террор и сочувствует павшим за

счастье трудящихся. Если в первом стихотворении наблюдается еще, по примеру других эстонских поэтов, абстрактная трактовка тем, проблем так называемых современных песен, то содержание стихотворения «Красное воспоминание» уже более конкретное, в нем есть ясное указание на тех, кто проводил белый террор.

Тартускую вечернюю реальную гимназию Сютисте закончил в 1922 году. Он приобрел серьезное знание языков, в то время как его успехи в естественных науках были в большинстве случаев оценены как удовлетворительные. Из средней школы Сютисте вынес хорошее знание русского языка. По особому ходатайству он вместе с несколькими соучениками получил право изучать русский язык в качестве первого иностранного языка, в то время как обычно им был немецкий или английский. Уже в средней школе Сютисте мог читать русскую литературу. Так, например, Сютисте, по воспоминаниям его однокашников, перед экзаменом по русскому языку и литературе вместе с группой товарищей проработал трехтомник произведений Белинского. Из русской литературы Сютисте больше всех любил Пушкина и многие из его стихов знал наизусть. Кроме русского языка, Сютисте владел немецким языком и немного изучал также английский язык.

Осенью 1922 года Сютисте посещал лекции в Тартуском университете в качестве вольнослушателя, так как из-за переэкзаменовки по математике он получил аттестат зрелости лишь в ноябре. В январе 1923 года Сютисте поступил на философский факультет Тартуского университета, специализируясь по литературе. Учеба в университете буржуазной Эстонии требовала больших расходов (высокая плата за обучение, дорогие учебные пособия, расходы на жизнь), вследствие чего детям бедных родителей приходилось постоянно бороться с материальными трудностями и часто сдаваться в этой борьбе, оставлять учебу незаконченной. Обучение Сютисте в университете несколько облегчалось тем обстоятельством, что он подпадал под закон, дававший льготы при обучении в университете бывшим ученикам-солдатам (освобождение от учебной платы, бесплатные учебные пособия). С 1925 года Сютисте как молодой писатель начинает получать пособие из так называемого фонда культурного капитала. Последний был создан буржуазным правительством для поддержки писателей и использовался в основном для ориентации литературы в угодном для буржуазии направлении.

В первый период своей учебы в университете, продолжавшийся до марта 1926 года, Сютисте прослушал в первую очередь различные дисциплины по литературе и фольклористике и наряду с этим лекции по языкознанию и истории. Особый интерес он проявлял к курсу поэтики профессора Густава Суйтса.

В марте 1926 года Сютисте, призванный на действительную службу, был вынужден прервать занятия в университете. В феврале 1927 года Сютисте возвращается в университет, но уже на экономическое отделение юридического факультета.

В августе 1927 года Сютисте совершил первую поездку за границу. Его, как одного из видных спортсменов Тартуского университета, посылают на студенческую олимпиаду в Рим, где Сютисте завоевал звание чемпиона в метании копья. Для молодого поэта эта поездка представляла большой интерес — кроме Рима, Сютисте ознакомился также с Венецией и Флоренцией, посетил их богатые художественные собрания. Эти впечатления от поездки отразились впоследствии в ряде стихотворений Сютисте.

В начале 1928 года Сютисте снова возвращается на философский факультет, чтобы продолжить свои занятия по литературе. Однако занимается Сютисте весьма нерегулярно, и осенью 1931 года занятия его в Тартуском университете прекращаются окончательно. Причиной этого были отчасти материльные затруднения, отчасти все расширяющаяся литературная деятельность Сютисте и, кроме того, неприемлемость для его чувствительной и беспокойной поэтической натуры господствовавшего в университете сухого, академического метода обучения.

В последние годы, проведенные в университете, Сютисте интересовался главным образом вопросами поэтики и лекциями по фольклористике. Сютисте уже тогда сумел критически отнестись к теоретикам символизма (А. Белый и др.) и осознал банкротство символизма и других антиреалистических течений.

Не удовлетворяли молодую, ищущую натуру и читавшиеся в то время в университете эклектические, враждебные материалистическому мировоззрению лекции по философии. Поэтому вполне закономерно, что Сютисте вскоре после прихода в университет нашел дорогу в Студенческое социально-философское общество, переименованное позже в Пролетарское общество студентов, в котором изучали материалистическую философию и политэкономию. Легальное Студенческое социально-философское общество было создано осенью 1922 года, его деятельность направляли коммунисты-подпольщики. В Обществе господствовал марксистский дух, кроме всего прочего, там читали получаемую из Советского Союза литературу и периодику. К сожалению, Общество действовало недолго: уже в 1924 году оно было запрещено полицией, и пять студентов, руководителей Общества, во главе с председателем Антоном Вахтманном-Вааранди были арестованы и приговорены военным судом к тюремному заключению на шесть лет. Так как участие Сютисте в деятельности Социально-философского общества было скромным, то он сам избежал репрессий, однако суровая судьба товарищей глубоко на него повлияла. Это отражается в его стихотворении «Встречные волны» (опубликовано впервые в 1929 г.), посвященном друзьям и товарищам поэта, которые за революционную деятельность вынуждены находиться в тюрьме и изгнании.

Хотя молодость Сютисте прошла в нужде, но среди народа и в разной среде, что дало будущему поэту богатый запас жизненного материала. Несмотря на все трудности, Сютисте полу-

чил достаточно хорошее образование, которое послужило одной из важных предпосылок того, что в последующие годы из него сформировался писатель, широко понимающий жизнь. Постоянные соприкосновения с жизненными трудностями научили Сютисте острее видеть социальные противоречия. Великие исторические события (первая мировая война, Февральская и Октябрьская революции, Гражданская война), происшедшие в годы юности Сютисте, поставили перед поэтом важные общественные проблемы. Вместе с тем, однако, сложная политическая обстановка того времени была той почвой, на которой зародились некоторые существенные противоречия в мировозрении и творчестве Сютисте.

JUHAN SÜTISTES JUGEND

O. KRUUS

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit bildet den Anfang der ersten monographischen Forschung über den estnischen Schriftsteller Juhan Sütiste (1899—1945). Die frühere Literaturwissenschaft beschränkte sich nur auf Besprechungen seiner Werke, auf spärliche biographische Angaben in Handbüchern und auf kürzere Übersichten über des Dichters Leben und Schaffen in Schulbüchern, in Vorwörtern zu seinen Werken und an Gedenktagen auch in periodischen Ausgaben. Darum waren die J. Sütiste betreffenden biographischen Angaben bis jetzt recht ungenügend, lückenhaft und manchmal sogar ungenau.

In der vorliegenden monographischen Forschung hat der Verfasser von früher veröffentlichten kritischen Artikeln Gebrauch gemacht, periodische und belletristische Werke durchforscht und neues Tatsachenmaterial aus Archiven und von Verwandten und Zeitgenossen des Dichters gesammelt.

Die vorliegende Arbeit trägt hauptsächlich biographisches Gepräge, doch werden hier auch Sütistes erste dichterische Versuche geschildert, mit deren näherer Analyse sich die folgenden Teile der Monographie befassen.

Juhan Sütiste gehört zu den bedeutendsten Vertretern der estnischen Dichtkunst. Nachdem J. Sütiste in den 20-er Jahren dieses Jahrhunderts die dichterische Laufbahn eingeschlagen hatte, wurde er in den 30-er Jahren in weitesten Kreisen bekannt, und nach der Wiedererrichtung der Sowjetmacht in Estland im Jahr 1940 wurde aus J. Sütiste ein hervorragender Vertreter der estnischen sowjetischen Literatur.

Juhan Sütiste entstammt einer Bauernfamilie des Landkreises Tartu, sein Grossvater war Waldhüter gewesen; des Dichters Vater Mihkel Schütz war als Gelegenheitsarbeiter und auch als

Tischler tätig. Auch die Mutter des Dichters stammte vom Lande und verdiente sich ihren Unterhalt als Feldarbeiterin und arbeitete später in der Stadt.

Juhan Sütiste (bis 1936 Johannes Schütz) wurde am 29. Dezember (dem alten Kalender nach am 16. Dezember) 1899 in Estland, in der Nähe von Tartu in der Gemeinde Tähtwere, in der Waldhüterei «Kure» geboren. Hier verbrachte der zukünftige Poet auch seine ersten Lebensjahre.

Auf der Suche nach Arbeit musste die Mutter des Dichters wiederholt den Wohnort wechseln (der Vater lebte seit der Geburt des letzten Kindes von der Familie getrennt). Im Jahre 1906 zog Sütistes Mutter mit ihren vier Kindern nach Tartu. Juhan Sütiste hatte eine schwere Kindheit — im Sommer war der zukünftige Dichter Hüterjunge auf einem Bauernhof in der Nähe der Stadt, und im Winter versuchte er sich einige Kopeken als Zeitungsjunge zu verdienen.

Nach Beendigung der dreijährigen Gemeindeschule besass Sütiste keine Aussichten mehr, weiter lernen zu können. Er musste anfangen, sich selber seinen Unterhalt zu verdienen und darum so schnell wie möglich ein Handwerk zu erlernen. Noch nicht 14 jährig, im Dezember 1913, wurde er Lehrling in der Werkstätte eines Uhrmachers, wo er mehr als 5 Jahre arbeitete. Ungeachtet des 12 stündigen Arbeitstages war der junge Sütiste bestrebt, seine Bildung zu vervollständigen. Neben selbständigem Studium besuchte er die vom Tartuer Verein für Berufsbildung organisierten Abendkurse für Zeichnen.

Hier wurden ausser Zeichnen auch andere Fächer unterrichtet, und auf der Grundlage dieser Kurse gründete der Bildungsverein im Jahre 1918 ein Abendgymnasium, in dem auch Sütiste weiterlernte.

Auf diesen Zeichenkursen lernte Sütiste gut zeichnen, und sie erweckten in ihm grosses Interesse für die bildenden Künste. Einen grossen Teil seiner freien Zeit widmet er von nun an dem Zeichnen und Malen.

Zusammen mit seinen Freuden, die später, in den Tagen der bürgerlichen Republik, an der revolutionären Tätigkeit teilnahmen, erlebte J. Sütiste mit grosser Erregung die umschwungbringenden Ereignisse der Februar- und der Oktoberrevolution.

Doch in Tartu, ebenso wie in ganz Estland, dauerte die der Oktoberrevolution folgende Periode der Sowjetmacht nicht lange — ihr wurde bereits im Februar 1918 durch die deutsche Okkupation, die bis zum Dezember desselben Jahres dauerte, ein Ende gemacht. Nach dem fehlgeschlagenen Versuch des estnischen Brügertums, die Macht zu ergreifen, ging diese am Ende des Jahres 1918 in Tartu wieder in die Hände der Sowjets über. Mit Hilfe des internationalen Imperialismus aber gelang es der estnischen Bourgeoisie, ihre Lage zu festigen und im Januar 1919 zum Angriff überzugehen. Am 14. Januar fiel Tartu in die

Hände der estnischen weissen Armee. Zur Verstärkung ihrer Streitkräfte ordnete die bürgerliche Regierung eine Mobilmachung nach der anderen an. Auf Grund des Mobilmachungsbefehls vom 12. Mai 1919 musste auch Juhan Sütiste sich stellen. Wie die meisten Tartuer Schüler, wurde auch Sütiste nach der Mobilisation dem Tartuer Schülerreservebataillon zugeteilt. Dieses Bataillon unterschied sich von anderen Truppenteilen, da hier die Mobilisierten zeitweilig zu Hause wohnten und auch die Schule besuchten, nur einige Tage in der Woche wurde in den Kasernen exerziert. Während des Bürgerkrieges stand das Schülerbataillon beinah die ganze Zeit über in Tartu in der Reserve. Nur einmal, im August 1919, war es, und somit auch Sütiste, hinter Pskow an der Front. In jener Zeit fanden an der Front keine grösseren Kämpfe statt, und die Frontlinie veränderte sich nicht.

Darum lernte Sütiste das wahre Antlitz des Bürgerkrieges nicht kennen. Das war auch der Grund, weshalb Sütiste, der sich später der bürgerlichen Republik gegenüber durchaus kritisch verhielt, in den Bürgerkrieg betreffenden Fragen nicht den Standpunkt der Arbeiterklasse vertrat, sondern in einigen Werken (in den Poemen «Enese eest» — «Für sich», «Noored partisanid» — «Die jungen Partisanen» usw.) die bürgerlich-nationalistische Deutung des Krieges teilte.

In den Jahren des Bürgerkriegs und auch nach dem Krieg besuchte Sütiste das Tartuer Abendrealgymnasium, wo der Unterricht am Abend nach der Arbeit statt fand. Die meisten Schüler des Abendrealgymnasiums waren tagsüber als Arbeiter oder Beamte in verschiedenen Betrieben und Behörden tätig. Auch Sütiste musste sich mit allerlei Arbeiten seinen Unterhalt verdienen.

Die im Tartuer Abendrealgymnasium herrschende Stimmung war freisinnig; die im Vergleich mit den Schülern anderer Schulen älteren und aus den arbeitenden Schichten der Bevölkerung stammenden Schüler interessierten sich lebhaft für soziale und philosophische Probleme; Vorträge wurden gehalten und Diskussionsabende veranstaltet, wo man sich mit sozialen Fragen beschäftigte. Unter den Lehrern des Abendgymnasiums gab es auch einige mit fortschrittlicher Weltanschauung (z. B. der Biologe Alexander Audova, der später wegen seiner marxistischen Weltanschauung aus dem bürgerlichen Estland in die Sowjetunion übersiedeln musste), die eine grosse Rolle in der Verbreitung materialistischer Ideen unter den Schülern spielten.

Obwohl die Zeit der werktätigen Schüler knapp bemessen war, wurde in literarischen, dramatischen und sportlichen Zirkeln doch erfolgreich gearbeitet. Auch Sütiste war aktives Mitglied dieser Zirkel und gerade hier war es, wo er sich für Literatur und Sport zu interessieren begann.

Zusammen mit einigen Mitschülern gibt Sütiste die handschriftliche Schülerzeitschrift «Vihur» heraus, in der seine ersten

Verse vor die Augen der sich für Literatur interessierenden Schüler gelangten. Im Jahre 1922 begann der literarische Zirkel der Schule mit der Herausgabe der auf dem Rotator vervielfältigten Zeitschrift «Rada» («Der Pfad»), in der auch Sütistes Gedichte erschienen. Doch schon vorher — im Jahre 1921 — hatte Sütiste vor der Öffentlichkeit debütiert: die Zeitschrift «Murrang» veröffentlichte seine Gedichte «Punane mälestus» («Die rote Erinnerung») und «Verisel ajal» («Zur blutigen Zeit»). Während die in den Schulzeitschriften veröffentlichten Verse Sütistes nicht viel besser als die seiner Mitschüler waren, sind die zwei letztgenannten schon durchaus bemerkenswerte Gedichte. In diesen verurteilt der Verfasser den zur Zeit des Bürgerkriegs tobenden weissen Terror und sympathisiert mit denen, die für das Glück der Werktätigen gefallen waren. Wenn man in dem erstgenannten Gedichte noch eine dem Beispiel der von anderen estnischen Dichtern verfassten sogenannten «Zeitgedichte» folgende abstrakte Behandlung des Themas findet, so weist Sütiste im Gedicht «Die rote Erinnerung» schon deutlich auf die Ausübenden des Terrors — auf die Weisse Armee — hin.

Im Jahre 1922 beendete Sütiste das Tartuer Abendrealgymnasium. Seine Sprachkenntnisse waren sehr gut, die Noten in naturwissenschaftlichen Fächern dagegen waren meistens nur genügend. Aus der Mittelschule stammte auch Sütistes gute Kenntnis des Russischen — zusammen mit einigen Klassenkameraden hatte er auf Grund eines speziellen Gesuchs die Erlaubnis erhalten, als erste Fremdsprache Russisch zu lernen, obwohl gewöhnlich Deutsch oder Englisch gelehrt wurde. Schon als Schüler der Mittelschule konnte Sütiste russische Literaturwerke lesen. Nach den Erinnerungen seiner Mitschüler hatte Sütiste vor dem Examen in der russischen Sprache und Literatur zusammen mit einigen Freunden Belinskis Werke in 3 Bänden durchgearbeitet. Von den russischen Schriftstellern war Sütistes Lieblingsdichter Puschkin, von dem er viele Verse auswendig kannte. Ausser dem Russischen beherrschte Sütiste noch die deutsche Sprache und befasste sich auch ein wenig mit Englisch.

Im Herbst 1922 besuchte J. Sütiste als Gasthörer Vorlesungen an der Tartuer Universität, da er wegen eines Nachexamens in der Mathematik sein Reifezeugnis erst im November erhielt. Im Januar 1923 wurde J. Sütiste Student der philosophischen Fakultät der Tartuer Universität, sich vor allem dem Studium der Literatur widmend.

Im bürgerlichen Estland war das Studium an der Universität mit grossen Unkosten verbunden (hohe Kollegiengelder, teure Lehrbücher und grosse Ausgaben für den Lebensunterhalt), weshalb die Kinder weniger bemittelter Eltern, beständig mit grossen wirtschaftlichen Schwierigkeiten zu kämpfen hatten, in diesem Kampf nicht selten unterlagen und das Studium abbrechen muss-

ten. Sütistes Studium an der Universität wurde durch den Umstand, dass er dem Tartuer Schülerbataillon angehört hatte, teilweise erleichtert, denn er unterlag somit dem Gesetz, das den ehemaligen Soldaten gewisse Vorrechte einräumte: Befreiung vom Schulgeld, unentgeltliche Lehrbücher usw. Ab 1925 erhielt er als junger Schriftsteller ein Stipendium aus dem sogenannten Kulturkapitalienfonds. Der Fonds dieses Kulturkapitals war von der bürgerlichen Regierung zur notwendigen Unterstützung von Schriftstellern gegründet worden, wurde aber so viel als möglich dazu benutzt, um die Literatur dem Geschmack der Bourgeoisie entsprechend zu beeinflussen.

In der ersten Periode seines Studiums, die bis 1926 dauerte, besuchte Sütiste meistens Vorlesungen in verschiedenen literarischen und folkloristischen Fächern, weniger diejenigen über Sprachwissenschaften und Geschichte. Besonders stark interessierte er sich für den von Professor Gustav Suits gelesenen Kursus über Poetik.

Im März 1926 musste Sütiste seine Universitätsstudien unterbrechen, um seiner Militärpflicht zu genügen. Im Februar 1927 wird er von neuem immatrikuliert und tritt in die juristische Fakultät in die Abteilung für Ökonomie ein.

Im August 1927 unternimmt Sütiste seine erste Auslandsreise. J. Sütiste wurde nämlich als einer der besten Sportler der Tartuer Universität nach Rom zur Teilnahme an der Studentenolympiade gesandt, wo er den Championtitel im Speerwurf errang. Diese Reise bot dem jungen Dichter viel Interessantes, — ausser Rom lernte er auch Venedig und Florenz kennen und besuchte die reichen Kunstsammlungen dieser Städte. Diese Reiseeindrücke spiegeln sich auch in einer Reihe von Sütistes späteren Gedichten wider.

Im Jahre 1928 tritt Sütiste wieder in die philosophische Fakultät ein, um seine Studien in der Literaturwissenschaft fortzusetzen. Er arbeitet jedoch sehr unregelmässig, und im Herbst des Jahres 1931 bricht er endgültig seine Studien an der Tartuer Universität ab. Der Grund dafür lag teilweise in wirtschaftlichen Schwierigkeiten, teilweise in Sütistes immer umfangreicher werdender schriftstellerischen Tätigkeit; ausserdem behagte die in der Universität herrschende trockene und akademische Unterrichtsmethode dem lebhaften und unruhigen Geist des Dichters immer weniger.

In den letzten in der Universität verbrachten Jahren interessierte sich Sütiste grösstenteils für Probleme der Poesie und für folkloristische Vorlesungen. Schon damals war Sütistes Verhalten den Theoretikern des Symbolismus (A. Belyi u. a.) gegenüber kritisch, auch erkannte er den Bankerott des Symbolismus und anderer antirealistischer Richtungen.

Den jungen suchenden Geist befriedigten auch die an der damaligen Universität gehaltenen eklektischen und dem Materialismus feindlichen philosophischen Vorlesungen nicht. Darum

ist es auch verständlich, dass Sütiste bald nach dem Eintritt in die Universität den Weg in den Sozial-philosophischen Studentenverein fand, wo man sich mit dem Studium der materialistischen Philosophie und politischen Ökonomie befasste. Der Sozialphilosophische Studentenverein war eine im Herbst 1922 gegründete legale Organisation, deren Tätigkeit von Kommunisten illegal gelenkt wurde. Im Verein herrschte marxistischer Geist, neben anderem las man dort auch aus der Sowjetunion herstammende Bücher und periodische Ausgaben. Leider dauerte die Tätigkeit des Vereins nicht lange, schon im Jahre 1924 wurde er von der Polizei verboten und fünf Studenten des Vorstandes, mit Anton Wachtmann-Vaarandi an der Spitze, wurden verhaftet und vom Militärgericht zu 6 Jahren Zwangsarbeit verurteilt. Da Sütistes Teilnahme an den Veranstaltungen des Sozial-philosophischen Vereins zurückhaltend gewesen war, entging er den Repressionsmassnahmen; doch das traurige Schicksal seiner Gefährten bedrückte ihn schwer. Das spiegelt sich im Gedicht «Ristlained» («Die Querwellen», im Jahr 1929 zum ersten Mal veröffentlicht), das den Freunden und Kameraden das Dichters, die wegen ihrer revolutionären Tätigkeit entweder im Gefängnis oder in der Verbannung waren, gewidmet war.

Durch beständige Lebensschwierigkeiten war Sütistes Blick schon frühzeitig scharf genug geworden, um die herrschenden sozialen Widersprüche zu bemerken. Die in Sütistes Jugendjahren sich vollziehenden grossen geschichtlichen Ereignisse (Der 1. Weltkrieg, die Februar- und die Oktoberrevolution, der Bürgerkrieg) brachten wichtige soziale Probleme in den Gesichtskreis des Dichters. Trotzdem aber entwickelten sich auf Grund der damaligen komplizierten politischen Lage einige bemerkenswerte Widersprüche in Sütistes Schaffen.

VAATLUSI EESTI PROOSAKIRJANDUSEST 1940.—1941. AASTAL

E. PRINK

Nõukogude Eesti kirjanduse esimest aastat on meie hilisemas kirjanduskriitikas käsitletud ainult möödaminnes. Mõningaid hinnanguid perioodile 1940—1943 andis eesti nõukogude kirjanike esimene konverents Moskvas 1943. a. oktoobrikuus. Konverentsil puudutati eesti kirjanduse progressiivsete minevikutraditsioonide jätkamise ja loova rakendamise küsimust, kutsuti üles vene nõukogude kirjanduse ja teiste liiduvabariikide kultuuri aktiivsemale tundmaõppimisele, tehti kokkuvõtteid viimaseil aastail läbikäidud teest. Eesti kirjanduse minevikupärandi marksistlik läbitöötamine ei olnud tollal veel õieti alanud, seetõttu on mõistetav nii mõnegi eksliku seisukoha edasielamine konverentsi ettekannetes. Nii asetab J. Barbarus «Noor-Eesti» rühmituse tingimusteta «meie vaimsete kaasaeglaste» ritta [1], A. Jakobson aga soovitab Eesti Kirjanike Liidult väärtusliku pärandina üle võtta «meie kirjanikkonna kui terviku kutsealaline iseteadvus» [2] jms. Nende ja taoliste ekslike käsituste kõrval oli esimese konverentsi mõttevahetustes palju kasulikku ja aktiviseerivat. Kirjanike tähelepanu keskpunkti tõusid teravamalt kunstimeisterlikkuse, rahvusliku vormi, sotsialistliku realismi teooria ja praktika probleemid.

Nendelt positsioonidelt katsuti hinnata ka eelnenud kolme aasta loomingulisi tulemusi. Siiski jäid esimese nõukoguliku aasta kirjandusteosed kriitika vaateväljast praktiliselt kõrvale. Osa esinejaid astus nendest üle kui tühjast kohast, viidates pöördeaasta kõhklustele (J. Barbarus), teised väitsid kergekäeliselt, nagu oleksid eesti nõukogude kirjanikud «kohe algusest peale võtnud omaks kirjeldatud nõukogulikud loominguprintsiibid» [3].

Tõsisemalt läbikaalutud hinnangu eesti kirjandusele alates

---

[1] Vt. Johannes Vares-Barbarus, Avasõna esimesel eesti nõukogude kirjanike konverentsil Moskvas. «Sõjasarv», 1944, nr. 4, lk. 80.

[2] August Jakobson, Eesti kirjanikkond aastail 1940—1943. «Sõjasarv», 1944, nr. 4, lk. 83.

[3] Oskar Urgart, Eesti nõukogude kirjanike kolm loomingulist töö- ja võitlusaastat. «Sõjasarv», 1944, nr. 4, lk. 93.

1940. aastast andis eesti nõukogude kirjanike I kongress (nov. 1946). Kongress toimus varsti pärast Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee augustikuu otsuseid kirjanduse küsimustes, terava kriitika ja suurendatud nõudlikkuse tähe all.

Kongressi põhiettekandes (J. Semper) anti esmakordselt ka 1940/41. a. kirjanduse üldine iseloomustus, mis osalt ei ole aegunud tänini.

«Tuleb korrigeerida arvamist,» rõhutas J. Semper, «nagu oleks esimese nõukogude aasta jooksul meie kirjandus tegelikult juba asunud nõukogulikele rööbastele. Seda aega kirjanduses on vaadeldud rohkem heatahtlikult kui kriitiliselt, seejuures unustatud puudused ja vead, mida leidus üliohtrasti.

Esimene nõukogude aasta seadis kirjanikele üles suuremaid ülesandeid, kui nad suutsid lahendada. Kirjanike teadvuse arengu tempo jäi maha ühiskonna arengu omast, nad takerdusid veel tugevasti üldistesse kõlavaisse romantilistesse fraasidesse, tõid kodanlikust ajast üle mandumismeeleolusid, pessimismi, lühiperspektiivi, jätkasid tegelikkuse kujutamist endiste meetoditega, mitte ajaloolise arengu seisukohalt, vaid staatilise nähtusena. Kirjanikud ei suutnud oma loomingus veel rakendada sotsialistliku realismi meetodit . . .» [4].

1940.—1941. a. kirjanduse lähem vaatlus näitab, et see hinnang kannatab ühekülgsuse all. Eelkõige ei ole nii resoluutne eitus paikapidav luule suhtes. Poeesia kajastas erksalt revolutsiooniaasta optimistlikku elutunnet. Proosakirjanduse liikumine uute tähiste suunas toimus tõepoolest märksa pikaldasemalt ja proosateoste enamiku kohta tundub selline iseloomustus põhjendatuna. Samas ettekandes kohtame teoste konkreetse analüüsi juures aga teoreetilist segadust tekitavaid otsustusi. Heites ühele pärast sõda ilmunud, kuid eelnenud aastatel loodud ja põhiliselt kodanliku aja külaelu käsitlevale romaanile õigusega ette elu pisiasjade eesmärgitut, empiirilist kujutust, pillab J. Semper samas romaani aadressil imeliku süüdistuse: «Kogu teost kannab seesama rõõmutus, mis Vargamäe inimesigi Tammsaarel» [5]. Historismiprintsiibi nõrk rakendamine kirjandusliku protsessi iseloomustamisel avaldus kongressi ettekannetes ka selles, et üksikutele etappidele antud hinnangud lähtusid ainuüksi sõjajärgse perioodi tasemest. Põhjendamatu on sellest tehtud järeldus (J. Semper, K. Taev), nagu ei oleks 1940.—1941. a. proosaloomingul mingit väärtust eesti nõukogude kirjanduse ajaloole. Revolutsioonilise murrangu aasta oli kahe ajastu ristumiskohaks. Kirjandus peegeldas omal viisil ajajärgu iseloomulikke kontraste, teravnenud vastuolusid aegunu ja uue vahel, alalhoidlikke tendentse ja tõekspidamiste ümberhindamist. Kirjanduslooline täht-

[4] Johannes Semper, Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. «Looming», 1947, nr. 1/2, lk. 10—11.

[5] Sealsamas, lk. 19.

sus on ka nendel nähtustel, mis omal ajal avaldasid sotsialistliku kirjanduse arengule halvavat mõju või peegeldasid selle kasvuraskusi. 1940.—1941. aastal avaldatud romaanid ja novellikogud ning arvukad ajakirjanduses ilmunud lühijutud kõnelevad aga ka sellest, et kodanliku aja kirjanduse väärkallakute kõrval pärandas minevik uue kultuuri rajajatele viljakaid realismitraditsioone ja sotsialistliku kunsti algeid.

*

Ulatuslikuma proosateose loomiseks vajalikku aega silmas pidades on mõistetav, miks vaatlusalusel aastal ei saanud ilmuda kõige värskemat kaasaega hõlmavaid raamatuid. 1940.—1941. aastal avaldatud romaanide ja novellikogude arv ei ole suur. Enamikul juhtudel oli nende kirjutamist alustatud enne juunipööret, mistõttu siin tugevamini kui teistes žanrides edasi elasid eelnenud perioodi kirjanduslikud suunad ja kujutusmeetodid.

Eelnenud kümnendil oli eesti proosakirjandust oluliselt mõjutanud freudistlik elumõistmine. Kõige toimuva algpõhjusi otsiti inimese tungide sfäärist, ka ajaloolisi sündmusi kujutati instinktide stiihiana, egoismide vallapääsuna. See nakatas ka prosaistide demokraatlikumat tiiba, viies neid nii mõnigi kord ühiskondlike nähtuste lihtsustatud käsitlemisele. Sotsiaalse elu kujutamise asemel tõusis paljude autorite tähelepanu keskpunkti bioloogiline inimene. Parimal juhul kandis neid teoseid indiviidi täiustamise ideaal kui elu ümberkujundamise abinõu.

30-ndatele aastatele oli üldiselt iseloomulik psühholoogiliste novellide ja romaanide rohkus. Kui inimhinge sügavpildistus nimekate realistide töödes tunnistas küpsest kirjanduslikust kultuurist, siis teisel juhul tähendas siseelu mikroskoopiline fikseerimine inimese pihustamist, silmapiiri kaotsiminekut, naturalismi. Õigusega heideti tolle aja novellistikale ette psühholoogilise detaili konnaperspektiivi [6]. Siit oli ainult üks samm patoloogiliste moonutuste ja äbarikutüüpide kultuseni, mis ka üha rohkem maad võttis. Sõltumatult kirjaniku taotlustest kujutas sedalaadi psühhologismi harrastus humanismile võõrast suunda, mis tõukas lugejat üksinduse lootusetusse.

Mõlemad ekstreemsused välistasid inimese kunstilise tunnetamise ülesannetest inimühiskonna tundmaõppimise. Seetõttu oli kriitilise realismi areng kolmekümnendate aastate lõpul pärsitud.

Mitmed 1940. ja 1941. aastal välja antud teosed kannatavad ülal iseloomustatud naturalistliku deskriptiivsuse ja vildaka perspektiivi all. Selline on Minni Raudsepa pikem jutustus «Ratastool», kus otstarbeta inimeste jõuetusmeeleolu eritlused ei liitu kunstiliseks üldistuseks. Pedro Krusteni novellikogu «Purusta-

[6] Vt. Oskar Urgart, Novellitoodang 1938. «Looming», 1939, nr. 5, lk. 530.

tud pesa» andis peenelt tabatud psühholoogilisi momente ja rea inimtüüpe, keda teoses ühendab nende eraldiolek, mahajäetus. Lühijutus «Sääre eit ja suvitaja» määratleb vana randlane kehtiva elumoraali: «Igaüks hoiab ise küünte ja hammastega elust kinni, pole teisest aitajat. Teine sinu eest merele ei lähe. Ikka ise. Tuled sealt tühjalt tagasi — kelle mure see on? Või jäädki sinna — su oma elu ja asi. Nii elame. Nagu kivid üksteise kõrval karis» [7]. Veel enam teravdas autor seda ideed — inimsüdamed on osavõtmatud kui kivid — novellis «Pärast püssipauku», mis kirjeldab poliitilise surmamõistetu pääsemist mahalaskjate käest ja ta põrkumist ümbruskonna vaenulikkusele. Kui novellikogu läbiv inimese eraldatuse motiiv mujal jäi kõlama üksinduse nukrusena, siis viimati nimetatud loos teravnes see võitluse mõttetuse kuulutamiseks. Inimese loomuse kurjust ja olemasolu viljatust rõhutas ka Valev Uibopuu novelliraamat «Viljatu puu», kus ligimesed on inimesele kainid, lootusi tabab kurikavalus, õnnepüüded jooksevad alati liivasse. Nagu vigastatud õunapuu niminovellis, nii on ka elu hall ja raagus. Mõlemad raamatud esindasid veel puhtakujuliselt 30-ndate aastate novellistikas juurdunud psühhologistlikku suunda. Neid iseloomustab oskuslik detailikäsitus, moonutatud perspektiiv, ühiskondlik nihilism. Hilisem ajalugu viis nende kogude autorid (P. Krusteni ja V. Uibopuu) irdumisele oma rahvast, emigrantliku kirjanduse ummikusse.

Deformeeritud maailmapildi kandumine noore Nõukogude Eesti kirjandusse oli minevikunähtus, mille elutahet halvav toime kirjanduskriitikalt vastulööki ei saanud. Ent kuigi taolist kujutamislaadi leidus ka teistes selle aja proosateostes, ei jäänud nende autorid mitte ühevõrra kõrvale revolutsiooniaasta vaimsetest otsingutest.

Erni Krustenilt ilmus 1941. aastal novellikogu «Pime armastus». Ka see raamat kuulub oma sünniaja ja probleemistiku poolest õieti kodanlikku perioodi. I kirjanike kongressil andis J. Semper teosele läbinisti eitava hinnangu: «Siin on naturalistlike värvidega maalitud ääretu pessimistlik inimäpardiste galerii, millest aga nõukogude lugeja leiab vaevalt kasvatuslikku toitu, kuna negatiivsed kujud on liiga lõdvalt seotud kaasaja ühiskonna arenguga, et me saaksime oma otsust langetada kogu selle ühiskonnakorra kohta» [8]. Antud iseloomustus on tänapäeva seisukohalt kõigiti märkitabav. Raamatu ilmumise momendil oli ühiskondlik kõlapind aga mõnevõrra erinev.

Ilmumisaja elevas kirjanduslikus õhkkonnas paistsid teravasti silma E. Krusteni teose minevikuliselt troostitud toonid, kuid samal põhjusel otsis ja leidis lugeja novellidest teritatud

---

[7] Pedro Krusten, Purustatud pesa. Jutustusi. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu, 1940, lk. 210.

[8] Johannes Semper, Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. «Looming», 1947, nr. 1/2, lk. 9.

tähelepanuga seda, mis lisas süüdistusmaterjali võimult tõugatud elukorra vastu. Viimast rõhutas ka kaasaegne arvustus:

«Mitmetahulise maailma üldpildis on külluses paremat ja tervemat elu kui see, mida kohtame siin. Aga me lepime ka sellega, sest see on katmatu, on alasti elu virildunud nägu. Selles on negatiivsust nii rohkesti ainult sellepärast, et Krusten oma lõigud on teinud olemise varjupoolelt, kuhu päike kas enam ei paista või pole üldse paistnud. Kuid see negatiivsuse üha kerkiv pais pole ülendatud lugejat ahvatlevaks vooruseks, vaid on näidatud ilma autoripoolse moraalikõneta valguses, kus me ise vabast tahtest seda taunime» [9].

E. Krusteni kujutusviis oli tõepoolest objektiivsem, autori individualistlik mina ei etenda tema novellides sellist osa kui mõnede ta kaasaegsete pahelisust ihalevates teostes. Kirjanik on tagasihoidlikult varjule tõmbunud kujutatava tegelikkuse taha. See tegelikkus ise tõuseb Krusteni novellidest — nagu üldse ta varasemast loomingust — umbsena ja tardununa. Nende lugude tegevuskohaks on ikka ja alati mõni kõrvaline sopp: laostunud linnaäärne talu või kadakasaksa mõisasüda, baptistipastori kodu või vaestemaja, agulikelder või vanakraamikauplus. Neid asustavad inimesedki on kuidagi «kõrvalised» — elujõuetud olendid, kelle käes kõik nurjub. Novellis «Lonkur kell» on pankrotistunud notar oma õela naise ja virisevate lastega talu pidamas. Ausameelse, heasüdamliku mehe on pankrotini viinud tema liigne usaldus inimeste vastu. Ainsaks «õnnestumiseks» selle allakäinud inimese elus on tema surm: tasunud elukindlustuse osamaksuks määratud rahast vana võla, lõpetab ta enesetapuga, tühistades sel kombel südametu naise lootused mehe elukindlustussummale. Osa novelle on üles ehitatud pessimistlikule äratundmisele, et ühe inimese rõõm juurdub teise õnnetuses. Veel enam: inimese tugevus seisab tema julmuses, headus ja armastus jäävad elule alla. Nii läheb see novellis «Pime armastus», kus pime mees kogu südamega kiindub kuldjuukselisse neidu, kes tõelikkuses osutub ahneks põhjaläinud eideks. Elu on nii kitsi, et keelab sellegi õnneraasukese, mille elatanud maamees leiab kooselus pidalitõbise naisega («Õnne suurus»).

«Pimeda armastuse» tegelaste- ja ainevalikus on groteskset romantismi, seda on ka novellide fatalistlikes süžeedes, kus puändiks sageli on tegelaste surm või hullumeelsus. Kohati lisandub sellele paigaltammuv, naturalistlik kirjeldus. Nii on «Kodukäija» peategelaseks ihne ja kade maamees, erak keset küla, kes oma saatuse alati kõige närusemaks hädaldas. Oma elu ristiks ja nuhtluseks peab Sademeel põdurat naist, kelle surma ta pikisilmi ootab. Novellis on lakooniliselt edasi antud elupilte, nagu stseen, kus peremees kambris kaupmehega oravanahkade pärast

[9] Hugo Viires, Erni Krusten: Pime armastus. «Looming», 1941, nr. 4, lk. 509.

tingib ajal, kui ta naine eestoas surmaga heitleb. Teadmine, et ta on oma naise üle jõu käiva tööga hauda ajanud, äratab Sademeeles ebauskliku hirmu, mis viib ta esmalt vagatsemisse ja lõpuks nõdrameelsuseni. Loo arenduses muutub realistlik kude ikka hõredamaks, asendudes peategelase unenägude ja hallutsinatsioonide kirjeldusega. Müstiline lõpplahendus rannaküla asjaliku miljöö foonil mõjub vägivaldsena.

Samas novellikogus leiame aga ka psühholoogiliste ajendite teravapilgulist fikseerimist, irooniaga varjundatud realistlikke episoode ja satiirilisi üldistusi. Väikekodanlik abielupaar ja despootliku naise moraalisõgedus novellis «Neitsiau» on antud sarkasmiga. Laostunud notari perekonnaliikmete kujudes («Lonkur kell») on välja joonistatud kogu vaimne ja moraalne närusus, mis «härrasinimestes» välja lööb viletsusse sattudes. Autoripoolsed iroonilised vihjed toovad kohati Krusteni lugudesse kapitalistliku ühiskonna otsest kriitikat. Jutustuses «Hasjan» põhjendab autor kutselise vargapoisi astumist vanakraamikaupmeeste kilda nagu möödaminnes pillatud lausega: «Sellised võimalused tühjendada ligimese taskuid ausal teel, millele ei järgnenud vanglakaristust, põhjustasidki säärase ime, et ta juba pika aja jooksul oli suutnud taltsutada oma näppamiskirge» [10]. Meeldejääv on «Soitu» lõppteravik. Joodik puulõhkuja Soitu seisab katastroofi ees: tema eestiverd saksad lähevad Saksamaale. Härraste penina truu sulane katsub kurja saatust üle trumbata. Selle asemel, et käsu kohaselt sakste koer maha lasta, müüb ta selle viinapudeli eest külamehele. Seejärel «asus ta läheneva pimeduse tõttu rutates auku kaevama ning pärast piitsa mahamatmist seda veelgi suurema innuga täitma, et Sivisohnidel oleks sellest maast ükski kallis nurgake, kuhu enne lahkumist võiks kuumi pisaraid kukutada» [11]. Koerapiits sakste koduarmastuse sümbolina kasvab hävitavaks satiiriks.

Selles mõttes üheks paremaks novelliks on «Väljapressija». Eluehtsana tõuseb lugeja ette torisev majateenija, täis kahtlustusi boheemlasest üürniku äkilise lahkumise ja üürivõla pärast. Vana pastor, keda tema ametivendadest eraldas «see niisama õilis kui eluvõõras joon, et ta jumala kõrval ka inimestesse uskus» [12], manitseb oma praktilist Liisat ligimest usaldama. Selliselt annab autor jutustuse ekspositsiooni. Sõnavahetuse esile kutsunud noore viiuldaja saatusest kuuleb lugeja kaudselt. Nagu sellest pastorile jutustab rannaorkestrant, teenis teistest andekam Annes Roniroos oma leiba kõrtsides viiulit mängides, rahuldamatusest piinatuna. Ühel õhtul murdis mässuline kunstnikuhing endale väljapääsu meeletus ekstsessis: viiuldaja virutas oma ehtsa Amati kildudeks ühe prassiva tõusiku pähe. Sellest ajast ei mänginud ta enam.

[10] Erni Krusten, Pime armastus. Novellid. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu, 1941, lk. 214.
[11] Sealsamas, lk. 63.
[12] Sealsamas, lk. 96.

See on lugu inimesest, kelles rahavõim tappis kunstniku. Ta maksab oma vaenlasele kätte selle enda relvadega: Roniroos tegeleb nüüd vastuste sepitsemisega rahajõmmide tutvusekuulutustele, kasutades selleks oma kunagise armsama fotot, kord neiu nimel raha välja meelitades, kord avalikuks tegemise ähvardusega väljapressijana esinedes. Nii teeb ta labasusest oma leivaisa, tasub alanduse eest künismiga. Päeval, millal novelli tegevustik algab, mürgitab viiuldaja enese.

Selle traagilise loo kangelane jääb lugejale nähtamatuks, novelli esiplaanil on leebe pastori kristlik päev. Näeme teda mõtisklemas viiulikasti kohal, vagas kartuses lähenemas surnud kunstniku «ärikirjadele». «Need kirjad olid täis armastuseavaldusi, petturite tunneteteesklust, kutseid kohtamisele ja võltslubaduste taha peidetud noorte hingede hukutamise tahet. Jagu saanud esialgsest põlgusest kõige neis kirjades kajastuva ilguse vastu, muutus vana vaimulik irooniliseks: vaene Roniroos, siis sel kombel maailm avaldas sulle oma armastust, ja sedagi selle ringkonna poolt, kelle esindaja pähe sa kord tülgastusega oma väärtusliku Amati puruks virutasid!» [13]

Pastorit tabab üllatus, «ebakaunitari» korrespondentide hulgas avastab ta oma koguduseliikme, soliidse perekonnaisa ja äriomaniku nime: vend Vanatiik, kes viimasel ajal koguduseasjad unarusse on jätnud ja ilmalikele lõbudele andub. Temagi kiri on hingekarjase sõrmede vahel.

Novelli puänt ja selle satiiriline projektsioon üllatavad omakorda lugejat: «Järgmisel pühapäeval kogudus võis suure rahuldustundega kuulda, et vend Vanatiik oli baptistikogudusele suurema summa annetanud.

Meie kõik oleme jumala käes ainult tööriistad» [14].

Parimates E. Krusteni «Pimeda armastuse» novellidest võis näha head oskust poetada lühivormilisse jutustusse irroonilist allteksti või sarkastilist detaili, mis mõnikord kasvas ühiskondliku nähtuse satiiriliseks sümboliks. See tunnistas kirjaniku ande potentsiaalsetest võimalustest.

«Pime armastus» kõlab sümboolse iseloomustusena sellele käsikaudu fingikobavale naturalistlikule kujutusmeetodile endale. On ju E. Krusten kirjanik-humanist, kes lugejat inimlike hädade üle südant valutama sunnib, ilma et ta elu uuendavaid taotlusi näha ja näidata suudaks. Ebardlike inimsaatuste ja iseäratseva groteski prevaleerimise tõttu jäi Krusteni varasem novellilooming kõrvale realistliku kirjanduse peateest. Neid staatilisi pilte varjutav muutumatu paratamatuse tunne viis eemale elutõest.

Juba pärast juunipööret on kirjutatud E. Krusteni novell «Noore aedniku päevik» [15]. Ka see minevikuaineline novell on

---

[13] Pime armastus, lk. 112—113.
[14] Sealsamas, lk. 114.
[15] «Viisnurk», 1941, nr. 1, lk. 79—87.

kurvatooniline, ent uueks jooneks on siin autori aktiivne tungimine inimese õnnetuse sotsiaalsetesse põhjustesse. Noor aednik murrab pead töömehe ja omaniku õiguste üle, kuigi ta ületöötamisest kibestununa ironiseerib, et ega see hingeõnnistusele halba tee, kui mõtlemiseks vähem aega jääb. Juurdlemine inimliku viletsuse põhjuste üle on jutustuse ideeliseks teljeks. Kirjanik on kõrvale jätnud novelli traditsioonilise kompositsiooni, asendanud selle kroonikataolise päevikuvormiga, kangelase mõtisklustega. Napisõnalised märkmed toovad lugeja ette majanduskriisi aasta teravaid kontraste, halastamatu leivamure. Masendatuna raseda abitöölise vallandamisest kirjutab noor aednik päevikusse: «Ei suuda unustada, kuidas see naine aiast väljus: huuled tugevasti koos ja pea isegi püsti.

Kui maailmas on viha ülekohtu vastu, siis pole see sellepärast nõnda, et viha on kaua meeles peetud — hoopis vastupidi: viha on sellepärast olemas, et seda on kaua õhutatud» [16].

«Noore aedniku päevikut» ei saa veel pidada millekski pöördeliseks E. Krusteni kirjanikuteel. Lühikese proosapala nõrk luustik ei jaksa kanda temale laotud probleemistikku. Teatavale skemaatilisusele vaatamata on jutustus lähenemiskatseks realistlikumale käsitlusviisile ja väljendab kirjaniku püüdu kujutatava sihiteadliku mõtestamise poole. Siin ei valgustata enam kiratsemisnähtusi, vaid teotahtelise inimese tragöödiat, kelles ühiskondlik ülekohus surmab tööröömu.

Eri kirjanikud tulid uude kirjandusse erineval viisil. ~~Erni~~ Krusten oli neid kirjanikke, kelle küpsemine realistlikuks sõnameistriks toimus põhiliselt sõjajärgseil aastail. Tema kasvamine nõukogude kirjanikuna on seotud ühe talle eriti südamelähedase ainevallaga — maaharimise poeesiaga. Oma tervituses kommunistlikule parteile 1940. aasta suvel võrdles E. Krusten kapitaliste röövmesinikega ja kirjutas: «Nüüd võivad eesti töömesilased endi ja oma haudme jaoks hakata mett koguma» [17]. Töömesilase-motiiv, maad hariva ja aedu rajava inimese teema jätkus E. Krusteni loomingus rea järgnevate aastate vältel. Kui õigustatud kriitika etteheited ta esimeste sõjajärgsete tööde kohta ka poleks, ometi on oluline ära märkida, et arenguniit, mis seob «Noore aedniku päevikut» Krusteni hilisemate novellidega (alates «Õnnestunud külvist»), viis kirjaniku eemale grotesksest psühhologismist ja naturalismist, lähemale sotsiaalse inimese mitmekülgsele kujutamisele.

Omapäraseks üleminekuaja nähtuseks kirjanduses oli Hugo Raudsepa romaan «Viimne eurooplane» [18]. Alustatud kodanliku korra viimasel perioodil, lõpule viidud revolutsiooniaastal, kan-

[16] «Viisnurk», 1941, nr. 1, lk. 82.
[17] «Kommunist», 1940, nr. 25, 28. juulil.
[18] H. Raudsepp, Viimne eurooplane. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu, 1941.

nab teos oma vastuoksusliku saamisloo jälgi. Romaan on otsekui jõukatsumine realismi ja biologismi vahel.

«Viimse eurooplase» peategelase, literaadi-esteedi kuju kaudu annab kirjanik hinnangu individualistlikule elu- ja kunstikäsitusele. Probleem oli aktuaalne romaani kavandamise ajajärgul, veel akuutsem aga raamatu ilmumise momendil. Seda tõendab muu hulgas ka see, et teatud osa intelligentsist võttis raamatu vastu vaenulikkusega, mis reetis, et oli osatatud hella küsimust. Arvustus kaebas teose «ülekohtuse» suhtumise üle vaimuinimestesse, kuulutas peategelase magister Harald Imelise liiga erandlikuks kujuks. Üks kriitikutest kirjutas:

«Häda on selles, et Harald Imelise käsilevõtmisega on Hugo Raudsepp üldse hiljaks jäänud, peagu lootusetult ajast maha jäänud. Juba pärast 1930. aastat polnud «nooreestlus» vaimse vooluna meil enam mingi probleem. Probleemiks ei olnud kirjanduses enam ka see «boheemlik-impressionistlik» suhtumine kunstisse ja elusse, milles Raudsepp Harald Imelist analüüsides näeb individualismi ja ühtlasi nooreestluse tippu. «Viimne eurooplane» oleks oma tõhusa töö teinud veel aastail 1925—1927, koguni veel «Kirjandusliku Orbiidi» ja «Põhjakaare» päevil, kui Raudsepp ründas «vaimulähedust» oma uusvitalismi nimel. Polnuks just tarvis kalendriliselt ära oodata, kuni Felix Ormussoni quasi-ajalooline tüüp jõuab «viimse nooruse» ikka ja teise imperialistliku sõja lävele, et teda siis seda abitumana ja üksildasemana näidata» [19].

Niimoodi «Viimse eurooplase» probleemi kaugesse minevikku lükates, samastades seda H. Raudsepa omaaegsete väljaastumistega vitalistliku elulähedusе nimel, ei märganud arvustaja, mida uut tõi romaan küsimuse asetusse. Kriitikute diskussioon nooreestluse ümber, mis ka «Viimses eurooplases» etendab suurt osa ja mis tegelikult polnud oma tähtsust 1940. aastaks kaugeltki kaotanud, kattis kinni romaani kõige aktuaalsema külje — individualismi pankroti näitamise.

Samast arvustusest loeme: «... asjatu lootus on peakangelases avastada mingit konkreetset kuju Noor-Eesti liikumisest. Seda meisterlikumalt on Raudsepp osanud «sünteesida» Harald Imelisesse meie mitmete tuntumate kunagiste nooreestlaste erijooni, muide ka eluloolisi. Võib ütelda, et sünteetiline ohver on saanud märksa väetim igast võimalikust «eeskujust» (mis on lepitav moment!), kuid ei mõju siiski kokkuklopsitud karakterina. Tuleb õieti imestada, miks pole olnud just säärast nooreestlast!» [20]

Sellise tunnistusega tühistab arvustaja ise oma väite Harald Imelise «hilinemisest» kirjandusse. Imeline kui ühiskonnakõlbmatu esteedi tüüp, koondportree elas just nimelt oma «viimset noorust» pöördeliste aegade eesti kirjanduses ja kirjanduselus.

[19] H. Parrest, H. Raudsepp: Viimne eurooplane. «Looming», 1941, nr. 5/6, lk. 724.

[20] Sealsamas, lk. 726.

Subjektiivsete elamuste kitsusse juurdunud keeleteaduse magistri katsest eluga kontakti leida kirjutab Raudsepp varjamatu pilkega. Elu ennast kirjanik ei kujutagi; ilutseva raamatukoi «taassünd» ja pagemine toimub tema enda miniatuurses maailmas ning tema enda jõuetuse jõul, ilma tõeliste kollisioonideta. Sel viisil toob kirjanik esile nähtustes enestes peituva ajaloolise iroonia, mis kinnitab, et kui miski ei ela, siis on ta surnud. Luuletaja on Imelises juba kaua surnud.

Tema suremise loo annab autor tagasihaaravas jutustuses. Viimane kujutab endast õieti kultuuriloolist pamfletti eliitharitlaste kohta, kes üleöö «eurooplasteks» muutudes, õhinaga võõraid eeskujusid jäljendades kodumaa väikekodanlike olude ja kösterliku kitsarinnalisuse vastu mässu tõstsid, seejärel aga nooruslikud võitlushümnid sinnapaika jätsid ning samblasse kasvasid. Harald Imeline oli olnud kuulus nimi sajandi esimesel kümnendil, tema luuletuskogu oli ilmunud esimese pääsukesena eesti euroopastuva luule taevasse, kuulutades impressionistlike hetkeelamuste üleolekut kõigest siduvast, lõplikust, traagilisest. Ülekeevas jõukülluses oli noor Imeline ka poliitikasse haaranud, et seejärel rahuneda literaadiks, «kes virises olude üle, neist ise kõrgemale tõusmata, kes igale korrale ja valitsusele vastu vehkis mitte niipalju idee kui lihtsa opositsioonilusti pärast, kes talitses vaevu oma leivateenistuse ning istus korralikult oma tunnid kohvikus» [21]. Kord oli Imeline kaasa löönud ühes suuremas kohvikurevolutsioonis, kui kohviklaasi hinda ähvardati tõsta. Aastas kord ilmutas ta artikli või epigrammi, kuid luulesoon ei tahtnud enam elustuda. Siis katsus Imeline tegelda teadlasena, alustas uurimusi eesti keele ja kirjanduse kohta, mis olid suurejoonelised kavatsustelt, ent nigelad tulemustelt. Kuigi magister Imelise teened kodumaises vaimuelus oleksid pidanud kindlustama talle professuuri, nagu see oli antud mitmele andetumale põlvkonnakaaslasele, pidi ta oma vaimu suretama tunniandjana keskkoolis. Ebaõiglaselt kohelduna võttis Imeline märtrihoiaku. Solvunud idealist astus kõrvale, sulgus oma mina elevandiluust torni. Maailmast esteetiliste elamuste raasukesi noppida ja nendest oma hinges puhta kunsti imesid luua — selline oli kaunishinge elutehnika.

Romaani tegevus algab ühiskonnast emigreerunud magistri «ärkamisest». Imeline tajub, et ta elu on jäänud elamata, kuna ta on maailma tormilistest püüdlustest kõrval seisnud «nagu teivas mulgus». Rahuldamatus, millestki ilmajäämise hirm tekitavad küpsesse ikka jõudnud vaimuaristokraadis tarviduse oma läbikäidud teed revideerida, oma eraku-teokarpi purustada. Ta rebib enese lahti linna ja perekonna miljööst, et metsakolkas ümberhinnanguid teha, seesmiselt uuesti sündida.

Harald Imelise mõtte-kangelasteod ja kaks suvist armulugu moodustavadki romaani kogu sündmustiku. Looduse ilu äratab

[21] Viimne eurooplane, lk. 14.

ta meeled vastu võtma elu küllust. Armuseiklus kabelivahi lihtsameelse noorikuga tõstab ta mehelikku eneseusaldust. «Looduslapse» tungival nõudel ja kahe pudeli õlle toetusel võtab eluvõõras literaat südame rindu ja sooritab kuulmatu julgustüki: läheb poodi ja ostab naiste siidsukki. Ta tunneb ennast teoinimesena. Läbikäimine Angelaga, suvitama tulnud haritud naisega paneb proovile ka Imelise intellektuaalsed võimed. «Deemonlik naine» võtab tule alla Imelise vaimse tsitadelli. Ümberhinnangutest hoogu sattunud Imeline plaanitseb julget artiklit nooreestlaste kohta. Ta möönab koos Angelaga, et prantslased ja inglased lõid rahvuslikku kunsti, püüdmata olla eurooplased, ja just sellega võitsid rahvusvahelise tähtsuse. Oma rahva elu kujutamisele selja pööranud snobistlik kunst — «eurooplus Nanseni passiga» — oli vaimse kodakondsuseta inimeste kunst. Kõrvutades seda kirjandust Angela poolt meenutatud sotsialistliku realismi põhiprintsiibiga, sõnastab Imeline enda omaaegse kirjandusliku usutunnistuse: «Me olime sisult üldinimlikud ja vormilt rahvusvahelised.» Ning Angela parodeerib: ««Te olite sisult ebainimlikud ja vormilt prantsuslikud»» [22].

Angela arendab vaidlusalused mõtted viimsete konsekventsideni. Ta püüab ka Imelist kaugemale ahvatleda, veenab teda, et artikkel kirjandusliku kosmopolitismi kohta tuleks viia sotsiaalse võitluse pinnale. Ent magister lööb taganema. Sõjakad mõtted võimaldavad tal hiilata naise ja iseenese ees oma uuestisünniga; nende realiseerimise vajadus kohutab teda. Juba ta kahetseb oma lubadusi, tegutsemine tundub talle võimatuna. Uuendused toovad rahutust ja ebamugavust, Harald Imelise hing aga ihaldab stabiilsust. Imelise kuraasikad plaanid osutuvad kanalennuks.

Romaani psühholoogiline süžee oli kavandatud teravmeelselt, selle aluseks on vastuolu «kangelase» vaimse mannetuse ja ta uhke poosi vahel. Kõik muu etendab raamatus indikaatori osa, mis näitab, et kellena Imeline end ka ei kujutleks, kelleks ta end ka ei kuulutaks — põhiolemusena lööb temas paratamatult välja eneseimetlus, elupelgurlus, alalhoidlikkus. Just sellega, et ta teoses kõik kindlused vallutab — alates sukaostmisest kuni Angela armastuseni — Imeline oma tühisust tõestabki, kuivõrd ta ennast selle mõjul vägilasena tunneb. Selline «kahepaikne mäng» kirjaniku poolt ongi teose satiiriliseks lõimeks.

Raudsepa poolt loodud tüübi kunstiline ebaühtlus tuleneb sellest, et autori satiiriline hoiak pole välja peetud. Kaua viljelnud vitalismiteooriat, satub Raudsepp siingi mõnuga eritlema hilise «murdeea» psühholoogia varjundeid, Imelise elujanu ja elamustenälja ärkamist vanadusepiiri ees. Imelises ärganud bioloogilist elurõõmu kujutab kirjanik sellise detailirikkuse ja sisseelamisega, nagu usuks ta ise oma kangelase taassünni võimalusse. Bioloogilise vitalismi probleemi pealetikkumine laostas romaani kom-

[22] Viimne eurooplane, lk. 111.

positsiooni, viies teema arenduse eesmärgist kõrvale, umbteele. Teose lõpus haarab autor oma satiirilisest kontseptsioonist uuesti kinni, tuues sisse Imelist üdini kohutava peripeetia Angela abieluettepaneku näol ja ta ootamatu pääsemise uuest elust oma seadusliku abikaasa läbi, kes kriitilisel hetkel saabub. Vaimukalt pea peale pööratud «õnnelik lõpp» pöördub hädise kangelase vastu.

Estetismi ja individualismi oli Raudsepp piitsutanud ka oma varasemas draamaloomingus ja publitsistikas. Harald Imelise kujus on teravamalt välja toodud nende nähtuste väikekodanlik olemus. Autor rõhutas seda ka otseselt, kasutades oma tegelase unenägusid enda mõtete tribüünina. Unes süüdistab Harald Imeline oma surnud isa Johann Kotlepit:

««Pärisin emalt ta boheemliku hinge. Aga sinu väikekodanlik karakter seob mu samme nagu pigi!»» Köster vaidleb vastu: pojal olevat ema nõder karakter ja tema väikekodanlik hing. ««Väikekodanlik hing!» pobises Imeline. Harald Imelisel oli väikekodanlik hing!? See oli masendav!» [23]

Oma intelligenditüübis kontsentreeris Raudsepp väikekodanliku individualismi jõuetuse ja viljatuse. Ta tegi seda uutelt positsioonidelt, vastandades individualistlikule kunstimõistmisele Angela veendumused, kes rõhutab kirjaniku ühiskondlikku missiooni. Teisal on autori ruuporiks Harald Imelise unenägude naine, Sülfiid.

««Millega täita mu päevi!» halises Imeline.

«Su luuletuskogu on lõpetamata,» meenutas Sülfiid.

«Jah!» hüüdis Imeline. «See on ülesanne.»

«Oled elanud iseenesele,» ütles Sülfiid. «Kui sa sellest ei teeks luuletuskogu teistele egoistidele, sul poleks üldse ühiskondlikku õigustust.»

Mis aeg see küll on? mõtles Imeline. Isegi sülfiidid kõnelevad ühiskondlikust õigustusest!» [24]

Küsimusele «mis aeg see küll on?» jätab romaan vastuse võlgu. Raudsepp on oma kangelase eemale kiskunud ajaloolisest keskkonnast, kuhu ta kuulub. Selliselt talitamiseks on autoril oma kunstiline põhjendus, nii tõuseb esile Imelise isoleeritus, — Angela võrdluse kohaselt oli ta jäänud üksi «nagu pimesool». Pealegi lähtub Imeline ise veendumusest, et tema «renessanss» peab toimuma looduse lähedal, esmajoones meelte värskendamise kaudu.

«Eluloojaku hirmus inimene õppis jumaldama elujõudu. ... Nii polnud see ainult üksikute isikutega, ka langusajajärkude ühiskond nakatus tungide mõttetarkusest» [25]. Kirjanik taotles esitada oma tegelast langusajajärgu nähtusena, kuid bioloogilisi

---

[23] Viimne eurooplane, lk. 243.
[24] Sealsamas, lk. 248.
[25] Sealsamas, lk. 77.

faktoreid üle hinnates röövis oma teoselt üldistusjõu. Imelise tegutsemisajendite freudistlik tõlgendus tungis romaani kõigisse osadesse ja sõi läbi selle satiirilis-realistliku koe. Kuigi freudistlikud unenäod on jutustusse põimitud iroonilise varjundiga, on vitalismi-idee romaani liikumapanevaks jõuks. Harald Imelise hingelist kriisi ei ole kuidagi seotud ajastu vaimsete puhangutega; uue elu otsimisele tõukab Imelist vananeva mehe hirm surma ees. Kirjanik on vaateväljast eemaldanud sotsiaalse tegelikkuse ka selles uues ümbruses, kuhu ta Harald Imelise asetab. Küll mitte täielikult — külaühiskonna peegliks teoses on kalmistu kirjeldus, kus seisusevahed avalduvad niisama kontrastselt, nagu eluski. Lahtiselt vahele kiilutud arutlused ei teeni aga teose põhiideed, nad ei etenda romaani tegelaste karakteristikas ega kogu teose atmosfääris mingit sisulist osa. Ainus konkreetsemalt visandatud kohalik tüüp on Reinumatsi peremees — kõigile uuendustele ja kultuurimõjudele kangekaelselt vastu punniv patriarhaalne talumees, kelle elu juhtmõtteks on: «Mässaku maailm, musse see ei putu!» [26] Kuulates peremehe kiitlemist oma isaisade-elulaadiga, mis tema talu jalgadel hoidis ajal, kui ümbruskonna moodsalt majandatud talud haamri alla läksid, jõuab Imeline järeldusele, et elukogemuste mõttes on «ürgeestlasel» omajagu õigustki. «Kui tsivilisatsioon ummikusse sattus, siis metsrahvad jäid kriisist puutumata. Kodanlik konjunktuur hakkas olema selliselt sarkastiline, et harimatus tähendas edemust!?» [27] Need kuuluvad väheste mõtete hulka, mis osutavad «Viimse eurooplase» kontaktile tema aja ühiskondlik-poliitiliste küsimustega. Paraku mõjuvad nad tekstis võõrkehana ja tunduvad autori enda monoloogist eksikombel Harald Imelise mõttesfääri sattunutena.

Angela omamoodi huvitav kuju on teoses antud samuti väljaspool aega ja ruumi, ilma kunstilise põhjenduseta. Pole vähimatki viidet keskkonnale, kust naine võis ammutada oma eesrindlikud vaated, välja arvatud ta enda vihje: «« ... mul on hea sõber, kel elust-olust sealpool traataeda on isiklikud kogemused.»» [28] Kirjanik on rakendanud ta oma peategelase antipoodina. Ainult selles osas ta figureeribki teoses; figureerib, aga ei ela, sest elulisuse saaks ta alles tegevuses. Tegevuseks ei saa aga nimetada tema mõttetut tegelemist Imelise ümberkasvatamisega, kelle tarbetust ja argust ta selgesti mõistab. Autor on jätnud Angela taotlused täiesti ilma psühholoogilisest tõepärast.

Pool tosinat aastat varem, pärast Raudsepa parimate realistlike draamade ilmumist tõstis J. Sütiste tema tugeva küljena esile tüüpide orgaanilist seost oma ajastu ja miljööga. Sütiste kirjutas, et Raudsepa «osaliste tegevus on motiveeritud enam sot-

---

[26] Viimne eurooplane, lk. 34.
[27] Sealsamas.
[28] Sealsamas, lk. 93.

siaalsetest mõjuteguritest ning olukordadest kui kitsast individuaalpsühholoogiast» [29].

Romaani loomisel olid need Raudsepa kunstnikuomadused otsekui varjusurmas. Teos tervikuna annab tunnistust sellest, kui kahjulikku mõju oli realistlikule talendile avaldanud freudistliku psühhoanalüüsi ülekandmine loomingusse. Asotsiaalse vaimuinimese teravmeelse väljanaermisega ei andnud kirjanik veel vastust küsimusele, miks tema poolt kujutatud tüüp oli «viimne» omasuguste reas.

Samuti kui Lääne-Euroopa demokraatlikus kirjanduses, oli haritlaste aktiivse või passiivse ellusuhtumise probleem 30-ndate aastate lõpuks üks kesksemaid paljude eesti kirjanike teostes. Enamik neist kajastas väikekodanliku intelligentsi kriisimeeleolusid. Ka noor kirjanduslik põlvkond juurdles haritlase tee üle elus, jõudmata rahuldava lahenduseni. Nii kirjeldas Paul Viiding andeka noormehe võõrdumist tööst, tema muutumist eikellelegi vajalikuks kohvikuharitlaseks 1939.—1940. a. loodud romaanis «Elu aseaine», mille retsensioonid ulatusid juba nõukogude aega. Mõnede demokraatlike kirjanike teosed taotlesid luua ka positiivseid elujaatavaid haritlasekujusid. Vastandtüüp Raudsepa passiivsele meelisklejale leidub näiteks J. Semperi romaanis «Kivi kivi peale» [30]. Romaani peategelaseks on arhitekt, aktiivne teoinimene, kelle kreedoks on elu kui tegu, kui ülesanne, kui ehitamine. Semper vihjab ka oma tegelase sotsiaalsele südametunnistusele, näidates ta fašismivastast hoiakut, ning kujutab tõepäraselt loova isiksuse teotahte lämmatamist kapitalistliku korruptsiooni poolt. Ent see teema katkeb, autori tähelepanu koondub armastuse psühholoogilistele keerdkäikudele; esiplaanile tõuseb illusoorne vastuolu kangelase aktiivsete taotluste filosoofia ja armastuse vahel, kuna ta armastuselamuses näeb paigalseisu. Lõpplahenduses projekteerib kirjanik ülesehitava armastuse idee, kuid see kõlab naiivselt; positiivne lõpp ja pealkiri ei kasva välja tegelase maailmavaate küpsemisest. Sellest hoolimata kuulus Semperi «Kivi kivi peale» oma ilmumisel nende teoste leeri, mis lõid vastukaalu inimest madaldavale realismivõõrale kirjandusele [31].

Vaatamata sellele, et paljude kirjanike töödes võis eelmisel aastakümnendil märgata ühiskonnakriitika nõrgenemist, ning hoolimata psühhologismi ja biologismi ebatervest mõjust ei olnud kriitiline realism juunipöörde ajaks eesti kirjandusest taandunud. Tammsaare oma viimastes teostes liitis realistliku satiiri oma-

---

[29] Johannes Schütz, Tõusik ja suli meie moodsas lavakirjanduses. «Looming», 1934, nr. 6, lk. 559.

[30] Johannes Semper, Kivi kivi peale. Romaan. «Noor-Eesti Kirjastus». Tartu, 1939. II tr. Tallinn, 1947.

[31] Semperi romaan oli esimesi eesti kirjanduse teoseid, mis pärast Eesti astumist Nõukogude Liitu leidis käsitlemist üleliidulises ajakirjanduses. Vt. Л. Тоом, Роман об эстонской интеллигенции. (Камень на камень. Роман. 1939.) «Известия», 1940, 4 дек.

päraseks tervikuks mütoloogilis-allegoorilise elemendiga, uuendades ja avardades klassikalise realismi väljenduslikke võimalusi. Selle kõrval oli realistliku kirjanduse hilisemate saavutuste bilansis paljude teiste demokraatlike kirjanike kunstiküpseid proosateoseid.

Mõistagi ei kujutanud realistlik suund endast seejuures homogeenset liikumist. Erinev elumõistmine sünnitas realismivahendite rakendamisel erinevaid, mõnikord vastandlikke tendentse.

Modernistlikest kallakutest mõjutamata realistlikku laadi jätkasid jutustavas proosas 1940. aastal F. Tuglase «Noorusmälestused» [32] ja K. Ristikivi romaan «Võõras majas» [33].

F. Tuglase «Noorusmälestuste» eessõnas viidatakse sellele, et raamatu kirjutamine toimus ajal, kus «elati langenud režiimi kõige süngemaid aegu», mis «mõjutas paratamatult aine valgustust ning sõnastust. Mõningaid üksikasju oli lootusetu avalikult käsitleda, teisi võis vaid kõige ettevaatlikumalt puudutada» [34]. Ja kui autor, andes «käsituse ühe sajandite vahetuse inimsaatuse kujunemisest ühes seda mõjutanud teguritega» [35], ei maalinud viimaseid — s. o. esimese revolutsiooni ajajärku — välja kõigi tema käsutuses olnud vahenditega, siis oli selle üheks põhjuseks kahtlemata ülaltoodud asjaolu. Memuaarid vanema kirjanikegeneratsiooni kujunemisaastate ühiskondlikest tuleristsetest olid nende kirjutamise ajal opositsiooni avalduseks valitsevale isamaaliitlikule reaktsioonile, kes isegi revolutsiooni mõistet ajalooõpetusest kõrvaldada üritas. «Noorusmälestuste» ilmumisajaks kaotas see ridade vahele peidetud mõte paratamatult mõnda oma mõjust, kuna revolutsiooni ajastut on esitatud otsekui sordiini all. See ei võtnud raamatult tema väärtust tõsielulise noorusromaanina, milles talitsetud, pildirikas keel on ühendatud olude ja ümbruse asjaliku iseloomustusega.

Karl Ristikivi romaan «Võõras majas» arendas eesti kriitilise realismi üht viljakamat teemat. Teos jutustab möödunud sajandi teisel poolel maalt linna tulnud talupoegade energilisest ülesrühkimisest, eesti soost linnakodanluse tekkimisest, selle eelpostide kannakinnitamisest balti-saksa äritsitadellis. Juunipöördeeelsete aastate karjääriromaanid tõstsid esile jämedakoelisi küünarnuki-kangelasi, kes äiapapade ja korporatsiooni abil positsiooni saavutasid ning vaimselt rasvusid. Mõnikord viis neid mõni lihalik piin, «tõusiku-tõbi» hingelise pankrotini (Jakobsoni «Uus inimene»). Kirjeldati kehvikulaste puhtama elu igatsuse muutumist varakogumiskireks, julmust kui edu tingimust, mis suretas kangelase südameomadused (R. Rohu «Elutee» jt.). Ristikivi

---

[32] Friedebert Tuglas, Noorusmälestused. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu, 1940.

[33] Karl Ristikivi, Võõras majas. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu, 1940.

[34] Friedebert Tuglas, Noorusmälestused, lk. 5.

[35] Sealsamas.

tõusikluseromaani sidus eelkäijatega lõpplahendus: enamasti saavutab neis peategelane oma eesmärgi — jõukuse, ja ikkagi osutuvad need elud unistuse seisukohalt valesti elatuks, loo lõpuks on kangelased seal, kust nad algasid, ihuüksi ja ilma õnneta. Põhjusi, sündmuste loogikat valgustavad autorid erinevalt. Ristikivi teoses rakendab orvuna kasvanud agulipoiss kogu oma visaduse ja ärimeheomadused kodu-unistuse kättevõitmiseks, saabki kaubamaja omanikuks, mis tema õpipoisi-alanduste tunnistajaks on olnud, naib saksikute leivavanemate tütre ja pärib nõnda ka põlise perekonnakolde. Ent kuni lõpuni ei tunnista see maja teda omaks ja Jakob Kadarikule selgub vanaduses, et kodu tal ei olnudki. Kuigi kirjanik kusagil ei moraliseeri, laseb teose arendus ja lõpukatastroof mõista romaani kontseptsiooni esmajoones eetilisena: õnne jaoks ei kõlba kõik vahendid.

Ent raamat kasvas üle probleemist, millele autor viitas teose pealkirjaga. «Võõras majas» on laia haardega realistlik teos, kus inimsaatusi kujundavaiks tegureiks on eeskätt ärimaailma seadused. Soliidse patriarhaalse kaubamaja allakäiguloole vastandatakse romaanis Jakob Kadariku ettevõtliku sugukonna rassimine, äärelinna majaperemeeste energiline pealetung linnapirukale ja haridusallikatele. Sündmustik ulatub otsaga kodanliku vabariigi algusaega, millega seoses romaanis leidub põikeid tõusikkodanluse pankroti- ja poliitikategemisse. Üsnagi sarkastiliselt iseloomustatakse näiteks Jakob Kadariku korporandist poja ülikooliolusid:

«Tal oli nüüd aega, õppekava oli ju nii korraldatud, et esimesel aastal ei saaks midagi teha. Küllap vist selleks, et organisatsioon saaks selle vältel oma töö teha, nii et hilisem õppimine ei võiks enam noort hinge kahjustada» [36].

Ristikivi ei kirjelda olelusvõitlust selle tooreimal kujul — Jakob Kadarik ronib kaubamaja etteotsa pulk-pulgalt, jumalakartliku alandlikkusega, krampliku enesesalgamisega. Jakobi hinges hõõguvat enese maksmapanemisiha ja alaväärsustunnet, tema nüri fanatismi on romaanis kujutatud meisterlikult. Omaealiste hulgast põgenedes surub Jakob eneses maha kõik nooruslikud, inimlikud ihad:

«Mis oli temal õieti tegemist selle kõigega, tal oli oma eesmärk ja nüüd jäi ainult üle rumalatest tunnetest võitu saada, tunnetest, mis olid samuti ebasobivad kui kogelemine või kalduvus toriseda. Siis, vaba kõigist inimlikest puudustest ja voorustest, võis ta julgesti istuda suurde tooli Abneri maja kontoris ja tunda ennast esmakordselt elus — inimesena» [37].

Ristikivi karakterid ei ole moodsalt pahelised, nad ei tee läbi ka silmatorkavat muutumist — inimloomuses sünnipäraselt antu on autori käsituses püsivaks tõukejõuks, ent romaani tugevaks küljeks on just selle keskkonna objektiivne, kombatavalt konk-

[36] K. Ristikivi, Võõras majas, lk. 286.
[37] Sealsamas, lk. 161.

reetne väljajoonistamine, mis dikteeris Jakob Kadariku ja teda ümbritsevate inimeste tegusid. Isegi õhk Abneri kaubamajas on läbi imbunud omandipühimusest. Äriline mõtlemine muudab Jakob Kadariku jäigaks ja usaldamatuks inimeste vastu. Ärimoraaliga, mis saladuse katte all paljuks ei pea ka kõveraid teid, hukutab ta oma ainsa tõelise tundmuse — armastuse oma naise vastu. Ka jumalaga ajab Jakob äri, kaubeldes teda osanikuks oma salaplaanidesse. Äri minevik, olevik ja tulevik määrab selle maja elanike tunded ja saatused. Autori alltekstis on alistunud irooniat, ta ei protesti oma tegelaste elusid valitseva proosalise jõu vastu. Kuid raamatu ilmudes tegi seda paratamatult aja sündmustest aktiviseeritud lugeja.

Mineviku seda külge valgustasid ka paljud 1940.—1941. a. ajakirjanduses avaldatud novellid. Varanduse needust kujutas Johannes Ruven novellis «Oma tuba, oma luba...» [38]. Pealkirja mõte on jutus nukra pilkega pahupidi pööratud — «oma tuba» muudab vaenlasteks isa ja lapsed, omaste intriigid agulimaja ümber riisuvad vanalt peremehelt viimasegi illusiooni, tema lihtsameelse armastuse. Igatsetud naine reedab ta altkäemaksu eest, et kioskipidajaks hakata, «oma luba» maitsta. Novelli tegelased oma kisklemisega pärandi ümber ja inimlike elumuredega ei ole üksnes autori hukkamõistu objektiks, nad äratavad ühtaegu kaastundmust. Argipäevavaevad on neid kalestanud, kuid mitte kõike inimlikku nendes tapnud. Selline lähenemisviis pehmendas novellis kujutatud julmade vahekordade kontuure, lisas neile elulist sügavust. Drastilisi pilte omanikumoraali ainetel lõi Enn Kippel lühijutus «Omandus» [39] ja mitmed vähem tuntud autorid. Richard Rohu lühijutt «Äri» [40] manab lugeja silmade ette taas raha-ahnuse küünilisi avaldusi kaupluse- ja kõrtsimiljöös, mis tööinvaliidiks jäänud vedurijuhi ja ta noore naise enesetapmiseni viib. Jutustuse faabula tagapõhjaks on kirjaniku tähelepanekud sellest, kuidas raha külge puutumine määrib ka puhtaid hingi. Kuid see kunstiliselt häid võimalusi sisaldav idee hävis teostuse mustvalge-tehnikas, mis on madalamal autori varasemast jutustamisoskusest. Viimane nähtus oli omal kombel sümptomaatiline.

Uue kirjanduse kunstilist kasvu pidurdasid intelligentsi teadvuses juurdunud eelarvamuste kõrval ka utilitaristlikud väärarusaamad. Pealiskaudse «ideelisusega» kaasnes kirjanduslikus praktikas vägivald realismi kallal. Mitmed vilunud sulega kirjanikud-realistidki avaldasid töid, kus esiplaanil on «üldised tõed» kunstiliselt ümber sulatamata kujul. Ohjaharudena juhivad need tegelaste elukäiku Mait Metsanurga jutustuses «Vennad» [41]. Teenijatüdruk Anu läheb taluperemehele mehele, kuigi ta süda teda sulase

---

[38] «Viisnurk», 1941, nr. 5/6., lk. 462—487.
[39] «Sirp ja Vasar», 1941, nr. 15, 12. apr.
[40] «Looming», 1940, nr. 7, lk. 707—728.
[41] «Looming», 1940, nr. 10, lk. 1017—1036.

poole kisub. Talu läheb haamri alla, peremees saab hobusekabja all surma, Anu abiellub teisega, õigega. 1905. aastal osutub sulane vaese rahva eestvedajaks, pageb siis karistussalkade eest metsa ja sureb vintsutuste tagajärjel. Anu läheb linna, et oma kahele pojale leiba teenida. Tööka pesunaise elumõtteks saab poegade koolitamine. Osvaldis, taluomaniku pojas lööb juba lapsena välja isa veri — jõhkrus, südametus ja ahnus. Temast saab aferist, kes 1917. aastal punase kaelasidemega räuskab ja riisub, seejärel voori-vabadussõjalasena vara kokku ajab ning rahameeste seltskonnas lakeikarjääri teeb. Ka. Jaan, sulase poeg, on isasse läinud: õpihimuline ja töökas, tasane ja abivalmis, toetab ta põdema jäänud ema. Üliõpilasena osutub Jaan põrandaaluseks revolutsionääriks, ta areteeritakse. Ema sureb vaestemajas. Vanglast vabanenud Jaan rühmab turbarabas, saab ametnikuks ja jätkab omal käel poolelijäänud haridust. «Kus ta oma vaba aja veetis, see jäi isegi tema lähematele ametivendadele teadmatuks,» vihjab autor.

Kõik peale nappide väliste seikade jääb teadmatuks ka lugejale. Kirjaniku informatsiooni kohaselt on Jaan neljakümnenda aasta juunimeeleavalduste ajal nende seas, kes hulkade ette astusid ja juhtimise eneste kätte võtsid. «Soovituse» järele tulnud venna, kellel punane rätik jälle taskus, viskab ta uksest välja.

Ulatusliku ajajärgu surumine kirjanduslikku konspekti ja ankeediandmed, sotsiaalne päritolu kompositsiooni alusena röövisid kirjanikult ajaloolise ja psühholoogilise tõe tunde. Varbaotsteni «positiivse» Jaani tegevusest või suhetest inimestega ei ole jutustuses ainsatki konkreetset pilti. Kohati viib pentsikule tulemusele karjeristi ja revolutsionääri vastandamine väikekodanliku perekonnalehe stiilis: kuri Osvald kohtleb ka ülemusi kõrgilt, hea Jaan aga teenib oma viisaka oleku ja taibukusega tunnustuse peremeheltki. Kujude tegutsemise sisemine loogika on jutus asendatud kord tegelaste üleskiitmisega, kord kirjaniku kõlbelisest pahameelest ajendatud pealetunnistamisega.

Metsanurga jutustus oma puudustega ei olnud üksiknähtus. Skematismi pealetung oli tingitud sotsialistliku realismi lihtsustatud mõistmisest ja uue loomingulise eneseleidmise paratamatuist raskustest. See jätkus ka järgneval perioodil. Ent juba esimesel nõukogulikul aastal leidus nii parteiajakirjanduse veergudel kui ka kirjanduskriitikas sõnavõtte, mis stampide ja lihtsustamise eest hoiatasid. 1940. a. suvel rõhutas EKP Keskkomitee sekretär J. Lauristin-Madarik oma pöördumises kirjanike poole, et uue kirjanduse olemuseks on elu- ja kunstitõde:

«Kunsti, kirjanduse ning meie kultuuritegelaste ülesanne on nüüd vaid tõde teenida, tõde tuua heledasse valgusse, tõde kanda ilusana, puhtana kõige laiematesse rahvahulkadesse, kõiki nakatada austama tõde, et kõiki õpetada põlgama inimese kurnamist teise poolt, et kõiki juhtida ilu, aususe ja inimarmastava

valguslätte juure, et kõiki viia võitlusse parima ühiskonna — sotsialismi — teostamise eest» [42].

Eesti kirjandusteadlaste esinemistes käsitleti esmakordselt ulatuslikumalt küsimusi kirjaniku suhetest ühiskonnaga, kirjaniku maailmavaate ja ta loomingu vahekorrast, sotsialismimaa kirjanduse seosest minevikupärandiga. Juba esimeses «Viisnurga» numbris resümeeris Karl Taev vulgaarsotsioloogia probleeme kirjandusteaduses ja Nõukogude Liidus sellel alal läbi tehtud võitlusi [43]. Sotsialistliku realismi mõiste ümber toimunud mõttevahetuste puhul osutas kriitika ohule, mida endas peitis realismi alahindamine uue loomingumeetodi tõlgendamisel [44].

Skematism kui uue kunsti «lastehaigus» jäi vaatlusalusel aastal tähelepanu eest üldiselt siiski varju. Kirjanduse keskseks küsimuseks jäi realismi vanade vaenlaste tõrje. See ei väljendunud mitte niivõrd avalikus kirjanduslikus võitluses, kui just teostes, mis reetsid autorite sisemist rahulolematust senisega, püüdu vabaneda rutiinist, subjektivistlikust ja empiristlikust lähenemisviisist kunsti toormaterjalile.

Murranguaegade kirjanduse vaatlusel torkab eriti teravalt silma, kui põhiliseks osaks kirjaniku meetodist on kujutamise objekt ise, aine ja aspekti valik. Huvide mitmekülgsus, ühiskonna elu ulatuslik kujutamine nii sügavuti kui laiuti on realistliku kirjanduse oluliseks teeneks, võrreldes temale eelnenud ja järgnenud suundadega. Avarama aineala ja temaatika edasist vallutamist näeme kirjanduse liikumisel sotsialistliku realismi tähistel. Eesti luulesse tuli pärast juunipööret koos sotsialistlike ideaalidega senisest hoopis mitmepalgelisem inimlike rõõmude ja taotluste maailm. Proosakirjanduses ei olnud muutus nii järsk, sest enamik 1940.—1941. aasta romaanidest ja novellidest haaras sama keskkonda, mille vastu demokraatlik kirjandus oli alati huvi tundnud. See oli «igapäevainimeste» kirjandus, mis vestis sulaste, talutüdrukute, popside ja rannakehvikute, raudtee- ja metsatööliste, poesellide, pillimeeste, pesunaiste, orbude, armuleivasööjate ja mitmesuguse agulirahva elust.

Juba kodanliku režiimi lõpuaastail, rahvusvahelise pinevuse, töölisliikumise kasvu ja vaimsete käärimiste õhkkonnas ei rahuldanud eesrindlikumat osa kirjanikkonnast enam see küla- ja agulirealism, mis oma humaansusele vaatamata sidus inimese argiolude ja omaenese pahede nõiaringi. Üks esimesi, kes sõnaselgelt ja kirglikult kuulutas demokraatliku kirjanduse uusi vajadusi, oli Jaan Kärner. Artiklis «Tänapäev ja kirjandus» rõhutas Kärner:

---

[42] «Viisnurgale» Eestimaa Kommunistlik Partei, «Viisnurk», 1940, nr. I, lk. 7.

[43] Vt. Karl Taev, Vulgariseeritud marksism kirjandusteaduses. «Viisnurk», 1940, nr. 1, lk. 81—87.

[44] Vt. N. Andreseni sõnavõttu kirjanike ja kirjandusarvustajate ühisel nõupidamisel. «Sirp ja Vasar», 1941, nr. 15, 12. apr.

«Kui aastat neli, viis tagasi meie avalikkuses aina kostis igatsushüüdeid elava inimese järele kirjanduses, siis seetõttu, et «pahempoolne radikaalsus» ja sotsiaalsed probleemid ei olnud enam «moes». Kui viimased nüüd uuesti päevakorrale kerkivad, siis tahaks kaasaskäivalt näha mitte üksnes elavaid inimesi (niisuguseid on iga meie kirjanik küllalt andnud), vaid aktiivseid, võitlevaid inimesi. Mitte pisi-tasa ja pikatoimeliselt ainult oma isikliku «edasijõudmise» eest rühklevaid, vaid oma aadete ja vaadete eest tulleminevaid, oma organiseerivat tahet ümbruse tahtetusele, korratusele, rumalusele ja tosinale muule pahele vastuseadvaid kangelasi. Kuid seejuures ka mitte meie positiivse romaani idealiseeritud, ühekülgseid heeroseid, vaid kõigi inimlike omadustega varustatud, tõepäraseid, «nagu elust võetud» tegelasi. Konkreetselt ühiskondlikku ümbrusse asetatuna, dialektilises, võitlevas enesteostuses, sellega vastamisi, annaksid niisugused kangelased kirjanikule kõige tõhusama võimaluse lugeja teadvuse avardamiseks ja tahte aktiviseerimiseks» [45].

Erksamatel kirjanikel kriitilise realismi leerist oli nõukogude kirjandusse astumise momendiks juba olemas teoseid, mis tunnistasid ühiskondliku inertsuse ületamist, aktiivsema hoiaku otsimist. Inimene-võitleja tuli noil aastail eesti kirjandusse Hispaani kodusõjast inspireeritud fašismivastases lüürikas ning dramaturgias, tööliste ja meremeeste elust jutustavas proosas. Romaanide lehekülgedele tõid pinget juurdlejad, eitajad, rahulolematuse külvajad. Uuesti hakkasid kirjanike tähelepanu köitma töölisliikumise probleemid ja kommunistide kujud. Ent ikkagi tajusid ka demokraatlikud kirjanikud alanud jääminekut töölisliikumises vaid väga ebamääraselt. Ägedamat sotsiaalset temperamenti iseloomustab spontaanne tung vaenukinnast heita kirjanduslikule heaolutsemisele. See esteetiline mässumeelsus ei andnud oma «ühiskondliku kallakuga naturalismi» näol (nagu seda suunda kaasaegses arvustuses on nimetatud) kirjanduslikult kuigivõrd uut. Need teosed olid protesti- ja energiaküllasemad, ent neis valitsev kujutuslaad oli kaotanud omaaegse värskuse jõu, mida lisaks kahandas bioloogilise psühhologismi inetusekultus.

Ülalöeldut iseloomustab kõige täielikumalt August Jakobsoni kujunemise lugu. Ka selline ühiskondlikult erk kirjanik nagu Jakobson pidi endas 30-ndate aastate teisel poolel ületama tõsiseid takistusi. Seda ajajärku A. Jakobsoni ideelises arengus on vaadeldud katkematu tõusujoonena. Nii kirjutab L. Toom:

«Kolmekümnendate aastate lõpul saab Jakobsoni loomingus uuesti ülekaalu sotsiaalpoliitiline tegur, kusjuures tuleb nähtavale ideelis-poliitilise silmaringi tunduv laienemine. Jakobson jõuab üha lähemale sotsialistliku realismi meetodile. Ta maalib töölisklassi eesrindlike esindajate portreid, piitsutab kodanlikku natsio-

[45] «Looming», 1939, nr. 10, lk. 1124.

nalismi, intelligentsi lahusolekut rahvast, karjerismi ja tööliste mahajäänud kihtide individualismi»[46].

Paraku oli kirjanik 1939. aastaks jõudnud teatava maailmavaatelise kriisini. Pahesid, mille piitsutajana A. Jakobson eeltoodud tsitaadis tunnustust leiab, esines ka tema enda tolle aja loomingus. See oli kaotanud oma varasema ründava hoo. Seal, kus Jakobson loob eluahneid või -jõuetuid kodanlasetüüpe ning käsitleb inimvahekordi kitsamas mõttes («Viirastused» jm.), näeme küpse talendi avaldusi. Seal aga, kus kirjanik sekkub avaliku elu sündmustesse, jätavad teda maha nii poliitiline orienteerumisvõime kui ka kirjaniku-realisti elulise tõe vaist. Autor, kes varem kartmatult astla vastu oli läinud, oma teostega nn. «vabadussõja» romantikat ja priiuseillusioone kainestava kriitikavalguse kätte tuues, avaldas 1939. a. algul rahvustervikluse ideoloogiast nakatatud jutustuse «Viimne mohikaanlane»[47]. See oli paskvill pikaajalisest vanglakaristusest tulnud revolutsionääri kontaktiotsimisest eluga. Üsnagi suleosavalt manas autor peategelase ümber ühiskondliku tuulevaikuse, kus lämbuvad endise põrandaaluse ideed ja teotahe. Kõik jutustuse detailid, alates agulimajade valvsatest aknaavadest kuni lõmastatud kärbseni väikekodanlikus tööliskorteris sekundeerivad hulkuva kangelase neurasteenilisele tundlemisele. Psühholoogitsemise aegluubis jälgib autor ta hirmu- ja joovastusehoogusid, higistamist ja ähmaseid unenägusid selles üksilduse vaakuumis. Äratundmisega oma elutöö tarbetusest maabub võitleja ... vilttuhvlitesse. Madalate üksikasjade foonil, kirjelduse roomavas tempos tõusevad hädakangelase tegutsemiskatsed lugeja ette halekoomilistes mõõtmetes.

Jakobsoni ühiskonnakriitilist koguloomingut silmas pidades ei oleks põhjust negatiivsel äärmusel peatuda. Kuid see koondas endas ühe osa intelligentsi umbejooksnud elumõistmist kodanliku vabariigi stagnatsiooniõhustikus, kus poliitiliste vangide amnesteerimine lühinägelikele sisendaski pettekujutlust valitseva võimu stabiilsusest. Äikese-eelne tardumus kajastus kõige otsesemalt poeesia lüürilise kangelase enesemääratlustes — «kalana kuival», «lahtise killuna», «lahtijuurituna» tajus ennast hingekitsikusse aetud kirjanik. Samas «Loomingu» numbris, kus ilmus Jakobsoni viimati märgitud jutustus, väljendas Jaan Kärner valuliselt omariikluse pettumuste ja ähvardava maailmasõja atmosfääri:

> Kõik teisiti läind kui kujutlend
> sa kaasaja aadete lõikust:
> uus ajastu luua tujutsend
> uut rusikaõiguse võikust.

---

[46] Liidia Toom, August Jakobsoni loominguline tee. «Looming», 1954, nr. 9, lk. 1138.

[47] August Jakobson, Viimne mohikaanlane. «Looming», 1939, nr. 1, lk. 29—55; nr. 2, lk. 119—151.

Maakaardilt ju riike kaduvat
me inimlik põlvkond nägi,
taas ründab Hiinat, Hispaaniat
uus orjastajate vägi.
Maailma vari on varjutand,
ja varjus on minu meelgi.
Ma alistuma end harjutand —
ei harju, ei harju veelgi.
Ei mõista ma seda mõttetust,
mis valitseb ümberringi,
ja aru pääsmiseks otsib ust,
ning pääsu igatseb hingki [48].

(«Lahtijuuritu».)

Alles selle aja langusmeeleolude ja eksituste sügavust mõõtes võime täiel määral mõista nende sündmuste kultuurilist tähendust, mis alates 1939. aastast paiskasid Eesti ajaloo tormilisse liikumisse. Eespool on juba tsiteeritud sama Kärneri innukat pöördumist kirjanike poole 1939. aasta lõpust — seda tiivustab taasleitud usk kirjanduse võitlusülesandesse. Pööret näeme ka A. Jakobsoni maailmakäsituses.

1939. aasta sügisel ilmub Jakobsoni sulest eelnenust erinev jutustus «See, kes käib tõusuteed» [49]. Esmakordselt näitas töölisagulite mandumise ja poolloomaliku olelemise kroonik siin solidaarsusejõudude algeid. Kirjeldades streigiliikumise äratavat mõju kopikakogumisest juhmistunud töölisele, ei suuda autor aga keskenduda olulisele. Jutustusel lasub veel selle staatilise, alateadvuse hämarates kihtides urgitseva kujutusmaneeri paine, mis küllalt kaua kammitses kirjaniku sulge arenevate nähtuste käsitlemisel. Hoopis rohkem tuult ja dünaamikat on Jakobsoni nende aastate romaanisarjas «Igavesed eestlased», mis esitas autori talenti selle jõulisemast küljest. Maailmasõja-katastroofi sotsiaalsete kaasnähtuste üldistamisega, moraalsete vapustuste lahkamisega eri seltskonnakihtides tabas Jakobson ühtlasi uue sõja psühhoosist tumestatud kaasaega. Ehk küll neidki romaane läbib biologistliku käsitlusviisi rutiin — tegelaste hingeelu valitsejaks on eeskätt keha: sõjast vallandatud tungid, haigused, sisesekretsioon — on autor oma teoste orbiiti haaranud ka suuri ühiskondlikke probleeme. 1940. aastal jõudis sarja neljas romaan «Lumi sulab» tõusikkodanluse reetmise, ahnitsemise ja armatsemise pildistiku juurest jälle töölisagulite saatuse käsitluseni. Rahvahulkades kääriva rahulolematuse ja rindemeeste-bolševike kujutuses on tunda revolutsioonilise seitsmeteistkümnenda aasta endeid.

Nõukogude aja perioodikasse jõudsid Jakobsoni novellid «Kohtamine sillal» [50] ja sama tegelaskonnaga «Oskar Tiitus astub

[48] «Looming», 1939, nr. 1, lk.
[49] «Looming», 1939, nr. 8, lk. 819—846; nr. 9, lk. 903—939.
[50] «Looming», 1940, nr. 6, lk. 629—645; nr. 7, lk. 686—704.

üle läve»[51]. Kirjutatud sündmuste jahtumata jälgedes, peegeldasid need äsjase mineviku olukordi nii sisult kui ka kirjanduslikus mõttes.

«Kohtamine sillal» kujutab väikelinna koorekihi peataolekut kodanliku valitsuse läbirääkimiste ajal Nõukogude Liiduga 1939. aasta sügisel. Novelli tegevusaja suurte sündmuste pinget annab autor edasi kontrasti kaudu, seltskonna hirmutarretuse detailse kirjeldusega. Ka selles jutustuses ilmnes Jakobsonile tollal omane maneer valgustada ärevaid sündmusi nõrganärviliste kõrvalseisjate vaatevinklist. «Ühe maailma hukkumine» — nii ristis Jakobson ka oma teoksil olnud novellikogu — kangastub ajakirjanik Jakob Karmile õudse košmaarina. Kuid selle jõuetu intelligendi hirmuaistingute meditsiiniliselt täpne protokollimine kirjaniku poolt töötab vastu kunstikavatsuslikule pinge loomisele. Peategelase närvilised haigutused, iiveldus, harevil ihukarvad, kangestunud jäsemed, hirmuunenäod ja -palavik, mida autor mõne tegevuseta ööpäeva kestel tüütuseni jälgib, kisuvad lugejat eemale toimuva reaalsest tähendusest. Jutustusest ei kooru mitte Jakob Karmi elulugu, vaid pigem tema haiguslugu. Ka «murrang» kangelases ei küpse sündmuste mõtestamise abil, vaid unenägudest ja alateadvusest pinnale ujuva ilmutusena. Tööliskodule selja pööranud haritlane otsib paaniliselt «silda» linna proletaarsele kaldale. Kirjanik ei liialda siin järeldustega, tema selgrootu kangelane pöördub poolelt teelt tagasi, mõistes oma otsuse ebaküpsust:

««Et tagasi pöörduda sinna, kust sa oled kord välja kasvanud ja kust on pärastine elu su märgatamatult eemale viinud, peab... meis siiski hoopis suuremaid libisemisi toimuma...» mõtles ta mingi magus-valusa nukrusega. Ning siis mõtles ta veelgi edasi: «Ei aita mitte üksi mõistusest, on vaja ka tundeid!»»[52]

Freudistlik motiveerimine ähmastas keskse tegelase elulised suhted maailmaga. Novelli kõrvaltegelaste galerii on märksa realistlikum. Bravuuritsev kroonuprofessor, kes «läänekultuuri järelväge» kutsub roomlastena hukkuma ning ise esimesena sobinguid otsib; massipõlgusest ja -kartusest halvatud lehetoimetaja; mööbli ja elu pärast võrdset paanikat tekitavad kodanlased; vaimuaristokraat, kes küünilise teravmeelsusega omataoliste eluvormeli sõnastab: «L õ d i s e n — t ä h e n d a b, o l e n o l e m a s!»

Selle seltskonna prisma läbi piilutakse jutustuses töölisaguli poole, mis kehastab ähvardavat jõudu. See ei jäta enam ruumi illusioonidele rahvuslikust üksmeelest. Ja kui võimul oleva leeri kujutusest lugejal sadestub tühisuse tunne, siis «kadunud poja» kohtumise stseenis isaga tajub ta vana proletaarlase väärikust ja jõudu.

---

[51] «Viisnurk», 1940, nr.3, lk. 229—260; nr. 4, lk. 360—387.
[52] «Looming», 1940, nr. 7, lk. 704.

See teadvus pääseb otsustavalt mõjule jutustuses «Oskar Tiitus astub üle läve». Vastandina eelmisele, kus valitses hädise ootamise madalrõhkkond (see imbus kuidagi autori enesegi hoiakusse), läbib seda tugev mažoorne põhitoon.

Jutustuses «Oskar Tiitus astub üle läve» ei jää võitlused enam kulisside taha, sest «seisak oli läbi, kogu maailm liikus ja pulbitses, et sellest liikumisest mitte iialgi enam välja tulla vana näoga» [53]. Sõda naaberriikides, suhtumine sotsialismimaasse tõi eri leeride vahele kõigile nähtava rindejoone. Marurahvuslik kodanlus aktiviseeris pealetungi rahva poliitilistele õigustele, algab väljasaatmiste ning pagendamiste ajastu. Reaktsioonist hoolimata laieneb töölisliikumine. Seda kannavad inimesed, kes ise sündmusi tekitavad: kommunistid, töölisühingute aktivistid. Kui Jakobsoni varasemates teostes tugevaid karaktereid ajendas ürgne elujõud ja individualistlik enese maksmapanekutung, siis siin jõudis kirjanik sihiteadlike inimeste mõtestatud tegutsemise kujutamiseni.

Jutustuse peateemaks on intelligentsi maailmavaatelised otsingud teravnenud klassivõitluse olukorras. Suure psühholoogilise veenvusega on kirjanik välja joonistanud kõhklevate haritlaste kujud. Kaua on novelli nimikangelane tegelnud marksistliku teooria omandamisega raamatust, kuid ülikoolisõprade ring ning erakuharjumused on teda eemal hoidnud sellest keskkonnast, kuhu ta pidanuks kuuluma. Keeldumisega tagurlike seltsikaaslaste nõukogudevastasest kirjanduslikust üritusest põletab Oskar Tiitus sillad. Ta tajub täie selgusega, et ta on «kõigist vahepealseist eksisammudest hoolimata m e e s s e a l t, julm poiss neilt liivatänavailt, kus võideldakse ausalt, ent ühtlasi ka viimast jõudu välja pannes» [54].

Viis, kuidas Jakobson jutustab Oskar Tiituse ebalemisest ja esimesest edust töölisühingu praktilises tegevuses, erineb märksa ta hiljutiste novellide ükskõiksest, registreerivast naturalismist. Jutustusest vilgub võitluse rõõmu. Novelli lõpp — Töölismaja kunstinäituse nurjaajamine politsei poolt — paistab seetõttu kõige kiuste paljutõotava algusena.

Ei ole alust Jakobsoni asumist sotsialistliku realismi positsioonile tagasi viia kodanlikku perioodi, selleks on ta teostes liiga rohkesti biologistlikku elumõistmist ja -kujutamist. Kuid põhilises võib nõustuda L. Toomi artiklis antud üldistusega:

«Jakobsoni juures toimus ... ümberkujunemine kiiremini ning kergemini kui paljudel tema kaasaegsetel eesti keskmise ja vanema põlvkonna kirjanikel. Pöördele eelnenud aastail jõudis ta üha lähemale toimuvate poliitiliste sündmuste õigele mõistmisele, klassivõitluse kui ajaloo peamise tõukejõu äratundmisele ja sotsialistliku realismi meetodi omandamisele.

---

[53] «Viisnurk», 1940, nr. 3, lk. 236.
[54] «Viisnurk», 1940, nr. 3, lk. 247.

Ta tundis tööliskiassi elutingimusi juba lapsest saadik, ja see andis talle suuri eeliseid niihästi eesti nõukogude kirjanduse uute teemade käsitlemisel kui ka uuele, nõukogude lugejale lähenemisel» [55].

Viimase väite kinnituseks tuleb märkida ka Jakobsoni 1940—1941. a. kirjutatud novelle «Kasvutung» ja «Tuusik», mis trükis ilmusid hulga hiljem ning oma sündimise momendil kirjanduselu faktideks ei muutunud. Needki kõnelevad sellest, et elu inetust, hallust ja nurjatust näitama harjunud kirjanik leidis uue maailmatunnetuse edasiandmiseks rõõmsalt erke värve. Neid nõukoguliku ülesehitustöö algusele pühendatud jutukesi elustab autori pehme huumor. Põliste tööliste portreedest paistab kirjaniku elutundmine, need kujud tõepoolest pole «lõssitirinalt riisutud», kui kasutada ühe tegelase enda iseloomustust.

Et selgemini näha, kas ja mil määral Jakobsoni käsitluslaad muutus koos ta maailmavaate formeerumisega, on õpetlik jälgida kommunisti-kuju ta 1939.—1941. a. romaanides ja jutustustes. «Viimses mohikaanlases» virildus see karikatuuriks ühtesobitamatute elementide vägivaldse liitmise tulemusena. Võitlusidee sidumise tõttu haiglaselt uneleva loomusega lõigati nii üks kui teine ära elavast elust. Jutustuses «See, kes käib tõusuteed» paneb alevis meeled liikuma jutt kahte liiki saladuslikest tegelastest, keigarliku moega sotsidest ja mingitest «õigetest» meestest. Viimaste nähtavaks esindajaks teoses on müstiline rauk Siim-Aaron, oletatav «ässitaja», kes vabrikuvalitsuse poolt õhutatud verise pogrommi ohvriks langeb. Siim-Aaronit näeb lugeja ainult orjameelse töölise silmade kaudu, kellele vanamees peaaegu ebausklikku hirmu sisendab oma nägija-kuulsusega ja tabamatu kavalusega. Mõistagi oleks mõttetu Jakobsonile ette heita nende kujude ähmasust olukorras, kus kirjanik ise alles aimamisi ühiskondlike jõudude elavnemist tunnetas. Sammu «lihast ja verest» kangelasele lähemale astus Jakobson romaanis «Lumi sulab». Rindelt tulnud töölise-bolševiku Peeter Kubeliku kuju, kes «tekitas mulje millestki väga kõvast, mis ei paindu ja võib vaid... murduda», on joonistatud romantiliselt jõulistes kontuurides, keset ärevat elu. Vaos hoitud elevuspinget on ka põrandaaluse parteitegelase Pedussaare tahtejõulises karakteris («Oskar Tiitus astub üle läve»). Romantikasugemed kangelases olid Jakobsoni loomingu uuenemise üheks avalduseks. Kummatigi jäävad kõik need kujud eskiisseks, autoripoolsed iseloomustused ei suuda tasa teha nende otsese teotsemise ja inimliku saatuse puudumist.

Need puudused ületas Jakobson järgneva perioodi sõjanovellides, millest paljasõnaline kirjeldamine kadus. Näeme kangelast aktiivses jõupingutuses, tahte ja teo ühtsuses, dra-

---

[55] «Looming», 1954, nr. 9, lk. 1139.

maatiliste sündmuste osanikuna. Sõjajärgsed aastad tõid aga kaasa Jakobsoni positiivse kangelase tagasilangusi staatilisusse ja retoorikasse.

Muutusterohke esimese nõukogude aasta tegelikkust jõudsid — sedagi riivamisi — käsitleda vaid üksikud prosaistid. Metsanurga ebaõnnestunud ja Jakobsoni avaldamata jäänud katsetuste kõrval väärivad märkimist Peet Vallaku ja Mart Raua novellid. Need on rahulikus realistlikus toonis jutustatud lood tagasihoidlike töömeeste saatusest, milles autorite erinevustele vaatamata on mõndagi ühist. Nii P. Vallaku lühijutus «Tagumised rattad» [56] kui ka M. Raua novellis «Vennad» [57] visandatakse tagasihaaravalt kehviku tööorja-elu; mõlemates tõmmatakse arenguniit läbi kõigi revolutsioonide ja sõlmitakse see juunipöördesse. (Taoline ülesehitus on selle perioodi proosateostes üldse levinumaid). Vallaku rataste-allegooriat — «tagumised rattad on astunud esimeste asemele» — ei saa küll kunstiliselt ega ka mõtteliselt eriti ilmekaks pidada. Tugevam tuum on M. Raua «Vendadel», milles konflikti aluseks on kahe venna erinev klassimoraal. Lihtsalt ja soojalt on autor edasi andnud heasüdamliku külasepa põhimõtete puhtust, kui see vabrikandist venna varale pelgupaika andmast keeldub. «Uue õiguse jaotust» külas kajastas M. Raud ka värssides («Oktoober», «Uus kevad»). Luule- ja draamažanris avalduski M. Raua loominguline pööripäev kõige selgemal kujul.

Alanud sotsialistlike ümberkujunduste ja -mõtestamiste vastuhelgiks jutustavas proosas oli eeskätt siiski kirjanike kasvanud huvi mineviku sotsiaalse ülekohtu kujutamise vastu. Peale Jakobsoni ja E. Krusteni eelkäsitletud novellide valgustasid klassivastuolude eri momente paljude teistegi autorite jutustused ja mälestuskillud. Kodanluse pimedat, verist terrorit isamaale «ohtlike» inimeste kallal kujutasid J. Barbarus lühijutus «Ametivennad» [58] ning P. Keerdo novelletis «Isamaa päästjad» [59]. Aadu Hint tõi novellis «Eriarvamine» [60] koolielust võetud episoodi najal lugeja ette töölislaste troostitud haridusolud. Tabavate satiiriliste portreede abil häbimärgistas kirjanik seltskonnatuusade variserlikku heategevust ja natsionalistlikke ilukõnesid. Omapärases laastudest kokkupandud novellis «23. juuli 1932. a.» [61] maalis Hint üht äikeselist suvepäeva kriisiaegses Eestis. Neid pilte seob üksnes sensatsiooniline ajaleheteade «noorte gangsterite jõugust», kelle otseseks ergutajaks on olnud ameerika kõmukirjanike raamatud; reaktsiooniline päevaleht ei kõhkle noorsoo kuritegevuse kasvu seostamast õpetajaskonna «kommunistlike kalduvustega». See

---

[56] «Viisnurk», 1940, nr. 1, lk. 20—28.
[57] «Looming», 1940, nr. 10, lk. 1037—1054.
[58] «Looming», 1940, nr. 6, lk. 565—590.
[59] «Viisnurk», 1940, nr. 5, lk. 459—462.
[60] «Viisnurk», 1940, nr. 2, lk. 120—127.
[61] «Looming», 1941, nr. 5/6, lk. 594—612.

tähtsusetu päev avaneb novellis kord rannalapse mereromantikast hõõguvana, kord karjasepoisi töökoorma tinase raskusega, siis riigitruudusetuses kahtlustatud kooliõpetaja mõrus üksinduses ning lõpuks poliitilise vangla üksikkongis kustuva naiskommunisti lõputu heitlusena. Kogu oma katkendlikkuse juures kannab novell eneses emotsionaalset pinget, mis naisvangi kujus kasvab lüürilis-pateetiliseks sümboliks. Lürism kujuneski Hindi järgnevate aastate proosaloomingu erijooneks.

Enamiku kirjanike ühinemine sotsialistliku kultuuri rindega oli nii või teisiti seotud ideeliste ja kunstiliste ümberhinnangute vajadusega. See ümberkujunemine toimus kiiremini nende kirjanike puhul, kes — nagu Barbarus, Kärner, Sütiste, Jakobson, Hint, Tammlaan, Sirge jt. — juba pöördele eelnenud aastail esindasid eesti demokraatlike kirjanike ühiskondlikult aktiivsemat tiiba, kuigi ilma selgemate sihtideta.

Kui Hindi novelli naisrevolutsionääri mälestustest esile vilksab stseen Gorki «Ema» lugemisest Tööliskeldris, siis ei ole see juhuslik kirjanduslik detail. Nii memuaarides kui ka publitsistikas ja ilukirjanduslikes töödes leidub rohkesti vihjeid eesti demokraatlike kirjanike huvile sotsialismimaa kirjanduse vastu ka kodanliku režiimi ajal. Juba pöörde-eelseil aastail kaasnes demokraatlikele püüdlustele nõukogude kirjandusteoste tõlkimine. 1940.—1941. a. töötasid mitmed nimekad prosaistid tõlgete kallal nõukogude kirjandusest. (O. Luts tõlkis M. Gorki «Väikekodanlased», F. Tuglas Ilfi ja Petrovi ning A. Tolstoi teoseid jne.). Erakordselt intensiivistunud otseses ja vaimses läbikäimises vennasvabariikide kultuuriga hakkas idanema rohkesti loomingulisi kavatsusi. Pealetulnud sõda katkestas need valmimisjärgus, teatud osas lõplikult, osalt kaugemasse tulevikku lükates. Nii alustas Rudolf Sirge 1941. a. märtsikuus pikema novelli kirjutamist revolutsioonisuve dramaatilistest sündmustest ühel avamerd sõitval Eesti laeval. Valmida sai «Logi» alles 1945. aastal, millal ta ka esmakordselt ilmus. Teostamata jäi P. Keerdo romaanikavatsus («Anton Alase elukäik»), millest teame 1941. a. ilmunud katke «Nirgi töökojas» põhjal. Üksnes katkenditena jõudis lugejateni ka Juhan Madariku romaan «Vabariik». Ehkki romaani esimene, autori poolt viimistletud osa 1941. aastal tegelikult trükist ilmus, ei jõudnud see laiemalt levida, kuna peaaegu kogu tiraaž okupatsioonivõimude poolt hävitati.

Sellegipärast ei saa 1940.—1941. aasta proosakirjandust iseloomustades mööda minna Juhan Madariku kirjanduslikust tegevusest. Ka ilmunud lühipaladega ning kogu oma võitleja- ja kirjanikuisiksusega aitas ta kaasa uue kirjanduse kasvamisele. Juhan Madarik astus uude ajajärku kui üks selle teadlikke ettevalmistajaid. Ka ta varasem kirjanduslik tegevus oli osaks ta revolutsioonilisest elutööst. Vanglaseinte vahel kirjutatud teostest ulatus eesti lugejate kitsa ringini ainult Nõukogudemaal trükitud «Riigikukutajate» väljaanne. Selletõttu ei saanud Juhan Madariku ja ta

võitluskaaslaste revolutsiooniline looming kuigivõrd mõjutada kaasaegset eesti kirjandust. Kuid kaudne mõju oli sellel ka Nõukogude Eesti kirjandusele, sest ilma eelnenud arenguteeta ei oleks 1936. aastal alustatud, 1941. aastal lõpetatud ja 1947. aastal uuesti trükitud «Vabariik» I võinud tõusta sellise kunstiküpsuseni.

Omapärast kirjanduslikku annet tunnistas juba 1941. aastal lugejate kätte jõudnud J. Madariku autobiograafiline jutustus «Teist korda noor vang» [62], mis oli algselt kirja pandud samuti vanglas. Memuaare avaldasid pärast juunipööret paljud 1905. ja 1917. aasta revolutsioonist osavõtjad. Enamik neist kirjutustest pakub peamiselt ajaloolist huvi. J. Madariku mälestuskild paistab silma kirjandusliku kujukusega, meeleolu ja olustiku taaselustamise oskusega. Lakooniliselt, paatoseta kirjeldab autor oma elu mõru episoodi — 19-päevast «vabadust» pärast kaheksat vangla-aastat ja uue vangipõlve algust. Askeetlikult asjalik jutustamislaad on nagu vastuolus mina-jutustaja noorusega, tema traagilise saatusega. Selles kohmakalt sõnastatud loos on peidetud lürismi, irooniat, lihtsuse jõudu. Palju mahutab kasvõi selline mõnerealine autoportree: «Hommikul peaaegu ootasin vilet, uksele kloppimist ja loendust. Kui seda ei tulnud, siis riietusin, läksin linna. Rahvas magas. Kojamehed vaid kratsisid kõnniteed. Kohtamagi jõudsin ühelt selliselt matkalt — näost õhetav, erutatud, kõhiv ja väsinud. Tiisik mis tiisik. «Looming» kaenlas, krimpsus mütsilodu peas, vanamoeline palitu seljas, kirju koitanud sall kaelas, katkised saapad jalas, seisin imetlevate pilkude all» [63].

Algul loob poliitiliste vangide seltsimeheliku soojuse atmosfäär ebatavalise kontrasti jäisele vabadusele, mis noort võitlejat vanglaväravate taga vastu võtab. Avameelselt jutustab kirjanik oma kimbatusest ja kartusest selles harjumatus, võõraks jäänud elus, kus tal kõik vanad sidemed on purustatud. Ei ole talle võõras ka isikliku õnne igatsus, kuigi ta sellest kõneleb tehtud ükskõiksusega, nagu möödaminnes.

«Nelikümmend kilomeetrit jalgsi. Vinge tuul puhus vastu nägu. Soojust oli ses kanges külmas niipalju, et endine pruut tuli saatma. Lehvitasime lahkudes teineteisele ikka veel eemaltki. Ei ühtki teelist hobusega, kes reeotsale võtaks. Pole harjunud käima» [64].

Ent enesestmõistetavuses, millega ta kohe esimesel päeval oma vabaduse kaalule paneb, põrandaaluste kommunistidega kontakti otsides ja vanglakaaslaste asju ajades, tajub lugeja tugevat karakterit. Seda ei painuta poliitilise politsei uued ähvardused, mõnitused ega meelitused. Üürikese priiuse ootamatu kaotus toob kangelasele valu ja meelehärmi, kuid mitte enesehaletsust:

---

[62] «Looming». 1941, nr. 5/6.
[63] «Looming», 1941, nr. 5/6, lk. 550.
[64] Sealsamas, lk. 551.

«Väljas püsisid ilusad kevadeilmad. Veed sulisesid, linnud laulsid akna all kastanites. Kuid müüride vahel oli külm ja õudne, muidugi sellepärast, et teist korda olin alles noor vang» [65].

Jutustuse «Teist korda noor vang» mina-tegelase näol on jäädvustatud üks inimlikumaid ja traagilisemaid revolutsionääri kujusid eesti kirjanduses.

«Vabariigi» I osas esineb J. Madarik juba väljakujunenud palgega kirjaniku-realistina. Kui klassivõitlust käsitlevais jutustustes sel ajal ja hiljemgi tihti oli märgata primitiivse ajaloo-matriitsi jälgi, siis J. Madariku romaanis on illustratiivsust võrdlematult vähem. Lopsakalt-realistlik eepiline maaling läinud sajandi lõpuaastate eesti külast ja linnatööliste elust toob seda teravamalt esile ajastu põhijooni, elu vääramatuid seaduspärasusi. Klassivastuolude teravnemine külas, maatarahva õhkamine «saunameeste seaduste» järele, kehvikute proletariseerumine, ekspluateerimise jõhkrad vormid, solidaarsusetunde ja vastuhakujulguse idanemine töölisklassis — seda kõike kujutab kirjanik põhjaliku elutundmisega, vastuoluliste inimsaatuste kaudu.

Romaani kunstiline arendus, kompositsioon ja proportsioonid ei ole täielikus vastavuses teose julge haardega. Mõned tegelaskujud kannavad juhuslikkuse ja väljatöötamatuse pitserit, jutustuse tegevus valgub kohati laiali. Kuid see ei ole raamatu kirjanduslikku väärtust oluliselt kahandanud. Autori stiili värskusest kõneleb näiteks selline humoorikas pildike ühel kirjanduses kõige rohkem kulutatud teemal: «Kevad. Muttki nagu arust ära! Saad vaevalt mullahunniku laiali, juba kerkib teine, kolmas, nagu ajaks maa pungi, mis aina pakatavad. Ju tunneb temagi kevadet pimedas maa all, saati veel inimene» [66]. Veel enam on teose tugevaks küljeks kesksete talupoja- ja töölistüüpide eluehtsus, mahlakas rahvakeel. Ent see iseenesest ei määra veel J. Madariku kohta eesti kirjanduses ega iseloomusta eraldi võetuna seda uut, mida ta oma romaaniga andis. Eesti kriitilise realismi kirjanduses polnud vähe jõulisi keskmikukaraktereid ja kaasaelamisega joonistatud kehviku- ja töölisekujusid. Ulatuslikult ja mõjusalt oli kujutatud ka seisuslikku ning varanduslikku ebavõrdsust, rahvas käärivat stiihilist rahulolematust. Maalt linna tulnud noormehi, tõe ja õiguse otsijaid leidub samuti paljude kirjanike teostes. «Vabariigi» peategelane Ants Vasak aga on esimesi, kes jõuab revolutsioonilise tõe lävele, kelle arenemist lihtsameelsest külapoisist «kapitalismuse» ja «vabatriigi» üle pead murdva noortööliseni romaani käigus on samm-sammult näidatud. Saunikupoissi, kes kunagi perepoegade ees kaelasideme ja kalosside abil enesevääri kust upitas, on teose lõpul raske äragi tunda. Pulmadeks kodukohta tulnud Ants satub taluperemeeste pilgete risttule alla.

---

[65] Sealsamas, lk. 559.
[66] J. Madarik, Vabariik. I. Tallinn, 1947, lk. 28.

««Kadaka Ansud olla jo nüid linnakivid ülesse künd ja uue seemne idanema pand! Varsti muudku lõika uudist!»...

«Linnakivid on ülesse küntud, aga imetegusi nüüdsel ajal ei sünni. Vanades kütketes ollakse kinni ja uudismaad juuritakse seaninadega,» vastas peigmees tähendussõnadega» [67].

Ants tajub vanu kütkeid iseenesegi mõtete ja tegude ümber, tunneb ennast ara ja rumalana maailma asjade keerukuse ees, saab aru, «et peab veel kirikutäie putru ära sööma ja tornitäie piima peale jooma». Kuid teadlikumate tööliste julged arutlused ja kogetu on noore töölise mõtteviisi palju muutusi toonud. Kadakasauna Ants, kes kord linna oma õnne sepitsema läks ja teose lõpul seda õnne peos hoiab, ei ole kaugeltki oma soovide sadamas. Pigem on ta oma püüdluste algul. Kasvanud on Ants Vasak, kasvanud on ka ta unistused, need ei mahu enam kitsalt isikliku raamidesse. Lihtsalt, realistliku usutavusega on J. Madarik näidanud oma peategelase karakterit vormivaid elulisi kogemusi, töölismiljöö äratavaid mõjusid, proletaarse elumõistmise tekkimist. Oskus kujutada kujunevat karakterit ja aktiivse elutunde kasvu seoses sotsiaalsete mõjuteguritega, töölisliikumise idanemisega eraldabki J. Madarikku kriitilise realismi kirjanikest.

*

Sotsialistlikud tendentsid eesti kirjanduses, mille juured ulatuvad revolutsioonilise liikumise algaastaisse, arenesid 1940.—1941. aastal hoogu ja laiust juurde võttes. Sellest hoolimata võib kahe ajastu ristumiskohal näha rohkeid ideelisi ja kunstilisi vastuoksusi ka nende kirjanike tegevuses, kes täie innuga rakendusid Nõukogude Eesti kultuuri ehitamisse. Loominguline praktika jäi uue kunsti manifestidest veel kaugele maha. Kummatigi kiirendasid pöördelised ajad ka kirjanduslikke protsesse. See vaimse elevuse, väärtuste ümberhindamise aasta heitis eredat valgust eesti kirjanduse olukorrale. Ta tõstis esile kontrasti uue aja lennukate lootuste ning kirjanduse eilse päeva roomava naturalismi vahel. Surma, hullumeelsuse, neurasteenia, bioloogiliste vaistude, alateadvuse, ühiskondliku nihilismi sfäärist pöördus kirjandus töötavate inimeste võitlusrohke maailma poole. Uue otsingud osutusid aga seda viljakamaks, mida kindlamini kirjanik oli ühenduses realistlike traditsioonidega.

[67] Sealsamas, lk. 223—224.

ЗАМЕТКИ О РАЗВИТИИ ЭСТОНСКОЙ ПРОЗАИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В 1940—1941 гг.

Э. ПРИНК

Резюме

В данной статье рассматривается положение в области прозаической литературы в первый год после восстановления советской власти в Эстонии. Автор не стремится дать обзор всей прозы, появившейся в это время. Задачей статьи является освещение существенных сторон литературы переломного времени на основе конкретного анализа творчества наиболее выдающихся эстонских прозаиков, а также отдельных произведений.

К литературе этого времени в эстонском литературоведении до сих пор обращались лишь между прочим. Некоторая оценка литературных произведений периода 1940—1943 гг. была дана на первой конференции эстонских советских писателей в Москве в октябре 1943 года. При этом одна часть выступавших перешагнула через произведения первого советского года, ссылаясь на сомнения переломного года (И. Барбарус), другая же часть опрометчиво утверждала, что эстонские писатели якобы с самого начала восприняли советские творческие принципы (О. Ургарт). Более продуманная оценка эстонской литературы, начиная с 1940 года, следовательно и литературы 1940—1941 гг., была дана на I съезде эстонских советских писателей в ноябре 1946 года. В основном докладе (И. Семпер) отмечалось, что писатели принесли с собой из буржуазного мира упадочнические настроения, пессимизм, ограниченность перспективы, продолжали и после революционного перелома изображать действительность прежними методами — статично, а не с точки зрения исторического развития.

Эта характеристика, не устаревшая частично и сегодня, не относится к поэзии. Поэзия чутко отражала оптимистическое восприятие жизни, характерное для революционного года. Движение же прозы к новым вехам действительно происходило гораздо медленнее. В большинстве случаев работа над романами и сборниками рассказов, опубликованными в 1940—1941 гг., началась значительно раньше, поэтому литературные направления и методы изображения, свойственные литературе буржуазного периода, в прозе были более живучи, чем в других жанрах. Однако вывод о том, что проза этого времени не имеет никакой ценности для истории советской литературы (И. Семпер, К. Таэв), необоснован. Литература по-своему отражала характерные для того времени контрасты, обострившиеся противоречия между старым, отживающим, и новым, а также консервативные тенденции и процесс пересмотра убеждений.

Литературно-историческое значение имеют также те явления,

которые в свое время тормозили развитие социалистической литературы или отражали трудности ее роста. Но опубликованные в 1940—1941 гг., романы, сборники новелл и многочисленные рассказы в журналах и газетах свидетельствуют также о том, что, наряду с нездоровыми пережитками буржуазной литературы, строителям новой культуры достались в наследство от прошлого плодотворные реалистические традиции и зачатки социалистического искусства.

Некоторые сборники новелл («Разоренное гнездо» Педро Крустена и «Бесплодное дерево» Валева Уйбопуу), изданные в 1940—1941 гг., представляют еще в чистом виде то прочно пустившее корни в новеллистической литературе 30-х годов направление, для которого характерен психологизм. Эти сборники отличаются мастерством формы, культом психологической детали и патологических извращений и общественным нигилизмом. Характеристики действующих лиц в этих произведениях пронизывает авторское ощущение одиночества человека, признание им злой сущности человеческой натуры и бесплодности существования. Независимо от побуждений писателя, подобная психологизация представляла собой направление, чуждое гуманизму, уводила читателя в безнадежность одиночества. Авторы этих произведений позднее оторвались от своего народа и очутились в тупике эмигрантской литературы.

В отличие от упомянутых выше писателей, многие художники слова, конечно в разной степени, стремились приобщиться к идейным исканиям революционного года, осознать происходящий социальный переворот, ощупью искали новый художественный подход к изображению коренной ломки жизни, хотя и не могли сразу избавиться от крепких пут эстетических принципов, усвоенных еще в годы буржуазной власти.

Натуралистическая описательность, изображение общественной действительности как застывшей и враждебной человеку были свойственны и новеллам Эрни Крустена в сборнике «Слепая любовь» (1941). По времени создания и проблемам эта книга, по существу, относится к буржуазному периоду. В выборе темы и персонажей заметна романтическая гротескность; она дает себя знать и в фаталистических сюжетах тех новелл, где действие завершается смертью или помрачением рассудка главного персонажа. К этому местами добавляется тягучее натуралистическое описание. Из-за преобладания как-то по особенному искаженных человеческих судеб и из-за некоторой искусственности ранние новеллы Крустена отклонялись от главного, реалистического пути литературы.

В лучших новеллах сборника «Слепая любовь» заметно умение писателя вплести в короткое повествование иронический подтекст или саркастическую деталь, вырастающую иногда до сатирического символа общественного явления. Это свидетельствовало о потенциальных возможностях таланта Э. Крустена.

После июньских событий Э. Крустен написал рассказ «Дневник молодого садовника». В нем он обращается уже не к теме прозябания, а к трагедии человека, жаждущего действия, у которого несправедливость буржуазного общества убивает радость труда.

«Дневник молодого садовника» нельзя еще считать переломным произведением в творчестве Крустена. Однако новой чертой в нем является стремление автора к целенаправленному осмыслению изображаемого. Но это малоемкое прозаическое произведение не может еще вместить поставленные в нем проблемы.

Каждый писатель приходит в новую литературу своим путем. Эрни Крустен принадлежит к тем писателям, которые стали мастерами-реалистами в основном в послевоенные годы. Его рост как советского писателя связан с особенно близкой его сердцу темой — поэзией земледельческого труда. Тема человека, возделывающего поле или сад, остается в творчестве Крустена и в дальнейшем. Линия развития, связывающая «Дневник молодого садовника» с последующими произведениями, привела писателя к многогранному изображению социальной жизни человека.

В 30-е годы эстонская проза находилась под сильным влиянием фрейдистских теорий, оказавших нездоровое воздействие и на демократическое крыло прозаиков. В центре внимания встали биологические побуждения человека, темные глубины его подсознания. Эта позиция исключала из сферы художественного познания человека изучение человеческого общества.

Своеобразным переходным явлением в литературе был роман Хуго Раудсеппа «Последний европеец». Он был начат в последние годы буржуазного периода, завершен в год революции и несет на себе печать противоречивой истории его создания. Роман этот — как бы проба сил на перепутье между реализмом и «биологизмом».

Через посредство центрального образа романа «Последний европеец» — литератора-эстета — Х. Раудсепп дает оценку индивидуалистическому восприятию жизни и искусства. Он бичует эстетизм и индивидуализм и в ранней драматургии, и в публицистике с позиций так называемых идей витализма. В «Последнем европейце» мелкобуржуазная сущность этих явлений, их бесплодность и бессилие показаны им впервые и с большой заостренностью.

Замысел сюжета романа остроумен. В основе его лежит контраст между духовным ничтожеством «героя» и его важной позой. Но сатирическая позиция автором до конца не выдержана. Писатель изображает пробудившуюся у героя на пороге старости биологическую жажду жизни и переживаний с таким проникновением и щедростью деталей, как будто он сам уверовал в возможность его возрождения. Писатель намеревался показать

этот персонаж как явление времени упадка, но духовный кризис своего героя он не связал с социальной жизнью эпохи. Навязывание проблемы витализма нарушило композицию романа, уводя развитие темы в сторону от цели. Фрейдистское истолкование импульсов действия героя пропитало все главы романа и разъело его сатирико-реалистическую ткань.

Сильной стороной лучших драм Раудсеппа была органическая связь образов со своей эпохой и окружающей средой. Его первый роман «Последний европеец» свидетельствует о том, насколько вредным для реалистического таланта было перенесение в художественное творчество фрейдистского психоанализа. Неправильно избранный метод изображения приводил читателя к ложным выводам относительно движущих сил исторического развития.

В русле реализма, вне влияния модернизма, пишут в это время Ф. Туглас, опубликовавший «Воспоминания юности», и К. Ристикиви, издавший роман «В чужом доме».

Карл Ристикиви в этом романе развивает одну из плодотворных тем эстонского критического реализма — он рассказывает о возникновении эстонской городской буржуазии, о том, как во второй половине прошлого века крестьяне, пришедшие в город, настойчиво стремились выйти в люди, проникнуть в деловую цитадель прибалтийских немцев. «В чужом доме» — реалистическое произведение широкого охвата, где железные законы делового мира управляют человеческими судьбами. Сильная сторона романа — осязаемо-конкретное описание среды, печать которой лежит на поступках действующих лиц. Священная собственность, прошлое, настоящее и будущее предприятия — определяют чувства и взаимные отношения персонажей. В подтексте романа ощущается примиренная ирония автора — он не протестует против вульгарной силы, господствующей над его героями.

Эти стороны прошлого — проклятие частной собственности, губительное воздействие денег на души людей — отражены и во многих рассказах, напечатанных в периодических изданиях.

В большей части романов и рассказов, опубликованных в 1940—1941 гг., изображалась та среда, которая всегда притягивала к себе писателей демократического направления. Это была литература о «маленьких людях», в ней рассказывалось о жизни батраков, бобылей, деревенских девушек, бедных жителей побережья, сезонных рабочих, а также приказчиков, музыкантов, прачек и других жителей городских окраин.

Уже в конце 30-х годов передовую часть писателей перестал удовлетворять «сельский реализм» и «реализм городских окраин», который, несмотря на свой гуманизм, оставлял человека в заколдованном кругу серых будней и неизлечимых пороков. Внимание писателей снова привлекают проблемы рабочего движения. На страницах романов появляются люди, отрицающие окружающую действительность. Появляются вновь фигуры коммунистов. В этих

произведениях было больше протеста и энергии, но их воздействие часто снижалось из-за культа уродства и биологического психологизма.

Сказанное с наибольшей полнотой может быть отнесено к истории становления Аугуста Якобсона как писателя. К 1939 году в его мировоззрении и творчестве наметился кризис. Ранее смело разоблачавший иллюзии свобод буржуазной республики, Якобсон в начале 1939 года опубликовал повесть «Последний из могикан», зараженную идеями «единства нации». Это пасквиль на тему о том, как долгое время просидевший в тюрьме и освобожденный по амнистии революционер ищет контакта с жизнью. По автору, вокруг него оказывается общественное затишье, в котором ни идеи бывшего подпольщика, ни его воля к действию не встречают отклика. Попытки действовать, предпринятые горе-героем, предстают перед читателем в жалких, комичных формах и масштабе.

С 1939 года, под воздействием событий, вовлекших Эстонию в водоворот истории, происходили сдвиги и в подходе Якобсона к современной действительности. Осенью 1939 года он написал рассказ «Тот, кто идет по восходящему пути». Здесь Якобсон впервые изобразил зачатки сплочения рабочего класса, начало, под влиянием стачек, пробуждения рабочих, отупевших от погони за копейкой. Но повесть далеко не свободна от статичности в изображении жизни, от копания в темных глубинах подсознания — словом от методов, длительное время сковывавших перо писателя при воплощении им в художественных произведениях развивающихся явлений жизни.

Серия романов Якобсона этих лет «Вечные эстонцы» находилась еще во власти рутинной биологической интерпретации: над духовной жизнью человека господствует плоть, физиологические процессы в организме, болезни, развязанные войной грубые страсти. Но в орбиту этих произведений вошли и большие общественные проблемы. В 1940 году в четвертом романе из серии «Снег тает» Якобсон подошел к преддверию революционного 1917 года. В изображении брожения и недовольства в народных массах, а также фронтовиков-большевиков отмечается бóльшая динамичность. Уже в периодике советского времени были опубликованы рассказы Якобсона «Встреча на мосту» и «Оскар Тийтус переступает порог» с одними и теми же действующими лицами.

В первом рассказе речь идет о том, как верхушка общества в маленьком городе потеряла голову, узнав о переговорах буржуазного правительства с СССР в 1939 году. Напряженную атмосферу ожиданий и предчувствий Якобсон воссоздает в своеобразной, контрастной, манере — детальным описанием буржуазной среды, пораженной страхом. В этих рассказах проявляется присущая в то время Якобсону манера освещать тревожные события через восприятие людей, стоящих в стороне от событий и

боящихся малейших потрясений. Однако упор на медицински точное описание ощущения страха, испытываемого главным действующим лицом, препятствует писателю осуществить свой художественный замысел — показать напряженную социальную атмосферу, затушевывает действительные отношения героя с окружающим миром, отвлекает читателя от осмысления реального значения того, что происходит. Значительно более жизненна сатирически поданная галерея второстепенных персонажей рассказа.

Второй рассказ написан в другой, мажорной, тональности. Если в ранних произведениях Якобсона деятельность сильных характеров стимулируется стихийной жизненной силой, то здесь автор поднялся до изображения осознанной целеустремленной деятельности человека.

С психологической выразительностью передает писатель сомнения, в обстановке классовой борьбы, своего героя-интеллигента, выходца из пролетарской среды, и возвращение его к рабочему классу. Повествование писателя начинает освобождаться от констатирующего натурализма. И написанные уже в 1940—1941 гг., но появившиеся в печати позднее рассказы Якобсона «Стремление к росту», «Путевка» свидетельствуют, что художник, видевший и показывавший обычно только уродливость и серость жизни, находил для передачи нового мироощущения яркие, оптимистические краски. Чтобы яснее проследить, каким образом и в какой степени художественный метод Якобсона изменялся по мере формирования его мировоззрения, автором настоящей статьи рассматривается развитие образа коммуниста в романах и повестях писателя 1939—1941 гг.

Насыщенный переменами первый год советской власти отразился, и то вскользь, лишь в произведениях отдельных прозаиков. В рассказе П. Валлака «Задние колеса» и в новелле М. Рауда «Братья» ретроспективно обрисовывается жизнь бедняков-рабов труда. В обоих произведениях нить развития проходит через революции 1905 и 1917 гг. и завершается событиями июня 1940 года.

Отзвуком на начавшиеся социалистические преобразования была возросшая потребность писателей в показе социальной несправедливости прошлого. Кроме рассказов А. Якобсона и Э. Крустена, отдельные аспекты классовых противоречий были освещены в рассказах и воспоминаниях И. Барбаруса — «Коллеги», П. Кээрдо — «Спасители отечества», А. Хинта — «Особое мнение», «23 июля 1932 г.» и в других.

Присоединение большинства писателей к фронту социалистической культуры было так или иначе связано с необходимостью идейных и художественных переоценок.

Освобождение от натурализма, от гипертрофии биологизма и психологизма происходило быстрее у тех писателей — как Барбарус, Сютисте, Якобсон, Хинт, Сирге, Кярнер, Таммлаан, — кото-

рые и раньше хорошо знали условия жизни рабочего класса, представляя собой общественноактивное крыло демократических писателей, хотя и без ясных целей.

В отличие от них, Юхан Мадарик вступил в новый период как один из тех, кто сознательно подготовлял его всей своей революционной деятельностью. Частью этой деятельности являлось и его раннее литературное творчество. В 1941 году до читателей дошел автобиографический рассказ Мадарика «Вторично молодой узник», написанный в тюрьме. В нем запечатлен один из самых человечных и трагичных образов революционеров в эстонской литературе.

Только в отрывках стал известен роман Мадарика «Республика», начатый им еще в тюрьме в 1936 году. (Первая часть была отпечатана в 1941 году, перед самой войной. Почти весь тираж книги попал в руки оккупантов и был ими уничтожен.)

В первой части «Республики» Мадарик предстает перед нами как сложившийся писатель-реалист. В противоположность рассказам о классовой борьбе, где часто заметен оттиск примитивной исторической матрицы, в романе Мадарика иллюстративности значительно меньше. Сочное реалистическое эпическое полотно, повествуя о жизни эстонских крестьян и рабочих на рубеже двух столетий, показывает основные чёрты эпохи и железные социальные законы жизни. Обострение классовых противоречий в деревне, надежды безземельных на «законы бобылей», пролетаризация крестьян-бедняков, жесткие формы эксплуатации, зарождение в рабочем классе чувства солидарности и смелого протеста — все это изображается в романе с подлинным знанием жизни.

Художественное развертывание сюжета романа, его композиция и пропорции не находятся в полном соответствии со смелым замыслом романа. Его сильной стороной является жизненность центральных образов крестьян и рабочих, сочный народный язык.

В эстонской литературе критического реализма было немало выпуклых характеров середняков и проникновенных образов крестьян-бедняков и рабочих. Широко и впечатляюще изображались сословное и имущественное неравенство, стихийное недовольство народа. У многих писателей также можно найти молодых людей, пришедших из деревни в город, искателей правды и права. Но герой «Республики» является одним из первых, развитие которого от простодушного сельского парня до молодого рабочего, ломающего голову над классовыми отношениями, показано шаг за шагом.

Просто, с реалистической убедительностью Ю. Мадарик проследил формирование характера своего героя на основе жизненного опыта, воздействие рабочей среды на пробуждение его сознания, зарождение в нем пролетарского понимания жизни.

Умение изображать изменяющийся, становящийся характер

героя и рост активного понимания им жизни под воздействием социальных факторов, зарождения рабочего движения и отделяет Ю. Мадарика от писателей критического реализма.

Творческие искания эстонских прозаиков в первый год советской власти подтверждали истину, что чем теснее связь молодой социалистической литературы с традициями реализма, тем успешнее она расширяет границы старой литературы, находя новые эстетические принципы для изображения жизни и чаяний народа.

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE ESTNISCHE PROSA 1940—1941.

E. PRINK

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt den Stand der Prosa im Jahre nach dem sozialistischen Umsturz in Estland. Die Arbeit soll keine Übersicht von all dem sein, was auf dem Gebiet der erzählenden Prosa erschienen ist. Die Verfasserin ist bemüht, auf Grund einzelner Werke der bedeutendsten Prosaschriftsteller die wesentlichen Züge der Literatur während des Umbruchs zu beleuchten.

Besagtes Jahr ist von der estnischen sowjetischen Literaturwissenschaft nur beiläufig erwähnt worden. Ein Werturteil der Periode 1940—1943 fällte die erste Konferenz der estnischen sowjetischen Schriftsteller in Moskau im Oktober 1943. Dabei gingen einige der Vortragenden an den literarischen Werken des ersten sowjetischen Jahres vorbei, als ob es solche nicht gegeben hätte, indem sie auf das Zaudern der Schriftsteller des Umschwungsjahres hinwiesen (J. Barbarus), die anderen behaupteten leichthin, als hätten sich die estnischen Schriftsteller gleich von Anfang an die sowjetischen Prinzipien des literarischen Schaffens zu eigen gemacht (O. Urgart). Eine ernstlicher erwogene Wertung der estnischen Literatur seit 1940, einschliesslich der Literatur der Jahre 1940—1941, wurde auf dem I. Kongress der estnischen Sowjetschriftsteller im November 1946 gegeben. Im Hauptvortrage des Kongresses (J. Semper) wurde vermerkt, dass die Schriftsteller aus der bürgerlichen Zeit Stimmungen der Entartung, des Pessimismus mitgebracht und die Darstellung der Wirklichkeit nach veralteten Methoden und nicht vom Standpunkt der historischen Entwicklung fortgesetzt hätten.

Diese Charakteristik, die zum Teil noch heute nicht veraltet ist, ist in bezug auf die Dichtung nicht stichhaltig. Die Poesie spiegelte lebhaft das optimistische Lebensgefühl des Revolutionsjahres wider. Die Entwicklung der Prosa in der Richtung der neuen Wegzeichen erfolgte in Wirklichkeit bedeutend langsamer. Die 1940—1941 veröffentlichten Romane u. Novellensammlungen

waren in den meisten Fällen schon vor dem Juniumsturz begonnen worden, daher lebten die literarischen Richtungen u. Darstellungsmethoden der bürgerlichen Periode hier stärker weiter als in den anderen Genres. Unbegründet ist jedoch die daraus gezogene Folgerung (J. Semper, K. Taev), als hätte die Prosa dieser Zeit durchaus keinen Wert. Die Literatur spiegelte in ihrer Weise die charakteristischen Kontraste der Zeit, die verschärften Gegensätze zwischen dem Veralteten u. dem Neuen, sowohl Tendenzen des Konservatismus als auch die Umwertung der Überzeugungen wider. Von literaturhistorischer Bedeutung sind auch diese Erscheinungen, die ihrerzeit die Entwicklung der sozialistischen Literatur lähmend beeinflussten oder ihre Wachstumsschwierigkeiten widerspiegelten. Die im Jahre 1940—1941 veröffentlichten Romane, Novellensammlungen u. zahlreichen in der Presse erschienenen Erzählungen zeugen ausserdem noch davon, dass die Vergangenheit den Schöpfern der neuen Kultur neben den falschen Tendenzen der bürgerlichen Literatur auch fruchtbare Traditionen des Realismus u. Anfänge der sozialistischen Kunst vererbte.

Einige in den Jahren 1940 u. 1941 veröffentlichte Novellenbände, z. B. Pedro Krustens „Purustatud pesa" („Das zerstörte Nest"), Valew Uibopuus „Viljatu puu" („Ein unfruchtbarer Baum"), vertraten noch völlig den in der estnischen Novellistik der 30er Jahre verwurzelten Psychologismus. Geschickte Handhabung der Form, Kult des psychologischen Details und pathologischer Absonderlichkeiten, verzerrte Perspektive, gesellschaftlicher Nihilismus kennzeichnen diese Novellensammlungen. Die Verlassenheit des Menschen, die Bosheit der menschlichen Natur und die Sinnlosigkeit des Daseins — diese Ideen kommen den in diesen Werken geschilderten Personen zu. Ein derartiger Hang zum Psychologismus schuf eine dem Humanismus fremde Richtung, die den Leser in die Trostlosigkeit der Einsamkeit stiess. Die folgende Entwicklung führte die Autoren dieser Werke zwangsläufig zur Loslösung vom Volke, in die Sackgasse der Emigrantenliteratur.

Obgleich auch in anderen damaligen Prosawerken eine ähnliche Darstellungsweise herrschte, verhielten sich deren Autoren nicht alle den geistigen Bestrebungen des Revolutionsjahres gegenüber teilnahmslos.

Eine naturalistische Art der Beschreibung, die Darstellung der sozialen Wirklichkeit als erstarrt u. feindlich ist auch der im Jahre 1941 erschienenen Novellensammlung Erni Krustens „Pime armastus" („Blinde Liebe") eigen. Auch dieses Buch gehört seiner Entstehungszeit u. seinen Problemen nach eigentlich in die bürgerliche Periode. Die Wahl der Personen u. des Stoffes ist romantisch-grotesk, ebenso sind auch die fatalistischen Sujets der Novellen, in denen die Pointe oft Tod oder Irrsinn ist. Hier und da kommt auch eine nicht von der Stelle rückende naturalistische Beschreibung hinzu. Da verfehlte Menschenschicksale und

eine gewisse Unnatürlichkeit vorherrschen, gehören E. Krustens frühere Novellen nicht der Hauptrichtung der realistischen Literatur an. In den besten Novellen der „Blinden Liebe" von E. Krusten zeigt sich die Geschicklichkeit des Verfassers, in die Form der Kurzgeschichte einen ironischen Unterton oder sarkastische Details einzuflechten, die manchmal zum satirischen Symbol einer sozialen Erscheinung anwachsen. Das zeugt von den potentiellen Möglichkeiten der Begabung Erni Krustens.

Bereits nach dem Juniumsturz schrieb E. Krusten die Erzählung „Noore aedniku päevik" („Das Tagebuch eines jungen Gärtners"). Hier wird nicht mehr ein kümmerliches Dasein geschildert, sondern die Tragödie eines tatkräftigen Menschen, dessen Freude an der Arbeit durch die soziale Ungerechtigkeit getötet wird.

„Das Tagebuch eines jungen Gärtners" kann noch nicht als Wendepunkt in E. Krustens Laufbahn als Schriftsteller betrachtet werden. Das Bestreben des Autors, dem Dargestellten einen zielbewussten Sinn zu geben, fällt hier auf, doch die kurze Prosaform entspricht nicht den ihr aufgebürdeten Problemen.

Verschiedene Schriftsteller traten in die neue Literatur auf verschiedene Art und Weise ein. Erni Krusten war ein Schriftsteller, dessen Heranreifen zum realistischen Wortkünstler sich hauptsächlich in den Nachkriegsjahren vollzog. Sein Wachsen zum sowjetischen Schriftsteller ist mit einem seinem Herzen besonders nahen Stoffgebiet — der Poesie des Ackerbaus — verbunden. Das Thema des Menschen, der den Boden bearbeitet und Gärten anlegt, wiederholte sich in einer Reihe von Jahren in E. Krustens Schaffen. Der Faden der Entwicklung, der „Das Tagebuch eines jungen Gärtners" mit E. Krustens späteren Werken verbindet, brachte den Schriftsteller der vielfältigen Darstellung des sozialen Menschen näher.

In den 30er Jahren war die estnische Prosa stark von den Freudschen Theorien beeinflusst. Davon wurde auch der demokratische Flügel der Prosaisten angesteckt. In den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit vieler Autoren geriet der biologische Mensch mit seinen Trieben und dämmerigen Schichten des Unterbewusstseins. Diese extreme Stellungnahme hinderte den Künstler an der genaueren Erforschung der menschlichen Gesellschaft.

Eine eigenartige Erscheinung der Übergangszeit in der Literatur war Hugo Raudsepps Roman „Viimne eurooplane" („Der letzte Europäer"). Begonnen in der letzten Periode der bürgerlichen Staatsordnung, beendet im Revolutionsjahr, trägt das Werk die Spuren seiner widerspruchsvollen Entstehungsgeschichte. Der Roman ist gleichsam eine Kraftprobe zwischen dem Realismus und dem Biologismus.

In der Gestalt der Hauptperson des „Letzten Europäers", eines asozialen Ästheten, fällte H. Raudsepp über die individualistische Lebens- und Kunstauffassung das Urteil. Den Ästhetizis-

mus u. Individualismus hatte Raudsepp auch in seinen früheren Dramen u. in der Publizistik gegeisselt, doch das war im Namen des Vitalismus geschehen. Im „Letzten Europäer" ist das kleinbürgerliche Wesen, die Kraftlosigkeit u. Unfruchtbarkeit dieser Erscheinungen schärfer hervorgehoben. Das Sujet war scharfsinnig entworfen, die Grundlage bildete der Gegensatz zwischen der geistigen Unbeholfenheit des „Helden" und seiner stolzen Pose. Doch der Autor bewahrt seine satirische Haltung nicht bis zum Schluss des Werkes. Den in der Hauptperson an der Altersgrenze erwachten biologischen Lebensdurst und Hunger nach Erlebnissen schildert der Schriftsteller mit einer solchen Detailfülle und Einfühlung, als glaubte er selber an die Möglichkeit einer Wiedergeburt seines Helden. Der Schriftsteller bemühte sich, seinen Helden als Erscheinung der Verfallszeit darzustellen, doch ist seine seelische Krise durchaus nicht mit dem sozialen Leben des Zeitalters verbunden. Das dem Roman aufgezwungene Problem des biologischen Vitalismus brachte die Komposition zum Verfall indem es die Entwicklung des Themas vom Ziel ablenkte. Die freudistische Deutung der Beweggründe der Handlungen des Helden drang in alle Teile des Romans ein und zerriss das satirisch-realistische Gewebe.

Die starke Seite der besten Dramen Raudsepps war die organische Verbundenheit der Typen mit dem Zeitalter u. dem Milieu. Sein Erstlingsroman gab Zeugnis davon, was für einen schädlichen Einfluss die Übertragung der freudistischen Psychoanalyse in das Schaffen auf das realistische Talent ausübte. Die falsch gewählte Darstellungsmethode führte den Leser zu falschen Folgerungen über die Triebkräfte der historischen Entwicklung.

Die realistische Art in der erzählenden Prosa, unbeeinflusst vom Modernismus, wurde im Jahre 1940 durch die „Noorusmälestused" („Jugenderinnerungen") von F. Tuglas und K. Ristikivis Roman „Võõras majas" („Im fremden Hause") fortgesetzt.

Karl Ristikivis Roman „Im fremden Hause" behandelt eines der fruchtbarsten Themen des estnischen kritischen Realismus. Das Werk erzählt vom energischen Aufstreben der in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts vom Lande in die Stadt gekommenen Bauern, vom Entstehen einer Bourgeoisie estnischer Nationalität, die als Vorposten in der baltisch-deutschen Geschäftszitadelle Fuss fasste. „Im fremden Hause" ist ein umfassendes realistisches Werk, in dem die eisernen Gesetze der Geschäftswelt Menschenschicksale gestalten. Die starke Seite des Romans ist die objektive, greifbar konkrete Zeichnung des Milieus, das die Taten der Personen bedingt. Die Heiligkeit des Eigentums — die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des Geschäfts bestimmen die Gefühle und Beziehungen der handelnden Personen. Der Unterton des Autors ist resignierte Ironie, er protestiert aber nicht

gegen die prosaische Kraft, die das Leben seiner handelnden Personen beherrscht.

Diese Seite der Vergangenheit — den Fluch des Privateigentums, den verheerenden Einfluss des Geldes auf die Menschenseele beleuchteten auch viele andere in der Presse veröffentlichte Novellen.

Die Mehrzahl der Romane und Novellen in den Jahren 1940—1941 schildert das gleiche Milieu, wofür sich die demokratische Literatur immer interessiert hat. Das ist die Literatur der Alltagsmenschen, die vom Leben der Knechte, Mägde, Häusler, unbemittelter Strandbewohner, Eisenbahn- u. Waldarbeiter, Ladengehilfen, Musikanten, Wäscherinnen, Waisen, Gnadenbrotesser und verschiedener Vorstädter erzählt.

Schon in den letzten Jahren des bürgerlichen Regimes befriedigte dieser Dorf- und Vorstadtrealismus, der trotz seines Humanismus den Menschen in den Zauberkreis der Alltagsverhältnisse und seiner eignen Laster bannte, den fortschrittlicheren Teil der Schriftsteller nicht mehr. Aufs neue begannen die Probleme der Arbeiterbewegung die Aufmerksamkeit der Schriftsteller zu fesseln, Grübler, Verneiner, Säer von Unzufriedenheit, darunter auch Gestalten von Kommunisten, brachten Spannung auf die Seiten des Romans. Diese Werke waren voller Protest und Energie, doch oft verminderte der Hässlichkeitskultus des biologischen Psychologismus ihre Wirkung.

Das Obenerwähnte charakterisiert die Entwicklung von August Jakobson am vollständigsten. Im Jahre 1939 durchlebte der Schriftsteller gewissermassen eine weltanschauliche Krise. Der Autor, der in seinen früheren Werken die Freiheitsillusionen des bürgerlichen Freistaates furchtlos ans Licht der Kritik gezerrt hatte, veröffentlichte Anfang des Jahres 1939 die Erzählung „Viimne mohikaanlane" („Der letzte Mohikaner"). Das war ein Pasquill darüber, wie ein aus langfristiger Gefängnishaft durch Amnestie befreiter Revolutionär Kontakt mit dem Leben sucht. Der Autor versetzt die Hauptperson in eine gesellschaftliche Isolation, in der die Ideen und die Tatkraft des früheren Illegalen ersticken. Die Betätigungsversuche des Pseudohelden werden in kläglich-komischer Art und Weise dem Leser geschildert. Unter dem Einfluss der Ereignisse, die seit dem Jahre 1939 Estland in den Strudel der Geschichte schleuderten, können wir auch in A. Jakobsons Weltanschauung einen grossen Umschwung erkennen. Im Herbst 1939 erschien aus A. Jakobsons Feder die Erzählung „See, kes käib tõusuteed" („Der, der den Weg des Aufstiegs geht..."). Zum ersten Mal zeigte Jakobson hier die Kräfte der Solidarität, den Zusammenschluss der Arbeiter, die aufmunternde Wirkung der Streikbewegung auf die von der Jagd nach dem Kopeken abgestumpften Arbeiter. Auf der Erzählung lastet jedoch noch das Alpdrücken der in den dämmerigen Schichten des Unterbewusstseins stochernden Darstellungsmanier, die lange genug die Feder des Schrift-

stellers bei der Behandlung der sich entwickelnden Geschehnisse fesselte. Auch A. Jakobsons Romanserie dieser Jahre „Igavesed eestlased" („Die ewigen Esten") durchzieht die Routine der biologistischen Behandlungsweise — der Beherrscher des Seelenlebens der Personen ist vor allem der Körper: durch den Krieg entfesselte Triebe, Krankheiten, Innensekretion. Doch der Autor hat auch grosse soziale Probleme in diesen Werken behandelt. Im Jahre 1940 erreichte der vierte Roman der Serie „Lumi sulab" („Der Schnee schmilzt") den Vorabend des revolutionären siebzehnten Jahres (1917). In der Darstellung der gärenden Unzufriedenheit der Volksmassen und der bolschewistischen Frontkämpfer ist mehr Dynamik als früher.

Schon in der Sowjetzeit wurden Jakobsons Novellen „Kohtumine sillal" („Begegnung auf der Brücke") und mit denselben handelnden Personen „Oskar Tiitus astub üle läve" („Oskar Tiitus tritt über die Schwelle") veröffentlicht.

Die „Begegnung auf der Brücke" schildert die Kopflosigkeit der Elite einer Kleinstadt zur Zeit der Verhandlungen der estnischen bürgerlichen Regierung mit der Sowjetunion im Jahre 1939. Die gespannte Atmosphäre der Erwartungen und Vorahnungen gibt der Autor durch eigenartige, gegensätzliche Manier wieder, durch detaillierte Beschreibung der vor Schrecken starren Gesellschaft. Auch in dieser Erzählung offenbarte sich die Jakobson damals eigene Manier, aufregende Ereignisse vom Gesichtswinkel nervenschwacher Aussenseiter zu beleuchten. Das medizinisch genaue Protokollieren der Schreckensempfindungen der Hauptperson seitens des Autors wirkt der künstlerischen Absicht, Spannung zu schaffen, entgegen, verschleiert die wirklichen Beziehungen des Helden zur Wirklichkeit, zerrt den Leser von der realen Bedeutung des Geschehens fort. Bedeutend lebensvoller ist die satirisch gegebene Galerie der Nebenpersonen.

Die Erzählung „Oskar Tiitus tritt über die Schwelle" durchklingt ein Grundton in Dur. Während in Jakobsons früheren Werken urwüchsige Lebenskraft und der Trieb, sich Geltung zu verschaffen, starke Charaktere zur Tat veranlasste, gelangte er hier zur Darstellung der sinnvollen Tätigkeit zielbewusster Menschen. Das Zögern und Schwanken des Titelhelden, eines aus der Arbeiterklasse stammenden Gebildeten, in der Situation des verschärften Klassenkampfes und seine Rückkehr ins proletarische Lager hat der Schriftsteller psychologisch eindrucksvoll gestaltet. Die Erzählungsweise des Autors unterscheidet sich beträchtlich vom gleichgültigen, registrierenden Naturalismus seiner bisherigen Novellen. Auch Jakobsons 1940—1941 geschriebene Novellen „Kasvutung" („Der Drang zum Wachsen") und „Tuusik" („Der Anweisungsschein"), die später im Druck erschienen, zeugen davon, dass der die Hässlichkeit und das Graue des Lebens zu sehen gewohnte Schriftsteller zur Wiedergabe der neuen Welterkenntnis optimistisch-frohe Farben fand.

Um klarer zu sehen, ob und in welchem Masse sich Jakobsons Darstellungsweise zusammen mit der Formierung seiner Weltanschauung veränderte, hat man die Entwicklung der Gestalt des Kommunisten in seinen Romanen und Erzählungen der Jahre 1939—1941 verfolgt.

Die Wirklichkeit des an Veränderungen reichen ersten sowjetischen Jahres vermochten nur einzelne Prosaisten zu streifen. In P. Vallaks Kurzgeschichte „Tagumised rattad" („Die hinteren Räder") und in M. Rauds Novelle „Vennad" („Die Brüder") wird zurückgreifend das Leben des unbemittelten Arbeitssklaven skizziert, in beiden wird der Faden der Entwicklung durch alle Revolutionen gezogen und im Juniumsturz geknotet. (Ein derartiger Aufbau ist überhaupt für die Prosawerke dieser Periode kennzeichnend.)

Den Widerschein der begonnenen sozialistischen Umgestaltungen bildeten in der erzählenden Prosa vor allem das wachsende Interesse der Schriftsteller für die Darstellung des sozialen Unrechts der Vergangenheit. Ausser Jakobsons und E. Krustens Novellen beleuchteten auch die Erzählungen und Memoirenfragmente vieler anderer Autoren (J. Barbarus' „Ametivennad" („Kollegen"), P. Keerdos „Isamaa päästjad" („Retter des Vaterlandes"), A. Hints „Eriarvamine" („Anderer Ansicht") und „Der 23. Juli 1932" u. a.) die verschiedenen Momente der Klassengegensätze.

Der Anschluss der Mehrheit der Schriftsteller an die sozialistische Kulturfront war so oder anders mit der Notwendigkeit einer ideellen und künstlerischen Umwertung verbunden. Diese Umstellung erfolgte bei diesen Schriftsteller schneller, die — wie Barbarus, Sütiste, Kärner u. a. — die Lebensbedingungen der Arbeiterklasse gut kannten und schon in den Jahren vor dem Umsturz den gesellschaftlich aktiveren Flügel der demokratischen Prosaschriftsteller vertraten, obwohl ohne klarere Ziele.

Abweichend von diesen, trat Juhan Madarik in den neuen Zeitabschnitt als bewusster Vorbereiter desselben ein. Auch seine frühere literarische Tätigkeit war ein Teil seiner revolutionären Lebensarbeit.

Im Jahre 1941 erreichte die Leser J. Madariks autobiographische Erzählung „Teist korda noor vang" („Zum zweiten Mal ein junger Gefangener"), die ursprünglich im Gefängnis geschrieben worden war. In der Ich-Person der Erzählung ist eine der menschlichsten und tragischsten Revolutionsgestalten der estnischen Literatur verewigt.

Nur in Bruchstücken wurde damals J. Madariks Roman „Vabariik" („Die Republik") bekannt. Begonnen im Gefängnis im Jahre 1936, erschien der erste Teil des Romans im Jahre 1941 auch im Druck, doch konnte er nicht verbreitet werden, da fast die ganze Auflage Anfang des Krieges von den Okkupationsbehörden vernichtet wurde.

Im ersten Teil der „Republik" tritt J. Madarik bereits als realistischer Schriftsteller mit ausgeprägter Eigenart auf. Während die den Klassenkampf behandelnden Erzählungen damals und auch später noch öfters bemerkbare Spuren der primitiven Geschichts-Matrize trugen, so gibt es in J. Madariks Roman unvergleichlich weniger Illustratives. Das üppig-realistische epische Gemälde des estnischen Dorfes im vergangenen Jahrhundert und des Lebens der Stadtarbeiter hebt scharf die Grundzüge des Zeitalters, die eherne Gesetzmässigkeit des Lebens hervor. Die Verschärfung der Klassengegensätze im Dorfe, die Seufzer der landlosen Bauern nach dem „Gesetz der Kätner", die Proletarisierung der Dorfarmut, die brutalen Formen der Ausbeutung, das Aufkeimen des Solidaritätsgefühls und des Mutes zum Widerstand in der Arbeiterklasse — das alles schildert der Schriftsteller mit gründlicher Lebenskenntnis.

Der künstlerische Aufbau des Romans, seine Komposition und Proportionen entsprechen nicht völlig der künstlerischen Absicht des Werkes. Die starke Seite des Werkes ist die Lebensechtheit der im Mittelpunkt stehenden Bauern- und Arbeitertypen, sowie die bildreiche Volkssprache.

In den Werken des estnischen kritischen Realismus gab es nicht wenig kraftvolle Charaktere von Mittelbauern, überzeugend gezeichnete Gestalten der Unbemittelten und Arbeiter. Anschaulich und wirksam war auch die Ungleichheit der Stände und des Besitzes, die im Volke gärende spontane Unzufriedenheit dargestellt worden. Vom Lande in die Stadt gekommene junge Männer, Sucher von Wahrheit und Recht findet man gleichfalls in den Werken vieler Schriftsteller. Der Held der „Republik" ist jedoch der erste, dessen Entwicklung vom einfältigen Dorfburschen zum jungen Arbeiter, der sich über die Klassenverhältnisse den Kopf zerbricht, im Laufe des Romans Schritt für Schritt gezeigt wird. Einfach, mit realistischer Glaubhaftigkeit hat J. Madarik die den Charakter der Hauptperson formenden Lebenserfahrungen, befruchtende Einflüsse des Arbeitermilieus, die Entstehung der proletarischen Lebensauffassung gezeigt. Die Fähigkeit, den wandelbaren, sich gestaltenden Charakter und das Wachsen des aktiven Lebensgefühls in Verbindung mit den sozialen Einflussfaktoren, das Keimen der Arbeiterbewegung darzustellen, unterscheidet J. Madarik von den Schriftstellern des kritischen Realismus.

Die im Jahre 1940—1941 veröffentlichten Romane u. Novellen äusserten das Bestreben der estnischen Prosaschriftsteller, sich vom Naturalismus u. von den Übertreibungen des Biologismus und Psychologismus zu befreien u. ein neues Verhältnis zum Realismus u. Sozialismus zu finden.

SISUKORD

Saateks 7
E. Nirk, Eesti kirjanduse eelajaloost ja Kreutzwaldi teest kirjandusse . . 9
R. Alekõrs, Jakob Tamm kriitikas ja kirjandusloos 96
E. Säärits, Mõningaid jooni eesti kirjanduskriitikast XIX ja XX sajandi vahetusel 124
O. Kruus, Juhan Sütiste noorus 166
E. Prink, Vaatlusi eesti proosakirjandusest 1940.—1941. aastal 252

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 7
Э. Нирк, О ранней эстонской литературе и путь Крейцвальда в литературу. Резюме 81
Р. Алекырс, Якоб Тамм в критике и в литературоведении. Резюме 117
Э. Сяритс, О развитии эстонской литературной критики на рубеже XIX и XX столетий. Резюме 154
О. Круус, Юношеские годы Юхана Сютисте. Резюме 241
Э. Принк, Заметки о развитии эстонской прозаической литературы в 1940—1941 гг. Резюме 282

INHALT

Zum Geleit 7
E. Nirk, Die Vorgeschichte des estnischen Literatur und Fr. R. Kreutzwalds Entwicklung zum Dichter. Zusammenfassung 88
R. Alekõrs, Jakob Tamm in der literarhistorischen Kritik. Zusammenfassung 120
E. Säärits, Einige Züge der estnischen Literaturkritik um die Wende des 19. Jahrhunderts. Zusammenfassung 160
O. Kruus, Juhan Sütistes Jugend. Zusammenfassung 246
E. Prink, Betrachtungen über die estnische Prosa 1940—1941. Zusammenfassung 289

ТРУДЫ ИНСТИТУТА ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ III
НА ЭСТОНСОКМ ЯЗЫКЕ

Редакционно-издательский совет
Академии Наук Эстонской ССР

Таллин, ул. Кохту, 6

Toimetaja E. Sõgel
Tehniline toimetaja E. Toomsalu
Korrektor I. Jeletsky

*

Ladumisele antud 26. X 1957. Trükkimisele antud 4. V 1958. Paber 60×92,1/8. Trükipoognaid 18,75. Arvutuspoognaid 22,5. Trükiarv 2000. MB-03120. Tellimise nr. 2878. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 15.75

Rbl. 15.75

A-21326
IV

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00135715 3